॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ वयोनिर्णयः प्रारभ्यते ॥

ईशं व्यासं श्रीमतश्शंकरार्यान्
वन्दे तांश्च त्यागराजाध्वरीन्द्रान् ।
श्रुत्या सूत्रैर्भाष्यतस्तत्प्रबोधैः
ये नामास्मानन्वगृह्णन् यथावत् ॥ १ ॥

स्त्रीमूलस्सर्वधर्मो जगति सुविदितस्ताश्च हित्वा विवाहं
न ग्राह्यास्शास्त्रदृष्ट्या स च विधिविहितोऽपेक्षते कालमेकं ।
निर्णेतव्यश्च सोऽयं श्रुतितदनुगुणस्मृत्यभिप्रायदृष्ट्या
नोचेद्धर्मस्तदर्था श्रुतिरखिलमपि क्षीयते मूलदोषात् ॥२॥

(यद्यपि)
बहुभिर्विबुधैः पुरानिबंधे—
ष्वयमर्थो बहुधा विचार्य सम्यक् ।
निरणायि न तत्र मादृशानां
मतिकौशल्यनिवेशनावकाशः ॥ ३ ॥

तदपि प्रथयन्ति केचिदस्मिन्
परथाभावमपार्थकल्पनेन ।
तमिमं बलवन्नयेन भिन्दन्
प्रतनं भावमहं स्थिरीकरोमि ॥ ४ ॥

विवाह्यविप्रकन्यानां वयोभेदविनिर्णयः ।
श्रुतिस्मृत्युदितैर्वाक्यैस्सत्तर्कैश्च विधीयते ॥ ५ ॥

इहहि त्रैवर्णिकानां सतामास्तिकानामैहिकामुष्मिकश्रेयोहेतुर्यावान् श्रौतस्स्मार्तो वा धर्मकलापस्स सर्वोऽपि स्त्रीरक्षणमूलक एव नान्यथासंभवति, आश्रमान्तराणामपि गृहस्थोपजीव्यकत्वादित्यभिप्रयन्ति मुनयः । तथाहि मनुः—

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेवच ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ इति ।

तथा स एव—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

तथा दक्षोऽपि—

गृहाश्रमात्परो नास्ति यदि भार्या वशानुगा ।
तया धर्मार्थकामाख्यं त्रिवर्गं फलमश्नुते ॥
आनुकूल्यं कलत्रस्य स्वर्गो भवति निश्चितम् ।
प्रातिकूल्यं कलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥ इत्याह ।

अत्रच वचनेषु सन्तानादीनां स्त्रीरक्षणायत्तां रक्षां स्मरन् स्त्रीदोष एव सन्तानादिदोषहेतुरित्यप्यर्थात्प्रदर्शयति । स चायं दोषोऽशास्त्रीयकर्मसुप्रसंग एव । तस्मिंश्च दोषे स्त्रीषु प्रसजति सन्तानादयोऽपिदुष्येयुः । सन्ततिदोषे च सति वर्णव्यवस्थाऽऽदिकं पलायते ।

अतएव स्त्रीदोषो विमृश्यमानो वर्णसाङ्कर्यस्यैव मूलं भवति, तथा-चोक्तम् गीतायां—

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः । इति ।

वर्णसाङ्कर्ये च सति वर्णाश्रमविभागः, तदुपजीवी श्रुतिस्मृतितदर्थानुष्ठानादिरूपो धर्मसेतुश्च मूलतएव विभिद्यतेति महानेवानर्थः । सर्वमेतन्मनसिकृत्यैव महता प्रयत्नेन महर्षयः स्त्रीरक्षणं सर्वश्रेयोमूलभूतमुपादिशन् तत्रतत्र । आनुशासनिके च पर्वणि आदितएव बह्वत्रोपाख्यायते महाभारते । भगवानापस्तंबश्चात्र विषये श्रुतिं कांचिदुदाजहार—

(तृ. प्र. प. प) **अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानिवाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतं** इति ।

दुष्टेन च सन्तानेन क्रियमाणमपि कर्मजातं न शास्त्रानुसारि भवति नवा पितुः पारलौकिकफलोपभोगहेतुभावं भजतीति श्रुत्यादिसिद्धं परमं तात्पर्यं । क्षेत्रजादीनामपि पुत्रत्वं तत्रतत्र स्मर्यमाणमैहिकेषु दायविभागादिष्वेव फलेपपयुज्यते इत्यभिप्रायकमिति न तद्बलेन साम्परायिकधर्मतत्फलप्रत्याशावटेत । तथाच श्रूयते—

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मापथोविदुषः । न हि ग्रभायारणस्सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवाउ (५-२-६)

इति। अत्र अन्योदर्यः पुत्रो मनसाऽपि स्वपुत्रत्वेन न मन्तव्य इत्यादिरर्थ इति स्फुटं निरुक्ते भाष्येच ।

तदेवं सर्वानर्थमूलतया संभाव्यमानो दोषस्स्त्रीषु प्रसजन् शरीरेणेव वाचा मनसाच संपाद्यमानोऽपि दोषएव भवति नापरथा। अधर्मो धर्मो वा कर्मसामान्यमुत्पद्यमानं शरीरं वाचं मनश्चेति त्रीण्यायतनान्याश्रित्यैव उत्पद्यमानं दृश्यते। तत्र शारीरस्येव कर्मणः वाचिकस्य मानसस्य वाऽपि धर्मत्वमधर्मत्वं च यथाशास्त्रं संभवन्नकेन चिन्निराकर्तुं शक्यं। स्पष्टं चेदं समन्वयाधिकरणोपक्रमश्रीशांकरभाष्ये। प्रत्युत धर्माधर्मयोश्शारीरवाचिकावपेक्ष्य मानसस्यैव ज्यायस्त्वमुपदिशन्ति धर्मतत्वविदो महर्षयः। अतएव शरीरेण वाचाच पुरुषान्तरेणासंप्रयुज्यमानाअपि हि स्त्रियः पुरुषान्तरभावनया दुष्यन्त्यस्सं जायमानं गर्भमपि दूषयन्ति। तदुक्तं वराहमिहिरेण—

चित्तेन भावयति दूरगताऽपि यं स्त्री गर्भं बिभर्ति सदृशं पुरुपस्य तस्य (अध्या ७९) इति। तस्मात् प्रामादिकेन स्त्रीणां मानसव्यभिचारदोषेणापि सन्ततयो दुष्यन्तीति तत्कृतसांपरायिक कर्मफलमपि पितॄणां दुष्प्रापमेवेति तद्दोषपरिहारार्थएव मन्त्रः कश्चिदाम्नायते **"यन्मे माता"** इत्यादिः। अयं च मन्त्रस्तदनुसारेणैव पित्र्यकर्मणि प्रधानभूते होमे विनियुज्यते।

यस्तु मेधाविनामूहःकश्चित् प्राचीनाः खल्वस्मदीयाः प्रायेण संशयात्मानः स्वबुद्धेरविश्वासदोषात् पूज्यास्वपि मात्रादिषु व्यभिचारदोषं दुस्संभावनया कल्पयन्ति स्म। अथच तद्दोषपरिहारार्थत्वेनाचारसिद्धमेवेदृशं मन्त्रमपि प्रयोक्तुमुपचक्रमिरे। सचायमाचारश्चिराय रूढमूलस्सर्वतः प्रसिद्धिमापेद इति। अत्र वदामः किमंग स्त्रीषु दोषसंशयकल्पनामूलभूतोऽयमविश्वासस्सामान्यतः प्राचीनानां, उत म-

न्वादीनामेवर्षीणाम्, उतानादिसिद्धाया भगवत्याश्श्रुतेरेव, कथमिदमभ्यूहतेभवान्। यद्यस्मादृशामेव केषांचिदयमाशयदोपस्तन्मूलकएव चायमाचार इति प्रमाणेन निर्णेष्यसि तर्हि सुदूरेऽमुमाचारमुत्सृज्य वयमपि स्वस्थाएवावस्थातुमुत्सहामहे । न त्वेवं निर्णये प्रमाणमस्ति त्वद्वचना दृते। यदितु मन्वादिभिरेवायं कल्पयित्वा प्रवर्तितो लोकइति गम्यते तद्ग्रन्थेषु स्मृतिषु अस्य मन्त्रस्य श्राद्धहोमे तद्विनियोगस्य च स्पष्ट मुपलंभादिति ब्रूषे, तदा कीदृशं फलमभिसन्धाय एवंविधमत्यन्तायुक्तं प्राकृतजनैरप्यक्रियमाणं मात्रादिष्वपि दोषबुद्धिकल्पनं तादर्थ्येन मन्त्रादिकमपि ते कल्पितवन्त इति निरूपणीयं मेधाविना । नखलु प्रत्यक्षधर्माणस्ते लोकानामनर्थफलकमेवेदृशं किञ्चित्कल्पितवन्त इति प्राकृतस्य कुकल्पनमुपादेयं भवति । मन्वादयो हि स्त्रीस्वभावनिरूपणावसरे भाविनामस्मादृशामुत्प्रेक्षापाण्डित्यं विजानन्तएवात्रात्मदोष शंकापरिजिहीर्षया श्रुतीरेव प्रमाणत्वेन उदाजह्रुः । नवमाध्याये हि मनुः बहुभिश्श्लोकैस्स्वाभाविकं स्त्रीदोषं तत्परिहारप्रकारञ्चाभिधायात्रविषये स्वकल्पितत्वशङ्कानिवृत्तये "तथाच श्रुतयो बह्वयो निगीता निगमेष्वपि । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः (९–१९) इति स्वोक्तार्थे प्रमाणभूतं स्वप्रत्यक्षं श्रुतिबहुत्वमुदाजहार। उक्तासु च श्रुतिषु दोषपरिहारार्थामवश्यविज्ञेयांच श्रुतिमेकां स्वरूपतोऽपि पपाठ समनन्तरश्लोके --

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यननुव्रता ।
तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामाभुरन्योऽवपद्यताम् ॥ इति ।

तस्मात् पूर्वे केचित् पुरुषाः मन्वादयो वा महर्षयः स्वाशयदोषादीदृशं स्त्रीदोषं कल्पयित्वा तन्मूलं च कञ्चिदाचारं जगति प्रवर्तयांचक्रु

रितीदमेव दौर्मेधस्यं । ननु श्रुतयो वा किमर्थमेवंविधं वृथादोषं स्त्रीषु कल्पितवत्यइतिचेत्, सत्यमेवमाह भवान् स्ववासनानुगुणं नतु श्रुतिरेवंस्वभावा । साहि अनतिशङ्कनीयप्रमाणभावा विद्यमानमेव तत्तदर्थमवबोधयति सर्वत्र नत्वविद्यमानमर्थं कश्चित् क्वचिदसूयुपुरुष वत् कदाचित्कल्पयति । तस्मात् विद्यमानएवायं स्त्र्याख्यस्य वस्तुन स्स्वभावश्श्रुत्या तदनुसारिस्मृतिमिश्रावबोध्यते तद्रक्षणार्थं सांपरायिक फलसिद्ध्यर्थं चेति नात्र कुकल्पनावकाशः ।

यदपि सत्यपि संभाव्यमाने स्त्रीदोषे रजोनिर्गममात्रात्ताश्शुद्धाएव भवन्तीति धर्मोपदेशकथनं तदसत् । यत्तु रजोनिर्गममात्रेण स्त्रीणां शुद्धिबोधकं वचनं—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ इति ।

यदपि वचनान्तरं विजातीयपुरुषसंप्रयोगेऽपि गर्भग्रहणेऽपि यावद्गर्भसत्वमेव दोषः स्त्रीणां निर्गतेतु गर्भे रजोनिर्गमेच सति शुद्धाएव ता भवन्तीति यथा—

असवर्णेन यो गर्भस्स्त्रीणां योनौ निषिच्यते ।
अशुद्धातु भवेन्नारी यावच्छल्यं न मुञ्चति ॥

निस्सृतेतु ततश्शल्ये रजसोऽपीह दर्शनात् ।
ततःसा शुद्ध्यते नारी विमला काञ्चनोपमा ॥ इति

तत्सर्वं स्त्रीप्रशंसनपरत्वेनार्थवादतया न विधिशतबोधितं व्यभिचारदोषमपवदितुमीष्टे । नहीदं वचनं व्यभिचारे दोषाभावमाचष्टे 'अशु-

द्धातु भवेन्नारी''ति पुरुषान्तरसंप्रयोगनिमित्तमशुद्धत्वमिदमपि वचनं स्पष्टमेव ब्रूते । किन्तु तस्य सावधिकतां रजोनिर्गमनिवर्त्यतां चेत्य-धिकमप्यर्थं वदति । तदुभयं परं प्रशंसारूपमिति वदामः । अपिच। त्राशुद्धिरशुद्धिश्चेत्युभयमपि दृष्टादृष्टभेदेन प्रत्येकं द्विविधं भवति। तत्र दृष्टोदोषः पुरुषान्तरसंप्रयोगनिमित्तस्तद्रेतोगर्भादिरूपदशरीरेतिष्ठति । अदृष्टा पुनरशुद्धिरशास्त्रीयकर्मकरणाधीनदुरितरूपासती श्रौतस्मार्त-कर्मपथाधिकारंनिवर्तयन्तीशास्त्रमात्रदृष्टा । अनयोश्चाशुद्धोर्गर्भरजो निर्गमादिदृष्टहेतुव्यपाश्रयेणजायमानाशुद्धिर्दृष्टांपरमशुद्धिंनिवर्तयति ना दृष्टां, तस्याश्शास्त्रीयकर्मजन्यादृष्टैकनिवर्तनीयत्वात् । नहि गर्भ-निर्गमेण रजोनिस्सरणेनच कृच्छ्राद्यनुष्ठानवददृष्टमप्युत्पद्यतइत्यत्र प्र-माणमस्ति, येनानेनैव हेतुनाशुद्धिरदृष्टाऽपि संभवतीति कल्प्येत । अतएवात्रवचने "शुध्यत" इति वर्तमानप्रत्ययघटितेनैव पदेन शुद्धि-र्बोध्यते नादृष्टबोधको विधिशब्दःकश्चिदुपात्तोऽस्ति ।

किञ्च इदमिह तत्वं रजोनिर्गममात्राच्छुद्धिस्त्रीणांस्मर्यमाणा मानसव्यभिचारमात्रेत्रोद्धव्या न पुनर्वाचिके नतरां तु कायिके। तथा च शुद्धिप्रकरणे मनुराह—

मृत्तोयैश्शुद्ध्यते शोद्ध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ (५–१०८)

इति। याः पुनः स्मृतयो मानसविशेषणमनुक्त्वा व्यभिचारसामान्य-स्य रजसा शुद्धिं बोधयन्ति ताश्चमानसव्यभिचाररूपदोषविशेषता-त्पर्येणैव प्रवृत्ताइति मानवंवचनमेवविवेचयति, सामान्यशास्त्रस्य विशेष शास्त्रानुसारित्वावश्यंभावात् । अनेनैवाभिप्रायेण "व्यभिचार ऋतौ

शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते" इति (१—७२) याज्ञवल्कीयेवचने व्यभिचारपदं तद्विशेषपरं तच्च मानसरूपमिति याचचक्षिरे व्याख्यातारः। अपिच यएव वसिष्ठः—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित्।

इत्यादिना स्त्रीणामीदृशीं शुद्धिमस्मार्पीत् सएव एकविंशाध्याये स्त्रीणां मानसव्यभिचारदोषप्रसंगे चतुर्दिनसाध्यं प्रायश्चित्तं विधत्ते। तद्यथा "मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावत्क्षीरोदनं भुञ्जानाऽधश्शयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्ना सावित्र्यष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते" इति। ननु किमर्थमिदं प्रायश्चित्तविधानं, यावता रजोनिर्गममात्रादेव मनोदुष्टायास्स्त्रियाश्शुद्धिरन्यधायि। सत्यमुक्ताशुद्धिः। सातु नादृष्टरूपां शुद्धिमाधातुमर्हति। द्विविधाह्यशुद्धिर्मानसदोषेऽपि भवति स्त्रीणां। तत्र मनसा पुरुषान्तरं कामयमानाया भोगातुरमनोवेग प्रक्षुभितं लोहितं स्वस्थानात्प्रच्यवितुमुपक्रमतइतीयमेका अशुद्धिः तथाच रागादपि रजोनिर्गमस्स्मर्यते—

"रजश्चतुर्विधं ज्ञेयं रोगजं रागजं तथा।
धातुजं कालजंचेति योषितां तु बुधोत्तमैः" ॥ इति।

तथाचरकाचार्यो महर्षिः पतञ्जलिरप्याह चिकित्सितस्थाने —

"हर्षेणोदीरितं रागात्सङ्कल्पाच्च मनोभवात्।
विलीनं घृतवद्व्यायामोष्मणास्थानविच्युतम्॥

(अध्या १९—२८) इति।

तेन च निषिद्धाचरणदोषेणासंव्यवहार्यत्वमापादयन्ती दुरितरूपा शास्त्र मात्रगम्याद्वितीयाऽशुद्धिः। तत्राद्यापरमशुद्धिः लोहितापरपर्यायस्य

रजसो निस्सरणेन निवर्तते । द्वितीयात्तूक्तवसिष्ठवचनसिद्धप्रायश्चित्तानुष्ठानेनैव निवर्तनीयेति मानसव्यभिचारेऽपिप्रायश्चितमत्यावश्यकमिति मन्यन्ते महर्षयः । लोकेऽपि हि परस्वाद्यपहारिणां स्तेनानां नापहृतस्वादिप्रत्याहरणमात्राच्छुद्धिरिष्यते किन्तु यथापराधं विधीयतएवराज्ञा दण्डोऽपि । एवंच यदेवंजातीयकं वचनजातं प्रमाणमूर्धन्यत्वेनावलम्बमानाःकेचिन्निरङ्कुशमेव स्त्रीणां प्रचारं शास्त्रानुसारेणापि स्थापयितुमन्तरध्यवस्यन्तस्तत्वार्थमिव बोधयन्ति ते शास्त्रार्थमेव बाधन्ते अनादिकालप्रवृत्तिदृढीभूतंचार्यधर्मसेतुं बिभित्सन्ते ।

यदपि कथयन्ति पुराकाले हि स्त्रीणामैच्छिकएव प्रचारआसीत्सर्वत्राऽपि । ताश्च तदा यथेच्छमेव स्वानुगुणं कमपि कमपि पुरुषं भर्तारं स्वयंवरन्यायेन वृण्वानाःसुखमासन् । ततः कालेन सर्वत्र कासुचित्संभावितं पातिव्रत्यविरुद्धमिवापवादवचनं किमपि श्रुतवन्तस्स्युरस्मदीयाःपूर्वे ब्राह्मणाः । ततश्चाधीरास्ते परापवादासहिष्णुतया मानिनो महताऽपि क्लेशेनास्यापवादस्यावकाशप्रसक्तिरेव दूरतो निराकरणीयेति दृढं व्यवस्यन्तः ईदृशानि स्त्रीणां नियमनिर्बन्धशासनानि अकल्पयन्निति । तदपि स्ववासनानुसार्यसदभ्यूहमात्रं । दुर्बुधसां किञ्चिज्ज्ञानांच प्राकृतानां खल्वेषा शैली, यदनादृत्य शास्त्रवचनमवमत्य च वृद्धोक्तानि यथाप्रतिभानं तत्तत्कार्येषु तिरश्चामिव प्रथमतः प्रवर्तनं कालेन च तत्र सत्यनिष्टानुभवे ततो निवर्तनमिति । नतु मनुष्यास वसिष्ठप्रभृतिष्वीश्वरकल्पेषु महर्षिष्वयं स्वभावश्शक्यश्शङ्कितुमपि । ते हि महात्मानो विदितवेदितव्याः प्रत्यक्षधर्माणः ईश्वरानुग्रहात् पुण्यातिशयाच्च विशिष्टज्ञानसंपन्ना नित्यसिद्धमेव वैदिकं धर्मजातमनुशासा-

सुरस्मभ्यं । न ह्यस्मादृशैः क्षुद्रबुद्धिभिस्सहोपमानमर्हन्ति महर्षयो नाम । नन्वलं क्रीडार्थमप्यशास्त्रीयोऽर्थस्तेषां वाचि संभावयितुं शक्यः । स्मरन्ति हि । —

"धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः ।
लीलार्थमपि यद्ब्रूयुस्सधर्मः परमस्स्मृतः" ॥ इति ।

अपिचायं तर्ककुशल इदं प्रष्टव्यो भवति । ब्रूहि कनामायं भवदभ्यूहो नावकाशं लभते । कळञ्जभक्षणसुरापानमांसभोजनपरदारगमनादिषु सर्वेष्वपिहि निषिद्धेषु कर्मसु शक्यतएव एवमभ्यूहितुं पुरा काले कळञ्जभक्षणादिकं सर्वं बहुळमनुष्ठीयमानमेवासीदृषिभिरपि । ततश्च तत्रतत्र कञ्चिद्दोषमनुभूतवन्तो महर्षयः पश्चादेव तत्तत्कार्यप्रतिषेधमारभन्तस्वशास्त्रेषु इति । अपिच नेयं निषेधशास्त्रमात्रे कल्पना विधिष्वपि शक्या निरूपयितुं । सन्ध्यावन्दनस्नानजपहोमदेवपूजनादिकं सर्वमपि पूर्वं नासीदेव । पश्चात्तु तत्तदनुष्ठातुं प्रवृत्ता ऋषयस्तत्रतत्र कमपि गुणं दृष्टवन्तः पश्चादेव तत्सर्वं कर्तव्यतया स्वग्रन्थेषु व्यलेखिषुरिति । बाढं अस्त्वेवमिति चेत् स्यादेवैतदेवं, यद्यस्मदीयमेव तर्कमनुसृत्य शास्त्राणि नेतव्यानीति स्थितमभविष्यत् । स्थितेच तथा अस्मदूहमात्रेण सर्वव्यवस्थासिद्धौ शास्त्राण्यपि निर्विषयाणि परित्यागमेवार्हेयुः । अभावाच्चास्मादृशस्य तर्ककुशलस्याधुनावधि शास्त्राण्याश्रयितव्यान्यभूवन्, नत्विदानीमपि तान्यावश्यकानि । अपिचैवमस्मदादीनामभ्यूहस्स्त्रीषु कारुण्याभिनयस्य भूमिकाभूतो न केवलं शास्त्रवैयर्थ्यमात्रे पर्यवस्येत्, अपितु गीतोक्तवर्णसाङ्कर्यमेवास्यनिर्वहणं भवेत् । तस्माच्छास्त्रीयधर्माधर्मविविसेतुमूलोच्छेदहेतुरेवायं तर्काभासस्त्वसदेतत् । महतानियमेन महताच प्रयत्नेन नियंत्र्यमाणास्व-

पिहि भूयान् धर्मविपर्ययस्स्त्रीषु संभवन्ननुभूयते, किमङ्ग वक्तव्यं स्वच्छन्दएव प्रचारे सर्वतस्तासां परिकल्प्यमाने ।

अपिचैवमुपदेष्टारोऽपि मेधाविनः "परोपदेशे पाण्डित्यमि" ति परकीयास्वेव स्त्रीषु स्वच्छन्दप्रचारधर्मोपदेशमाचरन्ति, आत्मीयासु पुनस्स्त्रीषु विपर्ययाभावहेतोरुक्ताधिकमेव रक्षणाय जागरूकाः प्रयतन्ते न तत्रास्य तत्वोपदेशस्य फलोन्मुखता दृश्यते । आहच मनुः

समंहि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बलाअपि,, ॥ (९ ६)इति ।

ततश्च अन्तरात्मसाक्षिकएवायमर्थस्तस्य तस्य पुरुषस्य यद्धर्म विपर्ययाभावहेतोः आवश्यकं स्त्रीनियन्त्रणन्नामेति सिद्धम् ।

ताश्च स्त्रियः यथावद्धर्मसिद्धये अग्निसाक्षिकं समन्त्रकंच यथा शास्त्रं विवाहाख्येन कर्मणैव परिग्रहमर्हन्ति नान्यथा । वैवाहिकंच कर्म शास्त्रीयत्वात् यथास्वकालमनुष्ठीयमानमेव धर्मो भवितुमर्हति नान्यकाले । शास्त्रीयाणि हि कर्माणि यथाशास्त्रविहितं कालविशेष मपेक्ष्य क्रियमाणान्येव धर्मा भवन्ति नाकाले। कालश्च द्विविधो मुख्यो गौणश्चेति । तत्र यद्यपि द्रव्यममुख्यं भवति, कालस्तु मुख्यः, तत्र मुख्यएव काले क्रियमाणं कर्म मुख्यं भवति न द्रव्यं गौणमिति कृत्वा कर्मापि गौणं भवति । गौणेतु काले मुख्यद्रव्येण क्रियमाणमपि कर्म गौणमेव भवति न द्रव्यमुख्यतया तस्य मुख्यत्वं । अतएव मुख्य द्रव्यलाभलोभेन मुख्यकालातिपातो न कार्यइत्यादिशन्ति मुनयः—

मुख्यकालं समाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् ।
न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम्" ॥ इति ।

तथाच कर्माङ्गेषु बहुविधेष्वपि कालो बलीयान्भवति । तदत्र विवाहाख्येऽपि शास्त्रीये कर्मणि कतमो मुख्यः कालः कतमो गौण इति इदमिह प्राधान्येन विवेचनीयं । तत्रापि साधारणकालापेक्षय विवाहाङ्गभूतयोर्वधूवरयोर्वयोरूपः कालएव तावन्निर्धारणीयः ।

यद्यपि वधूंवरंचेत्युभावप्याश्रित्यैव विवाहो नामात्मानं लभते । तथाप्यन्यतरस्यायं नित्योऽन्यतरस्य काम्यो भवति नोभयोस्साधारणः । वध्वाश्चासौ नित्यो भवति वरस्यतु काम्यः । भवन्तिखलु अन्यान्यपि एवंजातीयकानि उभयाश्रितानि भूयांसि कर्माणि । तद्यथा प्रत्याब्दिकादीनि श्राद्धानि यद्यपि कर्तारं भोक्तारंचेत्युभावप्याश्रित्यैव स्वरूपं लभन्ते । तथाऽपि कर्तुरेव तानि नित्यानि अकरणे दोषश्रवणात् स्मरन्तिहि **"मृताहं समतिक्रम्य चण्डालः कोटिजन्मसु"** इति । भोक्तुस्तु सत्यामेव प्रतिग्रहेच्छायां तानि संबध्यन्ते नान्यथेति काम्यान्येव तानि । नहि श्राद्धमभुञ्जानः प्रत्यवैतीति कश्चिदस्ति । तथा एकोपि विवाहो वरं प्रति काम्यः अकरणे दोषाश्रवणात् । नहि विवाहमकुर्वतः प्रत्यवायश्श्रूयते श्रूयतेत्वनाश्रमित्वे ।

"अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः" ॥
(दक्ष १ १०) इति ।

नहि गार्हस्थ्यमेकमेवाश्रमइति शक्यं प्रतिज्ञातुं चतुर्णामप्याश्रमाणां तुल्यवत्प्रमाणसिद्धत्वात् । कश्चिद्धीरो यावज्जीवमेव ब्रह्मचर्यमाश्रममविप्लवेन परिपालयन्नवतिष्ठेत । नहि तस्य किंचिद्धीयेत पुरुषार्थे ब्रह्मलोकफलश्रवणात् । तथाहि छान्दोग्ये **"त्रयोधर्मस्कन्धाः"**

इत्याद्युपक्रम्य "**ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी अत्यन्तमेवात्मानमव-सादयन्नि**" त्याद्युक्त्वा "**सर्वएते पुण्यलोका भवन्ती**" त्युच्यते।

तथाच मनुना स्मर्यते।

"**यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले।**
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात्॥
आसमाप्तेश्शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम्।
सगच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणस्सद्म शाश्वतम्"॥ इत्यादिना।
"**एवं चरति यो विप्रः ब्रह्मचर्यमविप्लुतः।**
सगच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः"॥ (२ २४३)

इत्यन्तेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणो ब्रह्मलोकप्राप्तिः। कश्चिदाजान सिद्धवैराग्यः पुरुषधौरेयो ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यमाश्रममारोहेत् "**यद हरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदि**"त्यादिश्रुतेः। नहीदृशावधिकारिणावकृतविवाहाविति कश्चिद्दोषस्तयोश्शङ्कितुं शक्यः प्रमाणाभावात्। प्रायेण ह्यधीरा अविरक्ताश्च प्रकृत्या प्राणिनइति भूयांसो विवाहं कामयन्ते। नैतावता सनित्यइति शक्यं वदितुमप्रामाणि-कत्वात्। सर्वेवा कामयन्तां, कोटिष्वेको भवतु तथाविधः। तत्र शास्त्रार्थश्चरितार्थो भवति। काम्येच सति विवाहे यस्य स काम्यो भवति न तस्य तत्र वयोविशेषो नियन्तुं शक्यते, कामनाऽधीनत्वा त् काम्यप्रवृत्तेः, कामनायाश्चानियतकालत्वात्, नह्यस्मिन्नर्थेऽस्य पुरुष स्यास्मिन्नेव काले कामउदेतीति नियमोऽस्ति। तथाच यदा कामयते विवाहं तदैव तं पुरुषोऽर्हतीति न वयोविशेषस्तत्र निमित्तं। काम-नायां सत्यामपितु पुंसः क्वचन कालविशेषे स निषिध्यते "**पञ्चाशद्र-**

त्सरादूर्ध्वं न कुर्यात्पाणिपीडनमि''ति। अकामनायां तु काम-माश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेव युक्ता। तथाच स्मर्यते।

''गार्हस्थ्यमिच्छन् व्रतिकः कुर्याद्दारपरिग्रहम्।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकम्॥
वैखानसोवापि भवेत् परिव्राडथवेच्छया''। इति।

तस्माद्वरवयोविशेषनिर्णये नाधिका विप्रतिपत्तिरिति वध्वाएव तावत् स निश्चेतव्यो भवति। तां प्रति विवाहस्य नित्यत्वात्।

नित्योहि विवाहस्त्रीणां, उपनयनस्थानीयत्वात् (१) अकरणे दोषश्रवणाच्च। (२) विवाहोहि स्त्रीणामुपनयनाख्यसंस्कारस्थाने शास्त्रेषु विधीयते। तथाहि मनुः स्त्रीणां जातकर्मादीनि यथाकालं यथावच्चामन्त्रकं कार्याणीत्यभिधाय विवाहाख्यं कर्मैव तासामुपनयन स्थानीयं समन्त्रकं चेति विधत्ते।

अमन्त्रिकातु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्॥
वैवाहिको विधिस्त्रीणां संस्कारो वैदिकस्स्मृतः,।
''पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया''॥

(२ ६६) इति।

न चात्र विवाहस्य स्त्रीषु वैदिकसंस्कारत्वमात्रमभिधीयते नोपनयनताऽपीति शंक्यं। यतः पतिसेवागृहकृत्ययोः गुरुकुलवासाग्निपरिचरणस्थानीयतां निरूपयति सएव। अपिचानन्तरश्लोकेन स्पष्टमेतदाह ''एषप्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः। उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः'' इति। यदि स्त्रीणामुक्तो विवाहउपनयनत्वेनाभिमतो

न स्यात्, तदा कथमस्य उपनयनविधित्वेनोपसंहारो युज्येत। कथंचवास्य जात्यभिव्यंजकतावचनमुपपद्येत। ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योपि एवमाह "**तूष्णीमेताः क्रियास्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक**" इति। तथा उक्तमनुवचनानुवादेन स्पष्टमाह व्याघ्रपादः "**स्त्रीणामुपनय स्थाने विवाहं मनुरब्रवीदि**"ति। पितामहोप्याह "**विवाह एवोपनयस्त्रीणां वैदिकइष्यते**" इति। उक्तपितामहवचनानुवादेन यमोप्याह "**विवाहंचोपनयनं स्त्रीणामाह पितामह**" इति। तथा बोधायनः तच्छेपसूत्रे

पुत्रायच दुहित्रेच समाना ब्राह्मणी क्रिया। इत्याद्युक्त्वा
वैवाहिको विधिस्त्रीणामौपनायनिकस्स्मृतः ॥

(१—१६) इत्याह।

उपनयनंच द्विजातीनां नित्यमेवानुष्ठेयमिति प्रसिद्धं। तेनैवाहि कर्मणा द्वितीयजन्मवत्वरूपं द्विजत्वं सिध्यतीति शास्त्रसिद्धान्तः।

तथाच याज्ञवल्क्यः—

"**मातुर्यदग्रेजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्।**
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजातयः" ॥ (१—३९)

इति। मनुरपि—

"**मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने।**
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात्" ॥

(२—१६९) इत्युक्तमर्थमाह।

तथाच यथैव पुमांसो बालकाउपनयनकर्मणा यथावदवश्यं संस्क्रियन्ते असंस्कारे ब्राह्मण्यस्यैवाभावप्रसंगादिति एवं द्विजातिकुली

नाः कन्यकाअपि अवश्यमुपनयनस्थानापन्नेन विवाहकर्मणा संस्कर्तव्याएव भवन्ति। यास्तु पुनर्विप्रकुलीनाअपिस्त्रियो नैतादृशेन विवाह कर्मणा संस्क्रियन्ते ताः ब्राह्मण्यादेव हीना भवन्ति। तस्मात्स्त्रीषु ब्राह्मण्यसिद्धेरेव मूलभूतत्वात् विवाहो नित्यएव भवितुमर्हति नजातुचिदैच्छिकः। पुंसां पुनर्विवाहातिरिक्तेन उपनयनेनैव ब्राह्मण्यसिद्धे भवति विवाहः कामनाऽधीनः। (?)

अतएवासंस्कारे ब्राह्मणकन्याना दोषस्स्मर्यते। स्मर्यमाणश्च दोषो द्विप्रकारो भवति कन्यासंस्कारकर्मणि कर्तृभूतानां तत्पित्रादीनां कश्चित्, कश्चित्तु संस्कर्तव्यानां स्त्रीणामेव,। तत्र पित्रादीनां यथा "कालेऽदाता पिता वाच्यः" (९—४) इति मनुश्शास्त्रीये काले कन्यकामदातुः पितुर्वाच्यत्वमाह। वाच्यत्वंच तस्य निंद्यत्वमेव। निन्दाचात्र न केवलं कतिपयलौकिकजनवार्तामात्रात्, अपितु अधर्माचरणजनितः पापरूपो दोषएव। सच दोषः कियान्, केनवा पापेन संमितः, इतितु विशेषांशमिदंतया मनुर्ननिरूपयति। स्मृत्यन्तराणितु दोषमिममदातॄणां पित्रादीनामीदृशतयाऽपि निरूपयन्ति। तथा हि याज्ञवल्क्यः—

"पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः" ॥

(१—६३) इति

कन्यादानाधिकारिणः पित्रादीन् क्रमेण निर्दिश्य तेषां कन्यादानमकुर्वतां दोषमिदंतयाऽप्याह "अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्या

मृतावृतौ" इति । स्मृत्यंतरवचनान्यपि एवंजातीयकानि भूयांसि परस्तात् प्रदर्शयिष्यामः ।

अत्राहुः परे । "सत्यमुच्यते कन्यकादानमकुर्वतां तद्विकारिणां भ्रूणहत्यापापप्राप्तिस्स्पष्टं स्मृत्यन्तरेषु । मनुस्तु सामान्यतएव कंचिद्दोषमिहाभिप्रैति न तादृशमधिकमिति गम्यते, यतोऽयं "वाच्य" इत्येतावन्मात्रमेवाह न पुनरधिकं । नच स्मृत्यन्तरेण एकवाक्यतया मनुवचनस्यापि तावद्दोषपरत्वकल्पनं युक्तं, एकवाक्यताया अनावश्यकत्वात्, असंभवाच्च । नहि स्मृतिवचनानां सर्वेषामेकवाक्यतयैवार्थकरणमावश्यकमिति निर्बन्धेप्रमाणमस्ति । न संभवत्यपिखलु एकवाक्यता सर्वत्रापि, भिन्नकालिकत्वात् भिन्नार्थत्वाच्च । मनुर्हि स्मर्तृषु प्राचीनइत्यविवादं । अन्येचार्वाचीनाएव स्मर्तारः । तत्रैवंसति प्राचीनेन मनुना स्वकालस्थितवैवाहाद्याचारव्यवस्थाप्रदर्शनाय लिखितस्य वचनस्य तदर्वाचीनकालिकव्यवस्थाप्रदर्शकेन स्मृत्यन्तरवचनेन कथमेकवाक्यता घटतां । अर्थभेदश्चानयोस्स्फुटतरः, एकत्र दोषसामान्यं अन्यत्रोत्कटो दोषो भ्रूणहत्यारूपः । तस्मादर्वाचीनानां याज्ञवल्क्यवसिष्ठबोधायनवामदेवभरद्वाजांगिरःप्रभृतीनामेवायमदातरि कन्यापितरि भ्रूणहत्याद्युत्कटदोषभ्रमावेशो विपरीतयुक्तिवादमूलकः, नत्वयं पुरातने मनावपि शक्यश्शंकितुम्" इति ।

अत्रेदं वक्तव्यं कथं तावन्मनोरन्येषांच स्मर्तृणां कालतः पौर्वापर्यमध्यवसितमायुष्मता, ननुच मनुस्मृतावेवार्दितः मरीचिवसिष्ठाङ्गिरःप्रभृतयो मुनयस्तपोविशेषान्मनुनैव सृष्टाइत्युपाख्यायते—

"अहं प्रजास्सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वसिष्ठंच भृगुंनारदमेवच" ॥ (मनु १–३५) इति ।

एतस्मात्कारणादङ्गिरःप्रभृतिभ्यस्तत्पितृभूतो मनुः प्राचीनएवे त्यध्यवस्यामः । अस्तु मनुः प्राचीनः, स्मृतिरप्येषा स्मृत्यन्तरेभ्यः पूर्वमेव लिखितेति कथमध्यवासासीः । ननु नायन्निर्णयो हेत्वन्तर मपेक्षते । मनोः प्राचीनत्वे सिद्धेहि तत्स्मृतिरपि प्राचीनैवेति सिद्ध मेव । यद्यप्येवं मन्यते भवान् । वयन्तु मन्यामहे अङ्गिरःप्रभृतीना स्मृतिभ्योऽर्वाचीनैव मनुस्मृतिस्यादिति, यतस्तेषां चरित्राणि तत्तत्र अंशतो मनुस्मृतावनूद्यंते । द्वितीयाध्यायेहि योऽयमङ्गिरसः पुत्र आंगिरसः तत्कृतमध्यापनमनुवदति पुरावृत्तत्वेन मनुः—

"अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रकाइतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्" ॥

(२--१५) इत्यादिना ।

अनेनचाङ्गिरःपुत्रकालापेक्षयाऽपि अर्वाचीना पूर्ववृत्ततच्चरित्रा नुवादिनी मनुस्मृतिरिति स्थिते अङ्गिरःकालादपि प्राचीना मनुस्मृति रिति भवदभ्यूहस्य कुतोऽवकाशलाभः । तथा दशमेऽध्याये वामदेव भरद्वाजविश्वामित्राणामापत्कालिकमितिवृत्तं स्वोक्तार्थसंवादार्थमन्वाचष्ट

मनुः "श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान ॥

भरद्वाजः क्षुधाऽऽर्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह पृथोस्तक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधाऽऽर्तश्चात्तुमभ्यागात् विश्वामित्रश्श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः" ॥

(मनु १०—१८) इति ।

नहि वामदेवादिकालात्पूर्वमेव कृते ग्रंथे तेषां चरित्रस्यातीतत्वेनानुवादो भागी भवति । किंचात्र "धर्माधर्मविचक्षण" इतिविशेषणं प्रयुञ्जानो मनुः तेषां स्मर्तृत्वमपि पूर्वसिद्धमनुवदति । विपूर्वोहि चक्षिर्व्याख्यानकर्मा "येनस्तद्विचचक्षिरे" (ईशोपनिषदि मंत्र १४) इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् । तथाच धर्माधर्मयोः विचक्षणः व्याख्याता स्मृतिप्रणेताऽपि सन्नित्यर्थः । ऋषीणां धर्माधर्मव्याख्यातृत्वंहि धर्माधर्मबोधकस्मृतिकर्तृत्वरूपमेव । तथाच वामदेवादीनृषीन् धर्माधर्मव्याख्यातॄननुवदन्ती मनुस्मृतिस्तत्स्मृतिभ्योऽर्वाचीनैवेति स्पष्टमवगम्यते । तस्मात्स्मृतिषु त्वदभिमतरीत्या प्राचीननवीनभावकल्पनं दुस्साधं विपरीतवासनामूलकंच ।

अस्तुवा मनुस्मृतिस्सर्वतः प्राचीनैव । तथाऽपि तत्र मनुस्स्वकालस्थितधर्मानुष्ठानप्रकारमेव संजग्राहेतिकथमवेदीः । स्मृतिर्हि सा नेतिहासः । नहि स्मृतयइतिहासमध्ये क्वचित्परिगण्यन्ते । नवा कस्यचित्पुरुषविशेषस्यइतिवृत्तं धर्माधर्मादिरूपमैतिह्येन ता बोधयन्त्यो दृश्यन्ते । विशकलितवेदार्थसंग्रहरूपास्स्मृतयइतिहि डिण्डिमाघातः । प्रसिद्धो ह्ययमर्थः काव्यपथेष्वपि "**श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्**,, (रघु २) इत्यादौ । आदितएव स्पष्टमेतदाह मनुः—

“यःकश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥
सर्वंतु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै ॥ (२-८) इति ।

एवमादितएवात्र प्रतिपाद्यमानोऽर्थःकात्स्न्र्येन वेदोदितएव नान्यमूलकःकश्चिदपीति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रवृत्ता या मनुस्मृतिस्सा मनुकाले लोकस्थितमेवार्थं समग्रहीदितिकुतोऽयमपूर्वोपदेशो गृहीतो मेधाविना। नहि तत्तत्कालिकलौकिकचरित्रसंग्रहणाय प्रववृतिरे महर्षयः । धर्माधर्मस्वरूपतत्फलतदधिकार्यादिनिरूपणायहि प्रावर्तन्त मुनयः । नहि धर्माधर्मादिकं लौकिकोऽर्थः “चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः” इति न्यायात् । स्मृतयोहि धर्मशास्त्रं “**धर्मशास्त्रंतु वै स्मृतिः**” (२- १०) इति मनुनैवोक्तत्वात् । धर्मशास्त्रभूतासुच स्मृतिषु तत्तत्कालिकलोकस्थितार्थनिरूपणमेव क्रियतइति अत्यन्तविपरीतमिदंग्रहणं ।

एतेन स्मृतीनां भिन्नार्थत्वादेकवाक्यता न संभवतीत्यपि परास्तं, एकमूलकत्वात् स्मृतीनामेकार्थत्वोपपत्तेः । एकमेवहि नित्यसिद्धं वेदं तपोविशेषादीश्वरानुग्रहाच्च मूलमुपलब्धवन्तो महर्षयस्तदनुभावितमर्थमस्मार्षुस्तत्रस्तत्र स्मृतिषु । नहि वेदार्थः कालभेदाद्विभिद्यते, नवा तत्र प्रकारभेदो भवति, मनुकालेहि वेदस्य कश्चिदर्थआसीत्, तदनन्तरकालेच तस्यैवार्थान्तरं, ततःपश्चाच्च ततोऽर्थान्तरमिति । एक एवहि वेदार्थस्सर्वत्रापि । एकस्यहि वाक्यस्य एकएवार्थो नार्थान्तरं। अर्थान्तरन्तु प्रतीयमानं बुद्धिभेदात्प्रतीयेत । बुद्धिभेदश्चायं नास्मादृशक्षुद्रजनबुद्धिबलावष्टम्भेन स्मृतिप्रणेतृष्वारोपयितुं शक्यते । स्मृतय

स्तु ऐकरूप्येणैव वेदार्थं प्रत्यययन्ति । यद्यपि वेदार्थो धर्मो बुद्धिदोषादनुष्ठातृभिर्यथास्वाभिमतमन्यथानुष्ठीयेत कालविशेषे, तथाऽपि नायं मुख्यो धर्मो भवति नवा तदवबोधनाय स्मृतयः प्रणीयन्ते । अन्यथाऽनुष्ठानेच तत् फलाय न प्रकल्पेत । लौकिकेषुत्वर्थेषु गृहप्रासादोद्यान शयनकटासनाभरणप्रभृतिषु कालभेदात्प्रकारभेदेऽपि फलोपयोगिता कथंचित्संपाद्येतापि न पुनरेषा नित्यसिद्धे वेदार्थे धर्मे। स्मृतयश्च नित्य सिद्धमेव वेदार्थमभिदधाना दृश्यन्ते, न पुरुषबुद्धिभेदाद्भिद्यमानं धर्म विप्लवं निरूपयितुं प्रवृत्ताः । क्वचित्तु अधुनातनानामप्रमादाय फलाय प्रबलेष्वपि संभावितो धर्मविप्लवो निरूप्यमाणो निरूप्येत । तच्च त्वदभिमतं मूलतएव निकृन्तति । इहचादातरि कन्यापितरि दोषवचने स्मृतिवचनानां नार्थभेदश्शक्यो निरूपयितुं । यथाहि पितृश्राद्धमकुर्वाणमेकमेव पुरुषमुद्दिश्य कश्चिद्दुष्टोयमिति अपरस्स्वधर्मत्याग्ययमिति अन्यः पितृश्राद्धपरित्याग्ययमितिच भेदेन वदन्तोऽपि न भिन्नाभिप्रायास्स्युः, तथा काले कन्यादानमकुर्वाणं तत्पितरं कश्चिदृषिर्निद्योयमित्याह यथामनुः

"कालेऽदाता पिता वाच्य" इति । कश्चिद्दुष्टइत्याह यथावसिष्ठः, "ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति" (१७ ६२) इति । कश्चित्भ्रूणहत्यावानित्याह ; यथा याज्ञवल्क्यः, "अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ" (१ ६४) इति । न ह्येते विरुद्धाभिप्रायाइति शक्यं वदितुं । किंच सामान्यरूपेण दोषवादिन्यस्स्मृतयो विशेषपर्यवसानं स्वयमेवाकाङ्क्षन्ति, सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, दोषपरिजिहीर्षोरास्तिकस्य विशेषरूपेण ज्ञानमन्तरेण

प्रायश्चित्तनिश्चयस्यासंभवाच्च ॥ क्वचित्तु सामान्येन दोषमभिधाय तद्विशेषरूपजिज्ञासायां तत्रैव स्मृतावनन्तरं तदपि निरूप्यते यथा वसिष्ठस्मृतौ "**ऋतुमत्यां हि तिष्ठंत्यां दोषः पितरमृच्छती**" ति सामान्येनाभिधाय अनन्तरं

"यावच्च कन्यामृतवस्स्पृशन्ति कुल्यैस्सकामामभियाच्यमानां । भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः" ॥

इति दोषविशेषस्वरूपमप्युच्यतएव। यातु स्मृतिर्दोषसामान्यमाह विशेषंच न विवृणोति तत्र दोषविशेषबोधकस्मृतिसाकाङ्क्षत्वादेकार्थत्वाच्च च्छागपशुन्यायेन तस्यास्स्मृतेर्विशेषबोधकस्मृतिभिरेकवाक्यत्वमवश्यवक्तव्यं '**अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागेस्यात्**' इति जैमिन्युक्तन्यायात्। तस्मादीदृशेषु वचनेष्वर्थभेदं परिकल्प्य मनुरन्याभिप्रायः अन्येचान्यथामन्यन्ते तस्य ह्यत्र भ्रमः अयंतु यथार्थवादी, इत्यादिदुरभिप्रायभेदकल्पनं शास्त्रार्थनिर्णयसंप्रदायानभिज्ञानां प्राकृतानामेव शोभते नात्र पदवाक्यप्रमाणविदः पण्डिता मुह्यन्ति । सर्वथाऽपितु कन्यादानमकुर्वतः पितुर्दुष्टत्वाभिप्रायस्सर्वेषां स्मृतिकृतां साधारणइत्ययमर्थो न प्राकृतेनापि निह्नोतुं शक्यते । अलंच तावन्मात्रमेव प्रमाणं स्त्रीणां नित्यो विवाहइत्यत्रार्थे। नहि कन्याविवाहस्य काम्यत्वे तदकरणे दोषवचनं समञ्जसं भवति। नहि काम्यानि कर्माण्यकुर्वाणस्य क्वचिद्धर्मशास्त्रे निन्द्यतोच्यते । अकरणे निन्दावचनं च कर्मणो नित्यत्वे प्रमाणं । परमार्थतस्तु अष्टमवर्षरूपमुख्यकालमात्रोल्लङ्घने सामान्यतो दोषमाह मनुः यतोऽयं "कालेऽदाते"

---

१ यत्तुपराशरमाधवीये स्मृतीनामेकवाक्यत्वं नास्तीत्युक्तमिति तत्भ्रान्तिमात्रं

त्याद्याह । ऋतुपूर्वकालरूपगौणकालस्याप्युल्लङ्घनेतु भ्रूणहत्यारूपमुत्कटदोषमाहुस्स्मृत्यन्तराणीत्ययमत्रानिष्कळङ्कश्शास्त्राभिप्रायइति पण्डिता मन्यन्ते ।

तथा संस्कार्याणां कन्यानामसंस्कारे दोषस्स्मर्यते

"पितुर्गेहेतु या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता" ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृषळी मता" ॥ इति ।

अधिकमत्रोपरिष्टान्निरूपयिष्यते। तस्माद्ब्राह्मणकुलीनानां कन्यानामपि पुंसामिव विवाहः काम्यएवेति न शक्यं कल्पयितुं । अविवाहितानां ब्राह्मण्यस्यैवासिद्ध्या स्वजातिभ्रंशापत्तेर्दुष्टत्वस्मरणाच्च नित्यएव स्त्रियं प्रति विवाहइति सिद्धम् ।

अत्र केचिदूहकुशलाः कल्पयन्ति । ऋषिकुमारिकाहि बह्व्यो विवाहमलभमानाएव तपस्तेपुरित्युपाख्यायते महाभारते। यदि विवाहस्स्त्रीणां नित्यस्स्यात् कथं तास्तमकुर्वाणाएवावर्तन्त ? तत्पितरोवा मुनयः कथमभिज्ञास्सन्तोऽपि न ततो बिभयांबभूवुः । अत्यन्तवार्धके च सुभ्रूर्नाम काचिदृषिकन्या विवाहमात्मनः कारितवतीति शल्यपर्वण्युपाख्यायते । कथमेवमस्मदीयानां पूर्वेषां चरितमासीत् । यदीदं चरितमशास्त्रीयं स्यात् तदा भगवान् बादरायणः किमर्थमिदमपचरितं महता ग्रन्थेन स्वयमुदाहार्षीत् । वरंहि ईदृशग्रन्थलेखनापेक्षया कार्यान्तरमेवहि तस्य । तस्मात्पुरा काले स्त्रीणां विवाहः काम्यएवासीत्, अथावश्यकस्सइति निर्बन्धकरणेऽपि ऋतोःपरमेव कदाचित्स कर्तव्यइतिच निश्चीयतइति ।

(१) अत्रोच्यते। सत्यं काश्चन कन्यकाअविवाहिताएव तप स्यन्तिस्मेत्युपाख्यायते। कथमेतावता तथाविधएवाचारस्सार्वत्रिकः पुरा कालइति शक्यं निश्चेतुं। नखलु प्राणिविशेषस्यान्यथाचरणमात्रं सार्व लौकिकमिति युक्तं परिग्रहीतुं।

(२) अपिच उपाख्यानमात्रमेतद्भवति। न विधायकं। उ-पाख्यानानिच प्राणिविशेषस्य चरित्राणि परं यथाभूतमनुवदन्ति "इदं चरित्रमेवं वृत्तमिति" न पुनरेषां धर्मत्वाधर्मत्वयोरपि व्याप्रियन्ते। तयोस्तु प्रमाणं विधिशास्त्राण्येव। उपाख्यानसिद्धान्यपि चरित्राणि यदि विध्यनुसारीणि स्युस्तदा भवन्त्युपादेयानि। अन्यानितु हेयानि भवन्ति अधर्मरूपत्वात् न तत्र पुरुषविशेषगौरवमाद्रियते। लौकिका न्यपिहि महापुरुषानुष्ठितान्यपिच उत्कोचग्रहणप्रभृतीनि कर्माणि नीतिशास्त्रविरुद्धानि निराक्रियन्ते, किमु वक्तव्यमतीन्द्रियार्थे धर्मे। तथाच श्रुतिराचार्यवचनसरूपा शिष्याननुशास्ति "**यान्यस्माकं सु-चरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि** (तै २) इति। स्मृतिष्वप्याचारस्य विध्यनुसारिणएव ग्राह्यत्वं न तद्विरुद्धस्येति स्पष्टं। तस्मान्नित्यतया शास्त्रसिद्धस्त्रीविवाहो नैवंविधकतिपयकन्यकाजनो पाख्यानबलावष्टंभेन काम्यइति शक्यमन्यथयितुं।

(३) यदपि कन्यापितरोवा कथमभिज्ञास्सन्तो नित्याय विवा हकर्मणे न प्रावर्तन्तइति, तदसत्। नहि ते न प्रावर्तन्तेत्युपाख्यायते। किन्तु प्रवृत्ताअपि ऋषयः प्रबलेन कन्यकायाः प्रतीपाध्यवसायेन न दातुं प्रागल्भन्त। तदुक्तं वृद्धकन्योपाख्यानएव भारते शल्यपर्वणि "**सा पित्रा दीयमानाऽपि पतिं नैच्छदनिन्दिता**"। (अध्या

५३—७) इति । पितृधर्मश्चावश्यकं कन्यादानकरणमिति इममर्थं न महर्षयो जातुचिदन्यथाकुर्युः ।

अपिच कन्यकाच सुभ्रूर्न विवाहमनावश्यकमभिप्रयती पितृर्दानं निराचकार किन्तु आत्मनः कामनाऽनुगुणगुणसम्पन्नःपतिर्नास्तीति कृत्वा । तदेतदुच्यते तत्रैव "**आत्मनस्सदृशं सातु भर्तारं नान्वपश्यत**" । इति । तथाच विज्ञायते आवश्यकमपि विवाहं स्वमनोरथानुगुणपतिलाभकामनावेशेन परं सुभ्रूर्नाङ्गीकृतवती, न त्विदं कर्मैवानावश्यकमितीति । कामनामूलकंच चरितं राजसतया गीताया मुक्तत्वेनासच्चरित्रतया कथंनु नाम धर्मगोष्ठ्यां परिगण्येत । धर्मबुद्ध्या शिष्टैरनुष्ठीयमानस्याचारस्यैव प्रमाणत्वात् । नहि विवाहाकरणमात्मनो धर्मइति बुद्ध्या सुभ्रूस्तथा स्थितवती, किंतु स्वेच्छानुगुणवरालाभादितिहि उपाख्यायते । तत्कथं दुराशामूलकं तस्याश्चरितं धर्मे प्रमाणं स्यात् । अतएवप्रायेण दृष्टकामादिमूलकत्वसंभवेन आचारस्य पृथक्प्रामाण्यमेव नास्तीति निराकृतं भगवता भट्टपादेन—

"दृश्यमानान्यहेतुत्वान्नात्र शास्त्रप्रमाणता ।
तस्मादर्थसुखाङ्गत्वान्नाचारेष्वस्ति धर्मता ॥
वेश्यानां सेवकानांवा वैद्यानां नगरेषुवा ।
चरित्राणां यथाचार्थसुखाङ्गत्वं तथाऽस्त्विह ।
तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव प्रमाणं धर्मगोचरे" ॥

(जै. १—३—७) इति ॥

(९) अपिच । अतिमानुषशक्तिकाहि सुभ्रूः । न तस्याश्चरितमस्मदीयाः कन्यकाअनुकर्तुं शक्नुवन्ति । साहि विनैव गर्भवासादिकं कुणिनाम्ना महर्षिणा तपःप्रभावादेवोत्पादिता, तदुक्तं तत्रैव—

"ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिगार्ग्यो महायशाः ।
स तप्त्वा विपुलं राजन् तपो वै तपतां वरः ॥
तपसाऽथ सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः" । इति ।

सा चात्मनस्तपोमहिम्ना क्षणेन युवतिः क्षणेनच कन्यका क्षणाच्च जरठा अथान्यथाच भवितुं शशाक, तथाच वर्ण्यते—

"सा रात्रावभवद्राजन् तरुणी वरवर्णिनी ।
दिव्याभरणवस्त्राच दिव्यगन्धानुलेपना,, ॥ इति।

नहि मानुषीणां कन्यकानामेवंविधो महिमा जातुचिदुपपद्यते । तस्मात्तच्चरित्रदृष्टान्तेनास्मदादिकन्यकानामाचारव्यवस्थापनं न कदाचिदपि घटते ।

(६) अपिच तथाविधमहिमशालिन्याअपि सुभ्रुवो विवाहाकरणदोषात्परलोकएव नास्तीति अन्ततो भगवान्नारदश्शिक्षयांबभूव

असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकस्तवानघे ।
एवन्तु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ॥
तपः परमकं प्राप्तं नतु लोकास्त्वया जिताः " । इति ।

नारदवचनाच्च वेपमाना सुभ्रूरात्मसंभृते तपस्यर्धं भागं पारितोषिकमर्पयन्ती कथंचित् कंचिदृषिं परिणीयैव लोकान्तरमगमदिति स्पष्टमुद्घुष्यते । तथाच अनन्यसाध्यतपोविशेषसंपन्नाममानुषशक्तिकां सुभ्रुवं प्रत्यपि यस्य विवाहस्याकरणमात्रात्सत्यपि परमे तपसि " न ते लोकान्तरमस्ती"ति महर्षिर्नारदो धीरं जगर्ज, तदुपदेशाच्च तत्तादृश महिमाऽपि सुभ्रूः न केवलं चकम्पे, कम्पमानाच आत्मनस्तपोऽर्धं विवाहे शुल्कमारोप्य तत्कामिनं कंचिदृषिं विवाह्यैव लोकान्तरमगम-

त्, यस्यच विवाहस्याकरणेनापतितां न्यूनतां तादृशमपि तपो न परिहर्तुं समर्थतामापेदे, तादृशो विवाहस्स्त्रीणामत्यन्तनित्यइत्यत्र किमन्यद्वक्तव्यमस्ति। तथाचेदं वृद्धकन्योपाख्यानमेकमेव मूर्धाभिषिक्तं प्रमाणं भवति, स्त्रीणां विवाहो नित्यइत्यत्रार्थे। स्थिते चैवं वस्तुतत्वे यदिदमेवोपाख्यानमवलम्ब्य स्त्रीणां विवाहः काम्यइत्यस्यार्थस्य साधनार्थमुद्घोषणं तदत्यन्तबालिशानां साहसमेवेति बोध्यं। यदपि आवश्यकोऽपि विवाहः ऋतोः परस्तादेव कार्यइत्यस्मादाख्यानात् प्रतीयतइति तदसाधु, तपोमहिम्ना विवाहार्हवयसिस्थित्वैवतया विवाहकरणात्। विस्तरेणचैतदुपरिष्टादुन्मथिष्यते। एतेन व्यासस्यापि किमर्थः ईदृशोपाख्यानलेखनप्रयासइति सपरिहासो मूर्खानुक्रोशस्समाहितो भवति वस्तुतत्वमविज्ञाय ज्ञानाभासमात्रेण कतिपयाचारबलमवष्टभ्य विवाहस्य स्त्रीष्वैच्छिकत्वादिस्थापनार्थमुज्जृम्भमाणानां भवादृशानां त्वदभिमतमूलादेव त्वदीयसंरम्भध्वंसनार्थमीदृशोपाख्यानलेखनस्य अत्यावश्यकत्वात्। एतेन उपाख्यानान्तराण्यपि व्याख्यातानि। तेषामपि अविधायकत्वात्, कामादिमूलकत्वेनराजसचरितत्वात्, अमानुषशक्तिकजनाचरितत्वात्, अन्ततोविधिविहितार्थपर्यवसायित्वात्,। अपिच स्त्रीणां विवाहो नित्यइति नायमर्थश्श्रुतिस्मृत्यादिगवेषणामपेक्ष्यैव विज्ञातव्यः। प्रसिद्धो ह्ययमर्थः काव्यपरिशीलनवतां बालकानामपि यदाह प्रामाणिकः कविः कश्चिदपिरूपकेण **"अर्थोहि कन्या परकीयएव"** इति। तस्मात्सिद्धं स्त्रीषु विवाहो नित्यइति ॥

नित्येच सति विवाहे स्त्रीणां कतमस्मिन्वयसि स मुख्यः, कदाचायमशास्त्रीयइति, इदमिदानीं विचारणीयं। तत्र ऋतोः परमेव वयो ब्राह्मणस्त्रीणां विवाहकर्मण्यङ्गभूतो मुख्यः कालः, नातःप्राची

नमिति श्रुत्यादिसिद्धो अर्थइति अधुनातना मेधाविनः । गर्भाष्टममेव वयो मुख्यः कालः, ततःपरस्तात् ऋतोः पुरस्ताच्च गौणः कालः,, ततः परंतु विवाहकरणमशास्त्रीयमेव सर्वथेति सांप्रदायिका मन्यन्ते ॥

अत्रायमाधुनिकानामुद्घोषः, प्रथमं तावत्प्रमाणमूर्धन्यभूतां श्रुतिमेवात्र परामृशामः । येतावन्मन्त्रा वैवाहिकेषु कर्मसु अङ्गतया शास्त्रेषु विनियुक्ताः, ते विचार्यमाणाः स्त्रीणां विवाह्यमानानां युवति भावमेव निर्धारयन्ति । यदि मन्त्रा अर्थवन्तस्स्युः, यदिवा कर्मसंब न्ध्यर्थप्रकाशनमुखेनैव मन्त्राणां कर्मसूपकारता, सर्वथा नायमर्थो निरा-कर्तुं पार्यते । तथाहि मन्त्रलिङ्गान्यनुक्रमिष्यामः ।

(१) आदितएव विवाह्यमानायाः कुमार्याअवयवशो निरीक्ष णे कर्मणि विनियुक्तः "**अघोरचक्षुरि**"त्यादिर्मन्त्रः । सच वध्वा स्तात्कालिकीं प्रौढावस्थामेव प्रत्याययति । तत्रहि वध्वास्सम्यग्दर्शनं सौमनस्यं देवकार्यकामना भर्तृसंबन्धिप्राणिसामान्यसुखकरत्वं चाभि धीयते । नहीदं सर्वमप्रौढावस्थया बालिकया विज्ञातुमपि शक्यं, दूरे तु तस्यास्तत्फलोपयोगिता । तस्मादुक्तार्थयोग्या विवाह्या वधूर्युवति रिति गम्यते ।

(२) तथा कन्यावियोगासहनेन तद्बन्धुजनोत्कण्ठायां जप्यो मन्त्र आलिङ्गनार्थत्वं विवाहस्य स्पष्टमाह । नह्यप्रौढाविवाहे तदा तदालिङ्गनं घटते ।

(३) "शन्ते हिरण्यमि" त्यादिमन्त्रे "मया पत्या तन्वं संसृजस्वे"ति कुमार्याः पतिशरीरसंसर्गउच्यमानस्तद्योग्यामृतुमतीमेव कन्यां व्यवस्थापयति ॥

(४) अन्यच्च मूर्धाभिषिक्तं लिङ्गं "**सोमःप्रथमो विविद्**" इत्यादिमन्त्रोक्तं। तत्रहि मन्त्रे सोमगन्धर्वाग्निमनुष्याश्चत्वारोऽपि क्रमेणोत्तरोत्तरं कन्यकानां पतयो दातारश्च भवन्तीति प्रतिपाद्यते। सोमादयश्च त्रयोऽपि देवाः क्रमाद्योनिरोमकुचरजःप्रादुर्भावकालेषु स्त्रीणां भवन्ति भोक्तारइति स्मर्यते स्मृतिषु

पूर्वं स्त्रियस्सुरैर्भुक्तास्सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
भुज्यन्ते मानुषैः पश्चात् न ता दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
व्यञ्जनेषुच जातेषु सोमो भुङ्क्ते च कन्यकाम् ।
पयोधरेषु गन्धर्वः रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः" इति ।

तथाच रजःप्रादुर्भावोत्तरकालमात्रभोगाधिकारीयोऽग्निस्तेन दत्तैव कन्या मनुष्यस्य भार्या भवतीति प्रकृतमन्त्रार्थःपर्यवस्यति। तथाच सिद्धमृतूत्तरकालमेव स्त्रियो मनुष्यस्य विवाहयोग्या भवन्तीति ॥

(५) पाणिग्रहणार्थे प्रयुज्यमानेन "ग्रभ्णामित" इति मन्त्रेण सत्प्रजालाभार्थमिदं पाणिग्रहणं, आच जरावस्थायास्त्वां प्रति मे पतिभावोऽस्त्वितिच वधूं प्रति वरो ब्रूते। नहि प्रजननयोग्यामवस्थामनापन्नां बालिकामुद्दिश्य इदं वचनं भागीभवति ॥

(६) सप्तमपदनिष्क्रमणे "**सखा सप्तपदाभवे**" त्यादिना "**एहि सूनृत**" इत्यन्तेन मन्त्रेण ऋक्सामद्युपृथिव्यादिदृष्टान्तपूर्वकमत्यन्तकामिनोर्यूनोर्नर्मसल्लापवत्परस्परसख्यं स्त्रियं प्रति बहुप्रपञ्चमभिधीयते वरेण। नखलु वरस्य यौवनावस्थामात्रेण इदं वचनं संभवति। अस्थानेहि तदा नर्मवचनं मन्त्रोक्तं प्रसारितं स्यात्। आशामोदककल्पश्च सर्वो मन्त्रार्थः प्रसज्येत, यदि विवाह्या वधूरप्रौढावस्थास्यात्।

(७) पतिगृहगमनाय रथमारोहन्तीं वधूंप्रति "उदुत्तरमारोहन्ती" त्यादिना वरेणोच्यमानमात्मश्वशुरप्रजास्नुषाधनादिकं प्रति नियन्तृभावरूपं प्राधान्यं तस्याः प्रौढावस्थामेव व्यवस्थापयति, बालायास्तच्छक्त्यनुपपत्तेः ॥

(८) पतिगृहगताया वध्वाअङ्के कमपि बालकं निवेश्य तस्मै फलानि प्रदाय आह वरः **यथा फलानि प्रसवशीलानि एवमियमपि प्रसवशीला भवतु तथा गृहकर्मनिर्वाहकत्वमग्न्यतिथिपरिचरणजागरूकत्वं मयासह शरीरसंबन्धञ्च चिरायानुभूय जरावस्थायां पुत्रादीनामपि कर्तव्यविधेरुपदेष्ट्री भवतु"** इति। न ह्युपदेशग्रहणायाप्यनर्हे शैशवे वयस्ययमर्थो वध्वां वदितुं युज्यते

यद्यपि दिनत्रयमात्रब्रह्मचर्यविधानमेकं तथामूर्धाभिषिक्तंचान्यच्चतुर्थदिने समावेशनविधानन्नामेत्यधिकमपि हेतुद्वयमत्रविषयेऽस्तीति कृत्वा तदुभयमपि श्रौतार्थकोटावेवैकदेशिभिः परिगणितं दृश्यते। तथाऽपि तयोरुभयोरपि केवलस्मार्तत्वाच्छ्रौतमध्ये गणनमनवधानमूलकमिति बोध्यं। स्मार्तमपि तदुभयं परस्ताद्विचारयिष्यामः। तदेवं वैवाहिकाः मन्त्राः कात्स्न्र्येन परामृश्यमाना उपपादितैरष्टभिर्लिङ्गैर्विवाह्यां वधूं युवतिमेव व्यवस्थापयन्तीति ॥

(९) अत्रब्रूमः ननुचभोः किं विवाहविषये विधिरेवास्तमुपागात्, यावता मन्त्रलिङ्गानुसारेणैवैतमर्थमभ्यूहितुमभिनिविशसे। असत्यामेवाहि चोदनायां लिङ्गमन्वेष्टव्यं भवति। चोदनाश्च ऋतुकालात्पुरस्तादेव स्त्रीणां विवाहं विदधानाः परश्शताउपलभ्यंते। तथाहि मनुः

"त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥"

(९—९४) इति । तथा संवर्तः

"यावन्नलज्जते कन्या यावत्क्रीडति पांसुषु ।
यावत्तिष्ठति गोमार्गे तावत्कन्यां विवाहयेत् ॥"

इति । वसिष्ठश्च

"प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।"

इति । यमः

"विवाहंचोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ।
तस्माद्गर्भाष्टमश्श्रेष्ठःजन्मतोवाष्टवत्सरः ॥" इति । व्याघ्रपादः
उपायनादितः कालः स्त्रीणामुद्वाहकर्मणि ।
स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत् ॥"

इति । एवमन्याश्च चोदनाः प्रत्यक्षमेव स्त्रीणां विवाहं विदधाना अष्टमादीन् ऋतोरर्वाचीनान् वयोविशेषानेव विवाहकालान्व्यवस्थापयन्ति निर्विचिकित्सं । नहि प्रत्यक्षया चोदनया प्रतिपादितेऽर्थे तत्पृष्ठतोगामिना लिङ्गेन कश्चिदर्थान्तरमनुमातुमायस्येत्. नखलु करिणि विषाणशुण्डादण्डादिमण्डिते पुरतश्चक्षुस्सन्निकृष्टे पृष्ठतोगामिनं पुरुषं लिङ्गमाश्रित्य "अश्वोयमिति" अनुमिमानो भवति श्लाघनीयप्रज्ञः तस्मान्न विधिसिद्धेऽर्थे विरोधिनो लैङ्गिकप्रत्ययस्य उन्मेषावकाशोऽस्तीति ॥

अत्राहुः परे । यद्यप्युदाहृताश्चोदनाः तथाऽपि न प्रत्यक्षो विधिरुपलभ्यते श्रुतिषु 'इयद्धायनीं वधूं विवाहयेदिति' । उदाहृतास्तु चोद-

नास्स्मृतिष्वेवोपलभ्यन्ते। लिङ्गानि पुनश्श्रौतानि। किंचभोस्स्मृतिरप्र-
माणमिति मन्यते भवान्, यत्प्रत्यक्षं विधिमुत्सृज्य कल्पनाप्रयासमनुभ-
वसि। नाप्रमाणं स्मृतिः, किंतु श्रुतिवन्न प्रमाणमिति ब्रूमः। स्मार्तोऽपिहि
विधि मूलश्रुतिमनुमापयन्नेव प्रमाणं भवति न स्वातन्त्र्येण। श्रौतञ्च लिङ्गं
स्वानुगुणं कमपि विधिमनुमापयति। तथाच द्विविधो विधिस्संपद्यते
स्मार्तविध्यनुमितश्श्रौतलिङ्गानुमितश्चेति। तत्र यच्छ्रौतलिङ्गानुसारि वय
न्तदनुष्ठास्यामः। अथवा श्रौतलिङ्गानुसार्येव विधिर्ज्यायानिति कृत्वा
सएवानुष्ठायिष्यते सर्वैरपि। स्मृतिकाराःखल्ववांचीनास्वस्वकालानुगु-
ण्येन कमपिकमप्यर्थमभिहितवन्तस्स्युः नैवं श्रुतिः, तस्या नित्यत्वात्
तद्बोधितएवार्थस्सार्वदिकइति निर्णेष्यामः। यद्येवं निर्णेष्यसि का
गतिस्स्मार्तानां विधीनां, अपरामर्शनिपुणाश्श्रद्धाजडा जना गतिर्भ-
विष्यन्ति, अप्रमाणंवा ते भवन्तु। तस्मात् स्मृत्युक्तचोदना विहाय श्रौ
तानि लिङ्गान्येव तावत्परामृशामइति ॥

(२) अत्रोच्यते अपूर्वमिदमायुष्मतः पाण्डित्यं प्रमाणव्यवस्था
पनंच। मन्त्रार्थवादानांहि आम्नानतएव विधिशेषतया समाम्नायमा
नानां तदेकवाक्यतयैवार्थावबोधकत्वेन विधितः पृथक् क्वचिदप्यर्थे
प्रामाण्यमेव न शक्यं कल्पयितुमिति जैमिनीयाः प्रतिजज्ञिरे। ब्रह्म
मीमांसायां तु यद्यपि विध्येकवाक्यतापन्नानाममीषां तत्रैव परमतात्पर्ये
ऽपि अवान्तरं किमपि तात्पर्यमभ्युपेत्य प्रतीयमानेष्वप्यर्थेषु प्रामाण्य
मुपपादितं देवताधिकरणे। तथाऽपि प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतो
रेवान्यपराणां मन्त्रादीनां प्रतीयमानार्थेऽवान्तरं तात्पर्यं नतु तद्विरो-
धे प्राप्तौवेति तत्रैव घण्टाघोषः। एवंच सति प्रत्यक्षादिलौकिकप्रमाण
विरुद्धमप्यर्थमर्थवादामन्त्राश्च न प्रमापयितु शक्नुवन्तीति स्थिते किमङ्ग

वक्तव्यं संप्रतिपन्नशब्दप्रमाणविधिबाधितमर्थं व्यञ्जयितुमपि न प्रगल्भन्तइति । एतेन श्रुतिवत्स्मृतिर्न प्रमाणमिति श्रौतलिङ्गेन विध्यन्तरमनुमास्यामहइति प्रत्युक्तं। अन्यपराश्रुतयोहि प्रत्यक्षाद्यपेक्षयाऽपि दुर्बलाः, ऐदंपर्यप्रवृत्तसंप्रतिपन्नस्मार्तविधिविरोधेतु समुच्छ्वसितुमपि हि न प्रगल्भन्ते ॥

(२) किंच नखलु श्रुतिरित्येव सर्वं वाक्यं सर्वत्रार्थे प्रमाणं भवति, नवा स्मृतिरित्येतावतैव सर्वमप्यप्रमाणं । किंतु प्रमेयावगम सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेव प्रमाणस्य बलाबले इति व्यवतिष्ठते सिद्धान्तः । प्रमेयावगमोपयोगीनिच प्रमाणानि सन्निकर्षतारतम्यात् श्रुति लिङ्गवाक्यादिभेदेन षोढा विभिद्यन्ते । तेषुच श्रौतं स्मार्तं वा सन्निकृष्टं प्रमाणमपेक्ष्य विप्रकृष्टं दुर्बलं भवति, न तत्र जातिबलं किञ्चिदुपयुज्यते । तथाच पारमर्षं सूत्रं "**श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्**" (जै ३-३-१४) इति । अत्रच प्रमाणबलाबलव्यवस्थापके सूत्रे न श्रुतिशब्दो वेदवचनः, किंतु निरपेक्षतया बोधकश्शब्दः प्रमेयावगमेऽत्यन्तसन्निकृष्टउच्यते । सच श्रौतस्मार्तोवा न तद्विशेषइह विवक्ष्यते । लिङ्गादीनितु पञ्चापि प्रमाणानि उत्तरोत्तरं विप्रकृष्यन्ते प्रमेयबोधविषये । तत्र यद्यपि लिङ्गं श्रौतं भवतु, तथाऽपि तद्विप्रकृष्टमेव प्रमाणं । श्रुतिस्तु स्मृतिसिद्धाऽपि लिङ्गापेक्षया प्रमेये सन्निकृष्टैव न किंचिद्विप्रकृष्यते । तथा च प्रमेयविप्रकृष्टमतएव दुर्बलं श्रौतमपि लिङ्गमपेक्ष्य सन्निकृष्टा स्मृतिसिद्धाऽपि श्रुतिरेव प्रबलं प्रमाणं । अतएवानन्यथासिद्धेन "**अहं गर्भमदधा**" मित्यादिमन्त्रलिङ्गेन भर्तृजप्यत्वेन निश्चयावगतमपि "**आरोहोरुमि**" त्यादिमन्त्रभागं स्मार्ता श्रुतिरन्यजप्यं व्यवस्था

यति **"अन्येवैनामभिमन्त्रयेत"** (आप. गृ. ३-९-११) इति। तदेतद्याचक्षाणाश्च प्राञ्चः इदंच **"अहं गर्भमदधामित्या"** दिलिङ्ग विरोधेऽपि श्रुतेर्बलीयस्त्वादि"ति स्मार्तश्रुतेश्श्रौतलिङ्गापेक्षया प्राबल्यं वस्तुसदुपपादयांबभूवुः। एकमेवच मन्त्रं विभिन्नेष्वर्थेषु बहुळं विनियुञ्जानेषु स्मृतिवचनेष्वपि एषएव कृतान्तआस्थेयः। एकमेव पुरुषसूक्तं शिवविष्णुकुबेरवरुणाद्यनेकदेवताराधनेषु विनियुञ्जानानि स्मृतिवचनान्युपलभ्यन्ते। तथा आग्नेये कर्मणि विनियुक्तानां **"उद्बुद्धयस्वाग्न"** **"अग्निर्मूर्धादिवः"** इत्यादीनां मन्त्राणां बुधभौमादिग्रहाराधनेपि विनियोगस्स्मर्यते। नहि सर्वेविनियोगा मन्त्रलिङ्गमनुसरन्तीति शक्यं वक्तुं। प्रसिद्धमेतद्वैदिकगोष्ठ्यां। नहीदमनवगतवैदिकसंप्रदायः प्राकृतो विजानाति। एतेन श्रुत्यपेक्षया स्मृतेर्दुर्बलत्वादिति विरोधाधिकरणवर्णनं निराकृतं भवति। श्रुतिलिङ्गादिष्वेकजातीयप्रमाणभूतयोर्हि श्रुतिस्मृत्योस्सति विरोधप्रसङ्गे श्रुत्यपेक्षया स्मृतिर्हीनबला भवति। यथा एकामेवौदुम्बरीं प्रति स्पर्शनं सर्ववेष्टनञ्चान्योन्यविरुद्धमर्थद्वयं श्रुत्यैव प्रमाणेन बोधयन्त्योश्श्रुतिस्मृत्योस्स्मृतिर्दुर्बलेति। यत्रतु विभिन्नजातीयप्रमाणेन विभिन्नार्थबोधकता तत्र श्रुतिस्मृतिर्वा यतरा प्रमेयसन्निकर्षवती ततरैव बलीयसी, तदुक्तं भट्टवार्तिके—

> **नैव तावच्छ्रुतिस्मृत्योस्स्वरूपेण विरुद्धता।**
> **बलाबलपरीक्षावा प्रमेयद्वारिका हि सा॥**
> **तद्यस्यामेव वेळायां विरोधो दृश्यते तयोः।**
> प्रमेययोस्स्वरूपस्थं तस्यामेव बलाबलम्॥ (१-३-७) इति।
> तथा "भिन्नकक्षागते यच्च प्रमाणं तत्र धावतः।
> तयोश्शीघ्रेण निर्णीते मन्थरं न प्रवर्तते॥

तद्धि दूरमपि प्राप्तमेकमप्यगतं पदं ।

इतरेण गतेनादावेकान्तेनैव जीयते" ॥ (जै सू १-३-३)

इतिच । तत्रैवं सति प्रमाणबलाबलनिर्णये यत्केचिद्वर्णयन्ति स्मृति चोदना विहाय मन्त्रलिङ्गमेव प्रबलमिहाश्रयामइति तत् प्रमाणस्व रूपतद्विशेषादिविमर्शविधुराणां यथाजातानामेव शोभते न पण्डिताना मिति सिद्धम् ॥

(४) अपिच विधिना कर्मविशेषेप्रथमंविनियुक्ताः खलु मन्त्रा-स्तत्समवेतं कञ्चिदर्थं प्रकाशयितुमर्हन्ति, नासति विनियोगे। तत्र यद्य-पि मन्त्रोऽर्थान्तरमेव स्वशक्त्या प्रकाशयितुमर्हति, तथाऽपि यादृशेऽ-र्थविशेषे चोदनयाऽयं विनियोजितस्तमर्थमतिवार्तितुं न प्रगल्भेत। लक्ष-णादिभिरपि विधिबोधितमेवार्थमनुसराति न पुनस्स्वशक्तिमुदीक्षते। नहि राजचोदितो राजपुरुषश्चोदितविपरीते शक्तोऽपि प्रवर्तितुमर्हति। तथा चोदनाविपरीतेऽर्थे मन्त्रोऽपि न प्रवर्तते तद्यथा **"कदाचन स्तरी-रसि नेन्द्र"** त्यादिः कश्चिन्मन्त्रस्स्वशक्त्या यद्यपि मघवानमेव प्रत्या-ययति नार्थान्तरं। तथाऽपि **"ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत"** इति चोदना गार्हपत्याग्न्युपस्थाने मन्त्रमिमं विनियोजयतीति अनुदीक्ष्यापि स्वशक्तिं गार्हपत्यमेवाग्निमुपस्थापयति। न ह्यत्र मन्त्रलिङ्गमात्रपरामर्शेन मन्त्रोऽयमैन्द्रएव कर्मण्यङ्गभूतइति व्यवस्थापनं घटते। नापि विधिबला दग्निपरत्वं लिङ्गबलाचेन्द्रपरत्वमित्युभयमप्यास्तामिति समीकरणं विदु-षामर्हम्। नवा पुराकाले मन्त्रोऽयमैन्द्रएव कर्मण्युपयुक्तआसीत्, पाश्चा-त्यैस्तु कैश्चिद्विनियोगबलमवलम्ब्यार्थान्तरे गार्हपत्ये केनापि हेतुनोपयु-ज्यतइति प्राचीनार्वाचीनभेदकल्पनं साधु भवति। सर्वमेतदविदित

श्रौतसंप्रदायानां संभिन्नबुद्धीनां व्यामोहमात्रं । तस्मान्नचोदनाविरुद्धे ऽर्थे विद्यमानमपि मन्त्रलिङ्गं क्रमते ॥

(५) अन्यच्च । इदं कर्मानेनमन्त्रेण कार्यमिति कर्मविशेषं प्रत्यङ्गत्वे गृहीते ततस्तत्र कर्मणि तेन मन्त्रेण कश्चिदर्थोऽनुमीयेत परामर्शोत्तरमिवानुमानेन । अगृहीताङ्गभावेनतु मन्त्रेण न कश्चिदर्थो निर्धारयितुं पार्यते । तथाचाङ्गभावग्राहकं किञ्चन प्रमाणं प्रथममुपजीव्यैव मंत्रः कश्चिदर्थविशेषं गमयितुमीष्टे । भवदभिमतानांच मन्त्राणां वैवाहिक एव कर्मण्यङ्गत्वं नान्यत्रेति प्रथममिदंके न प्रमाणेन निरचैषीदायुष्मान् नहि श्रौतएव विनियोगविधिश्शक्यः कश्चित्प्रदर्शयितुं । लिङ्गेनैवाङ्गत्वस्याप्युन्नयनेतु दुर्वारं परस्पराश्रयत्वं । ततश्च स्मार्तएव विधिः प्रथममङ्गत्वग्रहणाय प्रमाणत्वेन शरणीकरणीयः । शरणीकृतेच तस्मिन्प्राथमिकेन तेन प्रमाणेन यदि मन्त्रलिङ्गं विरुध्यते तदा न लिङ्गेन तस्य प्रमाणस्य बाधश्शक्यो वदितुं । नहि तदेवोपजीव्यात्मानं लभमानं लिङ्गं तस्यैव बाधकमिति युक्तं कल्पयितुं । तद्बाधेह्यङ्गभावएवमन्त्रस्य बाध्येत । असतिचाङ्गभावे कुत्र कमर्थं साधयिष्यति मन्त्रलिङ्गं । वयोविशेषनिर्णयांशो बाध्यते अङ्गत्वबोधकांशः परमाश्रीयतइति त्वर्धजरतीयमन्याय्यं । तस्मान्नोपजीव्यप्रमाणविरुद्धमर्थं मन्त्रलिङ्गं गमयितुमीष्टे ॥

(६) किञ्चान्यत् । मन्त्रोक्तार्थानां विवाहकालावच्छेदेन वधूसंबन्धित्वग्रहणमन्तरेण न तदुपयोगिवधूवयोविशेषरूपार्थानुमापकत्वं लिङ्गस्य संभवति । नहि परामर्शमन्तरेण लिङ्गज्ञानं क्वचिदनुमापकं दृष्टं । तत्संबन्धित्वग्रहश्च स्मृत्यधीनइति त्वदुदाहृतलिङ्गानां लिङ्गत्वमपि स्मार्तमिति समानमेव विधिलिङ्गयोस्स्मार्तत्वं । समानेच विधिलिङ्गयोस्स्मार्तत्वे विधिस्स्वविरुद्धं लिङ्गमाभासीकरोति ॥

(७) अपिच विध्युत्तरकालमेव मन्त्रस्य प्रवृत्त्या विधिरुपक्रमस्थः, मन्त्रश्च पाश्चात्यइति स्फुटं। उपक्रमस्थेन च प्रमाणेन दुर्बलेनापि योऽर्थो बोधितस्तमेवार्थं प्रबलमपि पाश्चात्यं प्रमाणमनुसरति कथंचिदन्यथानयनेनापि, नतु ततो विपरीतं। नापि पाश्चात्यानुसारेण प्राचीनं दुर्बलमप्यन्यथा नीयते। तथाहि वारुणेष्टिः "**यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्**,, (तै. सं. २—३—१२) इति विधिवाक्येन प्रबलेन यद्यप्यश्वप्रतिग्रहीतुरेव कर्तव्यत्वेन स्पष्टमवगम्यते। तथाऽपि "**प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयद्**" त्यादिरुपक्रमस्थस्तदर्थवादस्स्वयं विध्यपेक्षया दुर्बलोऽप्यश्वदातुरेवेमामिष्टिमवगमयति। ततश्च प्रबलदुर्बलयोर्विध्यर्थवादयोर्विरोधप्रसङ्गे दुर्बलमप्यर्थवादमुपक्रमस्थत्वाद्बलीयांसमाश्रित्य तदनुसारेण पाश्चात्यं विधिवाक्यमेव प्रबलमपि लक्षणाऽऽदिना दातृपरतया परिणीयते। प्रसिद्धश्चायमर्थः पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये "**अचोदितंच कर्मभेदात्**" (३—४ — ३०) इत्यधिकरणे। एवं दुर्बलेनापि स्मार्तविधिना पौरस्त्येन बोधितं विवाह्यवधूनां वयोविशेषमनुसृत्यैव पाश्चात्यानि मन्त्रलिङ्गानि कथंचिदपि नेतव्यानि। इहहि विवाहालम्बनभूतयोर्वधूवरयोर्यथाशास्त्रं वयोलक्षणादिनिर्णायको विधिस्सर्वतःपुरस्तात् प्रवर्तते। ततःपरमेव विवाहविधिः तदनन्तरञ्च तदङ्गभूतमन्त्रप्रवृत्तिरितिक्रमः तथाच परमोपक्रमस्थं वयोनिर्णयविधिं जघन्यानि लिङ्गानि न बाधितुमुत्सहन्ते। विधिरपिहि उपक्रमसिद्धमर्थमतिवर्तितुं न क्षमते, किमु वक्तव्यं पुरुषबुद्धिकल्पनाधीनं लिङ्गमौपक्रमिकमर्थं नातिक्रामतीति॥

(८ A.) किञ्च कालान्तरभाविनमर्थमादायापि कथंचिन्मन्त्रलिङ्गानि सावकाशानि भवितुमर्हन्ति। विधीनां पुनर्लिङ्गबलावष्ट

म्येन स्वार्थे बाध्यमानानां न कश्चिदन्योऽवकाशश्शक्यः कल्पयितु-मिति वैयर्थ्यमेव प्रसज्येत। ततश्च "आनर्थक्यप्रतिहतानां वि-परीतं बलाबलमि" ति न्यायेन स्मार्तैरपि विधिभिरेव श्रौतान्यपि लिङ्गानि अर्थान्तराविषयतामापाद्यन्ते, नपुनरन्यथाचरितार्थैर्लिङ्गैरता-दृशानि विधिशास्त्राणि बाधितुं शक्यन्ते। यदुक्तं स्मार्तविधीनामृषि प्रणीतानां तदातदातनदेशकालाद्यानुगुण्येन कल्पितत्वशंकाप्रसरेण हेतु दर्शनन्यायादप्रामाण्यसंभावनया नोपादेयत्वमिति, तत् साहसमात्रं। नहि महर्षयो देशं कालमन्यद्वा किंचिदनुसरन्तः तादर्थ्येन धर्माधर्म विषयेऽपि शास्त्राण्यन्यथाकुर्वन्तीति युक्तमस्मदादिष्विव कल्पयितुं। न हि लोकरीत्यनुसारेण धर्ममन्यथाकुर्वन्तः प्रमाणभूता भवितुमर्हन्ति व्यवस्थितत्वाद्धर्माधर्मयोः। अस्मादृशाः खल्वधीरबुद्धयः कलुष-हृदया दृष्टानुसारेण शास्त्रमप्यन्यथानेतुमभिनिविशामहे। नख-ल्विदानीन्तनानामस्माकमिव प्राचामपि महर्षीणां स्वभावआसीदिति शक्यं संभावयितुं युक्तंवा। ते हि विदितवेदितव्याः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञा असिधाराव्रतन्यायेन धर्मपथं परिपालयन्तस्तमेव मार्ग-मस्मानप्युद्दिश्योपादिष्टवन्तः न तत्र देशकालाद्यनुसरणहेतुगन्धोऽप्यस्ति एतेन स्मृतिष्वपि अवान्तरार्वाचीनप्राचीनकालाद्यनुसार्यर्थनिरूपण-कल्पनं परास्तं

(८ B.) अपिच भवेदेतदेवं लौकिकेष्वर्थेषु। प्रथमं यथाक-थंचित्कस्यचित्कार्यस्यानुष्ठानं ततस्तत्र गुणदोषावनुभूय तदनुसारेण पश्चादन्यथाकरणं ततश्च कश्चित्प्रकारभेदइति तत्तत्प्राण्यभिमता-नुगुणत्वाल्लौकिकप्रवृत्तेः। कश्चित्क्वचिदेकधा प्रवर्तते कश्चित्तु तत्रै-वान्यथा वर्तते कश्चित्तु नैव प्रवर्तते। न ह्येतावता तेषु किञ्चित्पुण्या-

पुण्यात्मकमदृष्टतारतम्यं शक्यं वदितुं । वैदिकाः पुनरर्था नित्याएव भवन्ति, नत्वेषां पौरुषेयानुभवमूलकगुणदोषसंभावनया कालभेदेन च जातुचिदन्यथाकरणं संभवति। अज्ञातोहि धर्म्मो नानुष्ठातुं शक्यतइति अनुष्ठानात्प्रागेव तज्ज्ञानमावश्यकं, यद्यनुतिष्ठासति। तथापूर्वपूर्वोऽप्यनुष्ठाता प्रथममनुष्ठेयार्थरूपं धर्मं प्रमायैव पश्चादन्वतिष्ठदिति धर्माधर्मज्ञानसामग्री काचिन्नित्यसिद्धैवाभ्युपगन्तव्या, नत्विदानीन्तनी सा । नापि पूर्वसिद्धप्रमाणबोधितो धर्मस्स्वाभिमतानुसारेण केनाप्यन्यथा क्रियते । यदि कश्चिदन्यथाकरोति नायं धर्मो भवितुमर्हति । अतएव न महर्षयोऽपि वेदबोधितं धर्मस्वरूपं कालानुगुण्येन विभिन्दन्ति, भैषज्यानीव स्वानुभूतानि प्रामाणिकाः । अपितु यथादृष्टमेव वैदिकमर्थजातं स्वग्रन्थेषु स्मृत्याख्येषु स्फुटं बोधयन्ति । न तत्र कश्चिदाधुनिकोऽर्थइत्युत्प्रेक्षा घटते । अनुभवोऽपि तेषां वेदमूलकएव नास्मादृशस्येव लोकमूलकः "श्रुतिं पश्यन्ति मुनयस्स्मरन्ति च तथा स्मृति मि" ति मनुस्मृतेः । अतएवार्वाचीनकालभवाअपि स्मृतयः पूर्वसिद्धमेव वैदिकं धर्मजातमवबोधयन्तीति तदर्थोनित्यएव नार्वाचीनकालभव इति शक्यते वक्तुं । तदाह भगवान्महाभाष्यकारः "**यद्यप्यर्थो नित्यः यात्वसौ वर्णानुपूर्वी सा अनित्ये**" ति । युक्तश्चैतत् नह्यस्मदादिभिः कृतेषु ग्रन्थेषु ज्योतिष्टोमोऽनुष्ठेयः अग्निहोत्रंवा कर्तव्यमित्यादि लेखनमात्रेण ज्योतिष्टोमादिधर्मोऽपीदानीन्तनइति भवति । एवमेवार्षे ष्वपि ग्रन्थेषु बोध्यं । ऋषयोह्याधुनिकमर्थं लेशतोऽप्यनिरूपयन्तः पूर्वसिद्धमेव वेदार्थमस्मार्षुः (८—३) ।

(८ C.) अपिच किं लोकानुभवोत्तरकालं शब्दप्रवृत्तिः, किंवा शब्दादर्थतत्वमुपलभ्य लोकप्रवृत्तिरिति किञ्चिद्विमृशतु भवान् ।

लोकतोऽर्थमनुभूय तदनन्तरमेव तदर्थबोधकशब्दरचनेतिचेत्, बाढमेवं स्यात् लौकिकेष्वर्थेषु। अलौकिकेषु पुनर्धर्माधर्मेषु नैवं शक्यते। धर्मादिष्वपि चैवंस्यादिति दृष्टानुसारात्कल्पयामीतिचेत् यद्यप्येवं कल्पयति भवान्। श्रुतिरपिह्येवं सत्यनित्या प्रसज्येत। अस्तु साऽप्यनित्या, को दोषइतिचेत् नूनमत्र न भवतोदोषः कश्चित्प्रतिभाति। ऋषयः पुनरतीन्द्रियार्थकुशलाअपि व्यासादयो बिभ्यति ईदृशमर्थमभिधातुं। ते हि आब्रह्मणः आच अधुनातनात् पुरुषात् सर्वेषामपि नित्यसिद्धाच्छब्दादेव अलौकिकधर्माद्यर्थानुभवः न लोकानुभवोत्तरकालं तथाविधशब्दप्रवृत्तिरित्युपदिशन्ति। अपिच अनुभवोपिहि जायमानः पूर्वसिद्धां सामग्रीमनपेक्ष्य न धर्मादिषु कस्यचिदवकल्पते। साचेत्सामग्री लोकानुभवाधीनात्मलाभा हन्त दुर्वारं परस्पराश्रयत्वं। किंच स्रष्टव्यविचित्रतरजगद्बिम्बज्ञानमपि स्रष्टुस्सतो ब्रह्मणस्सृष्टिपूर्वसिद्धात् वैदिकादेव शब्दादुत्पद्यतइति कथमेषोऽनित्यइति कल्पनाघटतां। तथाच भगवान् बादरायणः "शब्दइतिचेन्नातःप्रभवादि" ति "अतएवच नित्यत्वमि" तिच (व्या. सू. १—३) आचार्येण शबरस्वामिनाऽप्ययमर्थो विस्तरेण निरूपितः। लौकिकेष्वप्यर्थेषु चिकीर्षितप्रकारमविज्ञाय न प्रवृत्तिरुपपद्यतइति पूर्वसिद्धैवावश्यंज्ञानसामग्री कल्पयितव्या। किमंग वक्तव्यमलौकिकेष्वर्थेषु। तस्मादसदेतत् यद्वेदानुसारिणीषु मन्वादिस्मृतिषु अर्वाचीनकालानुसार्यर्थनिरूपणमिति दुर्मेधसामुत्प्रेक्षा।

(८ D.) यदपि पूर्वतन्त्रे विरोधाधिकरणे हेतुदर्शनात्स्मृतीनामप्रामाण्यमुद्भावितं न तद्वैदिकमार्गानुसारिणीनां मन्वादिस्मृतीनां, अपितु शाक्यादिवेदबाह्यस्मृतीरुद्दिश्यैवेति, तत्त्वं विजानातु भवान्। तदुक्तं तन्त्रवार्तिके "यान्येतानि त्रयीविद्भिर्नपरिगृहीतानि किञ्चित्त

न्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापातितानि लोकोपसंग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीतासंबन्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यनिर्ग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि विषचिकित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौषधिकादाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेन अहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थ गन्धवासितजीविकाप्रायार्थान्तरोपदेशीनि यानिच बाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकभोजनाचरणनिबन्धनानि तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते" इति ॥

(८ E.) अपिच हेतुमूलकत्वकल्पने स्मृतित्वमेव आसामपेयात् । महर्षयोहि ज्ञानातिशयशालिनो यथाभूतं वेदार्थमनुभूय तमेवार्थं शब्दान्तरेणास्मदाद्युद्देशेन स्मरन्तीतिहि प्रसिद्धं शास्त्रेषु । तथाच मानवे स्मर्यते—

"श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्तिच तथा स्मृतिम् ।
तस्मात्प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि" ॥ इति ।

तथाविधे स्मृतिवाक्यार्थे यदिहेतुमूलकत्वं कल्प्यते तदाऽपूर्वएवायमर्थो भवितुमर्हतीति तस्य वेदार्थानुभवमूलकस्मृतिरूपतैवहि बाध्येत । नहि श्रुत्यर्थवक्तॄणामृषीणां वाचः पौरुषेयत्वेन तदभिहितोऽर्थोऽप्यवेदार्थस्स्यात् । योहि वक्तृवाचः पौरुषेयत्वेन तदुक्तोऽप्यर्थोऽश्रुत्यर्थइति मन्येत, स वेदमप्यवेदं मन्येत वेदवक्तुरिदानीन्तनस्य वाचोऽपि पौरुषेयत्वेन तत्प्रकाशितवेदस्यापि अवेदत्वावश्यंभावापातात् । तदप्युक्तं वार्तिके —

"वेदोहीदृशएवायं पुरुषैर्यः प्रकाश्यते ।
स पठद्भिः प्रकाश्येत स्मरद्भिर्वेति तुल्यभाक् ॥
अनुच्चारणकालेच संस्कारैरेव केवलैः ।
तत्कृतस्मरणैर्वाऽयं वेदाध्येतृषु तिष्ठति ॥
तेनार्थं कथयद्भिर्या स्मृतार्था कथ्यते श्रुतिः ।
पठिताभिस्समानाऽसौ केन न्यायेन बाध्यते" ॥ इति ।

अपिच वेदमूलकस्य स्मरणस्य यत्किञ्चिद्दृष्टहेतुमूलकतां वदतो मूलभूतवेदार्थएवायं हेतुकत्ववादः पर्यवस्येत् । मनुरपि स्मृतेर्हेतुमूलकत्वकल्पनेनावज्ञां कुर्वाणो वेदनिन्दकएव भवतीत्याह—

"योऽवमन्येत तेतूभे हेतुशास्त्राश्रयान्नरः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः" ॥ इति ।

ते इति श्रुतिस्मृतीइत्यर्थः । एतेन "अपरामर्शनिपुणाश्श्रद्धाजडाः केचनपरं स्मृतीनामनुष्ठातारस्स्युरि"ति प्रत्युक्त । परामृशन्तएवहि सूक्ष्मदर्शिनः पण्डितमणयो वैदिकस्मृतिबोधितमप्यर्थं वेदबोधितादविशिष्टं निश्चिन्वन्तस्तुल्यवदेवानुतिष्ठन्ति, नापरामर्शी स्थूलदृष्टी रागाभिनिविष्टबुद्धिः प्राकृतोऽमुमर्थं यथावदधिगन्तुमपि शक्नोति ॥

अपिच वैदिके पथि वर्तमानानां त्रैवर्णिकानां संप्रतिपन्नप्रमाणभावेष्वपि स्मृतिविधिषु हेतुमूलकत्वशङ्काकरणमेव तावन्न युज्यते । एवंसति सर्वत्रापि विधिषु कस्याचिद्धेतोरुत्प्रेक्षासंभवेन शास्त्रमात्राप्रामाण्यप्रसंगात् । काहि विनिगमना, अयमेव विधिर्हैतुको नायमित्यत्र, सर्वत्राप्यौत्प्रेक्षिकहेतोस्सुलभत्वात् । तथाच लोकायतिकवादएव पर्यवसानमापद्येत । ते खल्वेवमाहुः—

"अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डं भस्मकुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता ॥
ततश्च जीवनोपायः ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह ।
मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचिदि"त्यादि ॥

तस्मात् स्मृत्यर्थेषु हेतुमूलकत्वकल्पनं कल्पयितुरेव बुद्धिदोषः । सच प्रादुर्भवन् लोकायतिकमतगर्तमेव नियतमवपातयेत् । विस्तरेण चैतद्विरोधाधिकरणे तन्त्रवार्तिके शङ्काग्रन्थे निरूपितं । तथाहि ।

"तस्माद्यथाविरोधेऽपि पठ्यमानप्रमाणता ।
पठितस्मर्यमाणानां तथैवेत्यवधार्यताम् ॥
गृह्यमाणनिमित्तत्वाद्यद्युच्येताप्रमाणता ।
उत्प्रेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसज्यते ॥
रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।
क्वा नोत्प्रेक्षितुं शक्यास्स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥
अदुष्टेन हि चित्तेन सुलभा साधुमूलता ।
दुष्टमूलत्वलाभस्तु भवत्याशयदोषतः ॥
कावा धर्मक्रिया यस्यां दृष्टो हेतुर्नयुज्यते ।
कथंचिद्वा विरुद्धत्वं प्रत्यक्षश्रुतिभिस्सह ॥
लोकायतिकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते ।
यावत्किञ्चिददृष्टार्थं तद्दृष्टार्थंहि कुर्वते ॥
वैदिकान्यपि कर्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः ।
अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्तिच ॥
तेभ्यश्चेत् प्रसरोनाम दत्तो मीमांसकैः क्वचित् ।
नच कंचन मुंचेयुः धर्ममार्गंहि ते तदा ॥

प्रसरं नलभन्तेहि यावत्क्वचन मर्कटाः ।
नाभिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचावा स्वगोचरे ॥
क्वचिद्दत्तेऽवकाशेहि स्वोत्प्रेक्षालब्धधामभिः ।
जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गपतितस्स्वयम् ॥
तस्माल्लोकायतस्थानां धर्मनाशनशालिनाम् ।
एवं मीमांसकैः कार्यं न मनोरथपूरणम्" ॥ इति ।

तस्मान्नस्मृत्यर्थेषु दृष्टहेतुमूलकत्वकल्पनं वेदप्रामाण्यवादिनो युक्तम् ॥ ८ ॥

(९) अपिच कतिपयभ्रान्तजनमात्रदृष्टानि लिङ्गानि । लिङ्ग विरोधिन्यश्चोदनाःपुनः निर्दुष्टप्रामाणिकमूर्धन्यानेकमहर्षिजनप्रत्यक्षाः । तथाहि अङ्गिरोवसिष्ठशातातपाश्वलायनयमसंवर्तबोधायनबृहस्पतियाज्ञवल्क्यनारदपराशरप्रभृतयो महर्षयः प्रत्यक्षमेव वैदिकान् ऋतुमती विवाहनिषेधविधीननुभूय तानेवार्थतः पठन्ति । अङ्गिराः —

"पितुर्वेश्मनि या कन्या रजस्तु समुपस्पृशेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृषळी स्मृता ॥
माताचैव पिताचैव ज्येष्ठोभ्राता तथैवच ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
उद्वहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्योह्यपाङ्क्तेयस्सविप्रो वृषळीपतिः" । (१२६—८)

इति । वसिष्ठः—

"पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयःप्रमाणं समतीत्य दीयते ।
सा हन्ति दातारमपीक्षमाणा कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥
यावच्च कन्यामृतवस्स्पृशन्ति तुल्यैस्सकामामभियाच्यमानाम् ।
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यांमातापितृभ्यामिति धर्मवादः"
(अध्या १७—६१) इति । लघुशातातपः —
"पितुर्वेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृषळी स्मृता" (६९)इति ।
आश्वलायनः —
"रजस्वलाच या कन्या यदिस्याद्विवाहिता ।
वृषळी वार्षळेयस्स्याज्जातस्तस्यां सचैवहि" ॥ (प्रक २१ ९)
इति । यमः—
"यः करोत्येकरात्रेण वृषळीसेवनं द्विजः ।
तद्भैक्षेण जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
वृषळीं यस्तु गृह्णाति ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सदासूतकिता तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने ॥
वृषळीगमनं चैव मासमेकं करोति यः ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं पुनश्श्वानो भविष्यति ॥
वृषळीफेनपीतस्य निश्वासोपगतस्यच ।
तस्यांचैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नविधीयते ॥
पितुर्गेहेतु या कन्या पश्यत्यसंस्कृता रजः ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्यासा वृषळी स्मृता ।
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ॥

असंभाष्योह्यपाङ्क्तेयस्सविप्रो वृषळीपतिः ।
प्राप्तेच दशमे वर्षे कन्यां यो न प्रयच्छति ॥
मासिमासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ।
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षाच रोहिणी ॥
दशवर्षा भवेत्कन्या अतऊर्ध्वं रजस्वला ।
माताचैव पिताचैव ज्येष्ठभ्राता तथैवच ॥
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्" ॥

(अध्या ३—१२—२१) इति । संवर्तः—

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षाच रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अतऊर्ध्वं रजस्वला ॥
माताचैव पिताचैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते" ॥ (६९) इति ।

बोधायनः —

"दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलां" ॥

(प्रश्न ४ अ १—१२) इति । बृहस्पतिः—

"पितुर्गेहेतु या कन्या रजःपश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा नारी वृषळी स्मृता ॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयस्सविप्रो वृषळीपतिः" ॥ इत्यादि ।

याज्ञवल्क्यः—

"अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ" इति। नारदः—

यावन्तश्चर्तवस्तस्यास्समतीयुः पतिं विना।

तावत्यो भ्रूणहत्यास्स्युस्तस्य यो न ददाति ताम्" ॥ इति।

प्रत्यक्षाच श्रुतिरिह उदाहरिष्यते सिद्धान्तकथनावसरे। एवं प्रत्यक्षदृष्टेषु प्रामाणिकमहर्षिजनोक्तेषु वेदार्थेषु जाग्रत्सु क नामायं तद्विरुद्धो भवदुत्प्रेक्षितार्थोऽवकाशं लभेत। नह्यनृषिरस्मादृशः कश्चित् यथावच्छ्रुत्यर्थमधिगन्तुं शक्नोति। तथाच अस्मादृशामर्थकथनाय प्रवृत्तौ श्रुतिरपि बिभेतीति स्मर्यते **"बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं विप्रविष्यति"** इति। तथाऋषिवचनानुसारिवेदार्थवचनमेव निश्शंकतया प्रमाणमित्यपि स्मरन्ति—

"वेदार्थो यस्स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि।

ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन् का शङ्का स्यात्महात्मभिः" ॥ इति।

तस्मात् नरशिरःकपालशुचित्वानुमानवत् आगमबाधितमेवेदं ऋतुमतीविवाहविषयं भवदीयं लैङ्गिकं ज्ञानम् ॥

(१०) अपिच भवदुदाहृतान्वैवाहिकमन्त्रानृषयः किं जानते न जानते, यदि जानन्ति तदा कथमेते मन्त्रलिङ्गान्यमूदृशान्यर्थविशेषप्रसाधकानि मनागपि न गणयांबभूवुः। नखलु भवादृशेभ्यो हीनप्रज्ञास्ते। यदिवा विभिन्नप्रज्ञाः केचित्तथाऽपि कथं कहुष्वेकोऽपि ईदृशं लैङ्गिकमर्थविशेषं नोदाजहार। सर्वेऽपि प्राञ्चस्तद्विनियोगादिप्रदर्शनपराअपि न तदर्थविशेषमज्ञासिषुः, अहमेकस्तु यथावज्जानामीति दुस्स्वप्नएवायं कश्चिद्भवतो दोषमूलकइति स्यान्नान्यथा। भवदीयप्रतिभामात्रविकासी खल्वयमर्थो न प्रमाणान्तरगोचरः। मन्त्रानदर्थावेव प्राञ्चो न जानन्तीतितु अस्माकं तद्वचनशकलमाभासतोविलोक्यैव

मन्त्रादिकं जानतां वचनं "मन्माता वन्ध्ये"तिवचनवदेव स्यात्। तस्मादुक्तेन प्रकारेण परामृश्यमानेषु न्यायेषु यानि विवाहाङ्गभूत मन्त्रार्थपरामर्शेनापाततोभासमानानि पञ्चषाणि लिङ्गानि तानि अत्यन्तदुर्बलत्वात्प्रमाणान्तरबाधितत्वाच्च न भवदभिमतमर्थं प्रसाधयितुं प्रगल्भंते। तथाच तद्बलावष्टम्भेन विवाह्यावध्वो युवतयएव भवेयुरिति अयमध्यवसायस्सर्वथाऽपि न समर्थयितुं शक्यतइति सिद्धम्॥

(११) अत्र वितण्डापण्डितस्तार्किकदर्दूरूढः निपुणतरः कश्चिदीदृशापूर्वमन्त्रलिङ्गद्रष्टृननुमानकुशलान्बुद्धिमतः प्रत्याह। सत्यमेवमभ्यूहते भवान् "आर्यबालिकानां हितसाधनप्रत्याशाबलेन ऋतुमतीनामेव स्त्रीणां विवाहकरणमुचितमि"ति। अहंतु पश्यामि नायमभ्यूहस्त्रीणां सम्यक्सुखाय पर्याप्तो भवति। किन्तु ऋतुमतीभूय पश्चाद्यथाभिमतपुरुषसंसर्गेण संजातपुत्राणां ततःपश्चादेव स्त्रीणां पुत्रेणसह विवाहः कार्यइति व्यवस्थापनं सम्यक्सुखाय स्यात्। तदेवच शास्त्रतोऽनुमाय साधयितव्यं, यदि परमार्थमेव स्त्रीणां सुखसाधनमभिप्रैषि। मन्त्रलिङ्गानिच्च इतोऽपि किञ्चित्सूक्ष्मतरं परामृश्यमानानि पुत्रोत्पत्युत्तरकालमेव स्त्रीणां विवाहः कार्यइति प्रत्याययन्ति। भवांस्तु न तावद्दूरमालोचितवान्संभ्रान्तबुद्धिः। अहंतु ते तानि लिङ्गानि दर्शयिष्यामि तथाहि "**सोमः प्रथमो विविद**" इत्यादिके वधूंप्रति जप्ये मन्त्रद्वये द्वितीयमन्त्रे "**रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमामि**"ति पठ्यते। अनेन मन्त्रभागेण तृतीयपतिस्थानीयोऽग्निर्विवाह्यां स्त्रियं पुत्रांश्च मह्यं दत्तवानित्याह वरः। यदि विवाह्यमाना वधूः पुत्ररहिता स्यात्, कथमयं पुत्रदानरूपो मन्त्रार्थस्संगच्छतां। नहि जनिष्यन्ते पुत्राइति कृत्वा भाविपुत्रविषयतया मन्त्रार्थघटना युक्ता। कोहि नि-

र्णयः पुत्राजनिष्यन्तइति । जायन्तांवा कदाचित्कासांचित्तथाप्याशामो दककल्पोहि तदा मन्त्रार्थः पर्यवस्यति । एवंसति भाविनीं स्त्रियमुद्दिश्यापि विवाहकरणं शोभेत। नहि स्त्रीपुत्रयोरुभयोस्समुच्चित्य दानवचने कश्चिदर्थस्स्त्रीरूपस्तात्कालिकः, कश्चित्तु पुत्रः परंभावीति शक्यमर्धजरतीयं कल्पयितुं । मन्त्रस्तु "अदादि"तिलुङन्तप्रयोगेण दानक्रियां निर्वृत्तां बोधयन् स्त्रियमिव पुत्रानपि सहासिद्धानेव मुक्तकण्ठं ब्रूते। नखलु भूतभाविनोरर्थयोस्समुच्चित्यदानं घटते । अतीतत्वंतु भाव्यर्थे दानस्य सुतरां न सम्भाव्यते । तस्मात्सञ्जातपुत्राणामेव स्त्रीणां विवाहो न्याय्यइति श्रुत्यैव निर्विचिकित्सं प्रतीयते (१)

(२) तथा **"सोमाय जनिविदे"**इत्यादिषु होमार्थमन्त्रेषु **"प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशादि"**ति(१) **"यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदादि"**ति (२) **सोऽस्यै प्रजान्नयतु दीर्घमायुरि"**ति (३) **अश्विनौच स्तनंधयन्तमि"**तिच (४) प्रजायामृत्युपाशमोचनमघाभावो दीर्घायुष्ट्वं रक्षणंच सोमाग्न्यादिदेवतादिभ्यः प्रार्थ्यमानं तात्कालिकपुत्र सद्भावमन्तरेण सर्वथाऽनुपपद्यमानं सपुत्रकस्त्रीणामेव विवाहकरणं व्यवस्थापयति । (२)

(३) अग्निप्रदक्षिणार्थेच **"तुभ्यमग्रे पर्यवहान्नि"** त्यादिमन्त्रे **"जायां दाअग्ने प्रजयासह"**इति प्रजासहितायाएव जायाया दानमुच्यमानप्यमुमेवार्थं प्रसाधयति । तथाच सपुत्रकस्त्रीदानमेव विवाहे शास्त्रीयमिति दातृधर्मोऽपि श्रुतिसिद्धोऽतिप्राचीनसंप्रदाय इतिच स्पष्टं निश्चीयते । (३)

(४) पतिगृहगमनाय रथारोहणकाले स्त्रियाअभिमन्त्रणार्थेषु मन्त्रेषु **"सम्राज्ञी श्वशुरे भव"**त्यादिना **"प्रजायाश्च धनस्यच"**

इत्यन्तेन श्वशुरादीन्प्रतीव प्रजांप्रत्यपि सम्राज्ञीभावउच्यमानो विवाह्यायास्त्रियाः प्रजावत्वं प्रतिपादयति । (४)

(५) पथि गमनकाले वृक्षादिव्यतिक्रमनिमित्ते जप्ये **"या ओषधयो या नद्य"** इत्यादिमन्त्रे **"प्रजावतीं प्र त्वे मुंचत्वंहस"** इति प्रजासहितायास्त्रियाः अंहोमोचनमभिधीयमानं वध्वास्स्वप्रजासाहित्यं सम्मगुपकल्पयति । (५)

(६) **"आगन्गोष्ठं महिषीत्या"**दिषु होमार्थमन्त्रेषु **"प्रजायाआभ्यां प्रजापतइन्द्राग्नी शर्मयच्छतमि"**ति सिद्धवास्थितायाः प्रजायाश्शर्मप्रार्थनं क्रियमाणं नाप्रजस्स्त्रीविवाहे कथमपि घटते । (६)

(७) मन्वाद्यासुच स्मृतिषु द्वादशविधेष्वौरसादिपुत्रेषु सहोढो नाम पुत्रः परिगण्यमानः समुत्पन्नप्रजानां स्त्रीणां विवाहं श्रुतिस्मृत्याचारसिद्धं गमयति । तथा **"पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपिवा पुत्रः कुमारीत्या"**दिना विवाहसमयादारभ्य पत्न्यागृह्याग्निपरिचरणाधिकारवचनेन तत्कर्मयोग्यं वयः प्राप्तैव कन्या विवाहार्हेति यथा व्यवस्थापयासि तथा तत्रैव सूत्रे **"अपिवापुत्र"**इति विवाहादारभ्यैव पुत्रस्यापि अग्निकर्माधिकारवचनेन तत्कर्मयोग्ये वयसि वर्तमानो यः पुत्रस्तथाविधपुत्रसहिता वधूरेव विवाहयोग्येति व्यवस्थापयामः । तथाच पितृगृहएव स्थितायाः ऋतुमत्यास्संपादित पुत्रायाश्च स्त्रियाः पश्चादेव विवाहः कार्यइति वैदिकास्सिद्धान्तः यदि दैवात्काश्चिदप्रजसएव स्युः, तदा तासां विवाहएवानावश्यक इतिच कल्प्यते । अन्यथा प्रागुदाहृतानां मन्त्राणामर्थस्य बाधापत्तिः। नह्येवं व्यवस्थापने कश्चिद्विरोधोस्ति । नच स्मृतिवचनविरोधश्शङ्कनीयः । कोहि नाम स्मृतीरर्वाचीनकालभवाआद्रियेत । स्मृतीनामपि

मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन श्रौतैरेवोदाहृतालिङ्गैर्विध्यन्तरमेवानुमास्यामहे । यदि श्रुतिवचनविरोधस्स्यात्स परं परिहर्तव्यः । नह्युक्तसिद्धान्तविरोधितया प्रत्यक्षमेव श्रुतिवचनं किञ्चित्केनचिच्छक्यं प्रदर्शयितुं। तस्मात्सपुत्रकस्त्रीविवाहएव वैदिकस्सिद्धान्तइति निपुणतराणां तार्किकमूर्धन्यानां सूक्ष्मतरोऽभ्यूहइति ॥

अभ्युपेत्यतु लिङ्गानि भवदुदाहृतानि सर्वमेतदेतावत्प्रश्चितं । परमार्थतस्तु पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञैः पण्डितैः परामृश्यमानानि भवलिङ्गानि लिङ्गान्येव न भवितमर्हन्ति । तथाहि "**अघोरचक्षुरि**"त्यादिषु भवदुदाहृतेषु मन्त्रेषु सर्वत्रापि अपतिघ्नि **एधि शन्नो भव** द्विपदे (१) तन्वं **संसृजस्व** (३) मया पत्या जरदष्टिर्यथा **असः** (५) सप्तपदा **भव** सख्यंते **गमेयं मायोषं मायोष्ठाः संकल्पावहै** अनुव्रता **भव एहि** सूनृते (६) पत्युः **आरोह** विराड् **भव** श्वशुरे **भव** श्वश्रुवां **भव** सम्राज्ञी **भव** विराड् **भव** (७) भुवने **शोचिष्ठ** प्रजया ते **समृद्ध्यतां** गार्हपत्याय **जागृहि** तन्वं **संसृजस्व** (८) इति लोडन्त लेडन्तलिङन्तानामन्यतमएवशब्दः प्रयुज्यते नान्यो लकारः । लोडादित्रयस्यच सत्स्वपि विध्याद्यर्थेषु मन्त्रसन्दर्भे प्रार्थनमेवार्थो भवत्यौचित्यादिति सर्वसंप्रतिपन्नं । प्रार्थनञ्च सिषाधयिषितएवार्थे संभवति न सिद्धे वस्तुनीति तद्वाचकपदप्रयोगोऽपि तद्विषयएव साधुर्भवति । नहि सिद्धमर्थमुद्दिश्य सिषाधयिषितताबोधकं लोडाद्यन्तपदं प्राकृतोऽपि प्रयुङ्क्ते, किमु वक्तव्यं भगवत्यनादिसिद्धे मन्त्रसंन्दर्भे । नहि राजानमेव सन्तं पुरुषमुद्दिश्य "**राजा भवे**"तिप्रयुञ्जानो भवत्यविपर्यस्तबुद्धिः । अराजनि तु तत्सम्भावनागोचरे युक्तेयमाशीरभिधातुं "**राजा भवे**"ति । अत एव "**राजा भव युध्यस्व**" "**राजन्युद्ध्यस्वे**" त्यनयोर्वाक्ययोरर्थे

भूयान्भेदइति संबोधनविभक्तिविधौ शब्दशास्त्रे डिण्डिमाम्रातः । त-देवंभूतेषु लोडाद्यन्तपदेषु परामृश्यमानेषु तद्धटितैर्मन्त्रैर्विवाह्यमानाया वध्वास्तनुसंसर्गयोग्यताऽऽदिकं वरेण प्राथ्यर्तइत्येवमन्त्रार्थोऽवगम्यते । विवाह्यायां च वध्वां संसर्गयोग्यताऽऽदेस्तत्कालभवत्वे तस्य सिद्ध त्वेन मन्त्रैः क्रियमाणं तत्प्रार्थनं राज्ञि राजत्वप्रार्थनमिव उन्मत्तवचन मापद्येत । एतेन बालिकाविवाहे मन्त्रार्थस्सर्वोऽप्याशामोदकल्पस्स्या-दिति अव्युत्पन्नानां भ्रमः परास्तः । आशामोदकस्थानीयस्यासिद्ध स्याभिलषितार्थस्य साधनार्थो मन्त्रप्रयोगइति स्थितावेवाहि मन्त्रा अर्थ वन्तस्स्युः । नखलु सुखमोदकमेव चर्व्यमाणं साधयितुं मन्त्रापेक्षेति मूढ मन्तरेण कश्चिद्ब्रूयात् । नहि कृतमेव कुर्वन्ति भवन्ति साधनानि नवा ज्ञातमेव ज्ञापयन्ति प्रमाणानि । तथाच अमूनि "युवा भूया-दिति" वचनमिव सुखकरत्वशरीरसंसर्गित्वजरदङ्गत्वसख्यैश्वर्यसम्रा-ज्ञीभावप्रसवाग्निपरिचरणादिकर्मयोग्यताप्रार्थनां बोधयन्तो वैवाहिक मन्त्रास्तद्योग्यतामनापन्ने वयसि वर्तमानां वधूं प्रत्येव प्रयुज्यमाना अर्थ वन्तो भवन्ति न वृषस्यन्त्यां तरुण्यामिति क्व भवदभिमतलिङ्गसद्भावः। एवञ्च भवदुदाहृतलिङ्गान्येव भवद्विपरीतार्थसाधकानि विरुद्धानि प्रौढा विवाहप्रतिषेधं गमयन्तीति अलमेतदेव प्रमाणं बालिकाविवाहएव शास्त्रीयइति वदतां । यत्तु अप्रौढायामिमे मन्त्राः प्रयुज्यमानाः तत्कालार्थशून्यास्सन्तो मृतप्राया भवन्तीति,, तद्विपरीतं । अमृत प्रायाएवहि पुण्यतमा मन्त्राः बालिकामुद्दिश्य प्रार्थनारूपाअभिलषितभा-विसकलश्रेयःप्राप्तिसाधनार्थत्वेन प्रयुज्यन्ते । भवानेव पुनस्तत्तादृशा नपि मन्त्रविशेषान् प्रौढाविषयतया सिद्धार्थानुवादकत्वेन कृतकारि-तामापाद्यानर्थकत्वेन कष्टं मारयितुमभिप्रवृत्तो दृश्यते । यदपि भाष्य-

र्थाभिप्रायेण मन्त्राः प्रवृत्ताइति वैदिकास्साधयेयुरिति परिहासवचनं तदस्माकं स्वस्त्ययनमेव। नूनमेते वयमाब्रह्मणो वैदिकाः वैदिकएव वेदार्थमधिगन्तुमधिक्रियते शक्नोतिच नावैदिकः। अवैदिकोहि लडन्त लोडन्तादेर्विभागेप्यव्युत्पद्यमानोऽनधिगताक्षरार्थरीतिर्यदि वेदार्थव्याख्यानाय प्रवर्तते तदा नूनमीदृगेवापदापद्येत। नात्र भवतोऽन्यत्साक्ष्यन्तरं गवेषणीयं। एतेन सर्वाणि मन्त्रलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति मूर्धाभिषिक्तचतुर्थवर्जं।

तथाच सिद्धं

लोडादिकं प्रयुञ्जाना गूढं भगवती श्रुतिः।
भवादृशानां दुर्भावमच्छिनन्मूलतोपि च ॥ १ ॥
अनेनैव प्रार्थनेन विवाह्यामतथाविधाम्।
अप्रौढां गमयन्तीसत्यनुगृह्णातिच स्मृतीः ॥ २ ॥ इति।

सर्वमिदमन्तरभिप्रेत्यैव सर्वज्ञो मनुराह "**पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः।** (८–२२६) इति। कन्याशब्दश्चानृतुमत्यामेव मुख्यो मनोरभिमतइति निरूपयिष्यते। एतेन वैतण्डिकतार्किकोत्प्रेक्षितस्सपुत्रस्त्रीविवाहोऽपि प्रत्युक्तः पुत्रतद्दीर्घायुष्ट्वादेरभिलषितवस्तुनस्सर्वस्यापि मन्त्रेषु प्रार्थ्यमानतया तात्कालिकसद्भावायोगात्। नहि निरवग्रहैश्वर्यशक्तिशालिभ्यो देवेभ्यस्सकाशादभिलषितार्थप्रार्थनावेलायामभ्युदयार्थिनामियदेवप्रार्थनीयं नातोऽधिकमिति नियमे हेतुरस्ति। तस्माद्विवाह्याया भोगयोग्यत्वगृहकर्मसामर्थ्यादिकमिव सन्तानसम्पदादिकमपि सर्वमभिलषितं मन्त्रैर्भाव्येवाशास्यते।

अतश्च प्रार्थ्यमानस्य प्रार्थनासमानकालिकत्वभ्रमेणार्थान्तरकल्पनं न संभवति। वस्तुतस्तु संभिन्नबुद्धीनां पदवाक्यप्रमाणपरि

त्रयविधुराणां जनानां व्यामोहमात्रमेतत्। नहि श्वश्रूश्वशुरननान्दृ देवरादिसम्राज्ञीभावो मन्त्रेणोच्यतइति तेषामेकतमाभावे विवाहो ऽशास्त्रीयइति कश्चिद्भ्राम्येत्।

यद्यपि "**सोमः प्रथमो विविदे**,, इत्यादिमन्त्रोक्तं मूर्धाभिषिक्तं चतुर्थं लिङ्गं तद्विचारयामः। सत्यं सोमगन्धर्वा ग्नयस्त्रयो देवाः क्रमेण योनिरोम, कुच, रजः, प्रादुर्भावकालेषु भवन्ति वध्वाः पतयइति स्मर्यन्ते। तथापि त्रयाणांमध्ये कतमस्य आधिपत्य काले कन्यायाः विवाहकरणं मन्त्रैर्गम्यतइति इदमिह संप्रधार्यम्। नहि रजःप्रादुर्भावोत्तरमग्निरधिपतिरित्येतावन्मात्रेण विवाहोऽपि तद नन्तरमेवेति शक्यं व्यवस्थापयितुं। तुल्यमेवहि सावधिकाः कन्यकानां तिस्रोऽवस्थास्समाश्रित्य त्रयाणां देवानां पतित्वभोक्तृत्वे स्मृतिः प्रत्याययति। मन्त्रस्तु अवस्थाविशेषानाश्रयणेन पतित्वमात्रमाह। तत्र कस्यचिद्देवस्य स्वभूते काले विवाहकरणमितिनिश्चिते देवान्तर योरिह कथनं वस्तुसदर्थपरमिति वक्तव्यं। तत्र कदा विवाहइति निश्चिनोषि। ननु नेदमस्माभिर्निश्चेतव्यं यतो मन्त्रएव स्पष्टमाह तृतीयपतिभूतस्य अग्नेःपश्चादेव मनुष्यस्तुरीयःपतिर्भवतीति "**तुरीय स्ते मनुष्यजा**,, इति। तत्र कुतस्सन्देहः। अग्न्यधिकारयोग्ये रजो विशिष्टे वयसि वर्तमानैव कन्या मनुष्यस्य विवाह्येति स्फुटं निश्चीयते। बाढमेवं स्वाशयानुगुणं निश्चिनोषि। यदि सोमगन्धर्वयोर्निवृत्ताधिकारयोरग्नेश्च अधिकारप्रादुर्भावे ऋतोःपरस्ताद्विवाहइति निश्चिनोषि एवंसति मन्त्रान्तरं विरुध्यते तन्नालोचयसि। अत्रहि "**उदीर्ष्वातो विश्वावसो**,,इति "उदीर्ष्वातःपतिवती"तिच मन्त्रद्वयमाम्नायते। तच्च मन्त्रद्वयं विवाहचतुर्थदिनापररात्रे दम्पत्योर्मध्ये गन्धर्वावा-

हनपूर्वकमलंकृत्य स्थापितो योऽयमौदुम्बरादिर्गान्धर्ववृक्षदण्डस्तस्यो त्थापनेकर्मणि विनियुज्यते । अनेनच गन्धर्वाख्यद्वितीयपतिः स्तुति नमस्कारादिपूर्वकं विवाहितां वधूं मम पत्नीं विहाय पितृगृहगतामन्यां कन्यां प्रति त्वया गन्तव्यमिति वरेण प्रार्थ्यते मन्त्रद्वयेनापि । ननु तृतीयप्रथमपतिभूतावग्नीषोमावभ्यर्थ्येते, प्रथमस्यसोमस्य निवृत्ताधि कारत्वात्, अग्नेश्च असञ्जाताधिकारत्वात्, अस्वामिनिच स्वत्वत्या गाभ्यर्थनस्यासंगतत्वात् । अनेनच स्पष्टं विज्ञायते गन्धर्वाधिकार योग्येवयसि वर्तमाना वधूरेव विवाहार्हा भवतीति । यदित्वाग्नेयेवयसि ऋतुमति विवाहकरणमभिप्रेतं स्यात् तदा तस्य स्वभूता कन्या तत्स काशादेव प्रार्थयितव्येति अनधिकारिणोगन्धर्वस्य कन्यासकाशादुत्थान प्रार्थनं विरुद्धमेव स्यात् । नहि प्रथमपतिस्सोमः प्रार्थ्यते । तथाच विवाहस्य अग्निस्वभूतऋतुकालसंबन्धगन्धमप्यसहमानमिदं मन्त्रद्वय मपि चतुर्थदिनापररात्रावधि गन्धर्वस्य स्वभूते ऋतोःप्राचीनएव वयसि कन्या वर्ततइति धीरतरमाघोषयति ॥

अपिच सोमगन्धर्वाग्नीनां कन्यकासु भोक्तृत्वं स्मर्यमाणं कीदृ-शमभिप्रैषि । दृष्टानुसारेणैव देवानामप्येषामस्मदादिवदेव भोगइति कल्पने प्रत्यक्षबाधः । नहि अग्निनाऽहमिदानीमनुभूताऽस्मि सोमेना हमिदानीमिति कयाचित्स्त्रिया कदाचिदनुभूयते । आद्ययोस्सोमगन्धर्व योर्भोगासंभवश्च दृष्टानुसारेण भोगयोग्यकालस्य स्त्रीषु तयोरभावात् । तत्रामानुषस्वभावानां देवानामन्यादृशएव मानुषविलक्षणोमनःप्रीत्यादि रूपः कोऽपिभोगप्रकारइति कल्पयितव्यं । भोगः परमग्न्यादीनामस्म दनुभवागोचरोदृष्टविलक्षणः, तद्धेतुना रजःप्रादुर्भावेण परमस्मत्प्रत्यक्षे ण भावितव्यमिति तव केनोपदिष्टं । निश्चितेच तथाविधेभोगे यक्षा

नुरूपबलिन्यायेन तद्धेतूरजःप्रादुर्भावकालेपि न मानुषप्रत्यक्षः किन्तु अविज्ञातएव आन्तरः कश्चित्प्रादुर्भावइति निश्चीयते। प्रसिद्धंहि सत एव रजसःकालेन बहिर्निर्गमादभिव्यक्तिरिति शरीरशास्त्रे। भगवान् व्यासोऽपि **"पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्„** (ब्रह्म-सू–२–३) इतिदृष्टान्तरूपेण सतएव पुंस्त्वादेस्स्पष्टमभिव्यक्तिमाचष्टे। तथाच अग्निभोगयोग्ये वयसि वर्तमानायास्त्रिया विवाहइति कल्पयतोऽपि तव व्यर्थःप्रयासस्यात्, त्वदभिमतरजस्वलात्वस्य असिद्धेः चतुर्थदिनापररात्रे गन्धर्वोद्वासनार्थकर्मणि विनियुक्तस्य मन्त्रद्वयस्य बाधापत्तेश्च। अपिच सोमादीनां पतित्वमात्रमेव मन्त्रोवदति न भोक्तृत्वं। अवस्थाविशेषास्तु स्त्रीणां तत्तदनुगुणास्सर्वथा मन्त्रेण न व्यञ्जनयाऽपि बोध्यन्ते। तत्रैवंसति स्मृतीनामर्वाचीनकालभवत्वाच्छ्रुतिमात्रे श्रद्धालुतामात्मनोऽभिनयतामत्रपरं स्मृतिश्रद्धा कस्मादाविर्भवतीति न निश्चीयते। तस्मान्मूर्धाभिषिक्तमपि लिङ्गं विचार्यमाणं बालिकाविवाहमेव स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरोतीति सिद्धम् ॥

यदपि श्रौतं युवतीविवाहसाधकं लिङ्गान्तरमुपन्यस्तं, वधूकामायहि सोमाय स्वयं पतिंवरां सूर्यांनाम स्त्रियं सूर्योददाविति **"सोमोवधूयुरभवदश्विनास्तामुभावरा। सूर्यां पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताऽददात्„** इति मन्त्रे समाम्नायते ऋग्वेदे। तत्र **"पत्ये शंसन्तीं„** इत्यस्य पर्याप्तयौवनामित्यर्थविवरणं भाष्यकारेण कृतं दृश्यते। तथाच ऋतोरनन्तरमेव सूर्याया विवाहोनिर्वृत्तइति स्पष्टं प्रतीयतेइति। तत्र ब्रूमः बाढमेवं प्रतीयतएव। तथाऽपि नेदं लिङ्गमाश्रित्यास्मदादीनामपि स्त्रियोयुवतीभवन्त्यो विवाहयितुं शक्यन्ते, देवत्वात्तेषां। देवाःखल्वेतेसोमसूर्यासवितृप्रभृतयो मन्त्रेण वर्ण्यन्ते।

नह्यस्मदादिवद्देवेषु वर्णाश्रमविभागोऽस्ति । तन्मूलकविधिनिषेधविषय तावा तेषां क्वचिदस्ति प्रमाणसिद्धा । वर्णाश्रमबहिर्भूतानांच सतांतेषामाचारो न वर्णिभिराश्रमिभिश्च स्वयमुपादातुं शक्यते । नापि तदनुष्ठानं युज्यते अन्यधर्मत्वात्तस्य । अन्यधर्मश्चान्येनानुष्ठीयमानो न श्रेयसे स्यात् "परधर्मो भयावह,, इतिभगवदुक्तेः । निषिद्धत्वाच्च न तदाचरणमस्मदादीनामुपादेयं भवति । निषिध्यतेहि देवाचरणं मनुष्याणां "न देवचरितं चरेत्,, इति । अन्यथाहि गुरुदारगमनादिः भूयान्धर्मविप्लवो देवेषु दृष्टइति स सर्वोपि मनुष्यान् प्रत्यपि अनुष्ठेयो युक्तश्चापद्येत । अपिच नानेन मन्त्रेण देवानामपि युवतीविवाहो धर्मइति चोद्यते । किंतर्हि उपाख्यानमात्रमेतद्भवति इदमनेन इत्थमनुष्ठितमिति तत्र वृद्धकन्योपाख्यानसमाधानेनैव इदमपि समाहितं भवति । तस्मान्नेदं लिङ्गं प्रौढाविवाहसाधकं भवति ।

यदप्यन्यदुक्तं "सकूतिमिन्द्रसच्युतिं सच्युतिं जघनच्च्युतिं कनात्काभां न आभर प्रयप्सन्निव सक्थ्यौ,, इति केनाचिन्मन्त्रेण इन्द्रंप्रति भोगलंपटां स्त्रियमाहरेति प्रार्थनं क्रियमाणं दृश्यते। तच्च ऋतुमत्याएव स्त्रिया विवाहयोग्यतां सूचयतीति । अत्रब्रूमः । कामंदृश्यतएव तथाविधं प्रार्थनं । किमेतावता सिध्यति विवाहे ? नहीदंप्रार्थनं विवाहाङ्गमित्यत्र प्रमाणमस्ति । नखल्वस्यमन्त्रस्य विशिष्य विनियोजकं प्रमाणं किञ्चित्प्रत्यक्षमुपलभ्यते । असतिच प्रमाणे कथमनेनमन्त्रेण विवाह्याया युवतीभावमुन्निनीषसे, अतिप्रसंगापत्तेः । अनिर्धारिताङ्गभावेन मन्त्रेण यथाभिमतमर्थविशेषनिर्णयेहि सर्वं सर्वत्र निर्णीयेत । नचैतद्युक्तं । अतएव यत्रक्वापि काम्येकर्मणि लिङ्गानुसाराद्विनियोजनीयोऽयं मन्त्रइति प्राञ्चोऽभिप्रयन्ति । काम्यकर्माङ्गभूतेष

मन्त्रे कामुकानां कामनाविलसितमेव लोकसिद्धमनूद्येत नापूर्वःकश्चि-दर्थस्स्यात्। तथाच कामुकमनोरथानुवादिनाऽनेन मन्त्रेण कथमनुष्ठे-यरूपःकश्चिदर्थस्सिद्ध्यतीति शक्यं वदितुं। अस्तुवा कथंचिदस्यमन्त्रस्य विवाहसिद्ध्यर्थेजपे विनियोगकल्पनं तथाऽपि चिराय विवाहमलभमानः उत्कटकामनावान् पुरुषएवाऽस्मिन्जपेऽधिक्रियेत न सर्वोऽपि। सचा यमधिकारी स्त्रियं प्रार्थयमानः दृष्टमेवफलं भोगाख्यमभिसन्धाय प्रार्थयेदिति युक्तं, दृष्टस्यैवपुरस्फूर्तिकत्वात् लोकस्वभावाच्च। तथाच मन्यामहे ओदनपाकसूत्रशाटकन्यायेन भाविनमेव भोगोपयोगिगुणं "सकूर्तिं जघनच्युतिमि,, त्यादिभिरभिसन्धाय प्रार्थयतीति। एवंच सति वचनान्तरविरोधोऽपि नापतति। अन्यथाहि अनृतुमतीविवाह बोधकवचनान्तरविरोधोऽपरिहार्यआपद्येत। किञ्च अवश्यंचैतदेवं वि-ज्ञेयं। अन्यथाहि मन्त्रोक्तविशेषणस्य जघनच्युतित्वादेस्सर्वदा स्त्रिया मसंभवाद्बाधएवस्यात्। नखलूक्तगुणविशिष्टैव सर्वदा काचित्स्त्री भव-तीत्यस्तिसंभवः। अतश्च गत्यन्तराभावात् भाव्येवासौगुणोऽभिप्रेतइति अकामैरप्यभ्युपगन्तव्यं। नच वार्तमानिकार्थबाधे भूतं तं गुणमादा-यापि उपपद्यतइति किं भाविग्रहणेनेतिशंक्यं। एवंसति निवृत्तरज-स्कायाअपि जरठायास्तव विवाह्यत्वापत्तेः, अतीतग्रहणापेक्षया आ-गामिग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्च। तस्मान्नेदमृतुमतीविवाहसाधकमित्यास्ता मेतत्॥

यदप्युच्यते "**कन्याइव वहतुमेतवा**,, इति "**इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छादि**,, तिच मन्त्रद्वयमस्ति। तत्राद्ये पतिप्राप्त्यर्थं कन्यकाभिः कुतूहलेन क्रियमाणमाभरणधारणं क्वचिदर्थे निदर्शन तयोदाह्रियते। द्वितीये सृष्ट्याद्यप्रभातस्य उत्तरोत्तरप्रभातजनकत्वे

उत्तरोत्तरप्रजाजननी नववधूरुपमानत्वेन उदाह्रियते । इदमुदाहरण द्वयं ऋतुमतीविवाहं गमयतीति । तदपि भ्रममात्रं । आद्यमन्त्रेहि पतिप्रेप्सया भूषणधारणमात्रमुच्यते कन्यकानां न यौवनमपि । नचेदं यौवनस्यलिङ्गमिति शक्यं प्रतिज्ञातुं । नह्याभरणधारणोत्साहः स्त्रीणां यौवनोत्तरकालमात्रभावीत्यत्रास्ति प्रमाणं, अन्यथाऽपि दर्शनात् । प्रागपि यौवनात्त्रिचतुरहायन्योऽपि बालिका भूषणधारणकुतूहलिन्यो बहुधा स्वमनोरथं वर्णयन्त्यः प्रत्यक्षमेवदृश्यन्ते । तत्रकथमेतदवष्टम्भेन यौवनं शक्यं व्यवस्थापयितुं । तथाद्वितीयेऽपि निर्वृत्तविवाहा वधूरेव उपमानमुपादीयते नाप्राप्तविवाहा । साच कामं प्रजननसामर्थ्यं युवतीभावंचापद्यतां । किमेतावता विवाहप्रागवस्थायां यौवनमुत्प्रेक्षितुं शक्यम् ।

तस्मान्नेदमप्यृतुमतीविवाहसाधकं भवितुमर्हति । अथापि कथंचिद्भवतश्श्रद्धामनुरुध्य भवदभिमतमभ्युपगच्छामः तथाऽपि न ब्राह्मणेषु अनेनलिङ्गेन युवतीविवाहश्शक्यते साधयितुं "कन्यका,, इति "वधूरि,, तिच सामान्यग्रहणात् । नह्यत्र मन्त्रद्वयेऽपि ब्राह्मण कन्यका एवंविधाइतिकथने विशिष्य किञ्चिन्मूलमुपलभ्यते । सामान्यतः प्रवृत्तंच अविरुद्धं यंकञ्चिदर्थमादायाप्युपपद्यमानं नविरुद्धविशेष विषयेऽपि पर्यवसानमपेक्षते । अपिच दृष्टान्तमात्रमेतदुभयमपि भवति । दृष्टान्तकथनेचसर्वत्र तस्यान्यतःप्रसिद्धिमात्रमपेक्षणीयं नपुनस्तेन विध्य नुसारिणा सदाचारसिद्धेनवा भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । नखलु **"योषाजारमिवप्रियमि,,** ति **"मर्यो न योषामभ्येतिपश्चादि,,**ति च श्रुत्युदितमेवदृष्टान्तद्वयमवष्टभ्य स्त्रीणां जारपुरुषानुसरणं पुंसांच योषितःपृष्ठतोगमनंच वेदसिद्धोधर्मइति प्राचीनाचारइतिच कश्चिन्निश्चिनु-

यात् । तथानिश्चिन्वन्वा भवति वेदार्थवेदी । तस्मादन्यपरवेदवाक्येषु यंकञ्चिदर्थाभासं कल्पयित्वा तेनचार्थान्तरस्य साधनमिदमसदभ्यूह मात्रमितिसिद्धम् ॥

तदेवं विचारितदिशा विवाहाङ्गभूतेषुमन्त्रेषु ततोऽन्यत्रवा न क्वापि श्रुतिषु ब्राह्मणकन्यकानामृतोःपरस्ताद्विवाहसूचकं किमपि लिङ्ग मुपलभ्यते । प्रत्युत तथाभासमानानि सर्वाण्यपि लिङ्गानि सूक्ष्मतः परामृश्यमानानि बालिकाविवाहमेव द्रढयन्तीति निरूपितं । अन्यान्यपि श्रौतलिङ्गान्यत्रविषये दर्शयिष्यामः । तथाऋतुमतीविवाहस्यात्यन्तनिन्द्यताबोधकमपि श्रौतमेव वचनं प्रदर्शयिष्यामः । तत्रतावत् तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमेकाण्डे समाम्नायते "**प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्रीछन्दो रथन्तरंसाम ब्राह्मणोमनुष्याणामजःपशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतोह्यसृज्यन्त**,,इति। तत्रगायत्रीछन्दसासह ब्राह्मणजातेस्सृष्टिवचनस्य तात्पर्यं मन्त्रदर्शनकुशला महर्षयएव स्मरन्ति "**छन्दस्सुपादाक्षरसमुदावदब्दसमूहउपनयने**,, (हारीत)इति । यस्याजातेर्येन छन्दसासह सृष्टिरत्र समाम्नायते, तज्जातीयस्य तच्छन्दःपादाक्षरसंख्यापरिमिते वयसि उपनयनंकार्यमिति तदभिप्रायः । त्रिपदायागायत्र्याश्च प्रतिपादमष्टावक्षराणि संभूयच चतुर्विंशतिरक्षराणि भवन्ति, तथाच श्रुतिः "**अष्टाक्षरा गायत्री**,, इति "**चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री**,, इतिच । एवञ्च गायत्रीपादाक्षरसंख्यापरिमिते अष्टमएव वयसि ब्राह्मणजातीयानामुपनयनं कार्यमिति प्रकृतश्रुतेर्गूढोऽभिप्रायः । अतएव त्रिष्टुब्जगतीछन्दोभ्यांसह सृष्टतया तत्रैवसमाम्नातयोः राजन्यवैश्ययोस्तत्पादाक्षरसंख्यापरिमिते क्रमादेकादशे द्वादशे

च वयसि उपनयनं कार्यमिति सिध्यति । तथाचाष्टमैकादशद्वादशे-षु वर्षेषु क्रमाद्ब्रह्मक्षत्रविशामुपनयनं मुख्यमिति विदधानानां स्मृति वचनानामियमेव श्रुतिर्मूलं भवति । स्मरतिच मनुः

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञः गर्भात्तुद्वादशे विशः,, ॥ (२-३६)इति ।

उपनयनञ्च त्रैवर्णिकानां स्त्रीपुंससाधारण्येन सर्वेषामपि मुख्य स्संस्कारः, तदभावे व्रात्यतास्मरणात् । सचायमुपनयनसंस्कारस्स्त्रीणां विवाहएवेति निरूपितं पुरस्तादेव । उपनयनस्थानापन्नस्यच स्त्रीषु विवाहस्य उपनयनार्हकालएवकालः नातोऽन्यइति युक्तंप्रतिपत्तुं । मनु रपि अष्टमंवयो ब्राह्मणानामुपनयनकालइतिनिरूप्य अनन्तरं स्त्रीणां जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारविधिप्रसंगे

"अमन्त्रिकातु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाविधि ॥
वैवाहिकोविधिस्स्त्रीणां संस्कारो वैदिकस्स्मृतः,, ॥(२-६६)

इतिवचनेषु **"यथाकालमि,,** त्यनेनयस्यकर्मणोयो मुख्यकाल तया पूर्वमुक्तस्तं कालमनतिक्रम्यैव स्त्रीणामपि तत्तत्कर्मानुष्ठेयमिति स्मरति । स्मृत्यन्तरवचनञ्चामुमर्थं विवृणोति तद्यथा

"विवाहंचोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ।
तस्माद्गर्भाष्टमश्श्रेष्ठो जन्मतोवाऽष्टवत्सरः,, ॥ **(यम)** इति ।

तस्माद्गायत्रीछन्दसासहसृष्टानां ब्राह्मणजातीयकन्यकानामुपन-यनस्थानीयो विवाहो गर्भाष्टमएववयसि कर्तव्यइति साक्षादेवश्रुति सिद्धोमुख्यःपक्षः । यदातु दैवादुपाग्रातान्मानुषाद्वा मुख्यपक्षोऽयमनु-ष्ठातुं न शक्यते तदा समनन्तरक्षत्रियजातीयोचितोधर्मो युक्तः परि-

ग्रहीतुं । तस्याप्यनुष्ठानाशक्तौ महत्यामापदितु तदनन्तरवैश्यजात्यु चितोऽपिधर्मः कथंचिद्ब्राह्मो भवति । तथाच मनुर्दशमाध्याये वृत्ति निरूपणावसरे स्मरति

"अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणस्स्वेन कर्मणा ।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथंस्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्,, ॥ इति ।

तथाच गर्भाष्टमे वयसि स्त्रीणामुपनयनस्थानीयोविवाहइति ब्राह्मणजातिधर्मो मुख्यः तदसंभवे क्षत्रियवृत्तिमाश्रित्य एकादशेवयसि तत्करणमापद्धर्मः, तस्याप्यसंभवेतु वैश्यवृत्त्या द्वादशेवयसि तत्करण मत्यन्तापत्कल्पः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य नवमे मनुस्ममरति –

"त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षांवा धर्मे सीदति सत्वरः,, ॥ इति ।

यद्यपि "परधर्मो भयावह,, इति भगवानुपदिशति, तथापि आपदि परधर्मोऽप्यनुष्ठेयतया तत्रतत्रोपदिश्यतइति तदनुष्ठानमप्युप कल्पोभवति नतु मुख्यःकल्पः । अधिकमत्रमनुस्मृतिविचारावसरे निरूपयिष्यामः । तथाच आपत्कल्पतयाऽपि विवाहकरणं द्वादशाद्वयसःपुरस्तादेव ब्राह्मणीनां कथंचिद्धर्मोभवति नतु ततःपरस्तादिति प्रकृतश्रुत्यैव सिद्धं ॥

तथा लिङ्गान्तरमपि श्रुतिसिद्धमृतोःपुरस्तादेव स्त्रीणां विवाहो धर्मइति प्रत्याययति । द्वितीयाष्टकेहि ऋग्वेदे प्रथममण्डले भावयव्य सूक्ते "उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः । सर्वाऽह मस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका,, (ऋग्वेदे २-१-११-७)

इति काचिद्दृगाम्नायते । तत्रहि विवाहानन्तरं चिरायाप्राप्तरजस्का भावयव्यस्य पत्नी ऋतुमतीभावानन्तरमपि स्वविषये सन्दिहानमात्मनो भर्तारंप्रति निर्णयार्थमेवमाह हे भावयव्य अहं गन्धारदेशस्था अविरिव सर्वा रोमशा अस्मि सर्वेष्वप्यङ्गेषु विशिष्यचावाच्यदेशे उद्धतरोमा भवामि । अतः मे मम अङ्गानि दभ्राणि अल्पानि अद्यापि अप्रौढा-वस्थानि मा मन्यथाः । यद्यविश्वासो मद्वचने तदा मे मम अङ्गानि उपोप समीपमागत्य त्वं परामृश स्वयमेवस्पृशन् जानीहि कथमिति । यतोऽहमीदृशी अतोमामप्रौढां माऽवबुध्यस्वइति । तत्रमन्त्रे भाष्ये ऽपि अयमर्थस्स्पष्टं निरूपितः । अनेनच मन्त्रेण ऋतोःप्राग्बहोःकाला त्पुरस्तादेव भावयव्येन विवाहःकृतइति निर्विचिकित्समुद्धोष्यते । ऋतोः परस्तादेव ब्राह्मणीनां वेदसिद्धोविवाहइति वदतामयं मन्त्रार्थः कथ मुपपद्येत । तस्मान्नरजस्वलाविवाहे वेदमूलकत्वगन्धोऽप्यस्ति ॥

अपिच यदेवभावयव्यसूक्ते रोमशत्वाख्यंविस्पष्टं प्रौढात्वचिह्न मुपन्यस्तं तदिह विवाहस्यचतुर्थदिनापररात्रे वधूं प्रतिजप्ये अनुवाक शेषे प्रार्थ्यमानंदृश्यते "शमूषो रोमशं हथः,, इति । नचैतदृतु मतीविवाहे युज्यते । तत्र ऊषः गुह्येन्द्रियं रोमशं तल्लक्षणलक्षितं संहथः सम्यक्प्राप्नुतं इति रोमशत्वलक्षणं प्रार्थ्यते । तच्च विवाहा त्प्रागेव सिद्धतल्लक्षणायामृतुमत्यां युवत्यां प्रयुज्यमानं विफलमेवस्यात् । नच मन्त्रास्तात्कालिकार्थानुवादकाइति कल्पनं युक्तमिति निरूपित मधस्तादेव । अपिचेह मन्त्रे पुरस्तात्पुत्रादिमत्वमायुःकात्स्न्यञ्च आशा-स्यते, उपरिष्टाच्च देवपरिचरणं मध्येच ऊषसोरोमशत्वं । नच आद्य न्तयोराशास्यमानं तदुभयं तदानीन्तनं सिद्धमितिशक्यं संभावयितुं । तत्साहचर्याच्च मध्यस्थमप्याशास्यमानमूषोरोमशत्वं न तदाविद्यमान मिति युवतीविवाहवादे मन्त्रार्थो विरुध्येत ॥

तथा छन्दोगानामुपनिषद्याम्नायते **"मटचीहतेषु कुरुष्वाटक्या सह जायया उषस्तिर्ह चाक्रायणइभ्यग्रामे प्रद्राणकउवास,,** इत्यादि । तत्र आटकी अनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जना इति भगवदाचार्यभाष्यं । तथाच उषस्तिपत्नी विवाहेन जायात्वसम्पत्युत्तर कालं पयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनप्रादुर्भावमप्यप्राप्ते वयसि अवर्ततेति स्पष्टं विज्ञायते । कथमिदं घटतां । परिपूर्णेहि स्तनयोन्यादिस्त्रीव्यञ्जनजाते चतुर्थदिनापररात्रकार्यव्यवायाख्यावश्यकाङ्गोपेतोविवाहएव ब्राह्मणीनां वैदिकोधर्मइतिहि भवत्सिद्धान्तः । किमयमुषस्तिरब्राह्मणः, किमिदं वाक्यमवेदकोटिप्रविष्टं, अथादृसीयोविवाहोऽवैदिकत्वेनाधर्म्यः, सर्वथा भवदभिमतावश्यकाङ्गस्य तत्र गन्धोऽपिहि नास्ति । अथा धर्म्यमपीदृशं विवाहमुषस्तिरनभिज्ञतयाचकारेति कल्पनन्तु भवादृशानामपि न शोभते । नखलूषस्तिरस्मादृशादपिहीनप्रज्ञः । महान् हि ज्ञानातिशयउषस्तेस्तत्र समाम्नायते । यद्युषस्तिकालएवायमुपक्रान्तो बालिकाविवाहो न ततःप्रागिति मर्यादांकरोषि तदा अर्वाचीनकाल भवोऽयमौषस्तआचारः कथंनित्यसिद्धेवेदे निबध्येत । वेदोनित्यसिद्धः स्मृतयःपरमर्वाचीनाइतिहि भवानपि ब्रवीति । तस्मादार्तवाविर्भावाद्बहुतरेअष्टवर्षयोरूपे पूर्वकालएवब्राह्मणीनां वेदबोधितो विवाहइति अयमेवार्थोऽत्रप्रतीयते । नचायमर्थः केनचिदपि विचालयितुं पार्यते ॥

अपिच विवाहात्प्रागेव ऋतुमत्यावृषळीभावं तत्परिणेतुर्वृषळीपतित्वं तद्दर्शनमपि वैदिकेषुकर्मसु दूरेपरिहरणीयमित्यादिकं श्रुतावेव प्रत्यक्षमाम्नायते । तथाहि तैत्तिरीयाणांखिलेष्वितिहासे श्रूयते

"पक्षैस्तु कुक्कुटोहन्ति निघर्षेणच सूकरः ।
आगतंगतया श्वानश्चक्षुषा वृषळीपतिः,, इति ।

वृषळीपतिर्हि दर्शनमात्रेणश्राद्धं हन्ति तस्मात्तद्दर्शनमपि पितृकर्मणि दूरेवर्जनीयमितितदर्थः । अथ कोऽसौ वृषळीपतिः यस्यदर्शनमात्रमपि वैदिककर्मविरोधीति जिज्ञासायामनन्तरमाम्नायते

"पितृगृहेषु या कन्या रजःपश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषळी ज्ञेया तत्पतिर्वृषळीपतिः,, ॥ इति ।

अस्यचवचनस्य विवाहाख्यमुपनयनस्थानापन्नं संस्कारमप्राप्यैव या पितृकुले रजस्वलाभवति सा वृषळी तत्पतिरेव वृषळीपतिः इत्यर्थस्स्फुटतरएव प्रतीयते । तथा—

"वृषळीपतिभुक्तानि श्राद्धानिच हवींषिच ।
पितरो नप्रतिगृह्णन्ति दाता स्वर्गं नगच्छति,, ॥ इति ।

हविश्शब्दितस्य दैवेकर्मणि दीयमानस्य द्रव्यस्यापि वृषळीपतिसंबन्धे वैफल्यं तत्रैवश्रूयते । इमान्येवश्रुतिवचनानि मूलमवलम्ब्य विवाहात्प्रागजोदर्शने महान्तं दोषं स्मृतिप्रणेतारोऽपि महर्षयस्तत्र तत्र स्मरन्ति । नत्वत्र विषये तेषां बुद्धिदोषःकश्चिदेव हेतुस्स्यादिति दुरुत्प्रेक्षा युज्यते । तानिच स्मृतिवचनानि पुरस्तादेवभूयांस्युदाहृतानि । उदाहरिष्यन्तेच कानिचिदवशिष्टानि उपरिष्टादपि । त[illegible] वैदिकं संप्रदायमजानन्तःकिल प्राकृताःकेचित् विपरीतवासनाबलेन महर्षिष्वपि दोषमकस्मादेवारोपयितुमुत्सहन्ते । अतएव असंप्रदायविदःकेचित् स्वाभिमतविरोधप्रद्वेषेण अस्यइतिहासस्य श्रुतित्वेऽपि संशेरते । नैतद्युक्तं । ननुचाहमेवतावत्पृच्छामि श्रुतिरेवायमितिहासइत्यत्र किं प्रमाणमिति । मनुष्यएवभवानित्यत्र यत्प्रमाणं तदेवात्रापि प्रमाणमिति ब्रूमः । ननु विषममेतत्प्रतिवचनं । प्रत्यक्षंह्यहं मनुष्यलक्षणोपेतस्सर्वैरप्युपलभ्ये नैवमयमितिहासश्श्रुतिलक्षणोपेतःप्रत्यक्षमुपलभ्यते

न । इतिहासोऽप्ययमुपलभ्यतएवप्रत्यक्षं वेदपरिपालकेषु श्रोत्रियकुलेषु । तत्रभवतां वैदिकवर्याणां गुरुशिष्यपरम्परैवहि वेदसद्भावे प्रमाणं नतु वैदेशिकानामुपदेशस्तन्मुद्रितपुस्तकंवा श्रुत्यादौ भवति प्रमाणं । ननु सत्यमेवमेतत् तथाऽपि खिलोऽयमितिहासइतिकृत्वा संशय्यते । नायं संशयोयुक्तः । अविशिष्टेहि खिलाखिलयोरुभयोरपि वेदभागयोरध्ययनसम्प्रदाये एकतरस्मिन्खिलमात्रे न युक्तमकस्मादवेदत्वाशङ्काकरणमास्तिकस्य । संप्रदायएवहि शरणं वेदत्वतदभावविज्ञानयोरस्मादृशानां । नचात्रार्धजरतीयं युक्तमाश्रयितुं । नखलु मन्वादिवदार्षेणज्ञानचक्षुषा मन्त्रदर्शनमस्माकं स्वप्नेऽपि संभावयितुं शक्यं । विनाप्रमाणं व्यवस्थितस्यार्थस्य निराकरणसाहसकरणेच सर्वव्यवस्थोच्छेदापत्तिः । तस्मादसदेतत् किमिदंश्रुतिरुतनेति संशयकरणं । तदेवमुदाहृतेषु वेदवचनेषु विचार्यमाणेषु ब्राह्मणकन्यकानामसंस्कृतानामेव रजोदर्शने महतोदोषस्य श्रूयमाणतया रजोदर्शनात्प्राग्विवाहकरणमेव तासां वेदमूलकोधर्मइति सिद्धम् ॥

अथ गृह्यसूत्राणि विचारयामः ॥

तत्र गृह्यसूत्राणि विचार्यमाणानि ऋतुमतीविवाहस्यैवसाधकान्युपलभ्यन्ते । सर्वेष्वपिहि गृह्येषु विवाह्यकन्यालक्षणोपदेशे ऋतुमतीपर्युदासःक्वाप्यनुपदिश्यमानः प्रथमं तद्विवाहकरणेलिङ्गं । (१) तथा अनग्निकाशब्देन क्वचिद्गृह्ये कन्यकानिर्देशो द्वितीयंलिङ्गं । (२) त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधिरनन्यथासिद्धस्तृतीयं । (३) चतुर्थदिनापररात्रे बोधायनापस्तम्बादिभिर्गृह्यसूत्रेषु कण्ठतएवसमावेशनशब्दितस्य मैथुनस्य विधानं मूर्धाभिषिक्तमृतुमतीविवाहस्य चतुर्थं लिङ्गं । (४) एवं

चतुर्षु कारणेषु परामृश्यमानेषु गृह्यसूत्राणि ऋतुमतीमेव विवाह्यां कन्यां व्यवस्थापयन्तीति केचित्संगिरन्ते।

(१) अत्रब्रूमः इदं तावदयुक्तं यदुच्यते लक्षणोपदेशेषु ऋतुमतीपर्युदासोऽनुपदिश्यमानस्तद्विवाहे लिङ्गमिति। नहि गृह्यसूत्रेषु लक्षणकथने ऋतुमतीपर्युदासोनोपदिश्यतइत्येतावता तद्विवाहस्तेष्व भिप्रेतइतिशक्यं व्यवस्थापयितुं अन्यत्रधर्मशास्त्रेषु भूयसोऋतुमती विवाहप्रतिषेधोपदेशस्य श्रूयमाणत्वात्। नखलु क्वचिदप्रतिषेधमात्रा दन्यत्रश्रूयमाणः प्रतिषेधोऽपि नास्तीतियुक्तं प्रतिपत्तुं। अविरुद्धं ह्यपेक्षितमर्थजातमन्यतोऽप्यवश्यमुपसंग्रहणीयं भवति।

किञ्च अनुपदेशोहि गृह्यसूत्रेषु द्विविधोहेतर्भवति, क्वचिदर्थेष्व तात्पर्यं क्वचित्तु सत्यपि तात्पर्ये सर्वतःप्रसिद्धत्वं यथोपवीतधारणे। तत्र कुतोह्येषनिर्णयः अतात्पर्यादेवऋतुमतीविवाहनिषेधो नोपदिश्यते न पुनस्सत्यपि तात्पर्येनिषेधस्य सर्वतःप्रसिद्धत्वादेव नोपदिश्यतइति। वयन्तु पश्यामः तात्पर्यविषयएवसन्नृतुमतीविवाहनिषेधस्सुप्रसिद्धत्वा द्गृह्यसूत्रेषूपवीतधारणवन्नोपदिश्यतइति। तद्यथा उपनयनविधावुपवीत धारणं यद्यप्यापस्तम्बादयोगृह्यसूत्रेषु नोपदिशन्ति। नह्येतावता उपवीतधारणमनावश्यकमिति गृह्यसूत्राणामभिप्रायइतिनिश्चयकरणं साधु भवति, तस्य धर्मशास्त्रेषु नित्यधार्यत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात्। तथाचा यमृतुमतीविवाहनिषेधोऽपि गृह्यसूत्रकृतामभिमतएवसन् अन्यत्रतत्प्रति षेधस्य सुप्रसिद्धत्वान्नोपदिश्यतइत्येव युक्तं कल्पयितुं नान्यथा।

अपिच गृह्यसूत्राणि विवाहादीनां शास्त्रीयकर्मणां तत्रतत्र विधिषु विशकलितानां समुच्चित्यप्रयोगप्रदर्शनमेवविषयं प्राधान्येना धिकृत्यप्रवर्तन्ते। न तत्रावश्यंविवाहयोग्यकालादिकमपि निरूपणीयं

भवति । तत्तु अन्यतएव धर्मशास्त्रान्निर्धारयितव्यं यद्यपेक्ष्यते । क्वचित्तु गृह्यसूत्रेऽपि तन्निरूपणं क्रियमाणं प्रासंगिकतया क्रियतइति न तद वष्टम्भेन ऋतुमतीविवाहतात्पर्योन्नयनं युक्तं ।

किञ्च नेदमृतुमतीत्वं तदभावोवा कन्यकालक्षणकोटावन्तर्भवितुमर्हति एकान्तेन स्त्रीष्वभावात् । नह्यृतुमतीत्वं तदभावोवा स्त्रीष्वेकान्तेन जातुभवति । कालकृतंह्येतदुभयमपि तासु न स्वतःकश्चिदर्थो व्यवस्थितोभवति । यद्यृतुस्तदभावोवा कस्याञ्चिद्व्यवस्थितोभवति, तदा रुग्णैवासौ स्त्री भवति क्लीबैववा । उभयथाऽपि तदानीमविवाह्यैव सा भवति । ऋतुयोग्यतातु विवक्ष्यमाणा पुरस्तादपि स्त्रीणां भवतीति न भवदभिमतार्थसिद्धये स्यात् । तस्मान्नात्रकिञ्चिदपि लक्षणकोटौपरिगणनीयं भवति सत्यपि तात्पर्ये । कालचोदनास्वेवतु विवाहस्यायमपि कश्चिदन्तर्भवन्भवेत्, यथाऋतोःपरस्तात्पुरस्ताद्वा विवाह्या इति नतु स्त्रीलक्षणपक्षइति पण्डिता मन्यन्ते । तस्मात्प्राथमिकं भवदुदाहृतं लिङ्गमाभासमात्रमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

यदप्यन्यत् जैमिनीयेहिगृह्ये विवाह्यायास्त्रिया लक्षणविधौ अनग्निकाशब्दःप्रयुज्यमानोदृश्यते । सच ऋतुमतीमेव स्त्रियं ब्रवीति । नग्निकाशब्दोह्यनागतार्तवां बालिकामाह, "नग्निकानागतार्तवा", इत्यमरवचनात् । नग्निकाशब्देनच नञस्समासे निष्पन्नोऽयमनाग्निका शब्दआविर्भूतार्तवामेव स्त्रियमभिदध्यान्नान्यथा । तथाच सिद्धमृतुमत्या एव विवाहकरणं जैमिनेरभिमतमिति ।

(२) अत्रोच्यते विपरीतमेतद्भवति । बालिकाविवाहएव जैमिनेरभिमतइत्यत्रैव प्रमाणभूतस्सन्नयमनग्निकाशब्दऋतुमतीविवाहं गमयतीति विपरीतमेतज्जल्पनं । तथाहि नग्निकाशब्दार्थं प्रथमतोविमृशा-

मः। नग्नशब्दप्रकृतिकएवायं नग्निकाशब्दः नापूर्वं शब्दान्तरं कल्प्यते- नैवोपपत्तावपूर्वशब्दकल्पने प्रमाणाभावात् गौरवाच्च। नग्नशब्दश्च विवसनवाची लोकेप्रसिद्धः। अमरश्च "नग्नोऽवासा दिगम्बर,, इत्याह। योहि वस्त्रधारणयोग्येवयसि वर्तमानोऽपि न वस्त्रं धार- यति स नग्नइत्युच्यते लोके न शिशुरनुपजातवस्त्रधारणबुद्धिरवस्त्रो ऽपि। तथाविधैवच स्त्री नग्नेत्युच्यते न शैशवावस्था कन्या वसनहीना ऽपि। तत्प्रकृतिकश्चायं नग्निकाशब्दः। तत्र यइदानीं शैशवेवयसि वस्त्रधारणमेवस्वयमजानन्नवस्त्रोभवति याच तथाविधाकन्या तयोरयं नग्नशब्दो वस्त्राभावमात्रेण प्रयुज्यमानो न मुख्योभवति किन्तु नग्न सादृश्यमात्रात्तत्र नग्नशब्दः प्रयुज्यते। सादृश्यार्थकः कप्रत्ययश्च एवं सत्येव "नग्निके,,त्यत्र श्रूयमाणउपपद्यते नान्यथा। तथाच अनुप- जातलज्जा गुह्याङ्गगूहनमप्यजानत्यः पांसुक्रीडापराः कन्यकाएव नग्नि काशब्दवाच्याभवितुमर्हन्ति न प्रादुर्भूतलज्जास्स्वतो वस्त्रधारिण्यः। तथाच पदपदार्थतत्वविदःपरमऋषयएव नग्निकाशब्दार्थं स्मरन्ति

"यावन्नलज्जिताऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ।
योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति नग्निका॥

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुभिः।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नग्निका,, (वसिष्ठ) इति।

एवञ्च अविज्ञातवस्त्रधारणेवयसि वर्तमाना कन्यका नग्निका पदवाच्याभवति। अवस्त्रवाचीचायं नग्निकाशब्दो नञासह समस्य मानस्स्वतोवस्त्रधारिणीमुत्पन्नलज्जां कन्यामेवाभिधातुमर्हति न प्रादुर्भूत रजस्कां नग्निकाशब्दार्थे रजःप्राप्त्यप्राप्त्योरन्तर्भावस्यैवाभावात्।

अमरसिंहोपि **"नग्नोऽवासा दिगम्बर,,** इति नग्नशब्दं वसनविहीनार्थकं स्वयमभिधाय तत्प्रकृतिकमपि नग्निकाशब्दं तद्विरुद्धतया **"नग्निकाऽनागतार्तवा,,** इति कथमभिदधातीति सएव प्रष्टव्यः। यद्यपि लौकिकव्यवहारेषु अमरवचनं प्रथममेव प्रमाणं न तथा वैदिकेव्यवहारे। सामान्यतएव पदपदार्थाभिधानायामरसिंहः प्रववृते। नासौ विशिष्य वैदिकमर्थमवबोधयति। ऋषयःपुनः स्मृति प्रणेतारः वैदिकंधर्मं तज्ज्ञानोपयोगिनः पदपदार्थविशेषांश्चाविप्लवेन परिपालयन्तस्तत्रतत्र तदुपयोगिनःपदार्थान्निरूपयन्ति। अपिच अमर सिंहोऽवैदिकमतस्थइति प्रसिद्धं। वैदिकधर्मोपयोगिषुच पदार्थेषु सति संशये वैदिकमूर्धन्यानामृषीणामेव वचनमुपादेयंभवति न तथा वचना न्तरंकस्यापि। प्रसिद्धंचेदं यववराहाधिकरणे पूर्वतन्त्रे। अपिच श्रुति वचनार्थसन्देहे श्रुतिवचनान्तरानुसारेण तन्निर्णयकरणमिव स्मृतिवच नार्थसंशये स्मृतिवचनान्तरानुसारेण तन्निर्णयकरणमेव न्याय्यं नान्य वचनानुसारेण। प्रसिद्धश्चेदमानुमानिकाधिकरणे ब्रह्ममीमांसायां।

दृश्यतेचान्यत्राप्यमरसिंहस्य ईदृशपदार्थाभिधाने प्रमादः। वैदिकेषुकर्मसु तदुक्तपदार्थानादरश्च प्राचामस्मदीयानां यथा पुण्डरीक पदार्थे। पुण्डरीकपदंहि श्वेताम्भोजार्थकमित्यमरआह **"पुण्डरीकं सिताम्भोजमि,,**ति। पूर्वतन्त्रेतु नवमाध्याये काम्येष्टिकाचिदिष्टिविशेषे दर्भस्थाने वचनात्पुण्डरीकप्राप्तौ **"दर्भैस्तृणीतहरितैरि,,**ति प्रकृति तः प्राप्ते मन्त्रे दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदस्यऊहेसति तद्विशेषणहरित पदस्थाने रक्तपदोहइति व्यवस्थापितमाचार्येण शबरस्वामिना। तदुपपादनपराश्च प्राचीनास्तद्विरुद्धं **"पुण्डरीकं सिताम्भोजमि,,**त्यमरवचनं प्रामादिकमिति निर्वारयाञ्चक्रुः। तथा **"तितउःपुमानि,,**

ति तितउपदममरो नित्यपुल्लिङ्गमाह । महर्षिःपतञ्जलिस्तु “तितउ परिपवनं भवती,,ति तत्क्लीवं प्रयुङ्क्ते । तद्विरुद्धत्वाच्च नित्यपुल्लिङ्गत्वानुशासनममरस्य प्रामादिकं भवति । तथान्यत्रापि समासिकतादिशब्देषु नित्यबहुत्वममरेणोच्यमानं समायांसमायां विजायते “एका च सिकता तैलदाने असमर्था,, इत्याद्यृषिवचनविरोधात् प्रामादिकमेवेति प्रसिद्धं ग्रन्थेषु । एवं लौकिकेष्वप्यर्थेषु सत्यृषिवचनविरोधे कोशवचनमप्रमाणमिति वदन्ति, किमुवक्तव्यं श्रौतस्मार्तादिकर्मानुष्ठानोपयोगिनि पदार्थे । तस्मादुदाहृतस्मृतिवचनविरुद्धतया न नग्निकापदार्थे कोशवचनमादरणीयतामर्हति । सर्वमेतन्मनसिकृत्यैव जैमिनिगृह्यव्याख्याता श्रीनिवासाध्वरी “यस्मिन्वयसि स्वयमेव लज्जया वासःपरिदधाति तद्वयस्कां,, इति अनग्निकापदार्थं व्याचक्षे । तस्माद्विवाह्यायांवध्वामनग्निकाशब्दःप्रयुज्यमानएवतामृतोःप्राचीने वयसि वर्तमानां व्यवस्थापयति । ततश्चइदमेव जैमिनीयंगृह्यवचनमृतुमतीविवाहस्य बाधकमितिसिद्धं । यदपि समावेशनविधानान्यथाऽनुपपत्त्याअनग्निकाशब्देन ऋतुमत्येव ग्रहीतव्येति तदनुपदं निराकरिष्यामः । तथाच अनग्निकापदमेवानृतुमतीं विवाह्यां व्यवस्थापयतीति सिद्धम् ।

ननुयद्येवमनग्निकाशब्दार्थोनिर्णीयते तदा नग्निकापदमविज्ञात वस्त्रधारणेवयसि वर्तमानांशिशुमेव ब्रूयात् । ततश्च नग्निकापदेनकन्यकां निर्दिश्य विवाहबोधकेशास्त्रे अत्यन्तशिशुर्द्विहायनी उतवा त्रिहायणी बालिकाऽपि विवाह्यास्यादितिप्रसज्येतेति चेत् बाढमेवं प्रसज्यतां कोऽत्र भवतो विरोधः । न ममात्र कश्चिद्विरोधः शास्त्रविरोधस्तुभवति उपनयनस्थानापन्नोहि विवाह.स्त्रीणां गर्भाष्टमएववयसि मुख्यइति तद-

नन्तरंतु आपत्कल्पइतिच पुरस्ताद्व्यवस्थापितं । तदिदानींविरुध्यते यदि द्वित्रवयस्काअपि शिशवो विवाह्याइत्युच्येत ।

उच्यते नायमस्ति विरोधः । यद्यप्युपनयनमुख्यकालेऽष्टम एव वयसि स्त्रीणां विवाहोमुख्योनित्यश्च । तथापि ततःप्राचीनेऽपि वयसि पुंसामुपनयनमिव स्त्रीणां विवाहोऽपि काम्यत्वेन क्वचिदुपदिश्यते शास्त्रेषु । तद्यथा **"पञ्चमे ब्रह्मवर्चसकामस्य,, "पञ्चमे नवमेवा काम्यमि"**त्यादिसूत्रैरष्टमात्प्राक्पञ्चमेऽपि वयसि यथोपनयनं स्मर्यते तथा

"बालिका या भवेत्कन्या गुणाढ्यो यदि लभ्यते ।
दद्यादप्राप्तकालेऽपि देशकालभयान्नरः,, ॥ (यम.स्मृ.)

इति स्मृतिवचनेन अष्टमवयोरूपमुख्यकालप्राप्त्यभावेऽपि कन्यकानां विवाहस्स्मर्यतएव । मनुरपि विशिष्टगुणवरलाभे अष्टम वयोरूपमुख्यकालमप्राप्तायाअपि कन्याया विवाहमुपदिशति यथा

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशायच ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि,, ॥
(९–८८) इति ।

अत्र अप्राप्तामित्यस्य विवाहमुख्यकालमष्टमवयोऽप्राप्तां, किंतु ततोऽपि न्यूनवयस्कामित्यर्थः । यत्तु अत्रार्थे संशयकरणं तत् मनुस्मृतिविचारावसरे परस्तान्निराकरिष्यामः । एवं तथाविधविवाहं विधि सिद्धमभ्युपेत्यैव तस्याबालिकाया मरणे संस्कारविशेषोऽपि स्मर्यते

"द्विवर्षात्प्राग्विवाहश्चेत् कन्यकामरणं यदि ।
खननं नैव कर्तव्यं मन्त्रसंस्कारमाचरेत्,, ॥ इति ।

तस्माद्विज्ञातवस्त्रधारणेवयस्यपि नग्निकापदवाच्यानां कन्यकानां कदाचिद्विवाहकरणमपि शास्त्रानुसार्येव भवति । (२)

यदपि तृतीयं लिङ्गमुपन्यस्तं सर्वेष्वपिगृह्यसूत्रेषु विवाहे दम्पत्योर्मधुमांसादिवर्जनं ब्रह्मचर्यञ्च त्रिरात्रमवश्यमनुष्ठेयमितिविधीयते। तत्र ब्रह्मचर्यविधानं विमृश्यमानमृतुमत्याएव स्त्रिया विवाह इति प्रत्याययति। ब्रह्मचर्यंहि मैथुनासमाचरणं। तच्चेदानीं विधीय मानं व्यर्थं भवति। सतिहि कर्मणःप्रसंङ्गे तत्प्रतिषेधो युज्येत नाप्रसङ्गे। यदिच विवाह्यमानावधूरनृतुकाबालिका स्यात् तदा कःप्रसङ्गस्तस्यां मैथुनकर्मणः। अतश्च प्रतिषेधानियमविधिरेव सूचयति विवाह्यवधू र्व्यवाययोग्ये वयसि वर्ततइति। आपस्तम्बगृह्यटीकायां तात्पर्यदर्शने ऽपि "**त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनञ्च**,, (आप. गृ. ३—८—८) इति ब्रह्मचर्यविधौ "**अतएवात्र सूत्रे शय्यैक्याद्दुर्वारमपि मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तन्निषेधः**,, इति तस्य प्रसक्तिरपि स्पष्टमुपपादिता दृश्यते। यदि विवाह्य मानायाश्शिशुत्वेन चतुर्थदिने शय्यैक्येऽपि व्यवायस्यासंभावितत्वं तदा दैवकृतमेव वरस्य ब्रह्मचर्यं नित्यसिद्धमिति किमनेन गृह्येषु तद्विधानेन। तस्मादनन्यथासिद्धमेतदृतुमतीविवाहसाधकंलिङ्गं भवतीति किमितोऽन्यद्गवेषणीयं। किञ्च यदि चतुर्थदिने मैथुनकरणमत्राभिमत मिति नाङ्गीक्रियते तदा त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधिर्विफलएव स्यात्। तस्मात्त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानमृतुमतीविवाहलिङ्गमिति ॥

(३) अत्राभिधीयते न असिद्धेः। नावश्यं त्रिरात्रब्रह्मचर्य विधिबलाद्विवाह्यायाऋतुमतीत्वेन भवितव्यं। नापि तेन तत्सिध्यतीति शक्यं वदितुं अनपेक्षितत्वात्। ब्रह्मचर्यंहि नाम गुह्येन्द्रियस्य विकाराभावः। तथाच योगभाष्ये ब्रह्मचर्यस्य लक्षणमुच्यते "**ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्य उपस्थस्य संयमः**,, (योगसू—२—३०) इति।

अपिच निषेधशास्त्रं कृत्स्नमप्येवंविधमेव प्रायेण भवति। यत्रवस्तुनि यत्कार्यं निषिध्यते तत्रवस्तुनि तन्निषेधोपदेशबलादेव अवश्यं तत्कार्ययोग्यतया भवितव्यमितिकल्पनं सर्वथा नोपपद्यते। **"न सुरां पिबेदि,,** तिहि सुराद्रव्ये पानक्रिया प्रतिषिध्यते। न ह्यस्मादेव पानप्रतिषेधोपदेशबलात्सुराद्रव्ये पानयोग्यतयाऽप्यवश्यं भवितव्यमिति कस्यचिदभ्यूहस्साधुर्भवति। अशक्यस्यहि कर्मणो निषेधोपदेशो न युज्यते न पुनरयोग्यस्य। नचैतदशक्यंकर्म कस्यचिदप्रौढाव्यवायोनाम। अयोग्यमेवच सर्वत्र निषेधार्हं भवति न योग्यं। साच योग्यता दृष्टा अदृष्टावेत्यन्यदेतत्। तस्मान्मूढजल्पितमेतत् यद्धुद्येन्द्रियविकारप्रतिषेधरूपं ब्रह्मचर्योपदेशमवलम्ब्य विवाह्याया व्यवाययोग्यतया भवितव्यमिति कल्पनमितिसिद्धम्।

यदपि दिनत्रयं ब्रह्मचर्यविधानमेव चतुर्थदिने व्यवायंकर्तव्यं प्रत्याययति अन्यथा विधिवैयर्थ्यात् न तत्र वचनान्तरमपेक्षणीयमिति तदिदमशास्त्रज्ञजल्पितं। न ह्ययमेको विधिर्दिनत्रयब्रह्मचर्यं तुरीय दिने व्यवायकर्मचेत्यर्थद्वयमवबोधयितुमर्हति वाक्यभेदापत्तेः। सकृत्प्रयुक्तंहि वाक्यं सकृदेवार्थं प्रत्याययति नार्थान्तरं प्रमाणाभावात्। अर्थान्तरेऽपि वृत्त्यभ्युपगमेऽनिष्टापातश्च। **"दीक्षितो नानृतं वदेदि,,** ति क्रतुदीक्षासमये अनृतवचनप्रतिषेधश्चोद्यते। नह्यस्य प्रतिषेधोपदेशस्य दीक्षानिवृत्त्युत्तरक्षणमवश्यमनृतवचनं कर्तव्यं अन्यथा प्रतिषेधविधेरेवायं विफलस्स्यादिति अभिप्रायकल्पनममूढःकश्चिदङ्गीकुर्यात्। एवमिहापि त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधेस्तुरीयदिनेव्यवायकरणे तात्पर्यकल्पनं न प्रामाणिकजनैरादरणीयं भवति। तत्रानृतवचनप्रतिषेधेह्ययमभिप्रायः क्रतुरवश्यानुष्ठेयइति विधिबलादवैकल्येन

क्रतुपरिपूर्त्तये क्रियमाणं मध्येकिञ्चिदनृतवचनमपि न दोषाय स्यादि तिमन्यमानस्यउत्तानदृष्टेर्जातु मिथ्यावचनप्रसङ्गस्स्यात् स माभूदिति स प्रतिषेधआरभ्यते। नतु अवभृथोत्तरक्षणे अनृतवचनमावश्यक मिति। एवमिहापि त्रिरात्रमेकशय्याविधिनलमाश्रित्य यथासंभवंमध्ये किञ्चिदाश्लेषादिकं क्रियमाणमपि नदोषाय स्यात्। अन्यथा किमर्थ मेकशय्याविधानमिति दुरूहेण दुर्विदग्धप्रकृतिः किमपिचेष्टितुमारभे-त। सा चेष्टा माभूदित्येव ब्रह्मचर्यविधिरुपदिश्यते नतु चतुर्थदिने व्यवायकरणमावश्यकमितिकृत्वेत्यभिप्रायवर्णनमेव युक्तं नान्यथा। "शय्यैक्याद्दुर्वारमपि मैथुनं वर्जनीयमि,,ति वदतस्तात्पर्यदर्शन कृतोऽप्ययमेवाभिप्रायः। यत्पुनःप्रत्यक्षमेत्र चतुर्थदिने व्यवायविधानं गृह्यसूत्रेष्वस्तीति तद्भ्रममात्रमितिअनुपदं निरूपयिष्यामः। यस्तुपुन स्त्रिरात्रंब्रह्मचर्यमितिवचनस्य चतुर्थदिने ग्राम्यधर्मकरणेअभिप्रायइति कल्पयति सहिपण्डितएवमपि कल्पयेत् त्रिरात्रमितिरात्रिपदप्रयोगबला द्रात्रिमात्रएवेदं ब्रह्मचर्यंभवति अहनि तु तेष्वपि दिनेषु व्यवायकरण मावश्यकमेव अन्यथाहि त्रिरात्रमितिवचनं व्यर्थमेव स्यादिति। तस्मादसंगतैषा कल्पना।

ननु श्रोत्रियानूचानादिपुत्रगुणफलकामनाभेदेन ब्रह्मचर्योपदेशे कालतारतम्यमप्युपदिश्यते। तच्च ब्रह्मचर्यसमाप्त्युत्तरं सन्ततिरूप-तत्फलसिद्धये तद्वारतयादृष्टंव्यवायकर्माक्षिपतीतिचेत् नैतत्साधु। य-त्फलकामनोपबन्धेन यत्कर्म विधीयते तद्धिकर्म तत्फलसाधकं भवेदिति युक्तंकल्पनं यथा स्वर्गादिकामस्य ज्योतिष्टोमादिविधाने। तत्र साध्यसा-धनभूतयोर्यदि दृष्टंद्वारं किञ्चिन्नोपलभ्यते तदा श्रूयमाणसाध्यसाधनभाव निर्वाहाय अदृष्टमेव किमपिद्वारं कल्पनीयं। तच्चादृष्टमविनश्वरंसत् काला

न्तरभाविनि फले स्वयमुपकरोति। तथाच स्मर्यते "**कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिवतिष्ठती**,,ति। इहच गुणविशेषशालिपुत्रोत्पत्तिकामस्य विधीयमानेषु ब्रह्मचर्यविशेषेषु न दृष्टंकिञ्चिद्द्वारमुत्प्रेक्षितुमपि शक्यते। ततश्च अदृष्टमेव तत्र द्वारंकल्पयितव्यं यथा पाणिग्रहणभेदोपदेश विधौ। वध्वाः पाणिग्रहणेहि दुहितृमात्रजननफलकामनायामङ्गुलि मात्रग्रहणमिति पुत्रमात्रजननफलकामनायाञ्च वराङ्गुष्ठलोम्नामुपरि भावोयथाभवति तथाग्रहणमिति विशेषविधिरुपदिश्यते। तथाच सूत्रं "**यदिकामयेत स्त्रीरेव जनयेयमिति अङ्गुळीरेव गृह्णीयात्**,, (आप. गृ. २—४—१२) इति "**यदि कामयेत पुंसएव जनयेयमिति अङ्गुष्ठमेव साभीवांगुष्ठमभीवलोमानि गृह्णाति**,, इतिच। नह्यत्र एवंविधपाणिग्रहणभेदस्य दुहितृजननं पुत्रजननंवा फले प्रत्यदृष्टं द्वारमन्तरेण दृष्टं किमपि शक्यं कल्पयितुं। न चैतद्विधिबलात्पाणिग्रहणोत्तरक्षणमेव सन्तानसिद्धये व्यवायकर्म कर्तव्यमिति कल्पनं शास्त्रीयंभवति।

अपिच सन्तानविशेषफलोद्देशेन ब्रह्मचर्यनियमविशेषोपदेश श्शास्त्रेषु द्विप्रकारश्श्रूयते। विवाहकर्माङ्गभूतमेकं ब्रह्मचर्यं सर्वेषुगृह्य सूत्रेषु प्रसिद्धं, रजःप्रादुर्भावोत्तरकालं क्षीरौदनाशनाद्यङ्गकलापोपेतं स्वतन्त्रं ब्रह्मचर्यमपरं बृहदारण्यकाष्टमाध्यायादौ विधीयमानं प्रसिद्धं। तत्र विवाहाङ्गभूतं प्रथमब्रह्मचर्यं बालिकयावध्वासह केवलमदृष्टार्थं विधीयतइति न तत्रव्यवायकर्मणः प्रसङ्गोऽप्यस्ति। द्वितीयन्तु ब्रह्म चर्यमदृष्टोत्पत्तिद्वारा समनन्तरक्रियमाणे गर्भाधानार्थे व्यवायकर्मण्युपकारकं भवति। बोधायनोऽपीदमुभयविधं व्रतानुष्ठानमुपदिशति स्वगृह्ये। तत्र विवाहाङ्गतया त्रिरात्रव्रतविधिः प्रसिद्धः। तमेवव्रतविधि-

मृतूत्तरकालमप्यनुष्ठेयमुपदिशति सएव । तद्यथा "यस्य पत्नी गृहऋतुमती भवति तस्यैतद्व्रतं यथा विवाहे त्रिरात्रं (बो. गृ. ९–११) इति । एवमुभयोरपि ब्रह्मचर्यविध्योर्विविक्तःपन्थाः । एवंविधं ब्रह्मचर्यविध्युपदेशप्रकारभेदमविजानन्तः किलासंप्रदायविदःकेचिदत्र मोमुह्यन्ते । आचार्यकुलाद्गृहीतशास्त्रार्थानां पण्डितानान्तु नात्रविषये संशयावकाशोऽप्यस्ति । तस्मान्न ब्रह्मचर्यविधिमाश्रित्य गृह्येषु विवाह्यायाऋतुमतीत्वं सिध्यतीतिशक्यं कल्पयितुं ।

नन्वेवमपि वरमात्रस्य ब्रह्मचर्यविधानमेव इहावश्यकं भवति न वध्वाअपि । ततश्च "उभयोरि,,ति ग्रहणंव्यर्थं भवति । विवाह्याहि वधूर्बालिकेति पक्षे सा ब्रह्मचर्यतदभावकथामेवहि न विजानाति । तत्र किमर्थमुभयोर्ब्रह्मचर्यं गृह्यसूत्रकारा विदधति । नायंदोषः कादाचित्कसंभवाभिप्रायकत्वादुभयग्रहणस्य । आपत्कल्पतयाहि कदाचिद्द्वादशवयस्कायाअपि स्त्रिया विवाहकरणमभ्यनुज्ञायते शास्त्रेषु । तथाविधे च विवाहे कदाचिद्वध्वाअपि आलिङ्गनाद्यभिलाषाभासस्संभाव्येत । आर्तवाविर्भावात्परमेव स्त्रीणां तथाविधोऽभिलाषइतितु नायं नियमोऽस्ति स्वभाववैचित्र्यात् । तदभिप्रायकश्चेदं ब्रह्मचर्यविधावुभयग्रहणमिति न विरोधोऽस्ति । अपिचार्थान्तरार्थमुभयग्रहणमिहक्रियते न ब्रह्मचर्यमात्रार्थं । इहहि ब्रह्मचर्यमिव क्षारलवणवर्जनरूपमर्थान्तरमप्यनुष्ठेयत्वेन उपदिश्यते न ब्रह्मचर्यमात्रं । तत्रावश्यमुभयग्रहणं कर्तव्यंभवति वध्वा अपि तद्यथास्यादित्येवमर्थं । अतश्चान्यार्थं क्रियमाणस्य उभयग्रहणस्य ब्रह्मचर्यमात्रार्थत्वकल्पनमेव तावदसिद्धं । तत्सामर्थ्याद्वध्वाऽपि भोगाभिलाषिण्या भवितव्यमितिकल्पनन्तु सुतरामसंभावितमेव । अपि च उभयग्रहणस्य ब्रह्मचर्यमात्रार्थत्वनिर्बन्धेऽपि नास्यकुकल्पनस्या

वकाशोभवति। ब्रह्मचर्यपदंहि न व्यवायवर्जनमात्रार्थकं किन्तु मधु-मांसदन्तधावनाञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनस्रग्धारणसप्तकवर्जनार्थकमपि भवति। तथाच आपस्तम्बगृह्यतात्पर्यदर्शनं **"यद्वा ब्रह्मचर्यपदेनैव मध्वादिसप्तकमपि निषेध्यं,,** इति। तथाच वध्वाअपि मध्वादिसप्तकवर्जननियमसिद्ध्यर्थमुभयग्रहणं ब्रह्मचर्यार्थमप्यावश्यकमिति क्व भवदीयकुकल्पनावकाशः। वस्तुतस्तु ऋतुमतीविवाहवादएव उभयग्रहणस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरं भवति। दम्पत्योरेकतरस्य ब्रह्मचर्यनियमानुष्ठानबलेनैवान्यस्यापिहि तन्नियमनमर्थात्सिद्धं भवति। तत्रैवं सिद्धे सति एकतरस्य ब्रह्मचर्यविधानमात्रेण उभयब्रह्मचर्यमसिद्धमिव कृत्वा प्रत्येकं तद्विधानार्थेन किमुभयग्रहणेन। अतश्च उभयग्रहणसार्थक्यसम्पादनायान्यतरस्य ब्रह्मचर्यनियमेऽप्यन्यस्य तदसिद्धिःक्वापि व्यभिचारप्रसङ्गमवलम्ब्यैव तव कल्पयितव्यास्यात्। इत्थंच ब्रह्मचर्यविधानं यथा वध्वाऋतुमतीत्वे प्रमाणं भवति तथा तत्रोभयग्रहणं व्यभिचारकरणे प्रमाणमिति तदपि गृह्यशास्त्रसिद्धस्सूक्ष्मधर्मइति तव सिध्येत्। हन्तैवमसम्प्रदायविद्भिर्बालिशैस्सच्छास्त्राणामपार्थकरणेन सर्वोलोकआकुलीक्रियते। तस्माद्गृह्यसूत्रेषु त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानं विवाह्यायाऋतुत्वे लिङ्गमित्यसत्प्रलपितमेतत् ॥ (३)

यदपि प्रत्यक्षमेव समावेशनशब्देन विवाहचतुर्थदिने व्यवायविधानं गृह्येष्वप्रकम्प्यमृतुमतीविवाहस्य मूर्धाभिषिक्तं चतुर्थं लिङ्गमित्युपन्यस्तं। तद्विचारयामः। चतुर्थदिने समावेशनविधिरेव तावद्बहुषु गृह्येषुनास्ति गन्धर्वोद्वासनानन्तरंशेषहोमविधिमात्रेण प्रायेणविवाहविषये गृह्यसूत्राणां परिसमाप्तेः। आपस्तम्बबोधायनहिरण्यकेशाः प्रायेणैकच्छायापन्नानेव प्रयोगविधीन्सूत्रयमाणास्स्वगृह्येषु स्फुटं समावेशनं

चतुर्थदिने सूत्रयन्तीति यदुच्यते तदप्यसिद्धं आपस्तम्बेन समावेशन स्यासूत्रितत्वात्। नह्यापस्तम्बश्चतुर्थदिने समावेशनं कर्तव्यमिति क्वापि सूत्रे विदधाति। यथाहि बोधायनः "**अथैनामुपसंवेशयाति प्रजापतिस्स्त्रियां यशइत्येतया**,, (बोधा. गृ. १—६—१०) इति सूत्रेण गन्धर्वस्यविश्वावसोरुद्वासनानन्तरं वध्वाउपसंवेशनं वरेणकर्तव्यं विदधाति नैवमापस्तम्बो विधत्ते। सहि गन्धर्वोत्थापनानन्तरं होम विशेषंविधाय हुतशिष्टाज्यबिन्दोर्वधूशरसि प्रक्षेपं वधूवरयोःपरस्परेक्षण आज्यशेषेणहृदयसंसर्गं "**प्रजापते तन्वं मे**,, इत्यादिमन्त्रत्रय जपंच विधाय मन्त्रपाठे उक्तमन्त्रत्रयानन्तरमवशिष्टस्य मन्त्रभागस्य समावेशनकाले जपमात्रं विदधे "**शेषं समावेशने जपेत्**,, (आप गृ. ३—८—१०) इति। अत्र सूत्रे समावेशनानुवादेनावशिष्ट मन्त्रस्य जपमात्रं विधीयते नतु समावेशनमपि विधेयकोटिप्रविष्टं। सचायमवशिष्टमन्त्रजपः पूर्वोक्तमन्त्रत्रयजपोत्तरकालिकइति "**तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशन**,, इति क्त्वाप्रत्ययनिर्देशेन क्रमोऽपि तद्विधेयकोटौ संबध्यते। तथाच क्रमजपयोरेवात्रसूत्रे विधानमिति **स्वरसतः** प्रतीयते। समावेशनन्तु कःपदार्थः सच कथमनुष्ठेयः किं **स्वतन्त्रंकर्म** उत कस्यचिदङ्गमित्यत्र न किंचिन्निर्णायकमत्रउपलभ्यते। समावेशन स्वरूपाज्ञानेच तदुपबन्धेन विधीयमानयोः क्रमजपयोरनुष्ठानमशक्यमेव स्यात्। ततश्च पूर्वोत्तरसूत्रसन्दर्भपर्यालोचनेन समावेशनन्नाम किंरूपं कर्मेतिनिर्धारणीयं। यद्येवं स्वगृह्यस्थपूर्वपरसूत्रपरामर्शेन तत्स्वरूपं निर्धारयितुं न शक्यते तदा प्रकृतजपविधिवैयर्थ्याभावाय कथञ्चिद्गृह्यान्तरार्थोपसंहारेणापिवा तन्निर्णेतव्यं। यद्यपीतःपूर्वसन्दर्भे क्वापि समावेशनस्वरूपनिर्णायकं सूत्रं नोपलभ्यते। तथाऽपि परस्ता-

त्समनन्तरतृतीयसूत्रे "रजःप्रादुर्भावात्स्नातामृतुसमावेशनउत्तराभिरभिमन्त्रयते," (आप. गृ. —३—८—१३)इत्यत्र ऋतुसमावेशनइति श्रूयते। तदेवच समावेशनमत्राप्यभिप्रेतं स्यादिति वक्तव्यं शब्दैक्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् अन्यस्यच समावेशनस्याश्रवणात् जिज्ञासितत्वाच्च समावेशनपदार्थस्य। एवंचसति यदनुपदमृतुसमावेशनमभिधास्यते तस्मिन्क्रियमाणे अवशिष्टमन्त्रं जपेदिति प्रकृतसूत्रार्थः पर्यवस्यति। वक्ष्यमाणंच समावेशनं वध्वासह व्यवायार्थमेकत्र मेळनमेव विवक्षितं। यद्यपि समावेशपदमनेकेषामेकत्रमेळनमात्रे प्रसिद्धं नतु विशिष्य स्त्रीपुंसयोर्मेळने नतरांच व्यवायकर्मणि। तथाऽपि तत्र "ऋतुसमावेशन," इति ऋतुपदसमभिव्याहाराल्लिङ्गादयमर्थविशेषो लभ्यते। ऋतुशब्दोहि स्त्रीणां गर्भग्रहणेऽर्थे प्रसिद्धः। ऋतवे गर्भग्रहणाय यत्समावेशनं तदृतुसमावेशनं। तथाच गर्भोत्पादनार्थं स्त्रीपुंसयोर्यदेकत्रमेळनं तदृतुसमावेशनपदेनाभिधीयते। तच्च समावेशनं व्यवायकर्मपर्यवसाय्येव ऋतूपयोगि भवति नान्यथेतिसामर्थ्याद्व्यवायार्थकं पर्यवस्यति। तथाच यदाऋतुसमावेशनं करिष्यते तदाअनुवाकशेषं जपेदित्यर्थः। नत्विदानीं विवाहचतुर्थदिने किमपि समावेशननामकर्तव्यं भवति तस्यापस्तम्बगृह्ये क्वाप्यश्रूयमाणत्वात्। न चात्रैव सूत्रे समावेशनमपि विधेयंस्यादिति शङ्क्यं। तद्धि समावेशनमिह विधीयमानस्यानुवाकशेषजपस्य निमित्तत्वेनानूद्यते नत्वस्य विधेयतागमकं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। अन्यतःप्राप्तत्वाच्च तत्र विधिकल्पनमपि न संभवति। तस्माद्वक्ष्यमाणमृतुसमावेशनमेव इह समावेशनपदेनानूद्य मन्त्रजपमात्रं विधीयतइति स्थितिः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सुदर्शनाचार्यो व्याचष्टे "शेषं अनुवाकशेषं "आरोहोरुमि,,

त्यादिकं समावेशने समावेशनकाले जपेत् समावेशनञ्च वध्वासह मैथुनार्थं शयनं "ऋतुसमावेशने,, "इत्यृतुलिङ्गात्,, इति । अत्र समावेशनपदस्य व्यवायार्थं सहशयनमित्यर्थमभिधाय तत्र वक्ष्यमाणं "ऋतुसमावेशन,, इत्यत्रऋतुपदग्रहणं लिङ्गं प्रदर्शयन्सुदर्शनाचार्यः ऋतुसमावेशनमेव इह "समावेशन,, इत्यनूद्यते नेदं समावेशनान्तर मिति स्पष्टं विवृणोति । अन्यथा वक्ष्यमाणसूत्रेऋतुलिङ्गसद्भावं प्रमाण माश्रित्य व्यवायार्थं सहशयनमेव समावेशनमित्यर्थसिद्धावपि इहसूत्रे समावेशनपदं तदर्थकमित्येतदप्रामाणिकं स्यात् । नह्यत्र ऋतुग्रहण मस्ति । नच समावेशनपदमेव तदर्थकमितिभ्रमितव्यं प्रमाणाभावात् "ऋतुसमावेशन,, इत्युत्तरसूत्रेऽपि समावेशनपदमात्रेण तदर्थसिद्धौ ऋतुग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । सुदर्शनाचार्योऽपि ऋतुग्रहणंलिङ्गमाश्रित्यैव समावेशनपदस्य व्यवायार्थकशयने पर्यवसानं समर्थयति । समावेशनपदस्यैव तदर्थरूढत्वे तु लिङ्गान्वेषणमनावश्यकं स्यात् । नहि श्रुतिरूप प्रमाणं स्वार्थसमर्पणायलिङ्गं सहायमपेक्षते । लिङ्गंहि श्रुति सापेक्षमितिप्रसिद्धं प्रमाणविदां । तथाच भाविसूत्रस्थमृतुग्रहणमेतत्सूत्र स्थसमावेशनपदार्थनिर्णयाय लिङ्गंप्रदर्शयन् तत्रत्यमेव समावेशनमत्रानूद्यते नान्यदिति सुदर्शनाचार्यस्सुष्ठु व्याचष्टे । तस्मादृतुसमावेशनानुवादेनात्रविधीयमानोऽनुवाकशेषजपो यदा ऋतुसमावेशनं करिष्यते तदा कर्तव्यइत्येतदेवापस्तम्बस्य भगवतो मतं । नत्वनुवाकशेषजपार्थ मत्रापूर्वं किञ्चित्समावेशनं कर्तव्यं भवति अविधानात् अन्यतःप्राप्तसमावेशनानुवादेन विहितत्वाच्चेति सिद्धम् ।

नन्वेवंसति अन्यार्थप्रयुक्तमेव ऋतुसमावेशनमाश्रित्यायं मन्त्र जपो विधीयतइत्यायाति । एवमभ्युपगमे तस्य दैवाद्नुपपत्तात्लोपेसति

अयमनुवाकशेषजपोऽप्याश्रयलोपाल्लुप्येत । विवाहकर्मार्थस्यमन्त्रजप-स्य कर्मान्तरप्रयुक्तसमावेशनाश्रयेण कर्तव्यत्वाभिधानमपि नोपपद्येते तिचेन् । अत्रोच्यते । यदिदैवादुपघातादृतुसमावेशनमेव क्वचिन्नसं-भविष्यति तदा काममाश्रयलोपादयं मन्त्रजपोऽपि लुप्यतां । कोऽत्र विरोधः। इष्टमेवैतत्। अन्यार्थप्रयुक्तवस्त्वाश्रितस्याहि कर्मणस्तत्प्रयोज-कलोपादाश्रयलोपे लोपश्शास्त्रसिद्धएव । भोजनार्थप्रयुक्तान्नाश्रयेणाहि विहितं प्राणाग्निहोत्रमुपवासादिना निमित्तेन भोजनलोपे लुप्यतएव नतु स्वानुष्ठानसिद्धये किमपि द्रव्यान्तरं कल्पयति । तथा व्यवायार्थं सहशयनाश्रयेण विधीयमानोऽयं मन्त्रजपो यदिदैवादुपघातादाश्रयभूतं तच्छयनं लुप्यते तदा लुप्यतएव नपुनरेतन्मन्त्रजपार्थतया किमपि समावेशनान्तरं कल्पयितुं शक्यं । प्रसिद्धश्चेदं प्राणाग्निहोत्राधिकरणे "**आदरादलोपः**,, (ब्रह्मसू. ३—३——४०) इत्यत्र ब्रह्म-मीमांसायां । यथाच भोजनापरपर्यायंव्रतमाश्रित्य "**पयोव्रतोब्राह्मण**,, इत्यादिना पयआदिद्रव्यविधाने सत्येवभोजनप्रसङ्गे अन्नमपहाय पयो द्रव्यमुपादेयं भवति । नपुनरसत्यामपि भोजनाकाङ्क्षायां पयोविधि बलादेव भुजिक्रियाऽपि शक्या कल्पयितुं तत्रभोजनलोपे पयोलोपस्या पि इष्टत्वात् । तथाचात्रैव एतन्निदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं सुदर्शनाचार्यआह "**यथाच भोजनपर्यायव्रताश्रितं पयआदिविधानं तथा राग-प्राप्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोर्विधानमि**,, ति अतएव कर्मान्तरप्रयुक्तसमावेशनाश्रयेण कथं विवाहाङ्गजपविधिरि-ति शङ्कापि नसंभवति। अन्यार्थप्रयुक्तंहि किञ्चिदाश्रित्य अङ्गभूता स्स्वतन्त्राश्चभूयांसोविधयो विधीयमाना दृश्यन्ते । तद्यथा प्रायत्यार्थं क्रियमाणमेव आचमनमाश्रित्य तदीयास्वप्सु प्राणोपासनाङ्गतया

प्राणवासस्त्वबुद्धिर्विधीयते। तथा कर्माङ्गोद्गीथाद्याश्रयेण स्वतन्त्राणिच भूयांस्युपासनानि विधीयन्ते। तस्मादन्यार्थे समावेशनमाश्रित्य कथं विवाहाङ्गविधिरिति शङ्कायाअपि नावकाशइतिसिद्धं।

नन्वेवमपि कालान्तरभाविनि ऋतुसमावेशने करिष्यमाणस्य मन्त्रजपस्य कथमिदानीन्तनविवाहकर्माङ्गता। कंपुनरत्रविरोधं पश्यसि। नहि भिन्नकालिकयोःकर्मणोरङ्गाङ्गिभावे कश्चिदस्ति विरोधः। नहि परेऽहनि प्रातरनुष्ठीयमानं तिलतर्पणं पूर्वदिनकृतश्राद्धाङ्गं नभवति। तथा वसन्तकालानुष्ठितोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयस्य शरत्काले प्रागनुष्ठितस्याङ्गं भवति "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते,, तिवचनबलात्। तथा अन्तकाले कर्तव्यस्य "अक्षितमसी,, त्यादिमन्त्रत्रयजपस्य पूर्वानुष्ठितोपासनाङ्गत्वं संप्रतिपन्नं। सतिहि प्रमाणे विप्रकृष्टकालभाविनोऽपि कर्मणोङ्गत्वे विरोधगन्धोऽपि नास्ति। तस्मादुत्तरकालिके समावेशने करिष्यमाणोऽपि मन्त्रशेषजपो विवाहकर्माङ्गं भवतीति युक्तमेवैतत्। अतएव सुदर्शनार्योऽपि "विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोर्विधानमि,,ति वचनेन भाविनोऽपि जपस्य विवाहाङ्गत्वं स्पष्टमाह। तस्मादापस्तम्बगृह्यपूर्वापरपर्यालोचनायां विवाहचतुर्थदिने दम्पत्योस्समावेशनविधिरेव नास्ति। किन्तु ऋतुसमावेशनकालएवावशिष्टानुवाकजपकरणमित्येषएव सिद्धान्तः। आचारश्च धर्मज्ञानाममुमेव सिद्धान्तमुपोद्बलयति। एवंचसति यद्विवाहचतुर्थदिने केषांचित् "आरोहोरुमि,,त्यादिमन्त्रजपकरणं तदापस्तम्बमतानुसार्येव नभवतीतिसिद्धं।

यत्तुकेचित् विवाहकर्माङ्गभूतस्य "आरोहोरुमि,, त्यादिजपस्य सिद्धये चतुर्थदिनएवसमावेशनमापस्तम्बिनामपि नियतमितिमन्य-

न्ते तत्सूत्राननुसारित्वात् टीकाऽननुसारित्वाच्च न शिष्टैरुपादेयं भवति। तथाहि यदि ऋतुसमावेशनात्पृथगिह चतुर्थदिने किमपि समावेशना न्तरं विवक्षितमाचार्यस्याभविष्यत् तदा हुतशिष्टाज्यबिन्दुप्रयोगएव जपकर्मण्यपि व्यक्तमेव समावेशनमपि व्यधास्यत्। यथाहि अत्रैव सूत्रे हुताशिष्टाज्यबिन्दुप्रक्षेपविध्यङ्गतया "अपरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्यतस्याशिरसि,, इति प्रथममुपवेशनं विधायानन्तरमाज्यबिन्दुनिनयनं विदधाति एवमिहापि जपकर्मणि "तिस्रो जपित्वा वधूं समावेश्य,, इति मुक्तकण्ठमेव किमिति समावेशनं न व्यधास्यत् नच तथा विधत्ते। तस्मादत्रापूर्वं समावेशनमापस्तम्बस्यानभिमतमित्येव निश्चीयते। टीकाकारश्च सुदर्शनोऽपि वक्ष्यमाणमेव ऋतुसमावेशन मिहत्यसमावेशनपदार्थतया विवक्षितमिति विवृणोति। न त्वपूर्वं समावेशनमभिप्रेतमिति व्याचष्टे। तद्व्याख्यानवचनंचनिरूपितमिदानीमेव नच बोधायनेन चतुर्थदिने समावेशनं विहितमिति इह तदनुवादेन मन्त्रजपमात्रं विधीयतइति युक्तं कल्पनं, अदर्शनात्। नखलु गृह्यान्तरोक्तस्यार्थस्य गृह्यान्तरेऽनुवादः क्वापि दृश्यते। आतश्चेदमयुक्तं भवति गृह्यसूत्राणिहि परस्परनैरपेक्ष्येण तत्तन्मात्रविषयतया प्रवृत्तानि सर्वाण्यपि विशेषशास्त्राणि भवन्ति नतेष्वन्यत्रोक्तस्यार्थस्यान्यत्रानुवादस्संभवति। विरुद्धंच गृह्यसूत्राणां विभिन्नानां सतामन्योन्यार्थोपसंहारेण एकार्थत्वकल्पनं। अपिच बोधायनः "उपसंवेशयति,, इत्याह इहच समावेशनइत्युच्यते। ततश्च शब्दभेदेन प्रत्यभिज्ञानाभावादप्यस्य तदनुवादत्वकल्पनं नघटते। तस्मान्नात्र गृह्यान्तरोक्तस्य समावेशनस्य परिग्रहोयुज्यते। अतएव अत्रसूत्रे "केचिदसत्यपिरागे कर्मार्थमस्मिन्क्रमे समावेशनं नियतमेवेति,, इतिवचनेन पृथक्समावेशनवादं केचिन्मतत्वेना

नुवदति टीकाकारः । एवं पूर्वपक्षिभिरभिधीयमानमपीदं समावेशनं न रागप्राप्तं विवाहायावध्वा बालिकात्वेन रागहेतोर्दृष्टार्थस्य व्यवायकर्मणस्तत्रासंभवात् । अतएव असत्यपि रागे इति पूर्वपक्षिणएव वदन्ति एतेन चतुर्थदिनसमावेशनमपि व्यवायार्थमित्यधुनातनानां भ्रान्तिः परास्ता । व्यवायाभ्युपगमेरागावश्यंभावेनारागप्राप्तमिदं समावेशनमिति कथनं हि तदा नसंगच्छेत । विधिनियमितोपिहि व्यवायो न स्त्रीपुंस्योः रागमनुपजीव्य आत्मानं लभते । व्यवायोपि क्रियते रागोपि नभवतीति तु विप्रतिषिद्धं वाङ्मात्रमेवस्यात् । समावेशनशब्दश्चाप्रामाणिके व्यवायार्थे कल्पयितव्यइति अपरमिहान्याय्यं । तस्मादेकदेश्युक्तमपि समावेशनमिदं मन्त्रजपमात्रार्थमदृष्टफलकं केवलं वध्वासह शयनमात्रमेव न त्विह व्यवायस्य गन्धोऽप्यस्ति । अत्रचपक्षे ऋतूत्तरकालं क्रियमाणे अतएव दृष्टार्थतया रागप्राप्ते समावेशने नायं मन्त्रजपो भवतीति ते मन्यन्ते । परन्तु मूलटीकाऽननुसारित्वात् न्यायविरुद्धत्वाच्च नायं पक्षश्शिष्टपरिग्राह्योभवति । अपिच विहितेऽपीह पृथक्समावेशने भवदभिमतो व्यवायार्थइह प्रतिपादयितुं न शक्यते किमङ्ग वक्तव्यमसति तद्विधाने । नहि समावेशनं व्यवायइत्यत्र प्रमाणमस्ति अनुशासनाभावात् अव्युत्पन्नजल्पितत्वाच्च तदर्थस्य । यदि समावेशनविधौ व्यवायोऽभिप्रायिष्यत तदा किमिति मुक्तकण्ठमृषयो व्यवायमेव साक्षान्न व्यधास्यन् । नच नागरिकाऋषयो व्यवायपदप्रयोगमनागरिकं मन्यमानास्समावेशनपदेन तमर्थं सूचयन्तीति भवतःकल्पना घटते । नहि गृह्यसूत्राणिनाम काव्यानि भवन्ति । काव्येषु हि नागरिकानागरिकविमर्शो भवति न कर्मचोदनासु । कर्मचोदनासुहि विधिप्रतिषेध-

रूपासु निन्द्यस्यानिन्द्यस्यवा विवक्षितस्यार्थस्य साक्षाद्बोधनमेव न्याय्यं भवति। नात्र नागरिककथायाः प्रसङ्गोऽस्ति। किञ्च दृष्टविषयेष्वेव नागरिकादिविभागो नादृष्टविषयेषु। अदृष्टप्रधानानिच धर्मशास्त्राणि। अपिचात्यन्तजुगुप्सितं भवादृशां वक्तुमपि लज्जाकरं योनिविवृणनादिकं निस्संकोचेन सूत्रयमाणाअपि ऋषयोऽत्र परमपूर्वं नागरिकभावमावहन्तीति इयं वाचोयुक्तिर्भवादृशामेव शोभते न पण्डितानां। एतेन चतुर्थदिने समावेशनाविधिपराणि बोधायनीयादीनि गृह्यान्तराण्यपि व्याख्यातानि भवन्ति। तद्वचनानामपि सहशयनमात्रपरत्वेनोपपन्नानां व्यवायपर्यन्तपरत्वकल्पनाया असंभावितत्वात्।

ननु समावेशने जप्यतयाविहितस्य "आरोहोरुमि" त्यादि मन्त्रस्यार्थपर्यालोचनायां व्यवायकर्मण्येव स्वारसिकता तस्य प्रतीयते। नैतत्सारं, अन्यत्र विनियोगात्। जपकर्मणि खल्वयंमन्त्रो विनियुज्यते नतु भवतस्स्वारसिकतया प्रतीयमाने व्यवायकर्मणि। मन्त्राश्च विनियोगविध्यनुसारेणैवार्थप्रकाशका भवन्ति नपुनस्स्वातन्त्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रसाधनाय क्षमन्तइति निरूपितं पुरस्तादेव। अपिच मन्त्रार्थस्वारस्यानुसारेण व्यवायाभ्युपगमे पक्षान्तरं भवतो विरुद्धकर्मानुष्ठानप्रसङ्गोऽपि स्यात्। आपस्तम्बोहि "**अन्योवैनामभिमन्त्रयेत**" (३—९—११) इतिसूत्रेण इमंमन्त्रं भर्तुरन्येनापिपुरुषेण जप्यमनुशास्ति। मन्त्रार्थश्च भवद्रीत्याप्रतीयमानो व्यवायो जपसमानकर्तृकएव प्रतीयतइति अवश्यमभ्युपगन्तव्यं। अत्राहिमन्त्रे "**अहं गर्भमदधामि**,, ति अस्मच्छब्देन गर्भाधानकर्ता प्रतिपाद्यते। ततश्च चतुर्थदिने समावेशनमभ्युपगम्य तस्यच विपरीतार्थवादिनः पक्षे परपुरुष

भोगायापि वधूदानमावश्यकमित्यभ्युपगन्तव्यं प्रसज्येत । तस्मादत्यन्तविरुद्धमिदं मन्त्रार्थस्वारस्यालोचनमित्यास्तांतावत् ।

वस्तुतस्तु आपस्तम्बगृह्यपरामर्शे ऋतोःप्रागेव स्त्रीणां विवाह इति स्पष्टं निश्चयकारणमस्ति । सहि लक्षणकथनावसरे युवतीभावं न लक्षणकोटौ परिगणयति । यदि युवतिरेव विवाह्येति तस्याभिप्रायस्स्यात् कुतोऽसौ लक्षणकथनायप्रवृत्तस्तत्र युवतिभावं लक्षणं न पर्यजीगणत् । प्रत्युत **"रातां पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं वर्जयेत्,,** (१—३—१२) इतिसूत्रेण रातामपि कन्यकां वर्जनीय कोटावेव परिगणयति ; अत्र राता ऋतुस्नाता तथाच **"राता रमणशीला ऋतुस्नातावा"** इति सुदर्शनाचार्यो राताशब्दं विवृणोति । यत्तु रातामित्यस्य ऋतुस्नातामित्यर्थविवरणमसंगतं भाविसमावेशन विधानविरोधादिति तत् शशशृङ्गधनुषा शत्रुनिबर्हणकल्पं, समावेशनस्यैवापस्तम्बेनाविधानात् समावेशनविधिसद्भावस्थलेऽपि तस्य भोगपर्यन्तत्वाभ्यूहस्य दुस्स्वप्नमात्रत्वाच्च । तस्माहतुमती कन्यका सर्वथा विवाहे वर्जनीयेति सुष्ठु आपस्तम्बस्य मतमत्र निर्णीयते । अपिच विवाहकर्मपरिसमापनानन्तरं **"यदामलवद्वासास्स्यादथैनां ब्राह्मण प्रानिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति,,** (२—८—१२) इतिसूत्रेण यस्मिन्काले विवाहिता वधूरजस्वला भवति तदा तस्यै (तैत्तिरीयसंहिता. २—५—१) श्रुत्युक्तान् रजस्वलाधर्मान् वरेणोपदेष्टव्यानापस्तम्बो विधत्ते । इदंच धर्मोपदेशविधानमृतुमतीविवाहवादे नैवोपपद्यते । यदि विवाहात्प्रागेव प्राप्तरजस्वलाभावा विवाह्येति कल्प्यते तदा विवाहप्राचीने रजःप्रादुर्भावकालएव रजस्वलाधर्मोपदेशावश्यंभावेन नेदानीं तदुपदेशविधानमुपपद्यते । यदित्वस्यउपदेशविधानस्य

सार्थक्याय विवाहप्राचीनेषु रजःकालेषु धर्मोपदेशएव नास्तीति कल्प्यते तदा प्राचीनोरजःकालोधर्मविहीन आपद्येत । तच्चायुक्तं । नच विवाह प्राचीने रजःकाले रजस्वलाधर्मानुष्ठानं स्त्रीणां नास्तीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अथ प्राचीनस्यापि रजःकालस्य धर्मवत्त्वसिद्धये पित्रादिभिर्वधूबन्धुभिराद्यएव रजःप्रादुर्भावकाले रजस्वलाधर्मा उपदिश्यन्त इति न तत्र धर्मलोपप्रसङ्गइति ब्रूषे एवंसति गृहीतधर्मोपदेशत्वेन कन्यकानां कृतकारितया पुनरिदानीं विवाहोत्तरं पतिवक्तव्यतया तद्धर्मोपदेशविधानं व्यर्थमेव स्यात् । सकृदेवहि धर्मोपदेशो विधीयते नतु प्रतिरजःकालं । पतिधर्मश्च रजस्वलाधर्मोपदेशः पित्रादिभिःक्रियतइतीदमप्यन्याय्यं । तथाच विवाहोत्तरमेव रजस्वलाधर्मोपदेशनिमित्तं स्त्रियाःप्रथमरजःकालं तदा तदुपदेशकरणं भर्तृधर्मंच व्यवस्थापयन्नाचार्यो रजस्वलाभावात्प्रागेव विवाहश्शास्त्रीयो नातःपरमिति व्यक्तं निश्चाययति । एवं बोधायनीयादिषु गृह्यान्तरेष्वपि विवाहोत्तरं रजस्वलाधर्मोपदेशे तात्पर्यमवगन्तव्यं । तथाच पूर्वापरपरामर्शेषु विचार्यमाणेषु गृह्यसूत्राणि ऋतोःप्रागेव स्त्रीणांविवाहः कर्तव्यइत्यत्रैव भगवदापस्तम्बाभिप्रायं निश्चितमावेदयन्तीतिसिद्धम् ।

नन्वेवमपि सुदर्शनाचार्यः कदाचिद्विवाहचतुर्थदिनएव ऋतुसमावेशनस्याप्यनुष्ठानप्रसङ्गमभ्युपगच्छति । तथाच तद्वचनं दृश्यते **"अस्मिन्नेवक्रमे यदि दैवादृतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्व" "आरोहोरुमि"** त्यादिजपः ततो " **विष्णुर्योनिमि** " **त्यादिभिरभिमन्त्रणं**" इति । इदंच वचनं ऋतोःप्रागेव विवाहकरणमिति नियमवादे सिद्धान्ते नोपपद्यते । तदानीमृतुसमावेशनप्रसङ्गस्यैवासं-

भवापत्तेः । तथाच सुदर्शनाचार्यकाले अनृतुमतीविवाहवत् ऋतुमती विवाहोऽप्यनुष्ठीयमानएवासीदिति स्पष्टं विज्ञायतइति चेत्

अत्र वदामः न अनभिप्रेतत्वात् । न ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयइतिवा तदनुष्ठानं तदानीमस्तीतिवा मनसिकृत्य विवाहचतुर्थदिने सुदर्शनाचार्य ऋतुसमावेशनप्रसङ्गमुपपादयति । किन्तर्हि विवाहोऽनृतुमत्याएव नान्यथा । अथाप्यापत्कल्पतया द्वादशवयस्कायाअपि विवाहः कदाचिदभ्यनुज्ञायते शास्त्रेषु । तथाविधेच विवाहे यदि दैवायत्तेनातर्कितोपनतेन रजसा विवाह्यमानावधूर्मध्येविवाहमृतुमती भवति तदा कदाचिदृतुसमावेशनस्य विवाहाङ्गशेषहोमानुष्ठानकालएव प्रसङ्गस्स्यादित्येव सुदर्शनोऽभिप्रैति नान्यथा । विवाहमध्येहि कन्याया रजस्वलात्वापाते त्रिरात्रं रजस्वलानियमानुष्ठानं कृत्वा स्नातायांतस्यां तच्चतुर्थदिनएव विवाहाङ्गशेषहोमादिकं कर्तव्यं भवति ननु ततःप्राक् । तथाच स्मर्यते

"प्रधानहोमे निर्वृत्ते कुमारी यदि सार्तवा ।
त्रिरात्रेऽपगते पश्चाच्छेषं कार्यं समापयेत्" ।' इति ।

स्मृत्यन्तरंच

"विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला ।
त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्शय्यासनाशनौ ॥
चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि ।
विवाहहोमं कुर्यातामित्यादिस्मृतिसंग्रहः" ॥ इति ।

तथाच एवंविधे विषये विवाहाङ्गस्य चतुर्थदिनकर्मणः ऋतुसमावेशनस्यच युगपत्प्रसङ्गसंभवेन तद्विषये निर्णयकरणार्थं सुदर्शन इदं वचनमभिदधाति । नन्वेतावता ऋतुमतीविवाहपक्षोऽपि कश्चिदस्तीति

सुदर्शनोऽभिप्रैतीति शक्यंकल्पयितुं। अतएव स तत्रवचने "**दैवाद्दतु गमनमपि कर्तव्यं स्यादि**"ति ऋतुसमावेशनप्रसङ्गस्य दैवायत्तताःमाह। यदिपुनर्भवदभ्यूहितरीतिमनुसृत्य विवाहात्प्रागेव निर्ज्ञातार्तवां युवतीमुपयच्छेतेत्यपि कश्चित्पक्षस्तदभिप्रेतस्स्यात् तदा ऋतुसमावेशनं मानुष्यकसिद्धमेव भवतीति तस्य दैवायत्तत्ववचनमनाञ्जसमेव स्यात्। तस्मात्प्रागनृतुमत्याएव सत्याः कन्यकाया मध्येविवाहं दैवाद्रजःप्रादुर्भावएव निर्णयार्थमिदं वचनं भवति।

ननु ऋतुमतीविवाहाभ्युपगमेऽपि कदाचिदेव विवाहचतुर्थदिने ऋतुसमावेशनप्रसङ्गस्स्यात् न तु सर्वदा। ऋतुसमावेशनस्यहि रजःप्रादुर्भावस्यचतुर्थदिनादारभ्य आषोडशाद्दिवसात् यानि द्वादश दिनानि तान्येव कालतया परिगण्यन्ते शास्त्रेषु। तत्र यदिविवाहचतुर्थदिन मुक्तेषु समावेशनयोग्येषु द्वादशसुदिनेषु दैवात्कदाचिदन्तःपाति भवति तदा तत्रऋतुसमावेशनस्य प्रसङ्गः नचेन्नप्रसक्तिरिति। एतमेवाभिप्रायमाश्रित्येदं सुदर्शनाचार्यवचनं प्रवृत्तमितिचेत् सत्यमेवमाह भवानृतुमतीविवाहसाधनप्रत्याशया। किन्तु नायमभिप्रायस्सुदर्शनाचार्यस्य भवितुमर्हति दैवग्रहणविरोधादेव। एवमपिहि दैवग्रहणस्यानाञ्जस्यापत्तिस्तथैवावतिष्ठते "**यदि ऋतुगमनमपि कर्तव्यमि**" त्येतावतैव ग्रन्थेन तथाविधमपि पक्षान्तरं भवतःपरिगृहीतमेव भवतीति किमत्रदैवग्रहणेन। किञ्च विवाहचतुर्थदिनस्य ऋतुगमनयोग्येषु षोडशसु दिनेषु कदाचिदन्तःपातित्वमपि न दैवकृतं भवति किन्तु मनुष्यकृतमेव। यदि हि विवोढा पुरुषः विवाह्याया ऋतुस्नानोत्तरं सप्ताष्टदिनाभ्यन्तरएव विवाहकरणमात्मनोनिश्चिनोति तदा तद्विवाहचतुर्थदिनं भवति षोडश दिनान्तःपाति नचेत्तु नभवतीति किमत्र दैवं करिष्यति। अतश्च मनुष्य

कृतमेवैतद्भवति । तस्मादनृतुमतीविवाहएव मध्येविवाहं दैवात्प्रथमार्तवसंभवे ऋतुसमावेशनं दैवकृतं भवति नान्यथा । अतश्च सुदर्शनाचार्यकृतं दैवग्रहणमेव त्वदभिमतं मूलतो निकृन्तति ।

अपिच विवाहमध्ये प्रथमार्तवदर्शनमात्रएव स्मर्तारोऽपि दोष विशेषं कथंचित्तत्प्रायश्चित्तमथतस्याअपरित्यागञ्च स्मरन्ति । विवाहात्प्रागेव ऋतुमत्यास्तु स्त्रियाः परित्यागमेव पठन्ति । तथा हेमाद्रावुदाह्रियते

"विवाहे वितते तन्त्रे होमकालउपस्थिते ।
वधूः पश्येद्यदा पुष्पं प्रथमं दोषसंभवम् ॥
सा वधूश्शूद्रकन्या स्यात् तत्पतिर्वृषलोपमः ॥
तयोः पुत्रस्तु वृषलः ते यान्ति नरकं ध्रुवम्" ॥ इति ।

तथा मरीचिः
विवाहदिवसाद्राजन्नारभ्य प्रथमार्तवा ।
वधूर्या शेषहोमात्प्रागुभौ नरकगामिनौ" ॥ इति ।

एवं विवाहमध्ये प्रथमार्तवसंभवे दोषमभिधाय तत्प्रायश्चित्तोपदेशसमये कायकृच्छ्रानुष्ठानहोमविशेषादिकमुपदिश्य अनन्तरं स्मर्यते

"एवं वै प्रत्यहं कुर्यात्पञ्चमेऽहनि पूर्ववत् ।
स्नापयित्वा परीधाय पूर्ववच्छुद्धवाससा ॥
पूर्ववज्जुहुयाद्वह्नौ ततश्चान्द्रायणं पृथक् ।
कृत्वा तौ पापशुद्धौ स्तामन्यथा दोषसंभवौ ॥
तदानीं नपरित्यज्या" इति ।

एवं विवाहमध्ये प्रथमार्तवसंभवे प्रायश्चित्तेन परिशुद्धिरपरित्यागश्चेत्युभयमपि स्मर्यमाणं विशेषयति "**पूर्वं पुष्पवती न चेद्धि**"ति ।

यदि विवाहात्प्रागेव विवाह्या पुष्पवती भवति तदा न प्रायश्चित्तशतेनापि सा शुध्यति नापि सा परिग्राह्या भवतीति तदभिप्रायः । तथा चात्यन्तापदि द्वादशादिवयस्काया विवाहे दैवात्प्रथमार्तवसंभवे प्रायश्चित्तानुष्ठानेन कथंचिच्छुद्धायां तस्यां विवाहचतुर्थदिने ऋतुसमावेशनस्यापि प्रसङ्गस्संभवेदित्येव सुदर्शनस्याप्यभिप्रायः । तस्मात्सुदर्शनाचार्यकाले कालान्तरेवा कदापि ऋतुमत्या अपि विवाहकरणं शास्त्रीयतया विभाव्यमानमासीदित्यत्र न प्रमाणलेशोऽप्यस्तीति सिद्धम् ॥

ननु बोधायनो भोपसंवेशनमात्रविधानेन परिसमापयति किंतु अधिकमपि कार्यं विधत्ते योनिविवरणन्नाम । तथाच सूत्रं "**अथास्यास्तोकोर्तिं विवृणोति प्रजायैत्वेति**" (बो. गृ १–६–१०) इतिचेत् बाढं योनिविवरणं विधत्तएव बोधायनः । तत्किं भवदभिमतं व्यवायकर्माभिप्रेत्य आहोयोनिस्थानस्य मन्त्रेणकिमपि संस्कारकरणमभिप्रेत्येति इदमिह विवेक्तव्यं । संस्कारविधिपरत्वाद्गृह्यसूत्राणामिदमपि किंचित्संस्कारविधानमिति तु युक्तं प्रतिपत्तुं । गृह्यसूत्रंहि संस्कारकाण्डमिति प्रसिद्धं न तत्रासंस्कारकर्मणो विधानमुपपद्यते । तथा चोक्तं तात्पर्यदर्शने "**अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे**" (आप गृ ३–९–२) इत्यादिसूत्रावतरणिकायां " संस्कारकाण्डेकर्मान्तरव्याख्यानमसङ्गतमपी"ति । अपिचास्यकर्मणो व्यवायार्थतायामभ्युपगम्यमानायामुपदेशवैयर्थ्यमपरिहार्यंस्यात् । नहि व्यवायप्रवृत्तयोर्यूनोस्तदुपयोगितया चिकीर्षितमेवमादिकं कर्म उपदेशमप्यपेक्षते । तथाहि सति तदुपरिकर्तव्यमपिहि भवद्रीत्या बोधायनेन उपदेष्टव्यं स्यात् । नच तथाकिञ्चिदुपदिशति ।

किंच यदीदं भोगार्थमुपसंवेशनमिति कल्पयित्वा तद्बलेन विवाह्यया भोगयोग्यया युवत्या भवितव्यमिति बोधायनस्याभिप्रायइति उन्नीयते तदा समनन्तरसूत्रं निरालम्बनमप्रसक्तार्थकमेवस्यात्। समनन्तरसूत्रेणाहि **"सा यद्यश्रु कुर्यात् जीवां रुदन्तीति जपेदि"** ति योनिविवरणकाले यदि कन्यका रोदिति तदा **"जीवां रुदन्ती"** ति मन्त्रजपं कर्तव्यं विधत्ते बोधायनः। इदमिदानीमसंभावितार्थविषयकं जपविधानं व्यर्थमेवस्यात्। नहि स्वयमेवभोगाभिलाषिण्याः कामावेशपरवशाया युवत्याः पुरुषेण स्तोकोतिविवरणे क्रियमाणे रोदनहेतोः प्रसक्तिरस्ति। नहीदं कर्म तस्या भयहेतुरिति शक्यं संभावयितुमपि। भवद्भीत्याहि साकूतमन्योन्यदर्शनादिलीलायितपुरस्सरं भोगार्थं सन्नह्यतोर्दम्पत्योरिह योनिविवरणेकर्मणि संतोषातिशयेन भवितव्यं। ततश्चानन्दबाष्पविमोचनावसरे तव कः प्रसङ्गो युवत्यां रोदनस्य। तथा चेदं रोदनेनिमित्ते जपविधानमसंभावितविषयमनर्थकमेव युवतीविवाहवादे स्यात्। तदाहीदं सूत्रमर्थवद्भवितुमर्हति यदि विवाह्या वधूरप्राप्तयौवना बालिका भवति यदिच स्तोकोतिविवरणमभोगफलकं संस्कारार्थंच भवति नान्यथा। अप्रादुर्भूतभोगाभिलाषाहि बालिका शैशवस्वभावात् यदि पुंसा गुह्यप्रदेशे बलवत्स्पृश्यते यदिवान्यत्किमपि क्रियते तदा बिभेति रोदितिचेति श्लिष्यते संभवतिच। अतश्च स्तोकोतिविवरणविधानमात्रेणापरिसमापयन् तच्चस्तोकोतिविवरणं कन्यकायारोदनहेतुस्स्यादेवेति तादर्थ्येन मन्त्रजपंच विदधानोबोधायनो विवाह्यामनृतुमतीमभोगाभिलाषिणीं बालिकामेवाभिप्रैतीतिनिर्विचिकित्संव्यक्तीभवति। तथाचेदं कर्म न व्यवायार्थमपितु संस्कारार्थमेवेति चाकामैरप्यभ्युपगन्तव्यं।

संस्कारश्चनाम संचिस्कीर्षितस्यवस्तुनो गुणाधानायवा क्रियेत दोषापनयनायवा। अयंचसंस्कारः भाविसन्तानाद्युपयोग्यदृष्टगुणाधानार्थआवश्यकइति महर्षयो मन्यन्ते। अथवा यदिदैवादेरदृष्टदोषादवाच्येदेशे दोषःकश्चिदान्तरोजातु कन्यकायास्स्यात् तदा सत्यप्यङ्गान्तर साकल्ये सा कन्यका निष्फलैव भवेत्। स्त्रीभावोह्यसाधारणःकश्चित्कचिदेवाङ्गविशेषे प्रायेण परिसमाप्तो वर्तते। तच्चेदं योन्याख्यमङ्गमदृष्टदोषनिराकरणक्षमं मन्त्रजपं पुरस्कृत्य निर्दुष्टमादितएव विवाह काले संस्कर्तव्यमिति स्त्रीभावस्य रक्षोपायमुपदिशन्ति मुनयो न भोगं। प्राकृतोहि जनो मन्त्रादृष्टदेवताऽऽद्यनुसन्धानशून्यः वधूरिति, प्रेक्षण मिति, स्पर्शनमिति, योनिरिति, विवरणमिति, यत्किञ्चित्पदश्रवण मात्रेऽपि घुरुघुरायमाणहृदयः स्ववासनानुगुण्येन पुरःस्फुरितं सर्वप्राणि साधारणं जुगुप्सितं दृष्टभोगमेव कर्तव्यमभिसंधत्ते। न पुनरदृष्टैकपरायणेषु महर्षिषु एषस्वभावोऽस्ति। तस्मादृष्टार्थमेवेदं कर्म विधीयते। तत्र कश्चित् तत्स्थानविवरणपूर्वकं मन्त्रजपं कर्तव्यं विधत्ते यथाऽसौ बोधायनः, कश्चित्तु तत्स्थानस्पर्शनसह जपं यथाहिरण्यकेशः, कश्चित्तु जपमात्रामिति त्रेधाविधय उपलभ्यन्ते। प्रसिद्धंहि संचिस्कीर्षितेषु वस्तुषु मन्त्रसाध्येकर्मणि शङ्कितदोषाणां तत्तत्प्रदेशानामभिमन्त्रयितु हस्तेन स्पर्शनादिकं मन्त्रशास्त्रेषु। प्रकृतेच लोकदृष्टा संचिस्कीर्षितस्याङ्गस्य जुगुप्सितत्वेन उक्तकर्मणः कन्यकारोदनहेतुत्वेनच सत्यपि स्पर्शनादिविधौ तदकृत्वैव मन्त्रजपमात्रमाचरन्ति प्राचीनाः। न चैतावता तत्फलासिद्धिरितिवा अशास्त्रार्थः कृतस्स्यादितिवा शङ्कितव्यं। मन्त्रसामर्थ्याद्धि तत्सिद्धिर्गृह्यान्तरवत्। यथाह्यसत्यपि योनिविवरणे हिरण्यकेशमते स्पर्शनमात्रेणैव तत्कर्मणस्तत्फलस्यच सिद्धिर्भवति

यथाच स्पर्शनमप्यविधाय जपमात्रविधिस्थले मन्त्रजपमात्रेणैव सर्वसिद्धिः एवमिहापि तत्सिद्धिर्भविष्यतीति न तादर्थ्येन लोकदृष्टिजुगुप्सितं योनिविवरणादिकमाचरणीयमिति प्राचामभिप्रायः। तदेतत्सर्वं मनसिकृत्यैव बोधायनीनां प्रयोगसङ्ग्रहकारेण वेङ्कटेशेन उक्तं "**योनिविवरणादिकं न कुर्वन्ति शिष्टैरनाचरितत्वात् लौकिकविरोधाचे**"ति।

अन्यान्यपि एवंजातीयकानि कर्माणि दृश्यन्ते। तद्यथा प्रेतस्य दहनकर्मणःप्राक् निष्पुरीषीकरणन्नाम पाक्षिकं किमपि कार्यं विदधाति भगवानापस्तम्बः। तद्धिप्रेतस्य उदरं विदार्य मलाशयात्सर्वमपि मलं बहिरपोह्य पुनर्विदारितदेशस्य सीवनकरणमित्येवंरूपं कर्म। तच्चेदानीं न क्रियते लोकदृष्ट्या जुगुप्सितत्वात्। तथा प्रसूतिदशमदिने मातापित्रोश्शिशोश्चेति त्रयाणामपि वपनकर्म कर्तव्यमिति स्मृतिकाराः पठन्ति। तद्यथा

"**दम्पती शिशुना सार्धं सूतके दशमेऽहनि।**
क्षौरं कुर्युस्ततः पूताः स्नानदानादिकर्मसु" ॥ इति।

प्रसूतायाश्शिशोश्च नैतद्वपनमाचरन्ति शिष्टा लोकजुगुप्सितत्वादेव। तथा छन्दोगानां गृह्येपु विवाह्यमानायाःकन्याया उपस्थाप्लवनं कर्म पिष्टोदकेन कर्तव्यमिति विधीयमानं दृश्यते। इदंचाप्लवनकर्म न साक्षादाचरन्ति सम्प्रदायविदः लोकविगीतत्वादेव। तथाच इदमपि योनिविवरणं नाचर्यतइति नात्र काचिन्न्यूनतापत्तिः।

ननु लोकदृष्टिजुगुप्सितमिति कृत्वा शास्त्रविहितस्यापि कर्मणोऽनाचरणं कथं युक्तं स्यादिति चेत् नायं दोषः महर्षिभिरेव अभ्युपगतत्वात्। महर्षयोहि स्मृतिपु धर्म्यस्यापि लोकविद्विष्टस्य अनाचरणमुपदिशन्ति "**लोकविद्विष्टं स्वर्ग्यमप्याचरेन्नतु**" इति। तस्मा-

न्नयोनिविवरणाद्यनाचरणे शास्त्रविरोधः कश्चिदस्तीति बोध्यं । ननु लोकविद्विष्टमिति कृत्वा यदि शास्त्रीयमपि कर्म अक्रियमाणं दोषाय न भवति तदा शास्त्रविहितमपि बालिकाविवाहं वयं नकरिष्यामहे लोक विद्विष्टत्वादितिचेत् नैतदेवं । नह्यत्र शास्त्रविहिते बालिकाविवाहे लोकविद्वेषहेतुस्तथा कश्चिदर्थोविद्यते यथा जुगुप्सिताङ्गदर्शनादिकं योनिविवरणादौ । विद्वेषोहि जायमानो विकृताङ्गदर्शनादिकं दृष्टं कंचिद्द्वेषहेतुमपेक्ष्यैव जायते लोकस्य नान्यथा । नह्यत्र बालिकाविवाहे तथाभूतं किञ्चिद्दृष्टमस्ति । असत्यपि दृष्टहेतौ ममात्रप्रद्वेषो जायतइति कथनन्तु बुद्धिसम्भेदमूलकमेव स्यात् । तस्मान्नेदं बालिकाविवाहाख्यं कर्म लोकविद्विष्टं भवति । अपिच भवज्जातीयाः पुरुषाःखलु केचिदिमं बालिकाविवाहं विद्विषन्ति नत्वत्र पण्डितानां द्वेषगन्धोऽप्यस्ति । नच लोकोनाम भवज्जातीयकतिपयपुरुषमात्रं । प्रामाणिकोहि जनसमुदायो लोकोनाम भवति । प्रामाणिकानांच लक्षणं स्वयमेव श्रुतिराह "ये तत्र **ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः । युक्ताआयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामा स्स्युः**" इति । तत्रभवतामाचारएव धर्मसंशये निर्णयकारणं प्रमाणं भवति न भवादृशानां । भवादृशानान्तु प्रद्वेषे प्रायेण स धर्मोऽपिस्यात् । तस्मात् न भवादृशविद्वेषमात्रेण किञ्चिल्लोकविद्विष्टं भवतीति बोध्यं ।

अपिचबोधायनीयसूत्राणामन्यतः परामर्शेऽपिअप्राप्तरजस्कायाः कन्यायाएवविवाहश्शास्त्रीयइतिप्रतीयते । तथाहि विवाहनिरूपणानन्तरं सूत्रयति बोधायनः "**अथ यदा मलवद्वासास्स्यान्नैनया सह संवदेत** (बो गृ १—११) इति । तेनच विवाहानन्तरं यदाकदाचिदेव विवाहिता रजस्वला भविष्यतीति स्फुटं प्रतीयते । तथा "**यस्य पत्नी गृहे ऋतुमतीभवति**" (९—११) इत्यादिना विवाहेन पत्नी

भावमापन्नाया एव वध्वा ऋतुमतीत्वं पश्चाद्भावीति स्पष्टमवबोधयति। किंबहुना कण्ठतएव बोधायनो धर्मप्रश्ने ऋतुमतीविवाहं प्रतिषेधति। तद्यथा—

"दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे।
अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्" ॥

(धर्म ४—१) इति।

न केवलमेतत्प्रतिषेधमात्रं बोधायनश्शास्ति किन्तु रजस्वला विवाहे कन्यकापितुः भ्रूणहत्यादोषमपि स शास्ति।

"त्रीणिवर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति।
स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥
न याचते चेदेवं स्यात् याचतेचेत्पृथक्पृथक्।
एकैकस्मिन् ऋतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत्" ॥ इति।

तस्मादृतुमतीविवाहस्सर्वात्मना शास्त्रनिषिद्धइत्येव बोधायनस्य ऋषेरपि मतमिति निश्चीयते ॥

अत्रापरे कल्पयन्ति। यद्यपीदृशं वचनं किञ्चिदुपलभ्यते बोधायनीये धर्मप्रश्ने। तथाऽपि नेदं बोधायनवचनं भवितुमर्हति। किन्तु अर्वाचीनैः कैश्चिदिमानि वचनानि बोधायनीयत्वेन तद्वचनमध्ये प्रवेशितानीति प्रतीयते। कुतएतदवगम्यतइतिचेत् आप्तयोः पण्डितयोर्वचनप्रामाण्यात्। ननु कावेतौपण्डितौ, बूह्लर्नामा माक्टोनिल्नामाच (Dr. Buhler—Mac-Donnel) द्वौपण्डितौ। तयोराद्योबोधायनीयधर्मप्रश्नस्य भाषान्तरेणविपरिणमयिता। द्वितीयस्तुसंस्कृतभाषाचरितनिबन्धकर्ता। तौहि चतुर्थप्रश्नोऽयंबोधायनधर्मसूत्रान्तर्गततयाकैश्चित्कल्पितइत्यभिप्रेतः। युक्तंचैतदेवमेवेतिनिश्चेतुं। अत्रहिवचने"**पातकंमनुरब्रवीदि**"

ति उच्यते । नह्यत्र रजस्वलाविवाहे कन्यापितुरेवं पातकबोधकं मानवं किंचिद्वचनमुपलभ्यते मनुधर्मशास्त्रे । अतश्चासतोमनुवचनस्यानुवादादेव इदंवचनं मिथ्याबोधायनीयं कल्पितमिति निश्चेतुं शक्यमिति ।

अत्रब्रूमः न साहसिक्यात् । साहसिक्यंहि एतत्प्रत्यक्षसिद्धस्य वचनस्यासत्यत्वकल्पनं । इमानिहि वचनानि बोधायनीयतया प्रत्यक्षमेव सांप्रदायिकैरधीयमानानि दृश्यन्ते ।

संप्रतिपन्नेषु महानिबन्धेषुच उदाह्रियन्ते । स्मृतिमुक्ताफले हि आचारकाण्डे वैद्यनाथदीक्षितोविवाहप्रकरणे स्पष्टमिमानि वचनानि बोधायनीयानीत्युदाजहार । ईदृशानांच वचनानां यस्यकस्यचिदविज्ञात कुलगोत्रसूत्रक्रमस्यानार्यस्य वचनमवष्टभ्यासत्यत्वकल्पनं साहसकरणमेव । सन्तु नामान्यत्रान्ये कौशलवन्तः कामं । नहि श्रुतिस्मृतिगृह्यसूत्रादिस्वरूपनिर्णये वैदिकानामार्याणां संप्रदायादन्यत्किञ्चित्प्रमाणमितिशक्यं संभावयितुमपि । आर्याएवहि श्रुत्यादिकं शब्दप्रमाणमप्रच्यवेनाध्यापकसम्प्रदायमवलम्ब्य परिपालयन्तो वर्तन्ते । यौचेमौ पुरुषावेषां वचनानां मिथ्यात्ववादिनौ भवतोदाहृतौ तौखल्वनार्यकुलीनौ । नह्येतावध्यापकसंप्रदायगन्धमपि जानाते । यद्यपि संप्रदायपालकानामार्यमहाजनानां विस्पष्टमपि वचनमगणयन्तोभवज्जातीयाःपुरुषाः म्लेच्छवचनान्युपनिषत्कृत्यश्रद्दधते । तथाऽप्यधिगतवैदिकसंप्रदायमहिमानो नवयमीदृशान्यनार्यवचनानि स्वप्नेप्याद्रियामहे । अपिच

बूह्ळर्मांक्टोनिल् इत्येतौ धर्माचार्यपदं गतौ ।
यत्प्रसादेन कालाय तादृशे कलये नमः ॥

यदपि बोधायनीयत्वेअमीषां वचनानामविश्वासकारणमन्यदभ्यधायि असतोमनुवचनस्यानुवाददर्शनादितितत्प्रतिब्रूमः। अनभिज्ञजल्पित

मेतत् "बोधायनानूदितं मनुवचनमेव नास्ती" ति । नहि मनुधर्मशास्त्रं कार्त्स्न्येनर्षिवदधुनातनो यथावज्जानाति । तत्खलु बहुप्रपञ्चंब्रह्मा प्रथमतो निर्माय मनवे साक्षादुपदिदेश । तच्च ब्रह्मणस्सकाशाद्गृहीतं धर्मशास्त्रं स्ववचनेन संक्षिप्य मनुर्मरीच्यादीनृषीन् ग्राहयाञ्चकार । तेषुचर्षिषु भृगुरिदं शास्त्रमर्वाचीनेभ्यऋषिभ्यश्श्रावयामास । तदेवभृगुप्रोक्तं संक्षेपमनुधर्मशास्त्रमिदानीं लोके प्रथते । तथाच तत्रैवप्रथमाध्यायेऽयमर्थः स्मर्यते—

"इदं शास्त्रन्तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्" ॥
एतद्वोऽयं भृगुश्शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः" ॥

(म १—५८, ५९) इति ।

इदंच वचनं प्राञ्चोऽव्याचक्षाणा आचक्षते "**ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापितआसीत् ततस्तेनच स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमि**" ति । एवं संक्षेपविस्तराभ्यां द्विप्रकारमपि मानवं शास्त्रमृषयोयथावज्जानन्ति महाप्रज्ञत्वात्साक्षादेव मनोस्सकाशाद्गृहीतोपदेशत्वाच्च । तथाविधेषुच महर्षिषु कश्चिद्बोधायनोनाम यदि "मनुरेतदेवमाहे" त्यनुवदति कथमस्मादृशः कश्चित् तन्नास्त्येवेति साधयितुमलंस्यात् । संक्षेपशास्त्रमपिहि यथावदस्मादृशा ज्ञातुं नप्रगल्भन्ते । अविज्ञातपूर्वमादिमं विस्तरशास्त्रं नाम्नापि नविजानन्तीति किमुवक्तव्यं । अश्रुतपूर्वेच शास्त्रे "इदंवचनमेव नास्ती" ति ब्रुवन्कथंकश्चिदभिज्ञस्स्यात् । तस्माद्बोधायनानूदितं मनुवचनमेव नास्तीत्यनभिज्ञजल्पितमेवैतत् ।

प्रत्यक्षदर्शनाच्चायुक्तमिदं। अपिच बोधायनवचनेनानूद्यमानोऽर्थः प्रत्यक्षमेव संक्षेपेऽपि मनुधर्मशास्त्रे दृश्यते। अविजानन्तः पुनरेतद्भवज्जातीयाःपुरुषा अस्थाने मोमुह्यन्ते। द्विविधोह्यनुवादोनामग्रन्थेषु भवति। कश्चिदनुवादश्शब्दस्यैव भवति कश्चित्पुनरर्थमात्रस्य। यत्रपुनरर्थमात्रस्यानुवादो न तत्र तथाविधवचनानुपूर्वीदर्शनं मूलग्रन्थे संभवति। अपितु तदर्थमात्रं शब्दान्तरेण प्रतिपाद्येत। तद्यथा शारीरकश्रीभाष्येऽध्यासलक्षणप्रसङ्गे "**परत्र पूर्वदृष्टावभास**" इति वचनस्वरूपं दृश्यते। उपरिष्टादेतदनुवादसमयेच "**अध्यासोनामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम**" इति भाष्यवचनं दृश्यते। नहीदं वचनमध्यासलक्षणस्थलेऽस्ति। नचाध्यासलक्षणस्थले ईदृशवचनादर्शनादिदं वचनं केनचित्कल्पितमसत्यं स्यादित्यमूढः कश्चिदध्यवस्येत्। एवमिहापि "**एकैकस्मिन्नृतौ दोषं मनुरब्रवीदि**" ति नायं शब्दानुवादः। अपित्वर्थानुवादः। अर्थश्चायं शब्दान्तरेण मनुना स्पष्टमभिधीयमानो दृश्यते। तथाच मनुराह "**कालेऽदाता पितावाच्यः**" इति। 'काले विवाहयोग्ये ऋतोः प्राक्काले अदाता कन्यादानमकुर्वन्पिता वाच्यः दोषभाक्स्यादि" ति तदर्थ· तच्च निरूपितमादावेव। अयमेवमनूक्तोदोषो बोधायनेन शब्दान्तरेणानूद्यते। नचैवं सत्यसदनुवादोयमितिशक्यं केनचिन्निरूपयितुं। एवं शब्दान्तरेणमनूक्तमर्थं शब्दान्तरेणानुवदन्त्यन्यान्यपि स्मृतिवचनान्युपलभ्यन्ते। तद्यथा—

"**वैवाहिकोविधिस्स्त्रीणां संस्कारो वैदिकःस्मृतः**" इति मनुर्ब्रूते। इदञ्च मनुवचनार्थं शब्दान्तरेणानुवदति व्याघ्रपादः—

"**स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत्**" इति। एवमन्यान्यपि तत्रतत्र द्रष्टव्यानि। ईदृशंच पुरोवादानुवादप्रकारमेवाविजानन्तः

किल केचिदस्थाने कोलाहलं कुर्वन्ति । तथाच सतएव मनुवचनस्यानुवादादिदं सत्यमेव बोधायनीयं वचनं भवति । तस्माद्बोधायनः कण्ठतएव ऋतुमतीविवाहमत्यन्तदुष्टं व्यवस्थापयतीति न बोधायनगृह्येण तत्साधनप्रत्याशा घटते । तदेवं प्रबलप्रमाणतया परैस्संभाव्यमानानि यान्यापस्तम्बबोधायनयोर्गृह्यसूत्राणि तान्येव ऋतुमतीविवाहस्य प्रतिषेधकानीति स्फुटंनिरूपितं । एतेन प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन गृह्यान्तराण्यपि व्याख्यातानि वेदितव्यानि ।

अथ मनुस्मृतिं विचारयामः । तत्रापरे मन्यन्ते मनुस्मृतिर्हि विचार्यमाणा बहुश ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयइत्यत्रैव प्रमाणं भवति । तथाहि तृतीयेऽध्याये वर्जनीयान्विवाह्याया भूयसोदोषानाचक्षाणोमनुर्न ऋतुमतीत्वंनाम कन्यकादोषइत्याचष्टे । यदीदमृतुमतीत्वं दोषत्वेनाभिप्रेतं स्यादवश्यमेनदपि दोषान्तरवन्मनुः परिगणयेत् । तस्मान्नर्तुमतीभावः विवाह्यायादोषोभवति किन्तु गुणएव ॥ (१)

किञ्च नवमेऽध्याये कण्ठतएव मनुः ऋतुमत्याएवकन्याया विवाहं कर्तव्यं व्यवस्थापयति । तत्रहि पठ्यते

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशायच ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ (९-८८)
काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ (८९)
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ (९०)
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति नच यं साऽधिगच्छति ॥ (९१)

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः" ॥ (९४) इति ।

तत्राद्येन श्लोकेन अत्युत्कृष्टवरलाभे मुख्यकालमप्राप्ताया अपि कन्यायादानं यद्यपि विधीयते तथापि समनन्तरश्लोकत्रयार्थपर्यालोचनायां ऋतुमतीविवाहएव शास्त्रीयइति मनोरभिमतोर्थइतिस्पष्टं निश्चीयते । तत्रप्रथमे श्लोके विवाहंविनापि ऋतुमत्याः कन्याया मरणपर्यन्तं पितृगृहे अवस्थानं कण्ठतउच्यते । तथा द्वितीयश्लोके ऋतोःपरस्ताद्वर्षत्रयपर्यन्तं तूष्णीस्थितायाः कन्यायास्ततःपरं स्वयंवरन्यायेन सदृशपतिप्राप्तिर्विधीयते । एवंवर्षत्रयानन्तरं ऋतुमतीविवाहेपि तस्यास्तां विवाहयितुः पुरुषस्यच न दोषगन्धोप्यस्तीति तृतीयश्लोके प्रतिपाद्यते किमितोऽप्यन्यदृतुमतीविवाहे प्रमाणं गवेषणीयं। अनेनहिसन्दर्भेण ऋतूत्तरएवकालो विवाहे मुख्यइतिस्पष्टं निर्णीयते । ऋतुप्रादुर्भावकालश्च स्त्रीणां द्वादशं वयइत्युत्सर्गः । तथाच प्राञ्चउदाहरन्ति "ऋतुदर्शनञ्च द्वादशवर्षाणामिति स्मर्यत"इति । एवंच द्वादशाद्वयसऋतोर्वा॰परस्ताद्वर्षत्रयपर्यन्तं पितुः कन्यादाने अधिकारो भवति । तदनन्तरञ्च स्वयमेवाधिकारिणी पतिप्राप्तौ कन्यका भवति । एनयोश्चान्यतरपक्षएव विवाहे मुख्यः । अत्युत्कृष्टवरलाभेतु कदाचिदृतोःप्रागपि विवाहकरणं कथंचिद्गौणतया मनुरभ्यनुजानाति । तत्रापि नावश्यं तथैवकर्तव्यमिति निर्बन्धे प्रमाणमस्ति ; ऋतोःपरस्तादेव विवाहइति मुख्यपक्षाश्रयणन्तु निर्विचिकित्सः पन्थाः । अतएवाष्टवर्षाया विवाहकरणे **"धर्मेसीदति सत्वरः"** इति धर्मावसादभयं कारणं प्रदर्शयति मनुः । तेनच विज्ञायते धर्मावसादभयाभावे अष्टवर्षाविवाहो नकार्यइति । तस्मादृतोः परस्ताद्विवाहएव मुख्यइति मनोर्मतं निश्चिनुमहे । (२)

किञ्च मनुकाले विवाहमनापन्नाअपि युवतयो ऽभूवन्निति तद्वचनेनैव ज्ञायते । अष्टमाध्यायेहि मनुः कन्यादूषकस्य सद्योवधं विधाय कन्यकायास्सकामत्वे सोऽयं वधोनभवतीति पर्युदास्थत्

"योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्योवधमर्हति ।
सकामां दुषयंस्तुल्यो नवधं प्राप्नुयान्नरः" ॥ (८-३-६४)

इति ।

कामश्चायं भोगाभिलाषएव कन्यकाया विवक्षितो नार्थान्तरं । सच कथमप्राप्तयौवनाया भवितुमर्हति । तस्माद्युवतिरपि कन्यैवेति मनुरभिप्रैति । कन्याशब्दश्च युवतिरयुवतिर्वायावत्पुरुषेण न संसृज्यते तावत्स्त्रियमाह । सतितु पुंसासह संप्रयोगे कन्याशब्दोनिवर्तते । तथा कन्यापदपर्यायं कुमारीशब्दमधिकृत्य "**वयसिप्रथमे**" (पाणि ४-१-१२०) इतिसूत्रे आचार्यःपतञ्जलिरप्यभाषिष्ट "कथंतर्हि वयोगम्यते। संबन्धाद्वयो गम्यते । कोऽसौसंबन्धः । योऽसौ पुंसासह असंयोगः" इति । तथाच पुंसंयोगरहितां स्त्रियमभिधत्ते कन्याशब्दइति स्फुटीभवति । पुरुषसम्बन्धविहीनास्त्रियस्सर्वाअपि कन्याएव भवन्ति। ताश्च विवाहार्हाइति मनुराह "**पाणिग्रहणिकामन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः**" (८-२२६) इति। तस्मात्पुरुषसंसर्गविहीनायुवतयोऽपि कन्यका विवाहयोग्याएवेति निश्चितोमनोरभिप्रायइति । (३)

(I. A.) अत्र प्रतिविधीयते। न। नर्तुमतीविवाहश्शास्त्रीयइति मनोराभिप्रायश्शक्यो निरूपयितुं वर्षशतेनापि । सर्वमेतदव्युत्पन्नानां संभ्रममात्रं । तथाहि यत्तावदुच्यते वर्जनीयेषु कन्यकादोषेषु ऋतुमतीत्वमपरिगणयन्मनुः युवतीविवाहमभिप्रैतीति, असंगतैषा कल्पना । नहि दोषेष्वपरिगणनमात्रात्कश्चिदर्थोऽभिप्रेतइति कल्पनं सांप्रतं भवति

तृतीयप्रकारस्यापि संभवात्। नाप्यप्रतिषेधमात्रात्किञ्चिदभिमतं भवति किंतर्हि वचनाद्भवति। तुल्यश्च वचनादर्शनमुपादेयत्वेऽपि। यथैवतर्हि दोषेष्वपरिगणनादृतुमतीत्वं न दोषः किन्तु गुणइति भवान्कल्पयति एवं गुणेष्वपरिगणनादृतुमतीत्वं न गुणः किन्तु दोषएवेत्यपि कल्पयितुं शक्यते। तुल्योहि गुणेष्वप्यृतुमतीत्वस्य वचनाभावो मनुस्मृतौ। नहि

"अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम्" ॥ (३—१०) इति

कन्यकागुणपाठे ऋतुमतीत्वमपि गुणं मनुः पठति। तस्माद-साधकः प्रथमोहेतुः ॥

(I. B.) किञ्च ऋतुमतीत्वं न दोषकोटावन्तर्भवति। अतश्च न तत्परिगणनं दोषप्रकरणे युज्यतइति प्रतिपादितं गूह्यार्थवादे ॥

(I. C.) अपिच ऋतुमतीत्वस्य कन्यकादोषेषु परिगणनं नास्तीत्येव तावदसिद्धं प्रथमतस्तस्यैव परिगणनात्। क्षतयोनिर्हि ऋतुमती नाम भवति। क्षतयोनिश्च कन्या सपिण्डादिवद्द्विजातीनां सतां विवाहार्हैव न भवतीति आदितएव विवाहप्रकरणे मनुः प्रतिषेधति। तृतीयाध्याये मानवे पठ्यते

"असपिण्डाच या मातुरसगोत्राच या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी" ॥ (३–५) इति।

अमैथुनी मिथुनभावायोग्या अक्षतयोनिरित्यर्थः। यथाच अस-पिण्डाइति विशेषणेन सपिण्डाविवाहं प्रतिषेधति मनुः एवं अमैथुनी इति कन्यकाविशेषणेन मैथुनी क्षतयोनिः ऋतुमत्यपि विवाहानर्हेति ऋतुमतीविवाहप्रतिषेधमपि कण्ठतएव शास्ति मनुः। तस्मादृतुमतीत्वं कन्याया न प्रतिषेधतीति असदेतत्।

ननु साहसमेतद्भवति उक्तरूपेण वचनादर्शनात् । "असपिण्डाच यामातुरि" त्यादिवचनेहि "दारकर्मणि मैथुने" इत्येवपाठो दृश्यते । नकेवलमेवं पाठमात्रं । व्याचक्षाणाश्च प्राञ्चएवमेव पाठमुपादाय विवृण्वंति । "दारकर्मणि दारत्वसंपादके विवाहे प्रशस्ता मैथुने मिथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मणि पुत्रोत्पादनायच" इतिहि व्याचक्षते । तत्रैवंसति वचनस्वरूपे "दारकर्मण्यमैथुनी" इति पाठं परिकल्प्यार्थान्तरवर्णनं साहसमात्रमेव भवति ।

अत्रोच्यते । यद्यप्येवंरूपमेव वचनमिदानीन्तनेषु मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते । व्याख्यानंच भवति किञ्चित्तदनुसारि । तथाऽपि दारकर्मण्यमैथुनी इत्येव सांप्रदायिकः पाठइति निश्चीयते, निबन्धेषु विशिष्य उदाहरणात् विवरणाच्च । निबन्धारोहि वैद्यनाथदीक्षितादयः प्रामाणिका मनुवचनमिदं "दारकर्मण्यमैथुनी" इत्येवमानुपूर्वीकमेव स्वनिबन्धेषु उदाहरन्ति । न केवलमुदाहरणमात्रं किन्तु "अमैथुनी अक्षतयोनिः" इति विस्पष्टं व्याचचक्षिरेच । स्पष्टञ्चेदमादितएव विवाह प्रकरणे * वर्णाश्रमाचारकाण्डे । तस्मात् "अमैथुनी" इतिपाठएव सांप्रदायिकइति निश्चीयते ।

नन्वेवमपि नेदंवचनमवलम्ब्य कस्यचिदर्थस्य प्रसाधनं घटते संदिग्धत्वात् । नह्येवमेव वचनस्वरूपमिति निर्णयस्संभवति पाठस्य विवरणस्यच उभयथा दर्शनात्, अन्यतरप्रामाण्यनिर्धारणकारणाभावाच्च । तस्मात्कथमनेन ऋतुमतीविवाहप्रतिषेधस्साध्यते । उच्यते पठनविवरणयोरुभयथादर्शनेऽपि यतरः पाठोमनोरभिमतइत्यत्र किञ्चिन्निर्णयकारणमुपलभ्यते ततरएव ग्राह्योभवति । तदितरस्तु पाठःप्रामा-

* கும்பகோணத்தில் அச்சிட்ட கிரந்தபுஸ்தகத்தில் 214, வது பக்கம் 16 வது வரிமுதல் பார்க்க.

दिकइति स परित्यक्ष्यते । सतिचसन्देहे स्मर्तृतात्पर्यमेव निर्णयकारण मिति युक्तं प्रतिपत्तुं । अमैथुनीइति पाठएवमनोराभिमतइत्यत्र निश्चय हेतुरस्ति । दशमाध्यायेहि ब्राह्मण्यादिजातिनिर्णयप्रकरणमारभमाणो मनुराह—

"सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते" ॥ (१०–५)इति।

अत्र अक्षतयोनिष्विति नेदं संभवक्रियाविशेषणाभिप्रायं अक्षत योनिषु ये संभूताइति विरोधात् । नह्यक्षतयोनिः काचित् प्रसूयेत । अक्षतयोनिश्च प्रसूताचेति विरुद्धंह्येतत् । किन्तु पत्नीविशेषणमेतत् या अक्षतयोनयएव सत्यः विवाहेन पत्नीभूताः तासुसंभूताइति । तथा च याह्यक्षतयोनिरेव सती विवाहेन पत्नीभवति तस्यां ब्राह्मणस्य जात एव पुत्रोब्राह्मणो भवति अन्यथा पुनरब्राह्मणएव स सन्तानइति मनु-रनेनवचनेन निर्धारयति । नहीदं वचनमन्यथाशङ्कितुं शक्यते। एवं निर्धारयंश्च मनुः पत्नीत्वसाधनं विवाहं कथन्नुनामक्षतयोनीनां प्रशस्त मभ्यधास्यत् । जातिभ्रंशकरोहि तदा स विवाहोभवति मन्वभिप्रायेण ऋतुमतीविवाहस्य कर्तव्यत्ववचनमेव तावदुत्तरग्रन्थविरुद्धं। प्राशस्त्यं पुनरस्यकुतस्त्यं । अपिचैवंसति अक्षतयोनिरेव या विवाह्यते तस्यां जातएव ब्राह्मणोभवतीति विवाहःपरं क्षतयोनीनामेवेतिच पूर्वापरविरु-द्धाभिभाषी मनुर्व्याहतार्थआपद्येत । वैयर्थ्यंच पक्षान्तरे स्यात् । अपिच मैथुनइतिपाठे तद्वचनं व्यर्थमेवभवति । "दारकर्मणि प्रशस्ता" इत्येतावत्युच्यमाऽनेपि पत्नीसंबद्धेषु दृष्टादृष्टेषु सर्वत्र प्राशस्त्यमुक्तमेव हि भवति । किमनेन पृथङ्मैथुनग्रहणेन । तथाच पक्षान्तरे अस्य पदस्य वैयर्थ्यमपरिहार्यमेव स्यात् । तस्मात् "अमैथुनी" इत्येव मनोराभिमतस्संप्रातिपन्नस्सार्थकश्च पाठइति दृढमध्यवस्यामः ।

नन्वेवंसति कुतःपुनरयं पाठविपर्ययस्समापतितः, मुद्रणव्यापारस्यायंदोषइति गृहाण ! अत्यल्पश्चायं दोषो मुद्रणस्य पदविपर्ययोनाम। श्लोकविपर्ययादिर्भूयान्दोषो दृश्यते मुद्रितपुस्तकेषु। तद्यथा अत्रैव मनुस्मृतौ द्वितीयाध्याये "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रंतु वै स्मृतिः" (२—१०) इतिश्लोकात्परं "योऽवमन्येत ते मूले" (२—११) इति श्लोकात्पूर्वं—

"श्रुतिं पश्यन्ति मुनयस्स्मरन्तिच तथास्मृतिम्।
तस्मात्प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि" ॥ इति

श्लोकः कश्चिन्मानवतया महानिबन्धेषूदाह्रियमाणो दृश्यते। सचायमिदानीन्तने पुस्तके न दृश्यते। न ह्येतावता अयंश्लोकएव मानवो न भवतीतिशक्यं वदितुं। तस्मान्मुद्रितपुस्तकलेखनावष्टम्भप्रत्ययेन संप्रतिपन्नपाठनिराकरणमेव साहसिक्यमित्यास्तामेतत्। तथा च मनुः कण्ठतएव द्विजातीनामृतुमतीविवाहमादावेव स्पष्टं प्रतिषेधनीति विपरीतः प्रथमोहेतुः ॥

(2 A) यच्चान्यदुच्यते नवमाध्याये—

"काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यापि।
नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्" ॥

इति वदतोमनोरपि ऋतुमत्याः कन्यायाः पितृगृहे अवस्थानं संमतमिति। अत्र ब्रूमः। नैतद्युक्तं। नह्यसौ मनोरभिमतोऽर्थः अनेनहि वचनेन गुणहीनाय कन्यकादानप्रतिषेधमेव शास्ति मनुः निकृष्टाय वराय कन्यादानमत्यन्तनिन्दितमिति। नत्विह ऋतुमत्याः पितृगृहेऽवस्थानंनाम किञ्चिदर्थान्तरमभिधीयते, तात्पर्याभावात्। एकवाक्यत्वाच्च। एकंहीदंवाक्यं "काममामरणादि" त्यादि । नच

गुणहीनाय कन्यादाननिषेधऋतुमत्याएव पितृगृहे अवस्थानमितिच उभयविधित्सायां हि वाक्यं भिद्येत। नचैतन्न्याय्यं। तस्मादेकमेवेदं वाक्यं। एकवाक्यत्वेच सति काममामरणादित्यादिः निषेधविधेरस्याय मर्थवादः। नतु ऋतुमत्यवस्थानविधायकमेतद्भवति। 'तिष्ठेदि" ति च नायंविधिशब्दः किन्तु विधिवन्निगदोऽयमर्थवादः। कामशब्दोहि स्वाच्छन्द्यवाची प्रयुज्यमानो विधिशक्तिमिह प्रतिबध्नाति। यदिदमृतु मत्याएवकन्यकायाः पितृगृहेऽवस्थानं एतत्कामकारकृतमिति काम-शब्दः प्रत्याययन् तत्र चोदनाव्यापारस्य प्रसङ्गमपि निवारयति। अपिशब्दोऽप्ययं विधिं प्रतिबध्नाति। सहि "अपिस्तुयाद्वृषळमि" त्यादौ गर्हावचनस्समधिगतः। अत्रापिवचने स तथैव भवितुमर्हति, अर्थान्तरस्य समुच्चयादेरिह समन्वयाभावात्। अपिचेह विधित्सितान् दानकर्मणः प्रतिषेधादेव अर्थात्कन्यकायाः पितृगृहे अवस्थानं सिद्ध मेवभवति। अर्थसिद्धेच तस्मिन्विधिःकल्प्यमानोऽपि व्यर्थएवस्यात्। नहि सिद्धेअर्थे विधिर्घटते। तथाच यन्निन्दितं पितृगृहे ऋतुमत्याः कन्यकायाः कामकारेणावस्थानं तदपि वरं नतु गुणहीनाय कन्यका दानमिति सार्थवादो निषेधविधिरेषः।

एवमृतुमत्याः कन्यकायाः पितृगृहे अवस्थानं प्रतिषेधविधेरर्थ वादत्वेन निबध्नन् मनुस्तदत्यन्तनिन्दितमितिख्यापयति। एवंहि वाक्य शैली लक्ष्यते। निषेधचोदनार्थवादेषु निषिध्यमानापेक्षया यदन्यदनु-ष्ठेयमभिधीयते तत्तदत्यन्तानिषिद्धमिति। तद्यथा "आत्मानंवाऽपि भुञ्जीत न विप्रं वेदवर्जितमि" त्यनेन वचनेन वेदविहीनविप्रस्य श्राद्धभोजननिषेधश्चोद्यते। तदर्थवादभूतेच पूर्ववाक्ये तथाविधभोजना पेक्षया श्राद्धे स्वयंभोजनमपि अनुष्ठेयमित्यभिधीयते। नहि स्वेनैव

क्रियमाणे श्राद्धे स्वयमेव भोजनं जातशास्त्रीयंभवति । तद्धि अश्रोत्रियभोजनापेक्षयाऽपि निन्दितमेव भवति । एवमिहापि यन्निन्दितं गुणहीनवराय कन्यादानं प्रतिषिध्यते तदपेक्षया अनुष्ठेयत्वेनाभिधीयमानमृतुमत्याः कन्यायाः पितृगृहेअवस्थानं ततोऽपि निन्दितमिति प्रतीयते ।

योहि मन्यते विधिवन्निगदं प्रतिषेधार्थवादमाश्रित्य तदभिहितोऽप्यर्थश्शास्त्रीयोभवतीति स मेधावी एवमपिमन्येत "**अपिवा मातरं गच्छेदामन्तु न कदाचन**" इत्यामप्रतिग्रहनिषेधार्थवादं विधिवन्निगदमाश्रित्य मातृगमनमपि विधिसिद्धमिति । तथाच "काममामरणादि"त्यादिवचनेन ऋतुमत्याःकन्यकाया अवस्थानं विधीयतइति बालिशजल्पितमतत् । प्रत्युत विपरीतार्थकमेवैतद्भवति दानात्प्राक्कन्यकाया ऋतुदर्शनमत्यन्तनिन्दितमितिहि इदमेववचनं मनोरभिप्रायं निश्चितमाविष्करोति । अन्यथा निषेधचोदनार्थवादत्वेन एवं निबन्धनमेव न घटते । तथाच अनेनैववचनेन विवाहात्प्राक्कन्यकानामृतुमतीत्वं निषिद्धादपि निषिद्धमिति मनुस्सचमत्कारमुपदिशतीति सिद्धम् ॥

(2, B) अपिचापद्धर्मोपदेशपरमेतत्प्रकरणमितिविज्ञायते । पुरस्ताद्धि नवमाध्याये मनुः "**अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितांधर्ममापदि**" (९. ५६) इति आपद्धर्ममेव स्त्रीणामभिधास्यमानमादितःप्रतिजज्ञे ; तथाउपसंहरिष्यतिच परस्तात् "**एषस्त्रीपुंसयोरुक्तोधर्मो वो रतिसंज्ञकः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च**" (९.—१०३) इति । एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामापद्धर्मोपदेशपरत्वेन निश्चिते प्रकरणे मध्येइदमधीयते "**काममामरणात्तिष्ठेदि**" त्यादि । स कथं मुख्यधर्मोपदेशइतिशक्यः परिग्रहीतुं । एतेन वर्षत्रयात्परं स्वयंवरन्यायेन ऋतुमत्याःपतिलाभवचनमपि व्याख्यातं भवति । तस्याप्यापद्धर्मत्वात् ।

ननु आपद्धर्मतयाऽपिवा ऋतुमतीविवाहोऽयमनुशिष्यतएवाहि शास्त्रेण। सत्यमनुशिष्यते शास्त्रेण। तथाऽपि नायं सार्वदिकोधर्मो नापिमुख्यो भवति। नह्यापत्कालिकोधर्मोऽ नापद्यपि धर्मोभवितुमर्हति। एवंसत्यमक्ष्यभक्षणादिकमपिहि मुख्योधर्मआपद्येत। तदप्यापादि धर्ममनुशासिष्यति मनुर्दशमाध्याये

"जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।
आकशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते" ॥ (१०-१०४) इति।

अजीगर्त, वामदेव, भरद्वाज, विश्वामित्रप्रभृतीनामृषीणां सुत हनन, श्वमांसभक्षण, तक्षगवीप्रतिग्रह, चाण्डाळश्वमांसभक्षणादीनि चरितानिच अत्र निदर्शनान्युदाजहार। नहोतावता मुख्यधर्मोऽसौ भवति। आपद्गतेनापिहि न यथेच्छमाचरितव्यं। अन्ततः प्राणधारणमात्रार्थमेवहि कर्म अभ्यनुज्ञायते। श्रूयतेच छान्दोग्ये चाक्रायणउषस्तिरापद्गतःइभ्येनसामिखादितान्कुल्माषान्भिक्षित्वा भक्षयन्नपि तत्क्षणएव तद्दत्तमुदपानमुच्छिष्टबुद्ध्या निराचकारेति। योहिशक्तस्सन्नप्यापदभिनयेन गौणेधर्मे प्रवर्तते स सांपरायिकात्फलादवश्यं प्रच्यवते फल दातुरीश्वरस्य वञ्चयितव्यत्वायोगात्। तथाच एकादशे मनुस्स्मरति

"आपत्कल्पेन योधर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम्" ॥
(११—२८) इति।

"प्रभुःप्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" ॥
(११—३०) इतिच।

~~तस्मादनेन निषेध~~ अत्यन्तापद्धर्मोऽयमृतुमतीविवाहश्शक्यो मुख्यतया जगत्यवतारयितुम्।

(2. C.) किञ्च आपद्धर्मोऽप्ययं न ब्राह्मणजातीयानां भवितु मर्हति किन्तर्हि एकजातीनां शूद्राणामेवायं धर्मः। कुतएतन्निश्चीयते द्विजातिषु विवाहविधौ विशेषवचनात्। दशमाध्यायेहि मनुस्सर्वेषा मपि वर्णानामक्षतयोनिपत्नीपरिग्रहएव सन्तानेषु स्वजातिसिद्धिरिति निर्विचिकित्सं निर्धार्य्याञ्चकार। तच्चोदाहृतमनुपदमेव। एवं सामान्येन निर्धारयन्नपि पुनर्विवाहविधौ तृतीयाध्याये "**सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी**" इति विशिष्य द्विजातीनामक्षतयोनिरेव विवाह्या नक्षतयोनिरिति द्वितीयमपि प्रतिषेधं शास्ति। तदेतद्विशेषण द्वितीयं प्रतिषेधवचनं व्यर्थसत् नियमार्थमवगंस्यते। कथं। द्विजातीनामक्षत योनिरेव विवाह्या न कदाचित्क्षतयोनिरपीति। किं कृतंभवति। आपद्धर्मेऽपि क्षतयोनिविवाहो द्विजातीनां नास्तीतिनिराकृतं भवति।

(2. D) शुल्कदानप्रतिषेधाच्च शूद्रधर्मोऽयं। किञ्च ऋतुमती विवाहे कन्यापित्रे शुल्कं न देयमिति शुल्कदानंप्रतिषेधति मनुः

"पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन्।
सहि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात्" ॥(९-९३)इति।

शुल्कदानादानव्यवहारश्च शूद्राणामेव विवाहे कदाचिदभ्यनुज्ञायते न द्विजातीनां। तेषान्तु सर्वात्मनाप्रतिषिद्धमेतच्छुल्कदानं प्रतिग्रहणंच। यद्यपि तृतीयेऽध्याये

"न कन्यायाः पिता विद्वान गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि।
गृह्णन् शुल्कंहि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी" ॥(३-५१)

इत्यादिना शुल्कग्रहणं विशेषतो विदुषां सतामण्वपि न कार्य मिति सर्वेषामेव मनुर्निराचकार। तथाऽपि पुनर्नवमे अत्रैवप्रकरणे

"आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत्।
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम्" ॥ (९-९८)

इतिश्लोके शूद्रोऽपीत्यपिशब्देन कैमुतिकन्यायेन द्विजातीनां शुल्कग्रहणमत्यन्तमकार्यमिति तार्तीयमेव शुल्कग्रहणप्रतिषेधं द्विजातीनां दृढीकरोति । शूद्रविषयेच कदाचित्क्रियमाणमपि शुल्कग्रहणं न द्विजातीनामिव निन्दितंभवतीति अनेनैवापिशब्देन पक्षे तदभ्यनुजानाति । एवमभ्यनुज्ञायमानमपि शुल्कमृतुमतीविवाहे न देयमिति पुनर्विशिष्य प्रतिषेधति । एतस्माच्चशुल्कदानप्रतिषेधादवगच्छामः यत्र शूद्रविषये शुल्कदानग्रहणयोश्शास्त्रेण प्रसङ्गोऽस्ति तद्विषयोऽयमृतुमतीविवाहइति। नह्यसति प्रसङ्गे प्रतिषेधोभागीभवति । नचाशूद्रविवाहे शुल्कदानस्य तद्ग्रहणस्यवा प्रसङ्गश्शास्त्रेण शक्योनिरूपयितुं । तस्माच्छास्त्रतश्शूद्र विषयकस्य शुल्कदानस्य प्रतिषेधाल्लिङ्गादयमृतुमतीविवाहोऽपि शूद्र मात्रविषयकइति निर्णेष्यामः । तथाच शूद्राणामेवायमापद्धर्मऋतुमतीविवाहइति मनोरभिप्रायः पर्यवस्यति । इममेवच गूढं मनोरभिप्राय मवलम्ब्य विवाहात्प्राक्दृष्टरजस्का वृषळ्येवभवति तत्पतिस्तत्सन्तान श्च एकजातिर्वृषळएवेति स्मर्तारस्सर्वेऽप्याघोषयन्ति । तद्वचनानिच भूयांसि पुरस्तादुदाहृतानि । अपिच इतोऽप्यधिकमत्रविषये मनो रभिप्रायमनुपदं स्फुटीकरिष्यामः । तस्माद्द्वितीयोऽपि हेतुरसाधकइति सिद्धम् ॥

(३) यदप्यन्यत् कथयन्ति, मनुकाले युवतयोऽप्यविवाहिता अभूवन्निति यच्च कन्याशब्दो युवतिमनुननिंवा पुरुषोपभोगविहीनां स्त्रियमाचष्टइति तदुभयमप्यसाधु । तत्र कन्याशब्दस्तावद्यौवनात्प्राचीने प्रथमेवयसि वर्तमानामेवस्त्रियमभिधत्ते न जातु युवतिमप्यभिदधाति । तथाच आचार्यः पतञ्जलिराह "**कन्यायाः कनीनच**" (व्या—४—१—११६)इतिसूत्रे "इदंविप्रतिषिद्धं । कोविप्रतिषेधः । अपत्य

मितिवर्तते । यदिच कन्या नापत्यं । अथापत्यं न कन्या । कन्याच अपत्यंचेति विप्रतिपिद्धं" इति । यदिहि कन्यापदं युवतिमप्यभ्यधा-स्यत् पतञ्जल्युक्तोविप्रतिपेधोनायोक्ष्यत । नहि युवतेस्सत्याअपत्य योगे कश्चिद्विरोधोऽस्ति। तस्माद्यौवनात्प्राचीनमेव वयः कन्याशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति निश्चिनुमहे । उपाध्यायः कैयटमिश्रोऽपि भाष्य वचनमिदमेवमेव व्याचष्टे "अक्षतयोनि. कन्या सा कथमपत्येन संबध्येते तिभाव" इति। अमरसिंहोऽप्याह "**कन्या कुमारी गौरीच नग्निका ऽनागतार्तवा**" इति ।

एतेन कन्याशब्दपर्याय. कुमारीशब्दः पुरुपोपभोगविहीनां स्त्रियमाचष्टइति कल्पनमपि परास्तं । अक्षतयोनिं प्रथमवयसमेवहि स्त्रियं कुमारीशब्दोऽपि ब्रूते न युवतिमपि। तथाच "**वयसिप्रथमे**" (व्या—४—१—२०) इतिसूत्रे कुमारीशब्दं प्रकृत्याचार्यःपतञ्जलि रभाषिष्ट "**सबन्धादेव वयोगम्यत**" इति । अस्यच भाष्यस्य इद मुपाध्यायकैयटकृतं व्याख्यानं ' संबन्धादेवेति औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचक भावलक्षणात्संबन्धादेवेत्यर्थः । कुमारशब्दस्यहि प्रथमंवयः प्रवृत्ति निमित्तं" इति ।

ननुच भोः अत्रैवसूत्रे पतञ्जलिवचनमेवमपि दृश्यते "कथंतर्हि वयोगम्यते। संबन्धाद्वयोगम्यते। कोऽसौ संबन्धः। पुंसासहाऽसंयोग" इति । इदंवचनमवलम्ब्यैव पुरुषसंबन्धरहितेव कुमारीपदार्थइति पूर्व मवोचाम । तत्रैवंसति कथमिदानीं प्रथमंवयः कुमारीशब्दार्थइति प्रति-जानीषइतिचेत् । बाढमेवं भाष्यार्थं मन्यते भवान् । किन्तु भ्रान्तिरेषा भवतः । नहीदंभाष्यं सिद्धान्तवचनं । पूर्वपक्षोक्तिर्ह्येषा । अतएवसिद्धा न्ताभिधानसमये पुंसासहासंबन्धइतिपूर्वपक्षोक्तमर्थमपहाय "संबन्धादेव

वयोगम्यत'' इति गोनर्दीयस्सिद्धान्तयति । संबन्धश्चायं पदपदार्थयोः प्रसिद्धो वाच्यवाचकभावएवेति कैयटोऽपि व्याचचक्षे । युक्तंचैतदेव मेवेति प्रतिपत्तुं । अन्यथाहि पुंसि नोपपद्येत । यदि पुंसंबन्धविहीनां कुमारीशब्दः प्रत्याययिष्यत् तदा तत्प्रकृतिभूतः कुमारशब्दः पुमांस मभिधातुं प्रयुज्यमानो नोपापत्स्यत । नहि पुंसि पुंसंबन्धतदभावावस्थे युज्येते । नच भोगविहीनत्वमात्रं तदर्थइतिकृत्वा पुंस्यप्येषउपपन्न प्रयोगइतिवाच्यं । एवंमति नैष्ठिके ब्रह्मचारिणि जरठेऽपिहि कुमार इतिप्रयोगआपद्येत । नचैतदस्ति । तस्मात् पुमान् स्त्रीवा प्रथमवया एव कुमारपदार्थः नयुवा युवतिर्वा । काठकभाष्ये श्रीभगवत्पादाअपि ''तं ह कुमारं सन्तमि'' त्यत्र कुमारपदमेवमर्थमेवाविवृण्वन्ति ''कुमारं प्रथमवयसं सन्तं अप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव'' इति । एवमर्थकएवच कन्याशब्दोऽपि ।

अतएव वृद्धायां कुमारीशब्दः प्रयुज्यमानो गौणएवेति मुक्त-संशयं कैयटोब्रूते । तथाच तद्वचनं ''साहचर्यात्तु पुंमासहासंप्रयोग मुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यत''इति । एतेनैव कैयट वचनेन अप्रथमवयस्सु युवत्यादिषु कन्याशब्दप्रयोगोऽपि गौणएवेति सुष्ठुव्याख्यातो भवति । तथाच ''कन्यायाः कनीनचे'' ति सूत्रे सिद्धान्ते पतञ्जलिराह ''नैतद्विप्रतिषिद्धं । कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभि संबन्धपूर्वकेसंप्रयोगे निवर्तते । याचेदानींप्रागपि संबन्धात्पुंसासहसं-प्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्ततएव । कन्यायाः कन्योक्ता-याः कन्याभिमतायाः'' इति । अत्र कन्याशब्दस्य युवतौ प्रयोगे गौण त्वनिमित्तं ''पुंसाअभिसंबन्धपूर्वक'' इत्यादिना विवाहाकरणमुपपाद्यते । पुंसाअभिसंबन्धः विवाहः । तथाच कैयटआह ''शास्त्रोक्तोविवाहो

ऽभिसंन्धः । तत्पूर्वकेपुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते । यातु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेणविना पुरुषंयुनक्ति सा कन्यात्वं नजहाती" ति। एवमविवाहितां युवतिं पुरुषसंसृष्टां कन्याशब्दगौणार्थमाश्रित्य कन्याया अपत्योपपादनमेक प्रकारः । मुख्यार्थमक्षतयोनिमाश्रित्यैव प्रकारान्तरं कैयटआह । "अन्येत्वाहुः मुनिदेवतामाहात्म्यात् या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्राऽपि पुनःकन्यैवाभूत् तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयमि" ति । एवं च कन्याकुमारीशब्दावक्षतयोनावेव मुख्याविति शब्दशास्त्रकाराणां सिद्धान्तः ॥

मनुरपि कन्यां युवतिंच विभागेन व्यपदिशन् अक्षतयोनिरेव कन्याशब्दार्थइति निश्चाययति । तथाच एकादशे होमाधिकारिनिरूपणे मनुराह

"नैवकन्या नयुवतिर्नाल्पविद्यो नबालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तोनासंस्कृतस्तथा" ॥

(११—३६) इति ।

अत्र कन्येति युवतिरितिच भेदेन व्यपदेशादयुवतिरक्षतयोनिरेव कन्येतिनिश्चीयते । शान्तिपर्वणि महाभारतेऽपि एवं पठ्यते

"नैवकन्या नयुवतिर्नामन्त्रज्ञो नबालिशः ।
परिवेष्टाऽग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा" ॥

(१६३—२१) इति ।

स्मृतिषुच "पर्युक्षणं विना पत्नी जुहुयात्कन्यकाऽपिच" । "द्विवर्षात्प्राग्विवाहश्चेत्कन्यकामरणं यदि" । इत्याद्यासु अक्षतयोनिपरतयैव कन्यकापदं भयः प्रयुज्यमानमपलभ्यते ।

यत्तु **"सकामां दूषयंस्तुल्यो नवधं प्राप्नुयान्नरः"** । (८—३६४) इति मनुना कन्यकायास्सकामत्वाभिधानाद्युवतिरपि कन्येतिकल्पयन्ति । तद्विपरीतं । सकामामितिहि नायं भोगाभिलाषवाची कामशब्दः । किन्तु सकामां साङ्गीकारां संमतिमतीमित्येतत् । अतएव पक्षान्तरेऽकामामित्युपपद्यते । असंमतिमतीमितिहि तदर्थः । योहि मन्यते कामो भोगाभिलाषइति तस्य समनन्तरश्लोकेषु विरोध स्स्यात् । समनन्तरग्रन्थेहि गुह्यदेशे अङ्गुलिप्रक्षेपेण कन्यादूषकस्य दण्डविधावपि अभिपद्यदूषणं सकामादूषणमितिद्वैविध्यं मनुराह

"अभिषह्य तु यःकन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशुकर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात्" ॥ इति ।

नह्यत्रांगुलिप्रक्षेपदोषवचने "सकामामि" त्यस्य भोगाभिलाष वतीमित्यर्थस्संभवति । तथा कन्यायाः युवत्याः स्त्रियाश्च विभागेन कन्यांप्रत्येवं दूषकत्वे "कन्यैव कन्यां या कुर्यादि" त्यादिना दण्ड भेदं मनुरनुशास्ति । नहि स्त्रीणामेव परस्परेण भोगाभिलाषइतिसंभाव यितुं शक्यते । तस्मात्सकामामिति साङ्गीकारामित्येवार्थो ग्रहीतव्यः । सचायमर्थो नावश्यं तस्या युवतिभावमा युपपादयितुं क्षमते, अङ्गीकारानङ्गीकारयोर्यौवनानपेक्षत्वात् । तस्मान्नानेन लिङ्गेन मनुकाले युवतिरपि कन्या बभूवेति कल्पनं घटते ।

अपिच मनुस्मृतिर्हिनाम धर्मशास्त्रं नेतिहासः । धर्मशास्त्राणि च प्रायेण चोदनाप्रधानानि भवन्ति । नहि तेषु तत्तत्कालस्थोऽर्थो लेशतोऽप्युदाह्रियते । इतिहासेष्वेव पुनरेषा शैली, यत्प्रायेण तत्तत्कालस्था अर्था उदाह्रियन्तइति । नखलु दण्डविधौ प्रायश्चित्तोपदेशे

षुच निमित्ततयोच्यमाना ब्रह्मवधसुरापानादयोदोषास्साकल्येन मनु कालएवावर्तन्तइति कल्पने प्रमाणमस्ति तथा कल्पयन्वा भवति श्लाघनीयप्रज्ञः । विस्तरेणचैतदादावेवावोचाम । तस्मादसमञ्जसमेतन्मनु काले युवतयः कन्या अभूवन्निति कल्पनं । तथाचासतिबाधकवचने कन्याकुमारीशब्दावक्षतयोनिमेवाभिधत्तइति मनोरप्यभिमतस्सिद्धान्त एष न केनचिन्निराकर्तुं पार्यते ।

एवंचसति

"अकन्येतितु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्" ॥ (८--२२५)

इतिवचने यत्कन्याया अकन्यात्वेन दूषणं मनुराह तत् अक्षत योनिंप्रति क्षतयोनिरितिदूषणमेवाभिप्रेतं नान्यदितिसिद्धं भवति । तथा च तत्रभवान् कुल्लूकभट्टो व्याचष्टे "नेयं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूयात्" इति । अनेन व्याख्यानवचनेनापि कन्यापद मक्षतयोन्यर्थकमितिसिद्धान्तो दृढीभवति । कन्यामुद्दिश्य क्षतयोनि रिति प्रख्यापनंच ख्यापयितुर्दण्ड्यत्वावहो महान्दोषइति मनुरभिप्रैति। एतेन पुरुषोपभोगएव कन्यकाया दोषो नर्तुमतीत्वमिति अधुनातनानां भ्रान्तिर्दूरापास्ता । अस्तु पुरुषोपभोगदोषविमर्शः परस्तात् । ऋतुमती त्वमेव तावदादितो महान्दोषः कन्यकानाम् ।

ननु कीदृशोऽयं दोषः, यद्वचने वक्तुर्दण्ड्यत्वमपि आपततीति चेत्, तदेतदनन्तरश्लोकेन स्वयमेव मनुराह—

"पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचिन्नॄणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः" ॥
(८—२२६) इति ।

वैवाहिकाःकिल मन्त्रा विचार्यमाणाः कन्यास्वेव विवाह्यमाना सु प्रतिष्ठां लभन्ते । क्षतयोनिषु पुनर्बलादाकृष्यमाणाअपि न मन्त्रा स्स्पन्दितुमप्युत्सहन्तइत्यर्थः । अत्र विवाहमन्त्राणामक्षतयोनिष्वेव प्रतिष्ठितत्वमभिदधानोमनुः मन्त्रलिङ्गानि असंदिग्धान्यनन्यथासिद्धानि च सन्त्यनृतुमतीविवाहस्यैव प्रसाधकानि भवन्तीति मन्त्रार्थमपि स्वाभिप्रेतमाविष्करोति । तथाच मन्त्रलिङ्गविचारवादेऽवोचाम

"अनेनैव प्रार्थनेन विवाह्यामतथाविधाम् ।
अप्रौढां गमयन्तीसत्यनुगृह्णातिच स्मृतीः" ॥ इति ।

येत्वत्र मन्त्रलिङ्गानि ऋतुमतीविवाहस्यैव साधकानि भवन्तीति विपरीतं मन्यन्ते ते मन्त्रार्थमेव यथावन्नविजानन्ति मनुवचनेनचानेन विरुध्यन्ते । एवञ्च येषांद्विजातीनां मन्त्रपूर्वकं पाणिग्रहणं कर्म शास्त्रेषु विधीयते यथात्रैव मनुराह **"पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणमि"** ति तेषां क्षतयोनिरकन्या नैव विवाहार्हा भवति । येषां पुनरमन्त्रसाध्योविवाहश्शूद्राणां तेषान्तु क्षतयोनिरपि विवाह्या भवन्ती भवतुनाम । मन्त्रवतितु विवाहे सर्वथाप्यृतुमती अनर्हैव भवति । इतश्चायद्धर्मोप्यृतुमतीविवाहश्शूद्राणामेवेति निश्चेतुं शक्यम् ।

अपिच मनुराह न केवलमृतुमत्यः पाणिग्रहणानर्हाएव भवन्ति ! किंतर्हि "लुप्तधर्मक्रियाहिता" इति । श्रौतंस्मार्तंवा धर्मकार्यसामान्यमेव तासां लुप्यतइत्यर्थः । अतश्च ऋतुमतीविवाहस्तत्कर्ता तज्जन्यस्सन्तानस्सर्वोऽपि वेदबाह्यस्सर्वधर्मबहिष्कृतश्चेति मनोरभिप्रायस्सुतष्ठु प्रथते । सन्तुनामान्यानि प्रमाणानि । इदमेकं मनोर्वचनमलमृतुमती विवाहोऽशास्त्रीयइत्यत्र प्रमाणं । तथाच यावत्क्षतयोनिर्नभवति ताव-

देव वैदिकानां वेदसिद्धोविवाहो नातःपरमिति मनुवचनसिद्धान्तलाभेन तृतीयोऽपि हेतुर्विपरीतइति सिद्धम् ॥

किञ्च यतोविवाहात्प्रागृतुमतीत्वे सर्वधर्मबहिष्कृतत्वं भवति ततएवहेतोः मुख्यकाले कन्यादानमकुर्वतः पितुः भ्रूणहत्यारूपोभूयान्दोषस्स्मृतिषु स्मर्यते । मनुरप्याह "कालेऽदाता पितावाच्य" इति कालश्च गर्भाष्टममेववयो विवाहस्य मुख्यः । उपनयनस्थानापन्नोहि स्त्रीणां विवाहः स्थानिनउपनयनस्य योग्ये गर्भाष्टमएववयसि क्रियमाणोमुख्यो भवति नान्यदा । स्पष्टंचैतद्द्वितीयाध्याये मानवइति निरूपितं पुरस्तादेव । ननुयदि विवाहमुपनयनस्थानापन्नमभ्युपगच्छसि तदा आषोडशाद्वयसोऽपि विवाहकरणं शास्त्रीयमापद्येत। उपनयनस्यहि आषोडशाद्वयसो गौणः कालइति स्मरन्ति मुनयः । तथा मनुरपि "**आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते**" (२—३८) इति । सत्यमेवं स्यात् यदि विवाहस्य गौणःकालोविशिष्य न स्मर्यत । असति हि विशेषवचने सामान्यवचनमनुष्ठापकंभवति । विवाहस्य गौणोऽपि कालः प्रागेवर्तोरिति विशिष्य स्मरणं सर्वस्मृतिषु सुप्रसिद्धमवगम्यते ऋतौ निन्दावचनात् । तस्मान्नात्र स्त्रीणां विवाहे स्थानिधर्मस्य आषोडशिकत्वस्य प्रसङ्गइति बोध्यं । एवञ्च पूर्वापरपरामर्शेषु विचार्यमाणा मनुस्मृतिः ऋतुमतीविवाहं विशेषतोनिन्दितमावेदयतीतिस्थितं ।

यदपिमन्यन्ते ब्राह्मादिष्वष्टविधेषु विवाहेषु गान्धर्वोनाम कश्चिद्विवाहभेदः परिगण्यते । सच विवाहो वधूवरयोः परस्पराभिलाषपूर्वकं स्वयमेव क्रियते । तथाच तल्लक्षणं मनुराह—

"**इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्यच ।**
गान्धर्वस्सतु विज्ञेयो मैथुन्यःकामसंभवः" ॥(३—३२) इति

गान्धर्वश्च विवाहः कामोपबन्धेन विधीयमानो युवत्याएव उपपद्यते न बालिकायाः। तच्चेमं गान्धर्वविवाहं मनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतयस्स्मर्तारो ब्राह्मणानामपि करणार्हमभ्युपगच्छन्ति। यद्यपि ब्राह्मो, दैव, आर्षः, प्राजापत्यइति चत्वारएव विवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताइति मनुराह "चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः" (३—२४) इति। तथाऽपि ब्राह्मणानां गान्धर्वं न प्रशंसति नापि निषेधति। ततश्च "अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती" ति न्यायेन गान्धर्वं विवाहोऽपि ब्राह्मणानां मन्वाद्यभिमतएवस्यादिति मन्यामहे। तथाच ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयएवेति।

एतदपि भ्रममात्रं। गुणदोषकीर्तनावसरेऽत्यन्तगर्हितत्वाद्गान्धर्वस्य। विवाहभेदानां गुणदोषविभागमारभमाणोहि मनुः ब्राह्मादींश्चतुरो विशिष्टगुणान्निरूपयन् आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान् चतुरोऽपिविवाहानत्यन्तगर्हितानसत्सन्तानहेतूंश्चाभिधाय स्फुटं प्रतिषेधति। तथाहि तद्वचनानि—

"यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितोगुणः।
सर्वं शृणुत तं विप्रास्सर्वं कीर्तयतो मम॥ (३—३६)
दश पूर्वान् परान् वंश्यान् आत्मानश्चैकविंशकम्।
ब्राह्मीपुत्रस्सुकृतकृत्मोचयेदेनसः पितॄन्॥ (३७)
दैवोढाजस्सुतश्चैव सप्तसप्तपरावरान्।
आर्षोढाजस्सुतस्त्रींस्त्रीन् षट्षट्कायोढजस्सुतः॥ (३-३८)
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः जायन्ते शिष्टसंमताः॥ (३—३९)
रूपसत्वगुणोपेताः धनवन्तो यशस्विनः।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठाः जीवन्तिच शतंसमाः॥ (४०)

इतरेषुतु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषस्सुताः ॥ (३—४१)
अनिन्दितैस्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत्" ॥
(३—४२) इति ।

तथा कुविवाहोगान्धर्वादिः कुलहानिकरइत्यपि उपरिष्टान्निरूपयिष्यति मनुः

"कुविवाहैः क्रियालोपैः वेदानध्ययनेनच ।
कुलान्यकुलतांयान्ति ब्राह्मणातिक्रमेणच" ॥ (३-६३) इति ।

योहि वैदिकधर्मविद्वेषिप्रजाजनकं गान्धर्वविवाहं कर्तव्यमाशास्ते स वैदिकधर्मप्रद्वेषीति मनोरभिप्रायः । तस्मात्कुलभ्रंशकरः वेदविद्विष्टश्च गान्धर्वविवाहो न वैदिकानामर्हइतिस्थितम् ।

ननु कलिवर्ज्येषु रजस्वलाविवाहो न परिगण्यते । अतश्च कलौ तदनुष्ठाने कोविरोधइतिचेत्, साधुपृष्टं देवानांप्रियेण । नहि कलिवर्ज्येष्वगणनमात्रेण कलौ किञ्चिदनुष्ठेयं भवति । यद्धि कालान्तरे करणार्हंसत् कलिमात्रे न कर्तव्यं भवति तथाविधंहिकर्म कलिवर्ज्येषु पठ्यते । तच्च कलौ नक्रियते । नतु सर्वदावर्जनीयं कलिवर्ज्येषु पाठ्यं भवति । रजस्वलाविवाहश्च सर्वदावर्जनीयइति कथं कलिमात्रवर्जनीयेषु परिगण्येत । नहि कलौ कालान्तरेवा रजस्वलाविवाहः कदाचित्करणार्हो भवति बभूववा । सुरापानादिवच्चेदं द्रष्टव्यं । नहि सुरापानं कलिवर्ज्येषु न गण्यतइतिकृत्वा कलावनुष्ठेयमिति कश्चिद्वृदन्नुपादेयवचनोभवति । सर्वदाप्रतिषिद्धंहि तत् । एवमयमपि रजस्वलाविवाहस्सर्वदा प्रतिषिद्धस्सन् कलिवर्ज्येष्वगणितइत्येतावता कथं कलौ करणा

ईस्स्यात् । तस्मादपरामृश्यजल्पितमसमञ्जसमेतद्वचनं । तथाच श्रुति स्मृत्यादिसकलशास्त्रविरुद्धोऽयमृतुमतीविवाहो वैदिकानामत्यन्तनिन्दितोमनसाप्यस्मरणीयइति स्थितम् ।

ननु आस्तामेतदृतुमतीविवाहप्रतिषेधि सर्वमपिशास्त्रं दूरे । सत्यपि शास्त्रे दृष्टविरोधाद्बालिकाविवाहकरणं न रोचयामहे । दृष्टविरोधो ह्यत्र भूयान्भवति । प्रथमंतावद्विवाह्यमानायाबालिकाया गुणागुणविवेक विज्ञानाभावेन तदभिमतोभर्तैव न सिद्ध्यति । नच कन्यादानाधिकृताः पित्रादयएव विशिष्टगुणं वरमन्विष्य निर्णेष्यन्तीति सांप्रतं, भिन्नरुचित्वाल्लोकस्य । यद्यपि पित्रादिस्वाशयानुसारेण कंचिद्वरं विशिष्टगुण इति निर्धारयति । तथाऽपि नासौ पश्चाद्वध्वाहृदयङ्गमएव भवितेति शक्यं प्रतिज्ञातुं । भिन्नरुचिर्हि लोकः । नहि सर्वं सर्वस्मै रोचमानं भवति । पित्रादिभ्यो रोचमानोऽपि वरोयदि बालिकायै नरोचेत तदा दुःखावहमेव तद्दाम्पत्यं पर्यवस्येत् । यदितु गुणदोषविवेचनशक्तिमती कन्यैव स्वमनोरथानुगुणं वरमादितोनिश्चिनुयात् तदा नास्यानर्थस्य प्रसङ्गो भवेत् । तस्माद्विवेचनशक्तिविहीने वयसि कन्यायाविवाहकरणं दृष्टविरुद्धं । अतश्च यौवनानन्तरं स्वाभिमतवरविवेचनशक्तिसंपन्नानामेव विवाहकरणं दम्पत्योस्सुखाय स्यादिति तथैव निर्णेष्यामइति ।

अत्र ब्रूमः । यद्यपि युवतीविवाहे शास्त्रविरुद्धेऽपि दृष्टः कश्चिद्गुणस्स्यादितीव भवतोविभाति । परमार्थतस्तु वैदिकमार्गातिलङ्घनमेकमेव इह युवतीविवाहे अव्यभिचारिफलं निश्चेतुं शक्यं । न पुनर्भवदूहितोगुणाभासः । चिरानुभूतलोकयात्राकैः पित्रादिभिरपत्यस्नेहेन यथा शक्तिनिर्णीयमानो वरएव कन्यायाश्श्रेयसे स्यात् नत्वेतदर्थं कन्याया यौवनं प्रतीक्षणीयं । नह्यननुभूत लोकतन्त्रा युवत्यपि सती कन्यका

स्वयमेव गुणवन्तं निर्धारयितुं क्षमते । प्रत्युत यौवनदोषाच्चक्षुःप्रीणनं रूपविशेषमात्रं किमपि सा कामयमाना कामयेत । नत्वान्तरान् गुणानवगन्तुं सा शक्नोति । तस्माद्युवतीविवाहे दृष्टानुकूल्यमितिभ्रान्तिरेषा । गुणवदन्तरलाभेच पूर्वजिहासा स्याद्वस्त्रादिवत् । अपिच प्रौढायास्सत्यास्त्रिया यो हृदयङ्गमस्सएव वरणीयइति यदा कल्प्यते तदानीमेव महाननर्थआपद्येत । प्रौढाहि सती प्रथमं कञ्चनगुणवन्तमभिप्रेत्य वृण्वानाऽपि यदिततोऽपि विशिष्टगुणमन्यं कंचित्पश्यति लभतेवा तदा पूर्वस्मिन्पुरुषे सा नियतमपरज्येत । अपरक्ताच तं हातुमिच्छेद्वस्त्रादिवत् । तद्यथा वस्त्राभरणफलकुसुमादीनि वस्तूनि विशिष्टतराण्युत्तरोत्तराणि लभमाना पूर्वपूर्वं जिहासति एवमिममपि पूर्वपुरुषमनादराज्जिहासेत् । सर्वोहि लोकस्सातिशयएव भवति । एवञ्च महानेवानर्थआपद्येत । अतः प्रौढायास्सत्यास्तदनुरागानुगुण्येन भर्तृकल्पनवादएव अनर्थावहः ।

बालिकाविवाहपक्षेतु एवंविधोदोषः प्रायेण नोत्पत्तुमर्हति । कलत्रमवलम्ब्य रागाभिवृद्धेरौरसवत् । अनुरागोत्पत्तेःप्रागेव यदि कचित्पुरुषे स्वानुगुणे भर्तृबुद्धिरवस्थाप्यते तदा पश्चात्प्रवर्धमानोऽप्यनुरागस्स्त्रियाःपूर्वकलत्रं तमवलम्ब्यैव प्रवर्धेत औरसइव पुत्रे पित्रोः । औरसंहि पुत्रमनेडमूकमपि अभिमानेन लोके गुरूकुर्वन्तःपितरः प्रायेण सर्वस्वदानेनाप्युपासीना दृश्यन्ते । विशिष्टबुद्धिमपिहि परकीयंपुत्रं नाद्रियन्ते । तत्कस्यहेतोः, पूर्वमुत्पन्नमवलम्ब्यैवपुत्रत्वाभिमानाभिवृद्धेः । उत्पन्नेहि रागे पश्चाद्विषयगवेषणायां स न कचिदवतिष्ठेत । अपितु यावद्गुणिविशेषदर्शनं तावदनवस्थितोऽतिप्रसजन्नेव वर्तेत । पूर्वकलत्रविषयावलम्बेन उत्पद्यमानः पुनारागः प्रायेण न व्यभिचरति । किन्तु

साधुमसाधुंवा तमेवविषयमवलम्ब्य वर्धेत। एषाहि लोकस्य शैली प्रत्यक्षसिद्धा दृश्यते। अतोऽनुरागाविर्भावहेतोर्यौवनात्प्रागनुरागविषय वरनिश्चये सत्येव स्त्रियोऽव्यवस्थितभर्त्रनुरागास्स्युः न युवतीविवाहे। ततश्च दृष्टविरोधोमहान् युवतीविवाहएव संभाव्यतइति सर्वथा स प्रेक्षावद्भिर्नादर्तव्यः।

यदपि बालिकाविवाहे बाल्यएव भोगप्रसङ्गाद्दम्पत्योस्तत्सन्तान स्यच निर्वीर्यता प्रसज्यतइति। नायं विवाहस्य तद्विधायकस्य शास्त्रस्यवा दोषः किन्तर्हि दम्पत्योरेवायं दोषः कामोनाम। अङ्गहि भवान् भोगविषयेऽपि शास्त्रचोदितं नियममनुसरतु, पश्यामः क पुनरस्य दोषस्य प्रसङ्गोभवितेति। तस्मादसदेतत्। नन्वेवमपि बालिकाविवाहे महदन्याय्यं संभावितमिति न वयं तमाद्रियामहे। शिशूनामेवहि सतीनामार्यबालिकानामनिवार्यं वैधव्यगर्तपतनमत्रपक्षे बहुळमापततीति महदत्र अन्याय्यं। बाढमन्याय्यमेवैतत् यदिसंभवति। तथाऽपि सोढव्यमेव अप्रतिकार्यत्वात्। ननुचायमस्ति प्रतीकारः यदृतुकालोत्तरमेव परिणयोनप्रागिति नियमः। सत्यमेवमूह्यते कारुणिकमूर्धन्येन भवता। वयमपि भवतश्श्रद्धातिशयमनुतापञ्चावेक्षमाणाश्शास्त्रमपि धिक्कृत्य भवदभिमतमेवाभ्युपगन्तुमालोचयेमहि यद्याहत्यायं नियमोऽभ्युपायस्स्यात् वैधव्यदुःखनिवृत्तये। कुतएतन्निर्णीतं भवता, ऋतुमतीविवाहः पुंसाममृतभावहेतुः अप्रौढाविवाहश्च आयुर्हानिकरइति। किमायुष्यकर्ममध्ये कश्चिदृतुमतीविवाहोपि परिगण्यते शास्त्रेषु तथा अपमृत्युकरेष्व- प्रौढाविवाहोऽपि। अथ भवतैव ज्ञानचक्षुषा दृष्टोऽयमर्थः। वयन्तुपश्यामः नायमभ्युपायस्सर्वथा वैधव्यदुःखपरिहारस्य। प्रत्युत कदाचिद्दुःखातिशयहेतुरपि स्याद्भवदुक्तः परिहारोपायः। अविवेकदशापन्नाः किल

प्राणिनस्सञ्जातमपि दुःखमविजानन्तएव प्रायेण कालमतिवाहयन्तो दृश्यन्ते । प्रगल्भावस्थास्तु पुनस्तदेव दुःखं भावनाविशेषाद्गुरूकुर्वन्तः कथं कथमपि कालं क्षणमपि युगमिवातिवाहयन्ति । तस्मात्प्रौढदशायां तदेवदुःखमतिगरीयोभवेत् यद्यापतति ।

अपिच निमित्तपरिहारमन्तरेण कथन्नु नाम नैमित्तिकं दुःख मत्यन्ताय परिहर्तुं पार्येत । वैधव्यदुःखस्यच निमित्तं धवसंबन्धवियोग एव । सचायं वियोगो यदि धवसंबन्धनियमश्शिरसि निपात्यते नूनं जातु संभाव्येतैव वनितानां । तस्मादयमेवतावदादितो दूरमपसारणीयो यदार्यवनितानामावश्यकोभर्तृसंबन्धइति नियमः । त्यक्तेचास्मिन्नियमे नियतमार्यबालिकावैधव्यदुःखदग्धास्सुखिन्यस्स्युः । किञ्च समानेसति स्त्रीपुंसयोर्वैवाहिके सुखेदुःखेवा स्त्रीणामेव विवाहो नित्यो नपुंसां तथा सकृदेव विवाहश्शास्त्रीयस्तासां तेषान्तु द्विस्त्रिश्चतुर्यथेच्छमितिच हन्त कोऽयंपक्षपातश्शास्त्रकृतामीश्वरस्यवा । तस्मात्स्त्रीणां भर्तृसंबन्ध नियमएव प्रथमतोनिराकरणीयः ।

ननु भर्तृसंबन्धस्यैव परित्यागे कथन्नुनाम स्त्रियस्सुखिन्यस्स्युः । हन्त नैववयं ब्रूमो भर्तृसंबन्धएव परिहार्यइति । किन्तु तत्र नियमः परिहार्यइति वदामः । तथाच या यदा यं पुरुषं कामयते तस्यास्तदा स भर्ता भवतु । निर्वृत्ते पुनः किंचिदभीष्टे कर्मणि याथाकाम्यमेव । नतु सएव पुरुषस्सर्वदाऽपि भर्तेत्ययं नियमइति निश्चिते सिद्धान्ते कुतो वैधव्यदुःखस्यावकाशस्संभविष्यति । तस्मादयमेव निश्चितउपायस्स्त्री दुःखपरिहारस्य ।

ननु अभ्युपायएव भर्तृनियमाभावस्त्रीणामैहिकसुखस्य । तथाऽपि शास्त्राणि भर्तृनियममभिदधानानीव दृश्यन्तइतिचेत् । हन्त कि

मेवं बिभेषि । कुत्र शास्त्रे स्त्रीणां भर्तृनियमो विधीयते । स्मृतिकाराः खल्वाधुनिकाः किमपिकिमपि कथयांबभूवुः । तच्च येन केनापि दृष्ट-हेतुना कथितं स्यादिति अस्मदीयं समाधानं ब्रूमः । प्रत्यक्षश्रुतौतु कुत्रा यं विधिरुपलभ्यते । तस्मादनियतभर्तृकत्वमेव स्त्रीणामतिप्राचीनस्सं प्रदायः नियमक्लेशस्तु अर्वाचीनएवेति ख्यापयिष्यामः । तस्माच्छ्रुती स्स्मृतीर्वा सर्वाण्यपि शास्त्राणि पृष्ठतः कृत्वा यथादुःखमत्यन्ताय परि· ह्रियेत सुखञ्चाव्यभिचारि स्यात् तथायतनीयं धीरपुरुषैः यदि स्त्रियो ऽनुकम्प्याइति परमार्थतएवमन्यते । किमनेन किञ्चिद्विळम्बकरणेन तृतीयप्रकारेण। नह्यत्रपक्षे स्त्रियोवा रक्षिता भवन्ति, एकान्ततश्शास्त्रा णिवा समनुसृतानि भवन्ति ; एकतश्शास्त्रानुसरणावश्यकत्वश्रद्धा ऽऽभासेन नियन्त्र्यसइव । अपरतश्च बालिकादुःखपरिहरणोपायमार्गण क्लेशेन सुतरामुपतप्यसे । नहीदमुभयमपि संपादयितुं शक्यं । दुर्घटं हीदं यथाभिमतकरणं शास्त्रानुसरणञ्चेति । यदि यथाभिमतंसुखं स्त्रीणां साधयितव्यमिति एकान्तेनाध्यवस्यसि तदा निर्मृज्यतां शास्त्रानुसरण वासनाऽऽभासः । अथ भवितव्यानुसार्येव भाविदुःखं, नहि सन्मार्ग मुल्लङ्घ्य कश्चित्सुखी भविता, सस्यमिव मर्त्यः पच्यते । सस्यमिवाजाय ते पुनः, तस्मात्सत्यपि मरणान्ते दुःखे नजातु शास्त्रमितिवर्तितव्यं, स्वधर्मोहि श्रेयानिति, धीरदीर्घमालोच्यते, तदा सुदूरेपरिह्रियतामसौ भाविदुःखदुस्सम्भावनासमापतितोहृदयवेपथुः । यदाह भगवान् "**स्व धर्ममपिचावेक्ष्य नविकम्पितुमर्हसि**" । (गी २—३१) इति । सर्वथाऽपितु लोकबुद्धिशास्त्रोभयसमीकरणसंपादनक्लेशेन अन्तराडोला करणं परं नाभिमतार्थसिद्धये स्यात् । तस्मात् यदि वेदबाह्यःस्वप्रतिभा मात्रप्रमाणश्च तदा यथेच्छाचरणमेव तस्य प्रसज्येत । इदंपनत्रतमती

विवाहकरणमिति श्रुतिस्मृत्यनुसरणञ्चेति परस्परासंबद्धमतिविपरीतं । तथाच यद्यास्तिको वेदवचनश्रद्धालुश्च भवति तदा तस्य गर्भाष्टमादारभ्य प्रागृतोरेव स्त्रीणां विवाहकरणं शास्त्रीयं धर्म्यंच भवतीति सर्वशास्त्रसिद्धस्सिद्धान्तः ॥ ❦ ❦ ❦

श्रुतिस्मृतिवचांस्येवं मीमांसित्वा यथाविधि ।
शिष्टाचारेण संयोज्य निरणायि वयो मया ॥ १ ॥
विधिसिद्धोविवाहोऽयं वर्णैकवशवर्तिनाम् ।
ब्राह्मणानांहि कन्यानामृतोः प्रागेव युज्यते ॥ २ ॥
(यद्यपि) उत्पथं प्रतिपन्नानामाद्रक्तमदचेतसाम् ।
चित्तशुद्धेरभावेन नायं रोचेत निर्णयः ॥ ३ ॥
कालोहि कलिरत्यर्थं कलुषीकुरुते जनान् ।
नाद्य शास्त्रीयमर्यादा नच ब्राह्मण्यरक्षणम् ॥ ४ ॥
मन्त्रशक्तिर्योगशक्तिर्महिमा ब्रह्मवर्चसम् ।
ज्ञानं शमदमादिश्च सर्वमस्तमगान्नृषु ॥ ५ ॥
महत्त्वबुद्धिर्दूरेऽगात् मन्वादिषु महर्षिषु ।
आत्मनःप्रतिभा त्वासीदागमाच्च बलीयसी ॥ ६ ॥
धैर्यमालम्बते हन्तुं धर्माधर्मद्वयीमपि ।
शिखोपवीतमात्रेच ब्राह्मण्यमवशिष्यते ॥ ७ ॥
कृन्तन्तिच विलुम्पन्ति केचिदेनां शिखामपि ।
भक्ष्याभक्ष्यविवेकस्तु बहुदूरे पलायत ॥ ८ ॥
श्रुतियोग्येन वक्त्रेण स्वैरं धूमश्च चूषति ।
सजग्धिश्च सपीतिश्च सर्वैरपि विजम्भते ॥ ९ ॥

नौभिस्समुद्रयात्राच नीता तीर्थाटनस्थितिम् ।
विधवामुपयच्छन्ते विवहन्ते रजस्वलाम् ॥ १० ॥
समाजाअपि भूयांसस्संमिळन्ति ततस्ततः ।
व्यवस्थां वैदिकीं प्रायो विध्वंसयितुमुत्सुकाः ॥ ११ ॥
उपदेष्टुंच तत्सर्वं नृणामुपाचिकीर्षया ।
अटाट्यन्तेच बहवः वाचाटा वैदिकद्विषः ॥ १२ ॥
तादर्थ्येन प्रकाश्यन्ते पत्रिकाश्च परश्शताः ।
तृणाय मत्वा द्रविणमिहैके विनियुञ्जते ॥ १३ ॥
कष्टमेषकथं ब्रूयां कलिकालस्य चेष्टितम् ।
अधरोत्तरमद्याभूदार्यावर्तस्य वैभवम् ॥ १४ ॥
(तथापि) अद्यापि विरळाः केचिद्राजानशुचयस्स्वयम् ।
वेदमार्गपरिष्कारे विराजन्ते धृतव्रताः ॥ १५ ॥
सन्तापदां सहस्राणि साहाय्यंच विहीयताम् ।
प्राप्नोतु मरणंवाऽपि स्पन्दन्ते सत्पथान्न ते ॥ १६ ॥
तथाविधानां महतां साह्यमत्र भविष्यति ।
इति विश्वस्य संक्षेपादमुमर्थमलेखिषम् ॥ १७ ॥
अभिदधतु सहस्राण्याचरन्त्वप्यनेकान्
कचिदपिच यथेच्छं यान्तु नैवात्र खिद्ये ।
स्वकृतमखिलमेतत्सुष्ठिति स्थापनार्थं
श्रुतिमपि कुरुते यत्साक्षिणीं तत्तुदुःखम् ॥ १८ ॥
श्रुतिपथमपहाय स्वाभिलाषप्रधानाः
किमपिच कलयन्तां केचिदैदंयुगीनाः ।

सहजगुरुकृपातस्सत्यपि प्राणकृच्छ्रे
  स्मरति मतिरियं मे संप्रदायाध्वमात्रे ॥ १९ ॥
चपलकलिमारुच्चाच्चण्डवाताभिघाता-
  च्च्युतिपथपरिहीणा यान्तु चञ्चास्समन्तात् ।
सहजधृतिसमृद्धाश्शैलकल्पा महान्तः
  कलिमपि कृतयन्तः केऽपि सन्त्येव सन्तः ॥ २० ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायत्यागराजमखिराजशिष्यस्य
अद्वैतसभापण्डितस्य वेदान्तकेसरिणः श्रीकुम्भघोण
मठास्थानपण्डितस्य प. गणपतिशास्त्रिणः
॥ कृतिषु वयोनिर्णयस्समाप्तः ॥

ब्रा॰ तणमया पुमान ।

...D AT THE "SRI VIDYA PRESS," KUMBAKONAM

VAYONIRNAYA BAVAPRAKASIKA.

A CRITICISM ON THE ARGUMENT

FOR

POST PUBERTY MARRIAGES

BY

Pandit P. Panchapakesa Sastri,

OF

SRI JAGADGURU

Kanchi, Kamakoti, Peeta, Asthanam.

PRINTED AT THE

" SRI VIDYA PRESS," KUMBAKONAM

1914.

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

वयोनिर्णयभावप्रकाशिका.

श्री काञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वर श्रीशङ्करभगवत्पादपूज्यचरणा-
स्थानपण्डितानां श्री महामहोपाध्यायबिरुदभूषितानां

महाशयाः!

एतं ग्रन्थमान्तमवलोक्य पत्रिकाद्वारा स्वाभिप्रायोऽवश्यं मह्य-
माविष्करणीय इति विज्ञापयेतराम् ॥

प. पञ्चापगेशशास्त्री.
श्रीकुंभघोणनगरविराजमान
जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यमठा- स्थानपण्डितः ॥

कुंभघोणस्थ श्रीविद्यामुद्राक्षरशालाया
मुद्रापयित्वा
प्रकाशिता

विजयतेतराम् ॥

१९१४.

श्रीचन्द्रमौळीश्वर ।

श्रीचन्द्र
मौळीशाय नमः
श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
काचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पा
दप्रतिष्ठित श्रीकामकोटि
पीठाधीश्वर श्रीम
च्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती
संयमीन्द्रो
विजयते ।

स्वस्ति श्रीमदखिलभूमण्डलालङ्कारत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवतासेवित श्रीकामाक्षीदेवीसनाथ श्रीमदेकाम्रनाथ श्रीमहादेवीसनाथ श्रीहस्तिगिरिनाथसाक्षात्कारपरमाधिष्ठानसत्यव्रतनामांकित कांचीदिव्यक्षेत्रे शारदामठसुस्थितानां, अतुलितसुधारसमाधुर्यकमलासनकामिनीधंमिल्लसंफुल्लमल्लिकामालिकानिष्यन्दमकरन्दझरीसौवस्तिकवाङ्निगुंभविजृम्भणानन्दतुन्दिलितमनीषिमण्डलानां, अनवरताद्वैतविद्याविनोदरसिकानां, निरन्तरालंकृतीकृतशान्तिदान्तिभूम्नां, सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापक श्रीचक्रप्रतिष्ठाविख्यातयशोलंकृतानां, निखिलपाषण्डषण्डकण्टकोद्घाटनेन विशदीकृतवेदवेदान्तमार्गषण्मतप्रतिष्ठापकाचार्याणां, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य जगद्गुरुश्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याणां अधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्त श्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणामन्तेवासिवर्य श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैः

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्यस्य प. पञ्चापगेशशास्त्रिणः सर्वाभीष्ट सिद्धयै क्रियते नारायणस्मृतिः ।

अस्मत्सन्निधौ समर्पितां वयोनिर्णयभावप्रकाशिकां श्रीजगद्गुरु नवरत्नमालिकया सहितं अष्टोत्तरशतकं च अवालोकिष्महि ।

तेहि सरसरमणीयवचःपरिष्कृते शास्त्रीयपथानुसारिणीच सती भवतो गुरुभक्तिं धर्मतत्त्वान्वेषणबद्धश्रद्धां चाविष्कुरुतः ।

अभिनन्दनीयेष्वेतादृशोद्यमेषु प्रवृत्ताय भवते समर्पयतु सुश्रे-यसं भगवान् चन्द्रमौळीश्वर इत्याशास्महे ।

मुखां महेन्द्रमंगळं
प्रमादिवत्सर मार्गशीर्षशुद्ध
पूर्णिमा स्थिरवारः

नारायणस्मृतिः

श्रीतिरुविशनल्लूराख्यग्रामालंकारभूतानां महिततरमहामहोपाध्यायबिरुदभूषितानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां ब्रह्मश्री **रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिणामयमभिप्रायः ।**

श्रीनिवासकृतेर्दोषख्यापिनीं शास्त्रसंमतां ।
भावप्रकाशिकामान्तं विलोक्याखिलशास्त्रवित् ।
रामसुब्रह्मण्यनामा संमतिं तनुते सुधीः ॥

श्रीचाम्पेयकाननस्थितमहामहोपाध्याय बिरुदालंकृत ब्रह्मश्री त्यागराजमखिशेखरपौत्राणां अद्वैतसभापण्डितानां ब्रह्मश्री **यज्ञस्वामिशास्त्रिणामयमाशयः ।**

भावप्रकाशमालोक्य वयोनिर्णयमण्डनम् ।
पञ्चापगेशरचितं यज्ञेशः परितुष्यति ॥ १ ॥

पञ्चापगेशपण्डितरचितामेतां कृतिं विलोक्यान्तम् ।
श्रीत्यागराजमखिवरपौत्रः प्रादादिमां पत्रीम् ॥ २ ॥

श्रीचिदम्बरक्षेत्रविराजमानानां अद्वैतसभापण्डितानां ब्रह्मश्री-**हरिहरशास्त्रिणा** मिमे संमतिपद्ये ।

पञ्चापगेशविदुषा रचितः प्रबन्धो
भावप्रकाश इति नामविभूषितोसौ ।
प्रौढाविवाहकृतिमेव विमर्शसंज्ञा
माभासयत्ययमबाधितमानबृन्दैः ॥ १ ॥

इत्थं चिदम्बरक्षेत्रवासी हरिहरस्सुधीः ।
विलोक्य सादरं ग्रन्थमदात् पत्रमिदं मुदा ॥ २ ॥

श्रीविष्णुपुराभिधग्रामावतंसानां श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिप मठास्थानपण्डितानां ब्रह्मश्री स्वामिशास्त्रिणामाभिप्रायबोधकेइमे पद्ये

उच्चास्त्रोक्तविमर्शखण्डनचणश्शास्त्रीयमार्गोज्वलो
ग्राह्यस्सादरमास्तिकैश्च विदुषा पञ्चापगेशेन यः ।
प्रोक्तो निर्णयभावबोधनपटुग्रन्थोयमद्यामल
स्सम्यग्बोधयते महीसुरकुमार्युद्वाहयोग्यं वयः ॥

इति वीक्ष्य सम्यगेनं ग्रन्थं वेदान्ततर्कतत्वविदा ।
संमतिचीटी दत्ता विदुषैषा स्वामिशास्त्रिणा हि मुदा ॥

तिरुविशनल्लूग्रामभास्वराणां महामहोपाध्यायबिरुदांकितानां ब्रह्मश्री नीलमेघशास्त्रिणा मिमेनुमोदनश्लोकाः ।

वयोनिर्णयनाम्नोसौ ग्रन्थस्याशयवर्णनात् ।
तनुते वैदिकाचाररक्षां विबुधसंमतः ॥

असौ वयोनिर्णयभावप्रकाशिकाख्यग्रन्थः;
तोषयन्नेष साधूनां बुद्धिमार्यानुवर्तिनाम् ।
नीलमेघबुधैर्दृष्टो वर्धते हि सतां पथि ॥

इति नीलमेघशास्त्रिभि रहनि तृतीये च मीनमासस्य ।
एतत् संमतिपत्रं दत्तं पञ्चापगेशशास्त्रिभ्यः ॥

चम्पकारण्यवास्तव्यानां अद्वैतसभाधर्मशास्त्रपण्डितानां ब्रह्मश्री सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा मिमान्यनुमोदनपद्यानि ।

श्रीमद्वयोनिर्णयदूषणार्थे
वयोविमर्शे प्रथितेप्रबन्धे ।

उद्भावितानीह च दूषणानि
प्रोत्सारयन्द्राक्सहितैः प्रमाणैः ॥ १ ॥

पञ्चापगेशाख्यबुधप्रणीतो
विद्वज्जनान्तःकरणाब्जसूरः ।
भावप्रकाशोयमुपैतु लोके
प्रकाशमाशु प्रथितस्समन्तात् ॥

इतीदं ग्रन्थमालोक्य वासी चम्पककानने ।
सुब्रह्मण्याभिधश्शास्त्री पत्रमेतद्ददाम्यहम् ॥

श्रीकुंभघोणनगरविराजमानानां महामहोपाध्यायबिरुदांकितानां ब्रह्मश्री रङ्गाचार्याणा मियमाशयबोधिनी गाथा ।

विद्वत्पञ्चापगेशीयः प्रकाशश्श्रीनिवासजम् ।
विमर्शं विधुनोतीति रंगाचार्यो ब्रवीम्यहम् ॥

श्रीकुंभघोणनगरभास्वराणां अद्वैतसभापण्डितानां ब्रह्मश्री क. कृष्णशास्त्रिणा मयमभिप्रायः ।

निर्णीतेपि विवाहयोग्यसमये प्राग्विप्रकन्याश्रिते
पश्चात्तत्र विमर्शकेन लुलिते किञ्चित् कचित् केनचित्।
भूयःपञ्चनदीश्वरेण विदुषा लेतत्स्थिरीकुर्वता
सर्वः पण्डितवैदिकाग्र्यनिवहस्सद्यो मुदं प्रापितः ॥

रुन्धे भावप्रकाशोयं निर्णयानन्तरोद्भवम् ।
विमर्शमित्यभिप्रैति कृष्णोऽद्वैतसभाबुधः ॥

श्रीकुंभघोणनगरीविराजमानमहाराजधर्मपाठशालाप्रथमाध्यापकपदमलंकुर्वतां ब्रह्मश्री सेतुमाधवाचार्याणा मयमनुमोदनप्रकारः।

वयोनिर्णयभावस्य प्रकाशकमिदं मुदा ।
ग्रन्थं सम्यग्विचार्यैव दत्तं नन्दनपत्रकम् ॥
नदीतीरकुलीनेन सेतुमाधवसूरिणा ।
कुप्पाचार्येण विदुषा सह सञ्जातहर्षिणा ॥

श्रीकुंभघोणपट्टणदेदीप्यमानमहाराजधर्मपाठशालाद्वितीयाध्यापकस्थानं विभूषयतां ब्रह्मश्री कुप्पाचार्याणा मिमानि संमतिपद्यानि।

भूसुरकन्याविवाहयोग्यवयो येन साधु निर्णीतम् ।
श्रीमद्गणपतिनाम्नो विदुषः कीर्तिर्विराजते लोके ॥
पश्चापगेशशास्त्री तस्यावरजश्च धीमतां गण्यः ।
ज्येष्ठानां कृतिभावं विशदं प्रकाशयत्स्वमत्या हि ॥
सज्जनसमूहहृदयामोदकवाक्यैर्वरैस्समाकलिता ।
एषा प्रकाशिकाख्या जीयात् कृतिरस्य लोकतोषाय ॥
सम्यग्विचार्य हि वयोनिर्णयभावप्रकाशिकाख्यकृतिम् ।
कुप्पाचार्येणेदं संमतिपत्रं प्रमोदतो दत्तम् ॥

किञ्च पुरा कदाचित् कन्याविवाहयुवतीविवाहस्थापनपरौ गुरं वेङ्कटशास्त्री चदलवाडानन्तरामशास्त्रीचेत्येतौ परस्परं कलहायमानौ अन्यतरस्य शास्त्रीयत्वस्थापनाय श्रीकाञ्ची कामकोटिपीठाभिषिक्तानां, पञ्चषष्ठितमानां, श्रीमहादेवेन्द्रसरस्वतीपदभूषित श्रीजगद्गुरुशङ्करभगवत्पादाचार्याणामधिचरणमूलंविज्ञापयामासतुः।

तेपि श्री जगद्गुरुचरणाः स्वीयपण्डितमण्डलमण्डितसभायाम-नयोर्विवादं विचार्य युवतीविवाहनिराकणपूर्वकं कन्याविवाहकरणमेव श्रुतिस्मृत्याचारसंमतमितिनिर्धार्य गुर्रं वेङ्कन्नशास्त्रिग्रन्थएव श्रुतिस्मृत्या चारानुसारी गरीयानिति तान् श्रीमुखरूपेणान्वगृह्णन् ॥

तत्प्रकारश्च

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्याणां गुर्रं वेङ्कन्नशास्त्रिणां सर्वाभीष्ट-सिद्ध्यै क्रियते नारायणस्मृतिः ।

इदानीं चद्लवाड अनन्तरामशास्त्रिणः कन्याविवाहनिराकरण पूर्वकं युवतीविवाहसाधकं विवाह्यकन्यास्वरूपनिरूपणाख्यमात्मकृतं ग्रन्थमस्मत्सभायां निवेदयामासुः ।

युष्माभिस्तु युवतीविवाहनिराकरणपूर्वकं कन्याविवाहसाधकः आत्मकृतस्सिद्धान्तसिद्धाञ्जनाख्यो ग्रन्थः अस्मत्सभायां निवेदितः । पर्यालोचितयोस्तयोः श्रुतिस्मृत्याचाराविरुद्धत्वात् मनोः वाचनिक-प्रमाणयुतत्वाच्च युष्मदीयग्रन्थएव सिद्धान्तितः ॥

क्रोधनवत्सर पुष्यशुद्ध चतुर्थी गुरुवारः ।

श्रीगुरुभ्यो नमः

भूमिका ।

तत्रभवतां भारतवर्षीयाणा मखिलानामपि प्रायो विदितमेवैतत् यत्किल ऐहिकेष्वामुष्मिकेषु वा सकलेष्वपि कृत्येषु श्रुति तदनुसारि स्मृतिसंदर्शितसरणिमात्रसंचारबद्धादराणां आस्तिक कुलचूडामणीनां

विप्रवर्याणां कुलेषु जातानां कन्यकानां बहोः कालादारभ्य

विवाहं चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ।
तस्माद्गर्भाष्टमः श्रेष्ठः जन्मतो बाष्टवत्सरः ॥ इति ।
उपायनोदितः काल स्त्रीणामुद्वाहकर्मणि ।
स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत् ।

इत्याद्यनेकप्रामाणिकवचनानुसारेण अष्टमवयः प्रभृतिदशमाद र्वागेव प्रायो वैवाहिकं कर्म समाचरन्तीति ।

एतादृशं समस्ताम्नायस्मृतिसंमतं स्वधिषणावधीरितधिषणधिषणैः प्राचीनैः पण्डितमण्डलैरपि साधु परिगृह्यासकृदनुष्ठानेनातिक्षुण्णं दृढीभूतं सकलश्रेयस्साधनं महान्तं विप्रकन्याविवाहाख्यं धर्मसेतुं लोकोपकारबुद्ध्या बिभित्सवः अधुनातनाः केचन मेधाविनः ऋतुदर्शनानन्तरमेव भूसुरबालिकानां विवाहः करणीय इति अयमेव शास्त्रीय इति चान्यार्थकैरपि स्वाभिमतार्थबोधकभ्रमेण प्रदर्शितैः कैश्चिद्वचनै र्युक्त्याभासैश्च पूरितं नाम्नैव साधुजनसमूहहृदयातुलभीतिकरं जात्यन्तरैरप्यनङ्गीक्रियमाणं ऋतुमतीविवाहनामकं कञ्चन ग्रन्थं संमुद्र्य बहिरपि प्रकट्यकार्षुः ।

तदनु एतद्दर्शनमात्रेण सञ्जनितहृदयकम्पाः आजानसिद्धवैदिकपथदृढीकरणसमुपजात श्रद्धाविशेषेण सकलास्तिकजनप्रार्थनया च ऋतुमतीविवाहस्य प्रतिलेखनपराः श्रीमहाराज्ञी सानन्द सबहुमान वितीर्ण महामहोपाध्याय बिरुदविराजमान श्री चम्पकारण्यालंकारभूत सर्वतन्त्रस्वतन्त्र ब्रह्मश्री त्यागराजमखिराज पदपङ्कजपरिचर्यापरिलब्ध पाणिनि पश्यत्पाद पाराशर्य प्रमुखमहर्षि सार्वभौम प्रणीताखिल

तन्त्रतत्वार्थाः अस्मच्छ्रीमहराज सप्रेमसमार्पितमाहिततरमहामहोपाध्याय विरुदाङ्किताः अनितर विबुध सुलभ श्री द्वारकामठाधीश्वरश्रीमदद्वैताचार्यवर्य जगद्गुरुचरण सामोद सानुग्रह समर्पित वेदान्तकेसरीति बिरुदेन च विराजमानाः श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिपास्थानपण्डिताः श्रीमदद्वैत सभापरीक्षाधिकारिपदमधिगतवन्तश्च सद्विद्याबोधनेन ज्यायस्त्वेन च मे गुरवः तत्रभवन्तः प. **गणपतिशास्त्रिणः** अनेकश्रुतिस्मृतिवचन निचयै स्तदविरोधि सद्युक्तिभिश्च ऋतोः प्रागेव विप्रकन्यकानां विवाहश्शास्त्रीय इति प्रतिपादकं समस्त सज्जन हृदयकुमुदाकर शरद्राकामृत किरणं अनादिकालागत वैदिक धर्मरत्न परिपालन पेटिकावर मिव भास्वरं नूतनामृतरुचि परिहसन पटुतर सरसतर सरळ निजवचोझरी विभूषितं वयोनिर्णयाख्यं ग्रन्थं विलिख्य सर्वतः प्राचीचकासन् ।

सर्वान्तर्वाणि गणादृतं तं च विलोक्य ऋतुमतीविवाहस्य शास्त्रीयत्वस्थापनमेव ऐहिकामुष्मिक श्रेयस्साधनमिति कलितनिश्चयैः तिरुविडमरुदूर् श्री श्रीनिवासशास्त्रिभिः विरचितां अस्मद्गुरुचरणाविष्कृतशास्त्रीय राद्धान्त दूषणपरां आभास युक्तियुक्तां विवाहकाल विमर्शाख्यां कांचित्कृतिमद्राक्षम् ।

नानया कृत्या वयोनिर्णयोक्तसिद्धान्त ईषदपि बाध्येतेति विदितमपि विपश्चिदपश्चिमैः ग्रन्थ इति नाममात्रेण ये मन्यन्ते खण्डन मिति तेषां सामान्यजनानामपि विमर्शस्थदोषविशदीकरणेन तद्भ्रम वारणाय मया प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे यद्यल्पोपि गुणविशेषः सन्तुष्यन्तु तेन सहृदय समुदाया इति सादरं माञ्जलिबन्धं च संप्रार्थ्यते ॥

प. पञ्चापगेशशास्त्री.

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

वयोनिर्णयभावप्रकाशिका ।

अथ स्मृत्यर्थविचाराख्यं प्रथमं प्रकरणम्

श्रौतेषु स्मृतिचोदितेषु नितरां नष्टेषु धर्मेष्वथो
दुर्वादेषु विजृंभितेषु परितश्चाविर्भवन् यो भुवि ।
कृत्वा दुर्मतिखण्डनं सपदि सद्धर्मं समास्थापयत्
सोयन्नः कुशलं तनोतु भगवान् श्रीशङ्कराख्यश्शिवः ॥१॥

अपिच· दाक्षिण्यं धनलाभमैहिकसुखं सज्जीविकेत्यादिकं-
सर्वं तुच्छधिया विहाय महतस्सत्यात् पथो वैदिकात् ।
रेखामात्रमपीतरत्र न चलंत्युग्रद्धिया ये तु ते
सर्वे सद्गुणभूषिता बुधवराश्चित्ते चिरं भान्तु मे ॥ २ ॥

श्रीमद्भिर्मे महितगुरुभिः प्राग्वयोनिर्णयाख्यः
कश्चिद्ग्रन्थो लिखित इति सद्युक्तिशास्त्रार्थगर्भः ।
ज्ञातं सर्वैरपि विरचिता खण्डनायास्य काचि-
द्दृष्टा दुष्टाकृतिरिह कृतिर्याविमर्शाभिधाना ॥ ३ ॥

श्रौतस्मार्तमतानुगोऽखिलजनैरंगीकृतश्चास्तिकैः
सिद्धान्तस्समकारि देशिकवरैर्यस्तैर्वयोनिर्णये ।
तस्येषच्चलनेपि न प्रभुरसौ ग्रन्थो विमर्शाभिधो
नूनश्चेति समस्तपण्डितजना जानीयुरेतत् भृशम् ॥ ४ ॥

तथापि

सामान्यलोकनिचयस्य विमर्शकार-
सिद्धान्तदोषविशदीकरणाय मित्रैः ।
संप्रेरितोऽहमधुना हृदये विधाय
श्रीदेशिकेन्द्रचरणौ विलिखामि किञ्चित् ॥ ५ ॥

तथाहि विमर्शकृता वयोनिर्णयकारा इत्यारभ्य स्त्रीणां नित्यो विवाह इति चाभ्युपगन्तव्यमेव सर्वैः सखलु मौञ्जीबन्धनस्थानीयः स्त्रीणां यदकरणे द्विजातित्वमेव न सिद्धेत् इत्युक्त्वा यत्तु पुंसां विवाहः काम्य इति तच्चित्यं यतः "गार्हस्थ्यमिच्छन् वृतिकः कुर्याद्दारपरिग्रहं। ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् संकल्पपूर्वकं। वैखानसो वापि भवेत् परिव्राडथवेच्छया'। इत्युदाहृतवचनेन विकल्पमात्रं प्रतीयते 'अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः। आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः॥ इति दक्षेण अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तं च स्मर्यते। ततो विमृश्यमानः ब्रह्मचर्याद्यन्यतमाश्रमपरिग्रहः वैकल्पिक-नित्यएव स्यात्, व्रीहियववत्' इत्युक्तम्।

अत्र विचार्यते गार्हस्थ्यमिच्छन् व्रतिक इतिवचने इच्छन् इति पदेन यदि ग्रहस्थाश्रमगमने अभिलाषा तदा कुर्याद्दारपरिग्रहं न चेत् संकल्पपूर्वकं ब्रह्मचर्याद्यन्यतमाश्रमेण कालं नयेदित्युक्तं ब्रह्मचर्येण वा इत्यनेन सर्वाश्रमाणामाद्येन अवश्यग्राह्येण प्रथमगृहीतेन तेनैव वा तिष्ठेत्। इत्युक्त्या च तस्य नित्यत्वं, गार्हस्थ्यस्य ऐच्छिकत्वं च प्रतीयते। एतद्वचनार्थेन सह पुंसां विवाहः काम्य इति वयोनिर्णय-कारोक्तेः न कोपि विरोधः। विमर्शकृता अनेन वचनेन विकल्प-मात्रं प्रतीयत इति लिखितं विकल्पइत्युच्यमाने तस्य कोऽभिप्रायः

अनुष्ठेयानेकेषु मध्ये अन्यतमस्यावश्यग्राह्यत्वमिति बोधगतापि वच-
नेन ग्रहीतुरिच्छां विना इदन्तया यत्किञ्चित्कथं बोध्येत तथाच
उक्तेषु मध्ये येन यत् काम्यते तद्ग्राह्यतामिति फलितोर्थः। अनेन विक-
ल्पमात्रं प्रतीयते न काम्यइति वचनं प्रत्युक्तं किंच 'अनाश्रमी
न तिष्ठेत' इति दक्षेण अनाश्रमवासे प्रत्यवायश्च स्मर्यते इत्यपि वर्णितं
बाढं स्मृतं। अनाश्रमी तिष्ठतु इति कोनाम वदति विवाहः काम्य इत्येता-
वता अनाश्रमित्वं वा प्रतिज्ञायते प्रथमगृहीतः ब्रह्मचर्याश्रमः क्व गतः
विवाहे कामना न भवतीत्यनेन प्रथमगृहीतोप्याश्रमः स्वयमेव पला-
येत वा अथवा सन्यासाश्रमस्वीकरणे प्रवृत्तिरस्ति चेत् सापि नि-
षिध्यते वा तत्स्वीकारे सत्यपि विवाहे कामनाभावेन अनाश्रम्येव
किमु भवेत् अतः नेयमपि विमर्शकृदाशंका पंडितहृदयंगमा।

अपिच अन्ततः भवतु नाम ग्रहस्थाश्रमः नित्यः काम्यो वा
सर्वथायमप्रकृतः इत्युक्तं। यद्ययं विचारः अप्रकृतस्यात् यत्तु इत्यारभ्य
एतावतो विचारस्यावकाशएव न स्यात् यदि प्रकृतः तदुचितक्लेशं
सर्वमप्यानुभूयान्ततो गत्वाऽयमप्रकृतइत्याख्यातुः कोभिप्राय इति
स एव प्रष्टव्यः।

(९) यत्तु स्मृतीनामेकवेदमूलकत्वात् एकवाक्यतासंपादनेनैवानुष्ठे-
यार्थनिर्णयः कार्यइत्याह यथा एकमूलकत्वात् स्मृतीनामेकर्थात्वोप-
पत्तेः एकमेव नित्यसिद्धं वेदं तपोविशेषादीश्वरानुग्रहाच्च मूलमुपल-
भ्यवन्तो महर्षयः तदनुभावितमर्थमस्मार्षुस्तत्र तत्र स्मृतिष्विति वयोनि-
र्णयवचनमनूद्य विमर्शकृता इदन्तु चिन्त्यं यतो भगवान् व्यासएव श्रुत्या-
दीनामैकमत्यं दुस्संपादमभिप्रैति। 'तर्को प्रतिष्ठश्श्रुतयो विभिन्ना नैको
मुनिर्यस्य मतं प्रमाणं। धर्मस्य तत्वं निहितं गुहायां महाज

येन गतः स पन्थाः' इति प्रदर्श्य किञ्चेत्यारभ्य पराशरस्मृतिव्याख्योपोद्घाते माधवाचार्योपि एकवाक्यतासंपादनमशक्यमनावश्यकं मन्यत इति तद्वचनान्यप्युदाहृत्यान्ततोऽथवा संपाद्यतामेकवाक्यता इयं खलु निबन्धॄणां शैलीनिबंधैकशरणा वयमित्यादिप्रदर्शितं ।

अत्रोच्यते '**व्यासेन तावत् श्रुतयो विभिन्ना**' इत्यनेन वेदानां कर्मकाण्डादिभेदेन परस्परभेदो निरूपितो भवति । एतेन नित्यसिद्धेषु तेषु एकं मूलमवलंब्य महर्षयः स्मृतीरस्मार्षुरित्युक्तेः को विरोधः । वर्णधर्मावबोधकवेदमेकमेव मूलमुपलभ्य सर्वेपि स्मर्तारः तद्धर्मान् व्यलेखिषुः तथा आश्रमधर्मबोधकमेकमेवमूलमुपाश्रित्य तद्धर्मान् प्रकट्यकार्षुरिति स्मृतीनामेकमूलकत्वमुपपादितं । न तु श्रुतीनामेकार्थबोधकत्वं तादृशविचारस्य प्रकृतेऽनावश्यकत्वात् स्मृतीनामेकस्मिन् विषये परस्परभिन्नार्थबोधकत्वेन प्रतीयमाने कतमोक्तार्थमाश्रित्य निर्णतव्य इति सति संदेहे एकमूलकत्वात् सर्वासामपि एकवाक्यतासंपादनेन कश्चिदर्थो निश्चेतव्यः नतु नानार्थइति एकवाक्यतासंपादने मुख्यं कारणं कर्तृभेदेन स्मृतीनामनेकत्वेपि एकमूलकत्व मेवेति द्योतनाय एकमेवेति विलिखितं । एतमेवाभिप्रायं मनसि कृत्य मनुस्मराति । 'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयस्मरन्ति च तथा स्मृति' मिति तत्रहि श्रुतिमित्येकवचनान्तेन मुनय इति बहुवचनान्तेन च अनेके मुनयः एकां श्रुतिं प्रथमतः पश्यन्ति तपोमहिम्ना तत्प्रतिपादितमाखिलमप्यर्थं ज्ञानविषयीकुर्वन्तीत्यर्थः 'तथेत्यनेन यथेति प्रतिसंबंधी लभ्यते यथा यादृशप्रकारेण पूर्वं श्रुत्यर्थो ज्ञानविषयीकृतः तथा तादृशप्रकारेण नतु गृहीतार्थस्य परित्यागः तत्राश्रुतार्थस्य परिकल्पनंचेत्यर्थः। स्मृतिमिति कर्तृभेदेनानेकामपि एकमूलोद्भूतत्वादेकार्थबोधकत्वाच्च

एकवचनान्तप्रयोगः तादृशीं स्मरन्ति मूलभूतैकवेदोपलब्धमर्थमस्मार्षुः नतु कालिदासादिकवय इव स्वाभिमतानुरोधेन व्यलेखिषुरित्यर्थः। एतेन मनोरभिप्रायोऽपि स्मृतीनामेकवाक्यतयैवार्थो वर्णनीय इति स्पष्टं विज्ञायते।

किञ्च एतदन्ते निबन्धृणामियं शैलीत्यप्युक्तं तदानीं पूर्वोक्तव्यासादिवचनविरोधः क्वगतः किं निबन्धकृदिति वचनमहामन्त्रश्रवणेन विरोधपिशाचिका स्वयमेव पलायेतवा अथवा विस्मृतं वा विपर्शकृता न च निबन्धकृतां विध्युल्लङ्घनं दोषायेति वाच्यं भवद्वचनं विना क्वापितथा ऽदर्शनात्।

अपि च अस्माभिरेकवाक्यता स्मृतीनां न कार्या निबन्धकृतामेव तादृशाधिकारइत्यप्यफाणि निबन्धकृतो नाम के किं महता तपोबलेन सकलश्रुत्यर्थावगन्तृषु मनुयाज्ञवल्क्यादिष्वन्यतमाः आहोस्वित् प्रतिभाविशेषशालिष्वस्मादृशेष्वन्यतमाः, नाद्यः तथा प्रामाणिकैरनुभ्युपगमात् यद्यस्मादृशेष्वन्यतमाः तर्हि तादृशप्रतिभावद्भिः स्मृतीनामेकवाक्यताकरणमयुक्तमिति किं शास्त्रकारा उपदिशन्ति। उत राजाज्ञावास्ति यद्येभिरुदाहृतवचनान्यमूलकानि तदा निबन्धकारा नैवमङ्गीकुर्वन्ति मूलभूतस्मृतिषुच नोपलभ्यन्ते अतश्चिन्त्यं वयोनिर्णयकारोक्तमति समीचीनं भवेत् तद्विना तद्वचनखण्डनमात्राभिप्रायेण यत्किञ्चिदसम्बद्धाविलेखनं तदीयं दुराग्रहमेव प्रकटयतीति किमुवक्तव्यं द्रष्टृणां

(१) यदपि वयोनिर्णयकारैः स्त्रीणां गर्भाष्टममेव वयः मुख्यः कालो विवाहस्य यदिच दैवादुपघातात् मानुषाद्वा मुख्यपक्षोऽय-

मनुष्ठातुं नशक्यते तदा समनन्तरक्षत्रियजात्युचितः धर्मो युक्तः परिगृहीतुं । तस्मिन्नपि महत्यापदा अनुष्ठानाशक्तौ सत्यां तदनन्तरवैश्यजात्युचितधर्मो ग्राह्योभवतीति च सर्वथा ऋतोः प्रागेव विवाहश्शास्त्रीय इति सप्रमाणं निरूपितमिमं विषयमन्तर्निधाय विमर्शकृता वयोनिर्णयाख्ये ग्रन्थेतु खण्ड्यग्रन्थानुरोधेन मूलस्मृतिवचनानुरोधेनैव व्यवस्था कृता अस्माकमन्यथैवार्थप्रतीयते तद्यथा यावद्रजोदर्शनं कन्यकानां प्रदानस्य मुख्यः कालः ततः परं यावद्वर्षत्रयम् गौणः कालः तदनन्तरं पित्रादीनां दानाधिकारो व्यपैति कन्यातु गुणवन्तं तदभावे गुणहीनं वा सवर्णं सापिण्ड्यादिदोषरहितं च भर्तारं स्वयमेव वृणुयादिति ।

(२) तदनन्तरं ऋत्वनन्तरमपि कन्यकानां दानकालो नापैति यथा अष्टवर्षादर्वागपि गुणवद्वरलाभे बालिकाविवाहश्शास्त्रीयः एवं गुणवद्वरालाभे ऋतोःपरमपि वर्षत्रयम् दानकालोऽभ्यनुज्ञायत इति अस्य प्रमाणत्वेन 'त्रीणिवर्षाण्युरुतुमतीत्यादि कानिचिदन्यार्थकानि वचनानि प्रदर्शितानि तानि च परस्तात् निरूपयिष्यन्तेऽस्माभिः ।

(३) ततःपरं सतिचैवं यानि वयोनिर्णकारोदाहृतानि विवाहात्प्राक् रजःपश्यन्त्याः कन्यायाः तत्पित्रादीनां तद्वोढुश्च दोषप्रतिपादनपराणि तानि गुणवति वरे यः काले कन्यां नप्रयच्छति तद्विषयाणीति च कैश्चिद्वचनैर्निरूपितानि ।

(१) अत्र विचारयामः प्रथमतः यावद्रजोदर्शनं विवाहस्य मुख्यःकालइतीदं तावदसङ्गतं ।

तथाहि

"वैवाहिको विधिस्त्रीणामौपनायिनिकस्मृतः। इति (बोधा)
स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत् ॥ (व्या) उपायनोदितः कालस्स्त्रीणामुद्वाहकर्मणी' त्यादिवचनैस्स्त्रीणामुपनयनस्थाने बिवाहस्य विधीयमानत्वात् तस्य यो मुख्यः कालः सएवास्यापि मुख्य इति वक्तव्यं तस्यतु 'गर्भाष्टमेतु कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं (म·२ ३६) गर्भाष्टमेतु ब्राह्मणमुपनीयत (आपस्तम्बः)

विवाहोह्यष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते (बो-३९)
विवाहश्चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः।

तस्माद्गर्भाष्टमश्रेष्ठः जन्मतोवाष्टवत्सरः (यमः)

इत्यादि प्रामाणिक वचनैः गर्भात् जन्मतोवा अष्टमवत्सरः मुख्यः कालः यदिप्रबलेन विघ्नेन तत्रानुष्ठातुन्नशक्यते तदा गौणे क्षत्रियजातीयमुख्यकाले कुर्यात् तस्मिन्नपि सत्यां महत्यामापदिसमनन्तर वैश्यजातीयमुख्यकालो ग्राह्यः अत्रप्रमाणं।

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणस्स्वेन कर्मणा।

जीवेत् क्षत्रियधर्मेण सह्यस्य प्रत्यनन्तरः।

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकां। इति दशमाध्याये मनुः।

तथाच उपनयनस्थानीय विवाहस्यापि गर्भाज्जन्मतोवा-ऽष्टमोवत्सर एव मुख्यः कालः नत्वनन्तरोपि कालः दैवाद-न्तरायबाहुल्यात् मुख्यकालेनुष्ठातुन्नशक्यते चेत् अनन्तरक्षत्रिय-

वैश्यजात्युचितः कालः परिग्रहीतव्यः एवञ्च ऋतोः प्रागपि अष्टमादूर्ध्वं क्रियमाणं वैवाहिकं कर्म गौणकालएवानुष्ठीयत इति स्पष्टं प्रतीयते नच 'परधर्मोभयावह' इति भगवदुक्त्या कथमन्यधर्म परिग्रहणं युक्तं भवेदिति वाच्यं आपत्कालेन्यधर्मस्वीकरणमदोषायेति शिष्टैरुपादिष्टत्वात् तथाहि 'जीवितात्ययमापन्नो योन्नमत्तियतस्ततः। आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते' (म-१०-१०४) इति इत्थं शास्त्रेषु गर्जत्सु यावद्रजोदर्शनं कन्यकानां विवाहस्य मुख्यः कालइति वदतो विमर्शकृतो वचनं न प्रमाणपदवीं कटाक्षयतीति स्पष्टं विदुषां।

(२) यच्चोक्तं ऋत्वनन्तरमपि वर्षत्रयं स्त्रीणां विवाहस्य गौणः काल इति तदानीमपि पित्रादीनां दानाधिकारो नापैतीति

अत्रोच्यते ऋतोः परमपि कन्यादाने पित्रादीनामधिकारो वर्षत्रयमस्तीत्यत्र विमर्शकृद्वचनमन्तरेण न किमपि प्रमाणान्तरमुपलभामहे न प्रमाणाभावमात्रं किन्तु विवाहात्पूर्वं ऋतुमत्याः कन्यायाः तत्पित्रादीनां तद्वोढुश्च महान् दोषश्च स्मर्यते तथाहि।

'पितुर्वेश्मनि या कन्या रजस्तु समुपस्पृशेत्।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

माताचैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

उद्वहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः।
असंभाष्योह्यपाङ्क्तेयस्सविप्रो वृषलीपतिः ॥इतिअंगिराः अ १८-६१

पितुर्वेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृषळी स्मृता ॥ इति लघुशाता-
[तपः ६९।

रजस्वला च या कन्या यदि स्यादविवाहिता ।
वृषळी वार्षळेयस्यात् जातस्तस्यां स चैवहि ॥ आश्वलायनः प्र-
[२१-१ ।

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयः प्रमाणं समतीत्य दीयते ।
सा हन्ति दातारमपीक्षमाणा कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

यावच्च कन्यामृतवस्स्पृशन्ति कुलैस्समकामा मभियाच्यमानां ।
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥
[अ. १७-६१इति वसिष्ठः ।

पितुर्गेहे तु या कन्या पश्यत्यसंस्कृता रजः ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्या सा वृषळी स्मृता ॥
यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषळीपतिः ॥
प्राप्ते च दशमे वर्षे कन्यां यो न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च । (अ-१)
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलामिति । यमः ।

यावन्न लज्जते कन्या यावत्क्रीडति पांसुषु ।
यावत्तिष्ठति गोमार्गे तावत्कन्यां विवाहयेत् ।
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् । ६९
विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ इति संवर्तः
दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलां ॥ इति ४-१-
१२ बौधायनः ।
पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा नारी वृषली स्मृता ॥
यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो-ह्यपाङ्क्तेयस्स विप्रो वृषलीपतिः ॥ इति बृहस्पतिः ।
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । इति याज्ञवल्क्यः।
यावन्तश्चर्तवस्तस्यास्समतीयुः पतिं विना ।
तावत्यो भ्रूणहत्यास्स्युः तस्य यो न ददाति ताम् ॥ इति नारदः ।
प्रदानं प्रागृतोरिति गौतमधर्मोऽपि ।
अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् इति ।
[निर्णयसिन्धौ महाभारतवचनम् ।
गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददन् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलां ॥ इति मरीचिः।
इत्याद्यनेकमहर्षिवचनसहस्रैः ऋतोः पूर्वमेव गुणवते अथवा
किञ्चिन्न्यूनगुणाय वा अवश्यं विवाहयितव्येति च तथा विवाहं विना

रजः पश्यन्त्याः कन्यायाः तत्पित्रादीनां तद्वोढुश्च वृषलीत्व वृषलत्व रौरवादिनरकप्राप्तिरूपपापफलानि मुक्तकण्ठं प्रतिपादयन्त एव ।

नच "त्रिंशद्वर्षष्षोडशाब्दां भार्यां विन्देत नग्निकामिति भारतवचनेन षोडशवर्षीयायाः कन्यायाः विवाहो विधीयते ता दृशकन्याच

अष्टवर्षाभवेद्गौरी नववर्षाच रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अतऊर्ध्वं रजस्वला ॥

इत्यादि वचनेन ऋतुमत्येव स्यात् तादृशकन्यायाः विवाह-विधानेन ऋत्वनन्तरमपि विवाहस्त्रीणां शास्त्रीयइति लभ्यत इति वाच्यं त्रिंशद्वर्षेति वचने विन्देत नग्निकामिति नग्निकापदविशे-षणोपादानात् षोडशवर्षीया नग्निकां कन्यां भार्यां विन्देत इत्य-र्थो लभ्यते नग्निकापदस्य

यावन्नलज्जिताङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।
योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥

इतिमुख्यार्थस्यालाभेपि नग्निकानागतार्तवेति अमरसिंहोक्तानागता-र्तवा इत्यर्थाङ्गीकारेपि कदाचित् क्वचित् या काचित् दैवात् षोडशवयस्का कन्या यद्यनृतुमती तां त्रिंशद्वयस्कः पुमान् भार्यां विन्देत इत्यर्थः नतु तादृशीं ऋतुमतीमुपयमेदिति तथासति पूर्वोक्त बहुवचनविरोधात् विरोधं विना वचनार्थस्योपपत्तिसंभवेऽन्य-थाकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । किञ्च इदं वचनं विप्रानेवाधिकरोतीत्यपि

वक्तुं नशक्यते तद्बोधक विप्राद्यसाधारणपदाभावात् । अपि च त्रिंशद्वर्षोद्वादशाब्दामित्येव सांप्रदायिको मूलपाठ इत्यभिज्ञाः

तथाच नेदं वचनं ऋतुमतीविवाहे प्रमाणं भवितुमर्हति। यत्तु विमर्शकृता स्वोक्तऋतुमतीविवाहस्य शास्त्रीयत्व निरूपणाय प्रमाणीकृतानि। कानिचिद्वचनानि तथाहि

त्रीणिवर्षाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनं।
ततश्चतुर्थे वर्षेतु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ इति बोधायनः॥
त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमारी ऋतुमती सती।
ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्मात् विन्देत सदृशं पतिं॥ इति मनुः

इत्यादीनि अत्रब्रूमः बोधायनस्तावत् आदौ 'दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे। अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यानो द्रजस्वलामिति कन्यादानाधिकारिणः पित्रादीनुद्दिश्य गुणवते शास्त्रोक्तसद्गुणविशिष्टाय ब्रह्मचारिणे वराय नग्निकां

यावन्नलज्जताङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ।
योन्यदीनवगुहेत तावद्भवति नग्निका॥
यावच्चेलं नगृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुभिः।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नग्निका॥

इति वसिष्ठोक्त वयोविशेषास्थितां कन्यां दद्यात् पूर्वोक्तकालवि-शेषे तादृशगुणविशिष्टवरालाभे गुणवद्वरप्राप्तिपर्यन्तं विवाहेन वि-नैव ऋतुमत्यपिकन्या स्थापनीयावा उत किञ्चिन्न्यूनगुणायापि ऋतोःप्रागेव गौणेपि वा काले अवश्यं दातव्या वेति सन्देहे प्राप्ते आह।

अपिवा गुणहीनायेति गुणवद्वरालाभेन मुख्यकाले व्यती-तेपि रजोदर्शनात्प्राक् अवश्यं गुणहीनायापि शास्त्रोक्तपूर्णगुणर-

हितायापि वराय दातव्यैव तदानीमपि यदि गुणवद्वराभिलाष-या नदीयते कन्या दृष्टरजस्का भवेत्, तदा महान् दोषस्स्मर्यते तादृशदोषपात्रं मा भूवन् इति बोधयति 'नोपरुन्ध्यात् रजस्वलामिति, एवं कन्यादातृणां मुख्यकाले अथवा गौणकालेवा अवश्यं कन्याविवाहयितव्येति बोधयित्वा यदि पित्रादयः कन्यादातारः येन केनापि कारणेन शास्त्रोक्तं स्वीयं कन्याविवाहकर्मरूपं धर्म नानुतिष्ठन्ति तदा उपनयनस्थानीयां अवश्यकर्तव्यां वैवाहिकीं क्रियां परित्यज्य आमरणं साविवाहं विनैव स्थातव्या वा उत स्वयमेव यं कञ्चिदुचितं भर्तारं वृणीयाद्वा यद्वा उदासीनेन येनकेनचित् कारयितव्या वा इत्यादि विकल्पैः इति कर्तव्यतामूढां महति दुःखसागरे निमग्नां अत्यन्तापदि स्थितां तादृशकन्यामुद्दिश्य मुख्ये अथवा गौणे ऋतोः पूर्वकाले विवाहाकरणेन योदोषः प्रतिपादितः नसदोषः कन्यायाः-

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ॥

काले अदाता पिता वाच्यः इत्यादि वचनैः तस्याः पराधीनत्वबोधनात् किन्तु मुख्यकर्तृणां पित्रादीनामेव तस्मात् ऋत्वनन्तरमपि कन्या वर्षत्रयं पितृशासनाकाङ्क्षिणी भवितव्या पश्चादेव तस्याः स्वयंवरन्यायेन पतिवरणे अधिकारइति नस्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति स्वातन्त्र्यनिषेधे सत्यपि एतादृशि महत्यामापदि वर्षत्रयानन्तरं स्वातन्त्र्यं भवतीति तत्स्वातन्त्र्यं बोधयन् आह त्रीणिवर्षाणीत्यादि अत्र महतोऽनिवार्यादैवादुपघातात् कदाचिद्विघ्नितं विवाहकर्म ऋतोःपरं वर्षत्रयादर्वाक् कर्तुं पित्रादयो

ष्वागच्छन्ति तदा तादृशापत्समयेऽपि न कन्याया अधिकार. किन्तु तेषामेवेतिद्योतयितुं वर्षत्रयं पितृशासनाकांक्षिणी भवेत्युक्तं अनेन वचनेन अत्यन्तापत्समयेऽपि कन्यकानां वर्षत्रयानन्तरमेव स्वयंवरन्यायेन पतिवरणेऽधिकारः नतु ततःप्रागिति तादृशेसमये कन्यायाः पित्रा यदि वैवाहिकं कर्माचरितं न तदत्यन्तदोषा-येतिच कदाचित् कश्चिदत्यन्तापत्कल्पेन परमङ्गीक्रियते नह्यने-नानापद्यपि आपत् कल्पमङ्गीकर्तुं शक्यते योहि शक्तस्सन्नप्या-पदामिनयेन गौणे धर्मे प्रवर्तते स सापरायिकफलादवश्यं प्रच्य-वते तथाच एकादशे स्मरतिमनुः

'आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदिद्विजः ।
सनाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितं ॥ ११-२८.
प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्वर्तते फलम् ॥ इति ११-३०.

तथाचात्यन्तापत्कालिकमिदं वचनमिति सिद्धं । अतएव 'अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदीत्यारभ्य त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्युतुमती अपि । इत्यापद्धर्मत्वेनोक्तैतत्समानार्थक मनुवचनेन न विरोधः । इदानीमेव नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामिति पूर्वोक्तवचनार्थस्य नानुपपत्तिः :

वस्तुतस्तुपूर्वापरपर्यालोचनायां नेदं वचनं विप्रकन्यकामधिक-रोतीतिस्पष्टं प्रतीयते । तथाहि इतः पूर्वं

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥ इत्युक्तं ।

तत्राहि ब्रह्मचारिणइति पदोपादानेन त्रैवर्णिकान् प्रत्येव गुण-

वते गुणहीनायापिवा वराय ऋतुदर्शनात्प्राक् कन्यां दद्यात् न रजस्वलामुपरुन्ध्यात् इति तत्रस्थब्रह्मचारिपदमेव मुक्तकण्ठं त्रैवर्णिकानामिति संगिरते। अत्र तु 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीकांक्षेत पितृशासनमिति सामान्यमुखेनैव निरूपितं पूर्वोक्तं तु विशेषवचनं, तथाच यथा न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति श्रुत्या प्राणिसामान्यहिंसा न कुर्यादिति निषिद्धापि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विशेषश्रुत्या अग्नीषोमीयपशुव्यतिरिक्तप्राणिसामान्यहिंसैव नकरणीयेति सामान्यश्रुत्यर्थस्य संकोचः क्रियते तथा इहापत्कल्पेनोक्तं वर्षत्रयप्रतीक्षणमपि ब्राह्मणजातिव्यतिरिक्तानामेव न तज्जातीयानामित्यर्थो लभ्यते एवंच अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामित्यस्य वचनस्य च

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा नारी वृषळी स्मृता॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्त्यस्सविप्रो वृषळीपतिः॥

इत्यादिस्मृतिवचननिचयैस्साकं न विरोधस्संभवति अन्यथा गुणवते गुणहीनायवा ऋतोः पूर्वकाल एव अदत्ता या कन्या रजः पश्यति तत्क्षणादारभ्य सा वृषळीति गर्जत्सु महर्षिवचनसहस्रेषु अनेन परं आपत्कल्पमंगीकृत्य वर्षत्रयानन्तरमेव वृषळीत्वादिदोषइति उक्तश्चेत् तैस्सह विरोधस्पष्टएव। अयमेव सिद्धान्तः वयोनिर्णयकारैरपि वस्तुतास्त्वित्यारभ्यशास्त्रीयस्स्वाभिमतइति च प्रदर्शितः इहोक्तरीत्या ऋतुदर्शनात्पूर्वमेव कन्याविवाहस्य गौणकालोपि नस्त्वनन्तरमपि कश्चित्कालइति प्रतीयमाने ऋत्वनन्तरमपि वर्षत्रयं विप्रकन्यादानस्य

गौणकालं अभिप्रैति बोधायन इति विमर्शकृत्प्रलापः प्रत्युक्तः। **यदपि त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमतीसती।** इति इदमपिमनुवचनं **ऋतोः परं वर्षत्रयं विवाहस्य गौणः कालइत्यत्र प्रमाणमिति।** तन्न मनुस्मृतौतावत् नवमाध्याये अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि (९-५६) इत्युपक्रम्य मध्ये 'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमारी ऋतुमती सती (९-९०) इति पठित्वा अनन्तरं 'एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च (९-१०३) इत्यन्तेन आपद्धर्मप्रकरणोपसंहारश्च स्वेनैव स्पष्टं निरूपितः उपक्रमे आपदि धर्मं प्रवक्ष्यामीति आपद्ग्रहणेन अन्तेच आपदि एषधर्मो उक्तइति आपद्ग्रहणेन एतन्मध्ये पठितैः कैश्चिद्वचनैः आपद्धर्ममपि बोधयति मनुरिति काव्यमात्रपरिचयभाग्भिरपि विशदतरं विज्ञायते तथाच आपद्धर्मबोधकवचनमध्यपठितेन 'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमारी इत्यनेनापि वचनेन, अत्यन्तापद्येव त्रिवर्षप्रतीक्षणमिति महर्षिणा मनुनैव अभाणि। एवमत्यन्तापद्युक्तोऽनापदि न स्वीकर्तुमर्हतीत्यनेनैव प्रपञ्चितं वचनद्वयमापत्कल्पनेत्यादिकं पूर्वमेव दर्शितं। तथाच नेदमपि मनुवचनं ऋतुमतीविवाहे प्रमाणमिति सिद्धम्॥

अत्रेत्थं विमर्शकृता भ्यूहितः अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदीत्यारभ्य

"यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिस्मिताम्।
मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ"॥

इत्यन्तं नियोगधर्मः कथ्यते। स एव आपद्धर्मइति युक्तं। तदनन्तरं न दत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः। इत्या-

रभ्य मुख्य एव धर्मः खलु कथ्यते । उपसंहारेच 'एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च इत्यत्र स्त्रीपुंसयोर्धर्म उक्तः आपदि नियोगेन येयमपत्यप्राप्तिः सा च उक्ता इत्यन्वयस्संगतः आपदि स्त्रीपुंसयोः धर्मइतितु न संगच्छेत अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि । इत्येतदुपरितनानामपि सर्वेषां आपद्धर्मत्वमभिप्रेतमित्यपि न युक्तं आपद्यपत्यप्राप्तिश्चेत्यत्र अपत्यग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः इत्यादिः ।

इह किंचिद्विचारयामः, 'यथाविध्याधिगम्यैनांशुक्लवस्त्रां शुचिस्मिता'मित्यन्तमेव आपद्धर्मो युक्त इति किमिदं मनोरभिप्रायमनुसृत्यवा उत तद्वचनव्याख्यनकर्त्रभिप्रायानुरोधेन वा अथ वा इतरस्मृतिकर्तृमतानुसारेणवा यद्वा स्वप्रतिभाविशेषेण वा नाद्यः यदि मनोरभिमतं स्यात् इहैववा अनन्तरवचने वा आपदि ग्रहणं भवेत् न तथा । येन अतःपरमित्यारभ्य यथा विध्याधिगम्यैनामित्यन्तमेव आपद्धर्म इति महता श्रमेण सिषाधयिषोः भवतो अभिमत सिद्धिर्जायेत उपरिच आपद्यपत्यप्राप्तिश्चेति आपदि ग्रहणं कृतं किमिदं आपदि ग्रहणं पूर्वमेव कर्तुं न जानाति वा मनुः न द्वितीयः तद्वचनव्याख्याने तथा अदर्शनात् न तथा अदर्शनमात्रं किन्तु अस्य वचनस्य आपद्धर्मप्रकरणस्थत्वमेवांगीकरणीयमितिच विज्ञायते॥ तथाहि तत्र एवं व्याख्या कृता न दत्वेति कस्मैचित् वाचा कन्यां दत्वा तस्मिन् मृते दानगुणदोषज्ञः तामन्यस्मै न दद्यात् तथा दातुः दोषश्रवणात् सप्तपदीकरणस्य अजातत्वात् भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दान शङ्कया इदं वचनमिति। तत्र पूर्वं वाङ्निश्चये कृतेपि आपत्काले पुनर्दानं न दोषायेति कदाचित् दातुं प्रवर्तेत आपद्यपि तद्दानं न कुर्या-

दित्यर्थांगीकारेण न कोपि विरोधः। न तृतीयः केनापि क्वचिदप्य-नुक्तत्वात् एतत्कथनस्य प्रसक्त्यभावाच्च। स्वप्रतिभाविशेषेणेति यदि चतुर्थप्रकारेण बाढं युज्यते इतोपर्यपि नवनवार्थाविष्करणशक्तिमतः तस्य प्रतिवक्तुं अनीशाः पण्डितवरा अपि के पुनर्मादृशाः। एवं स्थिते वचनार्थे तत्र आपदीति न संबध्यते मुख्यएव कालइति शपथे प्रवर्तनं स्वीयं दुराग्रहमेव प्रकटीकरोति। अपिच उपसंहारे च 'एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्चे-त्यत्र आपदि नियोगेन येयं अपत्यप्राप्तिः सा च उक्ता इत्येव अन्व-यस्संगतः आपदि स्त्रीपुंसयोर्धर्मइति न संगच्छेत इत्यादि निरूपितं तत्रोच्यते पूर्वं अनापदि संयुक्तस्त्रीधर्मे साकल्येन उपदिश्यमानेपि आपद्धर्मस्य अनुपदिष्टत्वात् पुनरपि आपद्धर्मप्रकरणे तद्धर्मं उपदि-श्यतएव यथावा

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिमिति॥(९-१०)
अदीयमाना भर्तारं अधिगच्छेद्यदि स्वयम्।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न चयं साधिगच्छतीति॥

आभ्यां वचनाभ्यां कन्यादाने

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥

इति वचनेन पित्रादीनामेव अधिकारे बोधितेपि सत्यापत्काले कन्या स्वयमेव पतिं वृणीयात् तस्याः स्वयंवरणविषये शास्त्रीयाधिकारे अ-सत्यपि आपत्काले यदि स्वयमेव वृणोति न सा अशास्त्रीयकारिणी

किन्तु स धर्मश्शास्त्रीयएव अतः न किश्चिदप्येनः सा प्राप्नोतीति स्त्रीधर्मो निरूप्यतएव तथाच एषस्त्रीपुंसयोरित्यत्र 'स्त्रीपुंसयोः आपदि एषः त्रीणि वर्षाणीत्यादिवचनोक्तः धर्मः अपत्यप्राप्तिश्च उक्तइत्येव स्वारसिकोर्थः न चापत्यप्राप्तिग्रहणस्य वैयर्थ्यं अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदीति आपद्धर्मप्रकरणोपक्रमएव 'प्राधान्येन योषितां आपदि धर्मं अपत्यप्राप्तिरूपं धर्मं च वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् तत्प्रकरणसमाप्तिसमयेपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन गोबलीवर्दन्यायेन च पुनरपत्यग्रहणं कृतं एतेन अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदीत्यारभ्य आपद्यपत्यप्राप्तिश्चेत्यन्तस्य आपद्धर्मप्रकरणत्वे अंगीकृते अन्ततो अपत्यग्रहणस्य वैयर्थ्यमिति भ्रमोक्तिरपि परास्ता । तथाच ऋतुमतीविवाहविषये यन्मूर्धाभिषिक्तप्रमाणत्वेन उपन्यस्तं मनुबोधायनोक्तं वचनद्वयं तदत्यन्तासंगतमिति सिद्धं । एवंस्थिते तत्वार्थे पण्डितजनोचितया तटस्थविधया स्मृतिवचनार्थमपर्यालोचयन् मनसि कांचिद्दुरभिसंधिं निधाय आपातदर्शनमात्रेण पूर्वं परं प्रकरणं इतरबहुमहर्षिकृतराद्धान्तं च किंचिदप्यदृष्ट्वा ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयइति वक्तुं निश्शंकमारभत विमर्शकारः (३) किञ्च अंगिरश्शातातपवसिष्ठाश्वलायनयमसंवर्तबृहस्पतियाज्ञवल्क्यपराशरनारदप्रभृतिस्मृत्युक्तेषु

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥

इत्याद्येषु ऋतुमतीविवाहेषु दोषाधिक्यं बोधयत्सु वचननिचयेषु तत्रतत्र प्रतिवचनं गुणवद्वरलाभविषयकमेतदिति तत्तादृशमतिविभवेषु महार्षिनिवहेषु अन्यतमेनापि दोषकथनवचनेषु अनुक्तं प्राचीनैः

स्वमतिविभवैः अवतारभेदस्मरस्वत्याइति सर्वजननिश्चितैः सर्वतंत्रस्व-तंत्रैः अस्मद्देशीयैश्च विबुधवरैरपि अननुष्ठितं अनभ्यूहितं अनंगीकृतं अपूर्वं कंचिदर्थविशेषं स्वीकृत्य विमृशकृल्लोकोपकारबुद्ध्या च महता श्रमेण उपदिशति । यद्ययं ऋतुमतीविवाहः तेषामभिमतस्स्यात् किं ऋतुमतीविवाहदोषकथनाय प्रवृत्ताः तादृशप्रतिभाशालिनः महर्षयः गुणवद्वरलाभइति पदं न जानन्ति उत जानन्तोपि दोषबोधकवचनमध्ये संयोजयितुंवा असमर्थाः अथवा भवंतुनाम एते एतद्वचनबोधितार्थानुष्टानपराः प्राञ्चः पण्डितवराः एतमभिप्रायं न कथमाविष्कुर्युः किं तदनुष्ठितधर्माः स्मृत्यन्तरोक्ताः यद्वा न ते एतादृशप्रतिभाविशेषशालिनः आहोस्वित् गार्हस्थ्यखेदानभिज्ञाः एतादृशशास्त्रशिष्टसमुदायविगर्हितऋतुमतीविवाहस्य स्थापनाय प्रकृष्टोद्यमस्य विमर्शकारस्य अयमप्युपदेशः कालेयः कश्चित्क्रीडाविशेष इति स्पष्टं शिष्टजनानाम् ।

अन्यच्चाभ्यूहितं रजस्वलाविवाहाय स्वप्रतिभाविशेषेण विमर्शकृता तथाहि क्वचित् गुणवद्वरलाभेन गर्भाष्टमात्प्रागपि कुमारीणां विवाहोऽभ्यनुज्ञायते यथा माधवीये मनुः

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि ॥(९-८)

इति । वैद्यनाथदीक्षितीयेपि यमः

बालिका या भवेत् कन्या गुणाढ्यो यदि लभ्यते ।
दद्यादप्राप्तकालेपि देशकालभयान्नरः ॥ इत्यादीनि त्रिचतुर्वचनानि प्रदर्श्य यथाच गुणवद्वरापेक्षया बालिकाया अपि विवाहो

म्यनुज्ञायते एवं गुणवद्वरालाभेपि तल्लिप्सया कन्यकानां ऋतोः परमपि वर्षत्रयं दानकालो अभ्यनुज्ञायत इति एतदुपष्टंभकेन प्रागुक्तत्रीणि वर्षाण्यृतुमतीइत्यादि द्वित्रिवचनानि प्रदर्शितानि ।
अत्र प्रतिकथयामः त्रीणिवर्षाणीत्यादिवचनानि विमर्शकाराभिमतं न किञ्चिदपि कटाक्षयतीति प्रागेव प्रपञ्चितं । अपिच गुणवद्वरलाभेन गर्भाष्टमात्प्रागपि यथा उत्कृष्टायाभिरूपायेत्यादिप्रमाणवचनैः कन्यकानां विवाहे 'अप्राप्तामपि तां 'दद्यात् दद्यादप्राप्तकालेपीति दातृनुद्दिश्य विधिश्श्रूयते। तथास्य न किञ्चिदपि निषेधवचनमुपलभामहे येनास्यापि ऋतुमतीविवाहवदशास्त्रीयत्वशंका संभाव्येत नैवं ऋतुमतीविवाहस्य । एतद्दृष्टान्तेन स कथं साधयितुं शक्यते तस्य तु

पितुर्वेश्मनि या कन्या रजस्तु समुपस्पृशेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषळी स्मृता ॥
माताचैव पिताचैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ (इत्यंगिराः)
गौरीं ददत् नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवंतु रजस्वलामिति ॥(मरीचिः)
अपित्रा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामित्यादिभिश्च ।

निस्संकोचं गुणवद्वरालाभेपि ऋतोः प्रागेव कन्यकानामवश्यं वैवाहिकं कर्म कार्यमितिच ऋत्वनन्तरं विवाहकर्माचरणं महते दोषायेति च ऐककण्ठ्ये न निषेधस्मरणात् एवं गर्जत्सु निषेधवचनसहस्रेषु रजस्वला विवाहशास्त्रीयइति स्थापनाय विधृतोद्यमः विमर्शकारः किञ्चिदपि पौर्वापर्यं अगणयित्वा यथाशास्त्रं अनृतुमतीविवाहएव साधुरिति वयोनिर्णयसिद्धान्तं खण्डयितुं कथं प्रवृत्तः अयमपि कलेर्विलासएव

अपरं चेदं मनुस्मृतिविचारे यदुक्तं वयोनिर्णयकारैस्त्रीणि वर्षाणीत्यादि वचनानि शूद्राविषयाणीति तद्वचनमनूद्य तदिहोक्तरीत्या प्रत्युक्तमिति द्रष्टव्यमितिच 'नैनः किञ्चिदवाप्नोतीत्यत्र वृषल्या वृषळीत्वं वृषळस्य वृषळीपतित्वंच न भवतीति व्याहतत्वादिति प्रतिपादितं दृश्यते विमर्शे । अत्र एतदुपक्रमात्पूर्वं किञ्चिन्निरूप्य तस्मान्नायं विवाहः केवलं भोगाय अपितु धर्माय प्रजायैचेत्यनवद्यमिति निगनमकारि तादृशसिद्धान्तितार्थरीत्या त्रीणिवर्षाण्यृतुमतीत्यादिवचनानां शूद्रविषयत्वेंगीकृते न कापि हानिः प्रतीयते । शूद्राणां विवाहस्तावत् शूद्रकमलाकरादिग्रन्थेषु केवलं भोगार्थंवा विधीयते अस्यामेव मनुस्तौ तृतीयाध्याये

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्मानराक्षसान् ॥ २३) इति वचनेन विट्शूद्रयोरपि राक्षसवर्जान् असुरगान्धर्वपैशाचान् धर्म्यान् धर्मादनपेतान् विद्यात् जानीयात् इत्यार्थोपयद्व्याख्याकारोऽपि । तथाच मनुवचनेनैव शूद्रस्यापि वैवाहिकं कर्म धर्म्यमेवेति स्पष्टं ज्ञायते । एवंच यदुक्तमत्र विमर्शे उक्तरीत्या वयोनिर्णयकारोक्तं प्रत्युक्तमिति तदेव प्रत्युक्तमिति विभावयन्तु सुधियः !

अन्यच्च यदुदीरितं त्रीणिवर्षाणीत्यस्य शूद्रविषयत्वमितिचेत् नैनः किञ्चिदवाप्नोतीत्यनेन वृषल्या वृषळीत्वं तत्पतेः वृषळीपतित्वं च न संभवतीति, । नैतदप्युपपन्नं । एनो भवतीत्येव मनुना निरूप्यते न वृषळीत्वं तत्पतित्वं वा तच्चैनः पदं त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमतीति वचनं विप्रकन्यानामत्यन्तापत्कालीकं धर्मं बोधयतीति पक्षे स्मृत्यन्तरे

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृषळी स्मृता ॥

इत्यादिवचनैः विवाहात्प्राक् रजः पश्यन्त्यायाः यादृशं वृषळीत्वं तत्पतित्वरूपदोषश्रवणं तादृशं एनः पापं न भवतीत्युच्यते यदि त्रीणिवर्षाणीति वचनं शूद्रविषयकमित्युच्यते तदा एनः पापं नाप्नोति तच्च किं रूपमिति जिज्ञासायां स्मृत्यन्तरैर्निर्णेयं अतएवात्र मनुना इदन्तयानोक्त्वा एनइति सामान्यमुखेनैव प्रतिपादितं त्रीणिवर्षाणीति वचनं यदि विप्रकन्याविषयं तदा वृषळीत्वादिकं न भवतीति स्मर्तृन्तरवत् स्पष्टमेव ब्रूयात् । अतो वयोनिर्णयकारैः यदुक्तं त्रीणिवर्षाणीति वचनं शूद्रविषयकमिति तदेव वज्रलेपायते ॥

अपिच विमर्शकारः वयोनिर्णयकारैः त्रीणि वर्षाणीत्यस्य शूद्रविषयत्वे

पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
सहि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ ९-९३ इति

शुल्कप्रतिषेधमेव लिंगमिति निरूपितमनूद्य तन्नसंभवति शूद्रवदासुरविवाहस्य ब्राह्मणविषयेपि अभ्यनुज्ञायतएव तथाच वचनं षडानुपूर्व्या विप्रस्य (म-३-२३) इति प्रादर्शयत् । इदमप्यसंमतं । यद्यपि षडानुपूर्व्या इति वचनेन सामान्यतो आसुरविवाहोपि ब्राह्मणस्य बोध्यते । तथापि अनन्तरोक्तेन

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान्कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

इति वचनेन चत्वारएव विवाहाः ब्राह्मणानां विधीयन्ते। आसुरादीनांतु जघन्यत्वात् प्रशस्तविवाहासंभवे बोध्यः इति तद्व्याख्याच कदाचिदापत्समये अंगीकृतइव प्रतिभाति । उक्तवचनेनच पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन । ३-२५- इति स्पष्टमासुरविवाहः प्रतिषिध्यते। तथाच ब्राह्मणस्यासुरविवाहाभावेन शुल्कदानस्याप्रसक्त्या पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन्निति वचन त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीत्यस्य शूद्रविषयत्वे लिंगमिति वयोनिर्णयकारनिरूपितमत्यन्तं समीचीनमेव ।

तथाच विवाहं चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ।
तस्माद्गर्भाष्टमश्श्रेष्ठः जन्मतोवाष्टवत्सरः ॥

इत्याद्यनेकमहर्षिवचनैः गर्भतो जन्मतोवा अष्टमएव वत्सरः कन्यकानां विवाहकर्मणि मुख्यः कालः ततःपरं ऋतोःप्राग्गौणः कालइति सिद्धं विस्तरस्तु श्री महामहोपाध्याय वेदान्तकेसरीति बिरुदांकितास्मत्श्रीगुरुचरणविरचितवयोनिर्णयग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥

वयोनिर्णयभावप्रकाशिकायां स्मृत्यर्थविचाराख्यं
प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयप्रकरणम् ।

यत्तु विमर्शकृता प्रत्येकस्मृतिविमर्शइत्यारम्य मनुस्मृत्यभिप्रायः प्रथमे प्रकरणे निरूपितप्रायएव ततः किञ्चिदिह संगृह्योच्यतइति उपक्रम्य वैवाहिको विधिस्त्रीणामौपनायनिकस्मृतः । इति वचनेन त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षांवा (९—९४) इत्यनेन वचनेन च कन्याया मुख्यस्य विवाह कालस्य अष्टमद्वादशे वयसी पूर्वोत्तरावधी इति द्योत्यतइत्यादि निरूप्य अन्ततः अष्टमादिद्वादशन्तानि वयांसि मुख्यएव कालइति सिद्धान्तितम् ।

अत्र विचार्यते स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीदित्यनेन उपनयनमुख्यकालएव विवाहस्यापि मुख्यः कालइति मनोरभिप्राय इति प्रतीयते उपनयनस्य तु गर्भाष्टमे तु कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनमिति तदीयवचनेनैव गर्भाष्टमएव मुख्यः कालइति विधीयते तथाच उपनयनस्य मुख्यकालत्वेन निरूपितं गर्भाष्टममेव वयः विवाहस्यापि मुख्यमितिमनोरभिप्रायः इममेवाभिप्रायमनुस्मृत्य

विवाहं चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ।

तस्माद्गर्भाष्टमश्श्रेष्ठः जन्मतोवाष्टवत्सरः ॥ इति यमेनापि स्मर्यते । त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यामिति वचनस्य तु अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदीत्यारम्य एपस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्चेत्यन्तापत्प्रकरणमध्यगतत्वात् अनापत्प्रकरणस्थवचनार्थविरुद्धः नैतद्बोधितः द्वादशवयस्कायाअपि कन्यायाः विवाहकालो मुख्यो भवितुमर्हति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनास्य वचन

स्य परमनापत्प्रकरणस्थत्वेंगीकृतेपि योग्यताप्रदर्शनमात्रपरमिदं नतु मुख्यकालत्वेन परिगणनपरं एवमेव कुल्लूकभट्टोपि विवृणोति। तथाहि प्रथमतः एतद्वचनार्थं निरूप्य ततः एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु नियमार्थमित्यादि किञ्च प्राक्

गर्भाष्टमेतु कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञः गर्भात्तु द्वादशे विशइति मुख्यं कालं निरूप्य ततः पुर्वोक्तमुख्यकाले विघ्नबाहुल्यात्कर्तुं नशक्यतेचेत् पश्चात् गौणोपि वा कालो न संभवतीति शङ्कायां क्षत्रियवैश्यजातीयः कालो ग्राह्यः। तत्रापि यद्यसौकर्यं आषोडशाद्ब्राह्मणस्य गायत्री नातिवर्तत इत्यादि निरूप्य ततःपरं

अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्री पतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिता॥ इति।

२—३९.- पातित्यं च स्मर्यते एतद्वचनविवरणसमयेच एते ब्राह्मणादयः यथाकालं यो यस्य अनुकल्पकोप्युपनयनकालउक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्र असंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्री पतिता इत्यादिव्याख्यातं अत्र अनुकल्पकइत्युक्तत्वेनच गर्भतो जन्मतोवा अष्टमात्परः कालः सर्वोपि गौणएवेति विज्ञायते। एवमेव याज्ञवल्क्यबुधशौनकगौतम आपस्तम्बादयो अभिप्रयन्ति एतादृशउपनयनस्थानापन्नविवाहस्यापि गर्भतोजन्मतोवा अष्टमएववत्सरः मुख्यःकालः तदन्यस्सर्वोपि गौणएव। तथाच ऋत्वनन्तरमपि वर्षत्रयं गौणकालं मनुर्वदतीति प्रतिपादनं साहसमात्रमेव ऋतुमतीविवाहं गौणकालेनापि मनुर्नाङ्गीकुरुत इति वयोनिर्णयवर्णितएव सिद्धान्तो मनोरभिप्रायः।

अन्यच्च याज्ञवल्क्यस्मृतावित्यारभ्य अत्र विवाहकालः कण्ठतो न निरूप्यते तथापि

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरं (१—६४)

इति ऋतुदर्शनात्परं अदाने दोषश्रवणात् ऋतुसमयप्राप्तौ अवश्यकर्तव्यो विवाहः कन्यकानामित्ययमर्थो लभ्यते तथापि गुणवतएव कन्या दातव्या न अगुणाय इत्युक्त्वा सकृत्प्रदीयते कन्यां हरन् तां चोरदण्डभाक्। दत्तामपि हरेत्पूर्वात् श्रेयांश्चेत वरआव्रजेत् । इत्युपष्टंभकवचनंच प्रदर्श्य अतएव अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ इति श्लोकं व्याचक्षाणो विज्ञानेश्वरआचार्यः एतच्च उक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यमिति आचरव्यौ इत्युक्त्वा उपसंहारे अत्रापि स्मृतौ ऋतुमती सर्वथा न विवाह्येत्ययमर्थो न लभ्यते किन्तु ऋत्वनन्तरं पूर्वं वा सदृशं वरमन्विष्य दातव्यमिति प्रतीयतइति विमर्शकृता वर्णितं ।

अत्र विचार्यते प्रथमतावदत्र विवाहकालः कण्ठतो नानिरूप्यतइति विरुद्धं अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामित्यनेन मुक्तकण्ठं बोधितत्वात् अनेनापि अस्मिन्नेव लिखितत्वाच्च नचेदं वचनं विवाहकालं बोधयतीति वाच्यं । अप्रयच्छन् कन्यादानाधिकारिणः प्रतिऋतुं भ्रूणहत्यारूपदोषस्मरणेन पूर्वमेव संभवद्वराय अवश्यं कन्या देयेति स्पष्टं प्रतीयते । सच पूर्वकालः कइति जिज्ञासायां इदन्तया नोक्ततया स्मृत्यन्तरेण गर्भाष्टमइत्यादिवचनोक्तकालः मुख्यः । ततःपरं ऋतोरर्वाक् गौणकालइति । तथाच गौणेवा मुख्येवा ऋतोःपूर्वमेव अवश्यं कन्यकानां वैवाहिकं कर्म समाचरणीयं न चेत् भ्रूणहत्यां प्राप्नोतीति महर्षियाज्ञवल्क्याभिप्राये स्पष्टं प्रतीयमाने ऋतुदर्शनात्परं

अदाने पित्रादीनां दोषस्मरणमिति वर्णनमसंगतं । किञ्च सकृत्प्रदीयते कन्या इतिवचनंच वाग्दानविषयं नानेन वचनेन ऋतोरनन्तरं गुणवद्वरालाभे वर्षत्रयप्रतीक्षणं बोध्यते ऋतोःपूर्वकाले वाग्दानानन्तरं यदि श्रेष्ठो वरो लभ्येत तस्मै देया इत्येवार्थः अप्रयच्छन् इति वचने अपरार्ककृतव्याख्याच अत्र प्रमथाणं । तत्रहि एतद्वचनं व्याख्याय यत्तु मनुवचनं काममारणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि । नत्वेवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् । इति तद्गुणवद्वरसंभवे गुणहीनाय न दातव्येति एवंपर नतु कन्यर्तुदर्शनं अदोषइत्येवमर्थं तथाहि सति वचनान्तरविरोधः ।

पितुर्गेहे तु या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्साकन्या वृषळी स्मृता ॥

इत्यादिदर्शितं नच विज्ञानेश्वरविवरणरीत्या गुणवद्वरलाभे ऋत्वनन्तरमपि विवाहकालो भवत्येवेति वाच्यं । अस्य वचनस्य अपरार्केण वर्णितार्थेन पितुर्गेहे तु यानारीत्याद्यनेकस्मार्तवचनार्थैश्च सह विरोधसंभवादुपेक्ष्यमेव अथवा जात्यन्तराभिप्रायेणवा भवतु तथाच अनया याज्ञवल्क्यस्मृत्याच ऋतोः प्रागेव कन्यकानां विवाहकालः न त्वनन्तरमपीति बोध्यते स्मृतिषु प्रधानभूताभ्यां रजोदर्शनात्पूर्वमेव कन्यकाविवाहं बोधयन्तीभ्यां मनुयाज्ञवल्क्यस्मृतिभ्यां ऋतुप्रसौविवाहो दूरोत्सारितइति स्फुटीभवति अन्ये बोधायनआपस्तम्बगौतमवासिष्ठादयोपि ऋतोःपूर्वमेव विवाहकरणं शास्त्रीयमिति तथाऽकरणे दोषइतिच

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥बो ४-१-१२।

प्रदानं प्रागृतोः (गौ-१७-२१.

प्रयच्छेन्नाग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठत्यां दोषः पितरमृच्छति ॥ वसिष्ठः ।

इत्याद्यनेकवचनैः प्रतिपाद्य कन्यकानां स्वविवाहविषये स्वस्य कर्तृत्वाभावेपि मुख्यदात्रभावे क्वचित् कालविशेषे स्वस्य कर्तृत्वं त्रीनृतूनतीत्य स्वयमेव युज्येतेत्यादिभिर्बोधयामासुः । ननु ऋत्वनन्तरमपि वर्षत्रयं विवाहस्य गौणः कालइति । पराशरेणतु ऋतुमतीविवाहोऽशास्त्रीय इति स्पष्टं निषिद्धोपि तदभिप्रायमन्यथयितुं मुधा महान्तं क्लेशमावहति विमर्शकारः तत्रापि न किञ्चिदप्यभिमतसिद्धिः ऋतुमतीविवाहकाराणामिति प्रकाशिकानुबन्धे निरूपयिष्यते । इत्थं स्मृतीनां प्रत्येकाभिप्रायेणवा ऐकमत्येनवा ऋतोः पूर्वमेव विप्रकन्यानां विवाहकरणं आवश्यकं । नचेद्दोषस्संभवतीति सिद्धेपि वयोनिर्णयकारोक्तसिद्धान्ते ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयइति स्थापनाय प्रवर्तमानः विमर्शकारः स्वीयं दुरभिनिवेशमेव स्फुटयतितरामिति सिद्धं ।

इति वयोनिर्णयभावप्रकाशिकायां द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

अथ गृह्यार्थविचाराख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।

पूर्वप्रकरणद्वयेन मनुयाज्ञवल्क्यबोधायनादिस्मृतीनां तात्पर्य पर्यालोचने ऋत्वनन्तरमपि वर्षत्रयं कन्याविवाहस्य गौणकालस्समर्यत इति अन्यार्थवचनानि प्रदर्श्य योर्थो विमर्शकृताभ्यूहितः सच तत्तद्वचनयथार्थनिरूपणेन अस्माभिर्निराकृतइति स्पष्टं द्रष्टृणां ।

इदानीन्तु गृह्यसूत्रेषु ऋतुमतीविवाहस्याप्रकम्प्यं प्रमाणमस्ति इत्यभिप्रायेण किञ्चिज्जल्पितं विमर्शकृता तच्च विचारयामः । तत्रतावत् ऋतुमतीविवाहस्थापनपरैः गृह्यसूत्रेषु कन्यादोषगणनेषु ऋतुमतीत्वस्याकथनं प्रथमं लिंगमिति गृहीतस्य खण्डनाय वयोनिर्णकारप्रकटितान्यनूद्य स्मृत्यर्थविचारे ऋत्वनन्तरमपि वर्षत्रयं विवाहस्य गौणःकालइति निजाभिमतार्थस्य प्रमाणत्वेन प्रदर्शितैरन्यार्थकैः द्वित्रिवचनैः स्वनिर्णीतार्थं नालमन्यथयितुममरगुरुणापीति मनसि मन्वानेन विमर्शकृता अत्र गृह्यसूत्रेष्वनिषेधरूपप्रथमलिंगस्याभासीकरणाय वयोनिर्णये उपन्यस्ताः युक्तयः यदि स्मृतयः ऋतुमती न विवाह्या इति ब्रूयुः तर्हि आभासीकुर्युरेव लिंगं स्मृतयस्तु न तथा ब्रुवन्तीति प्रतिपादितमधस्तादिति विलिखितं इदमसंगतं स्वमतिनिर्धारितस्मृत्यर्थः तत्तत्कर्त्रा महर्षिणाप्यन्यथयितुमशक्यइति यदि स्मृतयः ऋतुमती न विवाह्या इति ब्रूयुः तर्हि आभासीकुर्युरेव लिंगमिति यत् प्रतिपादितं तत् सप्रमाणं स्मृतयः ऋतुमतीविवाहं न बोधयन्ति किन्तु दोषमेवाधिकं विदधतइति प्राङ्निरूपितार्थेन दूरापास्तं स्वयंतरितुमिति न्यायेन तासामेव तद्बोधकत्वेऽसिद्धे इतरस्य तद्बोधकत्वसाधनाय कथं प्रभवेयुः

यद्यपि ऋतुमतीविवाहकारैः जैमिनिगृह्योक्तेन अनग्निकापदेन नग्निका नागतार्तवेति अमरसिंहेन नग्निकापदस्यानृतुमत्यां शक्तिप्रदर्शनात् प्रकृते अनग्निकापदेन तद्भिन्ना ऋतुमत्येव विवाह्या इति द्वितीयं लिंगं तत्खण्डनाय अमरसिंहोक्तार्थः प्रकृते नांगीकरणीयः मुनिवचन संदेहे मुनिवचनान्तरैरेव निर्धारयितव्य इति यावन्नलज्जिताङ्गानीति वसिष्ठोक्तवचनद्वयं प्रमाणत्वेन प्रदर्श्य ऋतोः प्रागेव विवाहश्शास्त्रीयइति द्वितीयालिंगनिरसनपूर्वकं स्थापितं वयोनिर्णयोक्तसिद्धान्तमनूद्य विमर्शकारेणैवमुच्यते स्यादिदं न्याय्यं यदि वसिष्ठवत् सर्वे स्मृतिकाराः बालिकामेव नग्निकाशब्दार्थमभिप्रयन्ति तेखलु भिन्नभिन्ना अभिप्रयन्ति तथाहि

अष्टमेतु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ॥
प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।

इत्यादौ अप्राप्तरजसमेव कन्यकां नग्निकापदेन व्यपदिशन्ति इत्यादीनि वचनान्तराणि कानिचिद्विलिख्य अन्ततः इत्थंच अमरसिंहोक्तवचनेन महर्षिवचनपरामर्शाच्च अनग्निकाशब्दः ऋतुमतीमेव कन्यां बोधयतीति ।

अत्र ब्रूमः नग्निकाशब्दस्तावत् द्विविधः एको रूढः अपरस्तु यौगिकः रूढोयथा

अष्टमेतु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् । इति यमः ।
दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलां । इति बोधा ।
प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता । इति वसिष्ठः ।

त्रिंशद्वर्षष्षोडशाब्दां भार्यां विन्देत नग्निकां। (भार)
इत्यादिस्मार्तप्रयोगैः नग्निकानागतार्तवेत्यमरसिंहोक्त्या च नवमवर्षा-दारभ्य आरजोदर्शनं अप्राप्तरजस्कां कन्यां रूढ्या बोधयति द्विती-यो नग्निकाशब्दस्तु नग्नशब्दात् सादृस्यार्थककप्रत्यये नग्निका इति भवति तत्र सादृश्यार्थककप्रत्ययप्रकृतिभूतः नग्नशब्दः वस्त्रधारण योग्ये वयस्यपि वस्त्रं विना स्थितं जनमाचष्टे नतु वस्त्रधारणानर्हे वयसि स्थितं अतएवामरकारोपि नग्नोऽवासादिगंबरइति ब्रवीति। मनुस्मृतावपि न नग्नः स्नानमाचरेत् (४ ४५) नग्नां नेक्षेत च स्त्रियं ४ ५३ इति नग्नस्नान नग्नस्त्रीदर्शनादिर्निषिध्यते यदि नग्नशब्दः द्वित्रिवयस्कां बालिकां वदेत् तदा तादृशापत्यं सर्वेपि दिनमनु अस-कृत् पश्यन्ति लाळयन्तिच तेषामपि तद्दोषनिवृत्यै पुनः पुनः प्राय-श्चित्तमनुष्ठेयं स्यात् तथाच नग्नशब्दः वस्त्रपरिधानयोग्ये वयसि सति या वस्त्रविहीना तामेव बोधयति तस्मात् सादृश्यार्थककप्रत्यये नग्नि-केति भवति। तच्च नग्निकापदं त्रिहायणीं चतुर्हायणीं वा बालां नग्नासादृश्यात् योगेनाभिदधाति तथाच यौगिकनग्निकाशब्दः अ-जातलज्जां अज्ञातगुह्यांगगूहनां चतुष्पथादृतपांसुक्रीडां बालिकां बोध-यतीति सिद्धं इममेव यौगिकनग्निकाशब्दार्थं मनसि निधाय

यावन्नलज्जितांगानि कन्या पुरुषसन्निधौ।
योन्यादीन्नवगूहेत तावद्भवति नग्निका॥
यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुभिः।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नग्निका॥ इति वसिष्ठः स्मरति।

नमपि संगच्छते इदमपि व्याख्यानं ऋतुमतीमेव प्रतिपादयतीति मुधा क्लिश्यति विमर्शकारः । तथाच ऋतुमतीविवाहस्य द्वितीय-लिंगत्वेन प्रदर्शितं जैमिनिगृह्योक्तानग्निकापदमपि न लिंगं भवितु मर्हतीति वयोनिर्णयकारोक्तिरेव गरीयसीतरां ।

यत्तु तृतीयलिंगमुपन्यस्तं सर्वेषु गृह्यसूत्रेषु विवाहे दंपत्योः ब्रह्म-चर्यविधानात् ऋतुमत्येव विवाहितकन्या भवितव्या यद्यनृतुमती सर्वदा स्वतसिद्धब्रह्मचर्यस्य शास्त्रतो विधानस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अतः ऋतुमतीविवाहे इदमपि ब्रह्मचर्यविधानं तृतीयं लिंगमिति प्रौढाविवा-हकारोक्तं वयोनिर्णयकारास्सप्रमाणमसंगतमिति निरूप्य अनृतुमती-विवाहेपि वरे अत्यन्तकामुके कदाचिद्ब्रह्मचर्यनियमभंगं जायेत एव कन्यायामपि चेष्टितुमारभेत तत्प्रवृत्तिर्महते दोषाय अतो ब्रह्मचर्य विधानमित्युक्त्वा कन्यागमने दोषबोधकं वचनद्वयं प्रादर्शयन् तच्च

असंस्कृतां पुष्पहीनां कन्यां यो द्विजाधमः ।
रन्तुमिच्छति पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥ इति मार्कण्डेयः ।
अप्रौढां कन्यकां विप्रो यभेत्कामातुरोऽन्वहम् ।
तस्यैव नरके वासः कानीनस्यात्तदुद्भवः ॥ इति देवलः ।

इदमेव वचनद्वयमनूद्य विमर्शकारः आद्यवचने इच्छन्निति पदसद्भावेन अविवाहितायामपुष्पवत्यां भोगेच्छया प्रवृत्तिमात्रात् दोषस्मर्यते तस्यां क्रियानिर्वृत्य शक्येत्यपि गम्यते इत्यवादीत् इदं न समीचीनं रन्तुमिच्छतीत्यनेन अपुष्पवत्यां रमणेच्छामात्रेण दारुण-नरकप्राप्तिर्यदि किमु वक्तव्यं कार्यनिर्वृत्तौ इत्येव युक्ततरोर्थः नहि कामान्धस्य शक्याशक्यविवेकस्संभवति गम्यविषयापि तादृशार्थ-बोधनस्याप्रकृतत्वाच्च

यद्यपि द्वितीयेतु वचने इत्यारभ्य अप्रौढां कन्यकामुपभुञ्जानस्य कामातुरस्य नरकवासापादकदुरितापूर्वोत्पत्तिः तस्यां कन्यायां जातस्य कानीनत्वं च स्मर्यते अत्र काम्युपभुज्यमानकन्याविशेषणतया श्रूयमाणस्याप्रौढाशब्दस्यापुष्टावयवा अनूढेतिवा अर्थपरत्वमेव न्याय्यं नापुष्पवतीवाचकत्वं वयोनिर्णयकारमन्तरेण क्वापि प्रौढापदस्य पुष्पवत्यां प्रयोगादर्शनात् योगरूढ्या परिणीतायां प्रसिद्धस्य ऊढापदस्य प्रोपसर्गमात्रेण कोशाभियुक्तप्रयोगादिकं विना अर्थान्तरकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च इति ।

इह किञ्चिच्चोदयामः अप्रौढापदस्य अपुष्टावयवा इत्यार्थाङ्गीकारे तस्य कोभिप्रायः किं अस्थूलावयवा इत्यर्थोवा उत अपूर्णावयवा इत्यर्थोवा अथ उभयार्थकोवा तत्र अस्थूलावयवा इत्येवार्थ इति तु शपथैकनिर्णयं यदि अपूर्णावयवा भवतु कामं कदा कन्यकानां पूर्णावयवत्वं संभवति ऋत्वनन्तरमेव नतु ततः प्राक् सत्स्वप्यवयवेषु अनृतुमतीत्वप्रयुक्तापूर्णैव सा अतएव वैदिककार्येषु श्राद्धादिषु परिवेषणादिक्रियायामपि तादृशकन्या नांगीकुर्वन्ति शिष्टाः यद्युभयार्थकत्वं तदानीमप्ययमर्थोभिसंध्यस्त्येव तथाचाङ्गीकृतेपि विमर्शकृदुक्तार्थे अप्रौढापदस्य वयोनिर्णयकारोक्तार्थ एव पर्यवस्यति किंतु साक्षात्तत्पदं विना पदान्तरेण बोधयत्ययं वयोनिर्णयेतु अनृतुमतीति स्पष्टं प्रतिपाद्यते ।

किञ्च प्रौढापदस्य ऋतुमतीत्वबोधकाभिप्रायेणैव तत्कालोचितसुविदितानङ्गविलासा अभिज्ञातदंपतीप्रेमकलहनिवारणकौशला इत्यर्थप्रतिपादनाय स्वविरचितपादारविन्दशतके वयस्यैव प्रौढा शिथिलयति या प्रेमकलहं इति श्रीकामाक्षीप्रसादपरिलब्धविद्याविशेषः

श्रीमूककविः प्रायुङ्क्त अत्र प्रौढापदस्य ऋतुमतीत्वानंगीकारे तत्कालो-
चितप्रेमकलहशिथिलीकरणादिसामर्थ्यं कथं घटेत अपिच अनेनैव
प्रौढाशब्देन पुल्लिंगे प्राप्तयौवनं आदृतविषयाभिलाषं सुतयुवत्यादि-
जन्यसौख्ये निषण्णं पुंमांसमभिप्रेत्य शिवापराधस्तोत्रे तत्रभवन्तः
श्रीजगद्गुरुशंकरभगवत्पादाः प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्च-
भिर्मर्मसंधौ दष्टोऽनष्टविवेकः सुतधनयुवतिस्वादुसौख्ये निषण्णः ।
इति व्यलेखिषुः एवमेव प्राप्ततारुण्येन विशेषशक्तिमानित्यभिप्रायेण
कविसार्वभौमेन भट्टनारायणेन वेणीसंहारनाटके प्रौढानेकधनुर्धरा-
रिविजये इति व्यलेखि लोकेपि पण्डितैः बहुभिः ऋतुमतीविवाह
इति स्थाने व्यवहृताः प्रौढाविवाहाः प्रौढाविवाहखण्डनमित्याद्या
स्सार्वजनीनाः [illegible] श्रीभगवत्पादप्रमुखाः प्रौढा-
पदप्रयोक्तारः [illegible] विमर्शकारनेकमन्तरेण सर्वेप्य-
पण्डितावा [illegible] प्रौढापदं प्रयुञ्जन्ति एवं
प्रौढापदेन [illegible] विराजमानेषु
आकर्णितद्विजवर्यशास्त्रनामग्रामश्रेणि [illegible]शब्दप्रपञ्चतत्वार्थ इव
वयोनिर्णयकारमन्तरेण क्वापि प्रौढापदस्य पुष्पवत्या प्रयोगो न
दृश्यत इति पर्यहासीत् पण्डितमानिविमर्शकारः हन्त एतादृशलेख-
नेन स्वयमेव स्वीयमज्ञानं प्रकटयाञ्चकारेत्यत्र किं वक्तव्यं विबुधानां
यत्तु कथंचित् अर्थसंपादनेपि कानीनस्यात्तदुद्भव इत्युत्तरार्धगतपुत्रो-
त्पत्तिसंभावनाविरोधो दुष्परिहरः नहि अदृष्टपुष्पा कन्या पुत्रं सूत
इति श्रुतदृष्टचरमिति उक्तं इह ब्रूमः कानीनस्स्यात्तदुद्भव इत्यनेन
कन्यारूपेणैव स्थित्वा या पुत्रं उत्पादयति मन्त्रेश्वरप्रसादादिना तदु-
द्भवस्य तस्य कानीनइति नाम अतएव कानीनः कर्णइत्युच्यते

अनृतुमत्यां कुन्त्या मंत्रप्रभावेण हि स जातः अतएव चंपुभारते अपुष्पवत्यामपि मे दशायां आमोदभारोधिकमाविरासीत् इति कुन्तीवचनं संगच्छते अवश्यं एतत् एवं अभ्युपगन्तव्यं नोचेत्

पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषळी ज्ञेया तत्पतिर्वृषळीपतिः ॥ इत्याद्यनेकस्मृतिवचनैस्सह विरोधात् किञ्च सर्वत्र कन्यागमनेषु दोषं बोधयत्सु वचनेषु अविवाहितायां ऋतुमत्यामित्यर्थस्वीकारे अनृतुमतीगमने दोषो भवेद्वा नवा भवद्रीत्या तादृशदोषविधायकवचनाभावात् न दोषइत्येव वक्तव्यं एवंचेत् स्मृत्यर्थनिर्णयपरिपाटी अन्यादृश्येव स्यात् अतः कानीनस्स्यात्तदुद्भवइत्यस्य प्राक्प्रदर्शितरूपेणैवार्थो अभ्युपेयः अतएव

अशक्तामपि तां नग्नं कन्यां दद्यात्तथाविधि । (९-८८)
द्विवर्षात्प्रागेवारब्धं कन्यका मरणं यदि । इत्यादिवचनबोधितानृतुमतीवाचककन्यापदार्थैश्च न विरोधः यत्र क्वापि अर्थान्तरे यदि प्रयोगः लक्षणैव बोधः एवमेव महाभाष्यकारैः कैयटोपाध्यायैश्च कन्याशब्दो निर्णीतइति वयोनिर्णयकारैरुपपादितमर्थं संभ्रमकल्पितइति वदन् अयं व्याकरणमूर्धन्यः विमर्शकारः किंचिदजल्पीत् माभूत्तत्र निष्फलविचारइति विरम्यते मया ।

अपिच एवमेव अमरसिंहोपि कन्या कुमारी गौरी च नग्निकानागतार्तवा इति कन्याशब्दस्य अनृतुमतीवाचकमाचष्टइति वयोनिर्णयकारैः प्रमाणत्वेन प्रदर्शितमिदं वचनं अनूद्य विमर्शकारेण कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकेति अमरसिंहस्य पाठः तुस्थाने चकारं परिकल्प्य स्वोक्तार्थे प्रमाणीकृतः अयमप्यसंगतमित्यादि वर्णितं ।

अत्र किंचिच्चोदयामहे अधुनातनेषु मुद्रितेषु केषुचित् पुस्तकेषु त्वन्तपाठदर्शनात् चान्तपाठः असाधुरिति कथं प्रतिज्ञातुं शक्यते नच मुद्रितपुस्तकेषु पाठव्यत्यासशंकाया अवकाश एव नास्तीति वाच्यं बहुषु च पुस्तकेषु वर्णपदवाक्यपद्यादीनामपि पाठव्यत्यासः भ्रंशश्च बहुधा अनुभूयतएव सर्वैः एवंच प्राचीने ताळपत्रात्मके चान्तपाठे सत्यपि मुद्रितपुस्तकस्थितत्वन्तपाठएव साधुरिति कथं निर्णेतुं शक्यते अपिच किं वयोनिर्णयकाराः स्मृत्यर्थनिर्धारणविषये अमरसिंहवचनं प्रमाणीकृत्य वा प्रावर्तिषत येन स्वानभिमतार्थबोधकमपि वचनं अन्यथा विपरिणमय्यापि प्रमाणत्वेन प्रदर्शयेयुः किन्तु स्मृत्यन्तरार्थपर्यालोचनयैव निरधारयन् एतदविरोधेन यद्यमरसिंहवचनं तदा प्राकृतजनतृप्त्यै तदपि व्यालिखन् नोचेत् न किंचिदपि गणयेयुः नागणनमात्रं अमरसिंहस्य प्रमादएवात्र विषयइतिच न्यरूपयन् स्पष्टमिदं नग्निकापदार्थविचारे वयोनिर्णयएव एवं मुक्तकण्ठं अमरसिंहवचनं असाध्वेवेति पूर्वं निरूपितं दृष्ट्वापि पाठविपरिणामेनापि अमरवचनं स्वसिद्धान्ताय प्रमाणीकुर्वन्ति वयोनिर्णयकाराइति विमर्शकृत्प्रतिपादनं साहसमात्रमेव। किञ्च अङ्गीकृतेपि त्वन्तपाठे भक्षितेपि लशुने व्याधिर्न शाम्यतइति न्यायेना निष्टार्थसिद्धिर्विमर्शकृतः तथाहि गौरीतु नग्निकेत्यत्र तुकारकरणेन गौरीशब्दाद्यः त्रयः अनृतुमतीवाचकाइति भवन्तु नाम कन्याकुमारी शब्दौ तु तत्पूर्वस्थितौ अनृतुमतीं ब्रुवातेवा उत ऋतुमतीं वेत्यत्र इतर मुखनिरीक्षणमन्तरा न निर्धारयितुं शक्यते तेन अस्मिन्नेवार्थे अनयोश्शक्तिरिति अनाविष्करणात् तथाच चक्रवर्ति रङ्गाचार्येण विरचिते लिंगाभट्टीयाख्ये व्याख्याने कन्या कुमारी इत्येते पदे अष्टम-

वयःपूर्ववयस्ककन्यके आचक्षाते इति व्याख्यातं नैव कन्या न युवतिरिति मनुरपि युवतेः प्राक् अनृतुमती कन्येति अभिप्रैति अष्टवर्षा भवेत्कन्येत्यादि स्मृत्यर्थपर्यालोचनेपि कन्यापदं अनृतुमती-मेव बोधयति अतः कन्याकुमारीशब्दौ अनृतुमतीवाचकावेव एवं स्थिते तत्वार्थे ऋतुमतीमपि कन्याकुमारीशब्दौ वदतः इति विमर्श-कारवचनं अत्यन्तप्रलपनमेवेत्यलमतिविस्तरेण तस्मात् पूर्वोक्तमार्क-ण्डदेवलकोक्तेन असंस्कृतां पुष्पहीनामिति, अप्रौढां कन्यकामितिच, वचनद्वयेनापि अनृतुमतीगमनएव दोषस्समर्यतइति सिद्धत्वात् यदुक्तं त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानाल्लिंगात् ऋतुमत्येव विवाह्येति प्रतीयतइतीद मखिलमप्यविचारितरमणीयमिति परास्तं।

यच्चोक्तं विमर्शकृता कन्यामप्रसक्तस्य अनेकदृष्टदोषहेतुभूतस्य व्यवायस्य स्मरणकीर्तनादितदङ्गैकदेशस्य वा वर्जनार्थं ब्रह्मचर्यविधान मिति वयोनिर्णयकारोक्तकल्पने सुदर्शनाचार्योक्तं मैथुने दुर्वारत्वं अतिप्रयत्नवर्जनीयत्वंचेति विशेषणद्वयमनर्थकमेव स्यात् तद्धि बालायां न दुर्वारं नातिप्रयत्नवर्जंचेति।

इदमसंगतं यदा शङ्कितं सुदर्शनाचार्योक्तदुर्वारत्वातिप्रयत्न-वर्जनीयत्वरूपविशेषणद्वयानर्थक्यमिति तदपि नहि कामान्धीकृतस्य जनस्य उचितानुचितसाध्यासाध्यविवेको जायते येन इयं बालिका नास्यां व्यवायकर्माचरितुं युक्तं असाध्यं चेति प्रतिषेधं विना निव-र्तेत स्थितमपि निषेधविधिसहस्रमुल्लंघ्य प्रवर्तन्ते अतिकामुकाः के चनेति किमु वक्तव्यं विदितवेदितव्यानां किंच तत्तादृशं अत्युग्र-तपोविशेषविमलीकृतस्वान्तं तपस्यन्तं कौशिकमपि हठादाकृष्य प्रा-कृतमिव चिरं क्रीडयांचकार रम्भया सह मदनहतकः, अविवेकइव

मूर्तिमति प्राकृते जने कथं कथं वा न प्रकटयेत् मास्त्वपाण्डित्यं, अतः सुदर्शनाचार्योक्ते विशेषणद्वयेपि न कोपि वैयर्थ्यशङ्कालेशावकाशः अन्यच्च विवाहचतुर्थदिने विधीयमानं समावेशनमेव ऋतुमतीविवाहे मूर्धाभिषिक्तं लिंगमिति वर्णितं खण्डयतां वयोनिर्णयकाराणां वचनमनूद्य विमर्शकार आह किन्त्वत्र बोधायनः ऋतुमतीविवाहानुकूलो दृश्यते इव एवं किल बोधायनस्सूत्रयामास विवाहकल्पोपदेशप्रकरणे अतः यदि कामयेत श्रोत्रियं जनयेयमिति आ-अरुन्धत्युपस्थानात् कृत्वा त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ अधश्शायिनौ ब्रह्मचारिणावासाते इत्यादिकं निरूप्य अन्ततः सर्वत्र व्रतान्ते पक्वहोमउपसंवेशनं चेति प्रथम श्रवणे ततश्च यद्विना पुत्रोत्पत्तिफलकत्रिरात्रब्रह्मचर्यादिव्रतानि न फलोत्पादनाय प्रभवन्ति तादृश दृष्टद्वारभूतं उपसंवेशनं व्रतान्ते विधीयते तदपि कथमदृष्टैकफलकं स्यात् दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् तस्मादिह विधीयमानमुपसंवेशनं गुणवत्पुत्रोत्पत्तिफलं प्रति दृष्टद्वारमेवेति युक्तं प्रतिभातीति वर्णितं विमर्शे।

तत्र वदामः। यद्यत्रस्थितोपसंवेशनशब्दस्य ऋतुसमावेशनार्थबोधकत्वं तदा किञ्चिद्दृष्टद्वारकं प्रयोजनं संभवति तादृशार्थबोधकत्वमेव नास्ति संवेशनशब्दस्य स्वापार्थकत्वमेव अतएव संविशन्ति क्षपास्विति नीलकण्ठदीक्षिताः मनसस्संवेशश्चाखिलमत्यादिप्रयोगास्संगच्छन्ते उप इति समीपार्थकोपसर्गसमभिव्याहारेण समीपशयनमित्येव प्रतीयेत नतु पुत्रोत्पादनार्थकऋतुसमावेशनमिति अतएव सुदर्शनाचार्यः उपसंवेशनपदस्य उक्तसूत्रस्थ ऋतुसमावेशनवाचकत्वे ऋतुगादालिंगात् तादृशऋतुसमावेशनमेवेहानूद्यते नेदं पृथक्समावेशनमिति स्पष्टं विवृणोति तस्मात ऋत्वनन्तरक्रियमाणऋतुसमावेशनस्यांगतया

अदृष्टार्थमेवेह मन्त्रजपइति सिद्धं सत्यामपि ऋतुमत्यां अंगीकृतेपि विवाहचतुर्थदिने ऋतुसमावेशने यत् दृष्टफलत्वेन निरूपितं गुणवत्पुत्रोत्पादनं नाम न तत्फलं नियमेन द्रष्टुं शक्यते किं व्यवायक्रियानन्तरंवा उत दशमेवा मासे निश्चयेन गुणवत्पुत्ररूपं फलं लभन्ते लोकाः किन्तु तत्तत्कामनावेगनिवृत्तिमात्रं जायते फलन्तु अदृष्टायत्तमेव तस्मात् विवाहचतुर्थदिने विहिते समावेशने अदृष्टफलकल्पनापेक्षया दृष्टफलकल्पनं न्याय्यमिति कृत्वा ऋतुमतीविवाहे अंगीकृते गुणवत्पुत्रलाभरूपदृष्टफलसंभवात् तथैवांगीकरणीयमिति विमर्शकारोक्तिरत्यन्तमसंगतैव ।

यत्तु प्रथममन्त्रेण स्तोकोतिविवरणक्रियां विधाय अनन्तरसूत्रे सा यद्यश्रुकुर्यात् तामनुमन्त्रयतेत्यश्रुकरणं बालिकात्वे लिंगमिति वयोनिर्णयकारोक्तं तन्न तत्प्रथमप्रवृत्तौ लाज्जातिशयादिना कासांचित् अश्रुकरणसंभवाभिप्रायकत्वात् अतएव तत्र सा यद्यश्रुकुर्यादिति यदि शब्दश्श्रूयते । अन्यथा बालिकाया नियमेन अश्रुपातसंभवेन यदि शब्दो न निबद्धस्स्यान्मुनिना इत्यभाणि विमर्शकृता ।

इदमपि चिंत्यमेव तथाहि बालिकायाएव अविज्ञातविषयव्यापारतया अनुद्भूतगुह्यागुह्येन्द्रियविभागतया च रोदनस्य प्रसक्तिरेव नास्ति अत्यन्तखेदकरे कर्णवेधनादिकर्मण्यपि काश्चित् रोदनं न कुर्वन्ति किमुत अत्र स्तोकोतिविवरणाख्ये कर्मणि समुद्भूतलज्जाभरायाः विदितविषयरसायाः ऋतुमत्याएव तादृशकर्मणि नियमेनाश्रुपातं संभवेत् तत्पक्षएव यदि शब्दस्य वैयर्थ्यं न बालिकापक्ष इति स्पष्टमिदं सर्वेषामपि ।

यच्च गृह्यसूत्रेषु विवाहचतुर्थदिनापररात्रौ विधीयमानसमावेशनं लिंगमाश्रित्य ऋतुमतीविवाहं साधयामइति। तन्न तस्य मन्त्रजपमात्रपरत्वात् इति वयोनिर्णयोक्तमनूद्य समावेशनाश्रितावशिष्टानुवाकजपान् क्रियाविशेषानेककालकर्तव्यानेव विधत्ते तत्रान्तिममात्रस्य कालान्तरानुष्ठानेनखलु विज्ञायते प्रमाणमित्याशंकते विमर्शकारः। नैतादृशशंकाया अत्रावकाशः अत्र हि शेषं समावेशने जपेदिति समावेशनशब्दः उत्तरत्र विधीयमानऋतुसमावेशनस्यानुवादः क्रमजपार्थं क्रियते अस्य च कालान्तरफलदायकादृष्टजनकत्वेन तदङ्गभूतै एतज्जपरूपक्रियामात्रं समानकाले विधीयते नतु तदुत्तरं कार्यमपि तादृशार्थाप्रतीतेः असंभवाच्च। नच ऋतुमतीविवाहे कथमसंभवइति वाच्यं तस्य बहुस्मृतिवचनविरुद्धत्वात् अनेकगृह्यसूत्रानभिमतत्वाच्च अशास्त्रीयमिति प्रागेव निरूपितं अतएव सुदर्शनाचार्योऽपि अत्र त्यसमावेशनञ्च वध्वा सह मैथुनार्थं सह शयनं उत्तरत्र ऋतुलिंगादिति लिंगं प्रदर्शयति नहि स्वतः प्रमाणस्य श्रुतिवचनस्य अन्यश्रुतिवचनलिंगप्रदर्शनं युक्तं अनेन अत्रास्थितस्य क्रमजपार्थमनुवादइति स्पष्टं विज्ञायते। एवमेव सुदर्शनाचार्येणापि एतच्च रागप्राप्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोः विधानमिति सदृष्टान्तं निरूपितं नच हरदत्तव्याख्यया युवतीविवाहोपि प्रतीयतइति वाच्यं इतरप्रमाणशिष्टाचारविरुद्धतया उपेक्ष्यैव सा अनृतुमतीविवाहं पक्षेऽङ्गीकुर्वतः विमर्शकृतो मतेपि एतादृशार्थएव शरणीकरणीयः नान्या गतिः एतेन समावेशनपदलिंगात् युवतीविवाहस्सिद्धतीति केषांचिदुरुक्तिर्दूरापास्ता किञ्च आण्डपिल्लयाराख्याचार्येणापि ऋतुमधिगम्य स्नातायां

समावेशनकाले विष्णुर्योनिमित्यारभ्य तम्भेवायोस्समृच्यतामित्यन्तेन वधूमभिमन्त्रयते यदि चतुर्थीसमावेशनं ऋतुसमावेशनं च युगपत्प्राप्नुतः तदारोहोरुमिति जपित्वा विष्णुर्योनिमिति वधूमभिमन्त्रयते इत्युक्तत्वात् अनृतुमतीविवाहएव तस्याभिमतइति बोध्यते तस्मिन्विवाहे कदाचित् कचित् दैववशात् अतर्कितोपन्नतस्य ऋतुसमावेशनस्य प्रसक्तिश्चेत् तदानीं किं क्रियतइति संदेहे प्राप्ते आह यदीति अयुवतीविवाहवत् युवतीविवाहोपि यद्यभिमतः तदा यदि युगपत्प्राप्नुत इत्यादिपदानां वैयर्थ्यं स्यात् एवं सर्वशास्त्रसंमतेनापि अनृतुमती विवाहएव शास्त्रीयइति सिद्धे हरदत्ताचार्यव्याख्यामेकामवलम्ब्य ऋतुमतीविवाहोपि शास्त्रीय इति स्थापनाय मुधा क्लेशमावहते विमर्शकारः ।

अन्यच्च शेषं समावेशने जपेदित्यत्र सुदर्शनाचार्यव्याख्याने पक्षान्तरं तु मुख्यं सिद्धमेव युवतीविवाहेषु तत्र रागोपि संभवति समावेशनञ्च नियतमेवेत्युक्त्वा एतेन आपस्तंबगृह्ये समावेशनविधिर्नास्ति अस्तीत्यधुनातनानां भ्रान्तिमात्रमित्यादिकं स्वदुरभिनिवेशमूलकं विमर्शकृतः प्रलपनमत्यन्तासंगतमिति गुरुचरणैः वयोनिर्णये सप्रपञ्चं निरूपितं ग्रन्थविस्तरभयात् पिष्टपेषणं माभूदिति मयेह न विचार्यते ।

यच्च चतुर्थीसमावेशनांगीकारेपि समावेशनपदं न व्यवायार्थकं किन्तु सह शयनार्थकमेव यदि ऋतुसमावेशनमभिप्रेतं स्यात् शेषं ऋतुसमावेशनइतिवत् अत्रापि ऋतुपूर्वमेव समावेशनमिति कुतो नोच्यते किं नागरिका मुनयः इत्यादिवयोनिर्णयकारवर्णितमनूद्य विमर्शकृता तेषामियं शैलीति दृष्टान्ताय केचनप्रयोगादर्शिताः (१) ऋतु

कालाभिकामी स्यादिति मनुरिति विषमोयं दृष्टान्तः। इयं शैलीत्यनेन यथान्यार्थकेन समावेशनशब्देन गुणवत्सन्तानोत्पत्तियोग्यव्यवायकर्माभिधीयते एवमन्यार्थकशब्देनान्यार्थप्रदर्शनं यदि भवेत् स दृष्टान्तो भवितुमर्हति ऋतुकालाभिगामीत्यत्र शक्यार्थं विना न कस्यापि अर्थान्तरस्य प्रतीत्यभावेन कथमिदं दृष्टान्ततामयात्। परंतु येतु समावेशनपदं सहशयनमात्रबोधकमिति वदन्ति। तेषामेवेदमनुकूलं तत्कथं समावेशनपदेन ऋतुसमावेशनपदं यद्यभिमतं तदा मुक्तकण्ठं ऋतुसमावेशनमित्येव ब्रूयात् यथा मनुः ऋतुकालाभिगामी स्यादिति ऋतुपदपूर्वकं प्रदर्शयति तादृशाभिप्रायाभावान्नतथा दर्शयतीति। यद्द्वितीयं दृष्टान्तवचनं तस्मिन् युग्मासुसंविशेदिति। (याज्ञवल्क्यः) इदमप्यसंगतं तत्र षोडशर्तुर्निशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति वचनक्रमः तत्र तस्मिन्निति युग्मास्विति पदद्वयसमभिव्याहारात् ऋतुसंवेशनमिति स्पष्टं प्रतीयते। यद्येतत्पदद्वयसमभिव्याहारं विना संविशेदिति पदेन केवलं तादृशार्थप्रतीतिः प्राप्नुयात् दृष्टान्ततां सफलीभवेत् विमर्शकारप्रयासः तद्विपरीतबोधकेनानेन अनृतुमतीविवाहवादिनामेवाभिमतं सिद्ध्यति एवंजातीयकानि त्रिचतुर्वचनानि निजाभिमतार्थसाधकानीति भ्रमेण एतद्दृष्टान्तप्रदर्शनेन समावेशनपदस्य ऋतुमतीसमावेशनमेवेति स्वमनसि दृढतरं निश्चित्य विमर्शकारः समावेशनशब्दस्य सहशयनमात्रसंपादने परिकरबन्धो न समुचितइव वयोनिर्णयकृतामिति स्वपाण्डित्यं प्रकत्यकार्षीत्॥

यत्तूक्तं विमर्शकारेण वस्तुतस्तु आपस्तंबगृह्यपरामर्शे ऋतोः प्रागेव स्त्रीणां विवाहइति स्पष्टं निश्चयकरणमस्तीत्यादिना गृह्यसूत्रेषु

कन्यालक्षणकोटौ युवतिभावो न परिगण्यते प्रत्युत रातां पाली इत्यादिना (रातां रमणशीलां ऋतुस्नातां वा इति व्या) ऋतुस्नाता प्रतिषिध्यते तद्विरोधितया विवाहचतुर्थदिनसमावेशनकथनं भ्रान्तिमात्रमित्युन्मीलितं प्राक् तस्मात् सर्वथा ऋतुमतीकन्याविवाहे वर्जनीयेति आपस्तंबमतमिति यद्वयोनिर्णयकारोक्तं तत् अविमृश्य गदितं स्त्रीषु कादाचित्कमार्तवं गुणकोटौ वा दोषकोटौ वा नान्तर्भवितुं शक्यं तस्य दोषतया गुणतया वा अकथनं असति शास्त्रान्तरविरोधे तद्वत्याः परिग्रहे परित्यागे हेतुर्नस्यादिति च तैरेव गृह्यविचारारंभे निर्णीतं इह तु तद्विरुद्धमभिधीयते गुणकोटौ न कीर्त्यतइति च प्रतिपाद्य युवतीपर्युदासविरोधिचतुर्थीसमावेशनञ्च प्रतिरोपितमेवाधस्ताज्जागर्ति तस्मात् सुदर्शनाचार्यस्य द्वितीयं व्याख्यानमन्याभिप्रायकमित्येव वक्तव्यमिति।

इदं सर्वमज्ञानमूलकं तथाहि गृह्यार्थविचारे वयोनिर्णयकारैः ऋतुमत्याः किं लक्षणमितिचेत् नैतदनुगतरूपेण वक्तुं शक्यं यथा गौरी कन्यादिलक्षणं एकरूपेण वा मतभेदेन वा इयद्धायनीस्त्र्येवेति निर्णेतुं शक्यते तथा अनिर्धारितकालविशेषजन्यस्य ऋतुमतीत्वस्य क्वचिद्रोगेण जन्मान्तरीयपापाधिक्येन वा कालविशेषेष्वजातस्य ऋतुमतीत्वस्य इदन्तया लक्षणकल्पनमशक्यमिति प्राक प्रत्यपादि इहतु गृह्यसूत्रेषु कन्यालक्षणकोटौ (अत्रस्थलक्षणशब्दो निमित्तपरः) यथा सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तमित्यादौ वैय्याकरणैराश्रीयते एवं। तथाच विवाहयोग्यकन्याकानिमित्तपरिगणनकोटौ युवतिमपि न परिगणयन्तीत्यर्थः नतु युवतिभावानुगतसमयलक्षणमित्यर्थः तथाचनैतद्विरुद्धं स्यात् एतेन विमर्शोक्तिरेव विरुद्धा वेदितव्या ।

अपिच अत्रैव किञ्चेत्यारभ्य अत्र ऋतुमती सर्वथा न विवाह्येत्यर्थकरणे वर्षकारिपदव्याख्याविरोधो दुष्परिहरः तत्रैवहि दत्तां गुप्तामित्यादिके सूत्रे चरमं वर्षकारीति पदं वरात् वर्षेणाधिका या अत्यन्तं स्रवति सा वा इति सुदर्शनाचार्यः व्याचख्यौ अत्यन्तस्रावश्च दुष्टरजसएव कन्याया धातुक्षोभवशात् संभवति यदि ऋतुमत्येव सर्वथा न विवाहमर्हतीत्यभिप्रायः स्यात् व्याख्यातुः कथमत्यन्तस्रावयुक्ता न विवाह्येति व्याख्या संगच्छेत तस्मात् एतद्व्याख्यावष्टंभेन ऋतुमती कन्याविवाहे प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थः सर्वथा न सिध्यतीति ।

अत्र प्रतिकथयामः किञ्चेत्यारभ्य न सिध्यतीत्येतावद्वर्णितं व्याख्यानमेकमेवालं ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयइति स्थापनाय दृढतरविधृताग्रहस्य विमर्शकृतः गृह्यतद्व्याख्यार्थाविष्करणे अन्यादृशं मतिकौशलमित्यत्र तथाहि दत्तां गुप्तामिति सूत्रावसाने वर्षकारीं च वर्जयेदिति आपस्तंबेन गदितं तस्य वर्षकारीपदस्य हरदत्ताचार्येण वरजननादूर्ध्वमल्पीयसि काले जाता । तस्मिन्नेव संवत्सरे जातेत्यन्ये । वर्षेणाधिका वर्षकारी । स्वेदनशीलेत्यन्ये । इति व्याख्यातं सुदर्शनाचार्यस्तु वर्षकारी वरात् वर्षेणाधिका । केचित् वरजन्मसंवत्सर एव पश्चाज्जाता । या अत्यन्तं स्रवति सा वा इति व्याचष्टे । अत्र या स्वेदनशीलेत्यन्यइति हरदत्तव्याख्यानुसारेणार्थे अङ्गीकृतेपि वाह्यसर्वशरीरनिष्ठघर्मापरपर्यायरोगयुक्तां वर्जयेदित्येवार्थो न्याय्यः अत्यंत स्रावश्च दुष्टरजसएव कन्याया धातु क्षोभवशादिति विमर्शकृदुरभ्यूहस्य न किंचिदप्यत्रावकाशः एवं पूर्वं परमनालोच्य स्वाभिमतार्थ प्रतिपादनकौशलं वयोनिर्णयकाराणां कथं भवेत् ईदृङ्नवीनव्याख्या

रीत्या व्याख्यानस्य ऋतुमतीविवाहश्शास्त्रीयइति स्थापनाय कुत्रवा प्रमाणं नोपलभ्येत एतद्रीत्या वयोनिर्णयोक्तं असंगतमेव स्यादित्यलमधिकेन । अपिच विवाहकर्मपरिसमापनानन्तरं यदामलवद्वासा स्यादित्यादिसूत्रेण यस्मिन् काले विवाहिता वधू रजस्वला भवति तदा तस्यै श्रुत्युक्तान् (तैत्त २-५) रजस्वलाधर्मान् वरेणोपदेष्टव्यानापस्तंबो विधत्ते इदञ्च धर्मोपदेशाविधानं ऋतुमतीविवाहवादेनैवोपपद्यते इत्यादिगृह्यव्याख्यासमये सुदर्शनाचार्येण यद्विवाहचतुर्थापरराात्रएव कदाचिदृतुसमावेशनमपि कर्तव्यतया प्राप्नोतीत्युच्यते । तस्मिन्नेव समये यदि दैवादृतुसमावेशनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्व'मारोहोरु'मित्यादि जपः ततो विष्णुर्योनिमित्यादिभिरभिमन्त्रणमिति नैतदृतुमतीविवाहाभिप्रायेण किंत्वापत्कल्पेन । तत्र यदि दैवादिति दैवपदग्रहणादितिच यदुक्तं वयोनिर्णयकारैः तत्खण्डनधिया विमर्शकारेण किमपि जल्पितमपि न तस्य तत्खण्डनयोग्यता । किन्तु अनृतुमतीविवाहस्य साधकं भवेदितीदमापातदर्शनमात्रेणैव स्पष्टं प्रतीयतइत्यतो न मयेह विचार्यते । तथाच मनुयाज्ञवल्क्यपराशरादिमहर्षिनिचयप्रकाशितानां स्मृतीनां बोधायनापस्तंबादिविरचितगृह्यसूत्राणां च तटस्थधिया तात्पर्यपर्यालोचनं विप्रकन्यानां विवाहस्य गर्भात् जन्मतोवाष्टमं वयः मुख्यः कालइति ततःपरं रजोदर्शनात्पूर्वमेव गौणोपि कालइति नतु ऋत्वनन्तरमपीतिच स्पष्टतरं विज्ञायते । इत्थं अनृतुमत्याएव विवाहकरणं निखिलशास्त्रसंमतं अखिलास्तिककुलापरिगृहीतं आचारप्रसिद्धं ऐहिकामुष्मिकश्रेयोनिदानं अपवर्गफलप्रदमिति विभावनीयं सुधीरिति सिद्धम् ।

इत्थं श्रीगुरुराजपादयुगळीशुश्रूषयाप्तोज्वल-
त्काटाक्षङ्कुरलेशलब्धधिषणाभाजा मया निर्मिते ।
ग्रन्थेऽस्मिन् यदि चाल्पकोऽपि सुगुणः सश्रीगुरूणामिति
क्षन्तव्या इतरेच दोषनिवहा मत्का इति प्रार्थये ॥

इति श्री प. पञ्चापगेशशास्त्रिविरचित श्रीवयोनिर्णय
भावप्रकाशिकायां गूढार्थविचारनामकं तृतीयं
प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥

वयोनिर्णयभावप्रकाशिकानुबन्धाख्यं चतुर्थं प्रकरणम् ।

क्षोणीदेव सुता विवाहसमयः शास्त्रोदितः प्रागृतो
रित्येनं समयं विहाय चरतां पश्चादृतोः स्वेच्छया ।
दोष स्स्यादिति रौरवादिफलदो ये बोधयन्ते भृशं
ते कुर्वन्तु पराशरादिमुनयोऽस्माकं धियं निर्मलाम् ॥

विमर्शानुबन्धे अत्रोच्यत इत्यारभ्य यद्येवं सर्वाणि ऋतुमती विवाहशास्त्राणि ब्राह्मणमात्रविषयाणि भवन्ती त्येष्टव्यानि तर्हि क्षत्रियादीनां प्रतिषेधएव नस्यात् ऋतुमतीविवाहे अनेवंविध वच-नान्तरानुपलम्भात् अभ्यनुज्ञानार्थं मन्वादिशास्त्रंतु अनालम्बनमेव स्यात् प्रतिषिद्धेहि वस्तुनि अभ्यनुज्ञा स्वारसिकी इत्यादि वर्णितम् ।

अत्र विचारयामः—

उद्वहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तयस्स विप्रो वृषलीपतिः ॥ (अंगिराः)
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

इत्याद्येषु ऋतुमतीविवाहनिषेधपरेषु वचनेषु ब्राह्मणपदोपादानेन इत्थ मेवा त्रार्थो वर्णनीयः त्रीणिवर्षाणी त्यादिवचनबोधितऋतुमतीविवाह करणं यदि ब्राह्मणानामपि तदा उद्वहेदित्यादिवचनेषु ब्राह्मणपदस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् तत्र विनापि तत्पदं ऋतुमतीविवाहव्याहृभि-र्यादृशोर्थ इदानीं वर्ण्यते तादृशार्थस्य प्रतीतेः यदि ऋतुमतीविवाह-निषेधबोधकेषु बचनेषु ब्राह्मणपदं नक्रियते तदा सामान्यरूपेण स्थितानां तद्वचनानां त्रीणिवर्षाणीति वर्षत्रयं दोषाभावं बोधयन्ति

विशेषवचनानि बाधकान्येव भवेयुः उपादीयमानंतु ब्राह्मणपदं व्यर्थं सत् त्रीणिवर्षाणीत्यस्य बाधकं भवति नतु ऋतुमतीविवाहप्रतिषेधः ब्राह्मणमात्रविषयइति तत्र क्रियमाणब्राह्मणपदस्य त्रीणिवर्षाणीत्यस्य बाधनेन सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् तथाच बाधकबाधनमिति फलितं। एतदभिप्रायेणैव भावप्रकाशिकायामपि उत्सर्गापवादन्यायेन त्रीणि वर्षाणीत्यादिवचनानि ब्राह्मणजातिव्यतिरिक्तविषयाणीत्यपि निरूपितानि नच उद्वहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहित इत्यादिवचनस्य ब्राह्मणपदेन तज्जातीयानामेवेति कथं नस्यादिति वाच्यं तथासति त्रीणिवर्षाणीत्यादि वचनानां वैयर्थ्यापत्तेः एवंच ऋत्वनन्तरं वर्षत्रय प्रतीक्षणं ब्राह्मणजातिभिन्नानामेवेति दृढीकृतं अतएव प्रदानं प्रागृतो रिति (गौतमः) अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामित्यादि वचनार्थश्च स्वरसतस्संगच्छते।

अथवा सन्तु ऋतुमतीविवाहप्रतिषेधशास्त्राणि ब्राह्मणमात्रविषयाणि तावतापि नेष्टसिद्धिर्भवतः नच तेषां ब्राह्मणमात्रविषयत्वे एवंविध निषेधबोधकवचनान्तराभावात् ऋतुमतीविवाहबोधनपरमन्वादिशास्त्रस्य वैफल्यं स्यादिति वाच्यं तादृशशास्त्रंतु नियमार्थमिति ब्रूमः। तत्कथमिति चेत् सिद्धेसत्यारम्भो नियमार्थमिति न्यायेन प्रमाणान्तरेण स्वतएव सिद्ध्यस्यास्य पुनर्विधानं नियमार्थं तेन स्वतास्सिद्धोपि ऋतुमतीविवाहः त्रिवर्षपर्यन्तं नातः परस्मिन् काले कर्तव्यइति कालान्तरविवाहकरणव्यावर्तनेन नियमफलंच सिध्यति तथाचाङ्गीकृतेपि निषेब्राह्मणमात्रपरत्वे न मन्वादिशास्त्राणामनालंबनमिति सिद्धं।

गृह्येषु विवाहचतुर्थदिने विधीयमानसमावेशनस्य सहशयनमात्रं मन्त्रजपमात्रंवा तेषामभिप्राय इत्यादिकं सप्रपञ्चं प्रकाशिकायां प्रति-

पादितमस्माभिः तस्मात् स्मृतिगृह्यसूत्रार्थानां सम्यक्पर्यालोचने ऋतोः प्रागेव विप्रकन्यानां विवाहश्शास्त्रीयइति त्रीणिवर्षाणीत्यनेन विधीयमानं ऋत्वनन्तरवर्षत्रयप्रतीक्षणंतु विप्रेतराणामिति निश्चयेन प्रतीयमाने गृह्योक्तसमावेशनादिविरोधसंभवात् पक्षे ऋतुमतीविवाहोङ्गीकरणीय इति विमर्शानुबन्धोक्तं दुराभिनिवेशमूलकमिति परास्तम् ।

ननु संगच्छतां कामं विमर्शकृतव्यवस्था तथापि नसिद्ध्यत्येव रजोदर्शनानन्तरं विवाहः कन्यकानां पराशरस्मृतिविरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् तत्राहि स्मृतौ कन्यकानां विवाहात् प्राक् रजोदर्शने पितृमातृभ्रातॄणां नरकपातश्श्रूयते इत्यादि सप्रपञ्चं पराशरस्मृतिवचनानि निरूप्य मध्ये इतरस्मृतिपुराणवचनविरोधेसति एतदर्थो नग्राह्य इति च कानिचिद्वचनानि विलिख्यान्ततः एवंच पराशराभिहितः कन्यकानां ऋतोः प्रागेव विवाहः प्रशस्त इति सिद्ध्यति सच नकयाचिदपि स्मृत्या विप्रतिपद्यते मन्वाद्यभिमतो गौणकालस्तु नानया स्मृत्या प्रतिषिद्ध्यते इतिच किञ्च अत्र स्मृतौ शुद्धिं प्रकृत्य कन्यायाश्शुद्ध्यशुद्धी प्रतिपादयितुं पठितानीमानि वचनानि स्मृत्यन्तरसंवादं विना नसम्यक् स्वार्थप्रकाशनेऽलं भवतीतिच विमर्शानुबन्धे वर्णितम् ।

अत्र प्रतिवदामः, पराशरस्मृतौ तावत्

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वलेति ॥ ७—६

अत्र अतऊर्ध्वं रजस्वलेति चतुर्थपादस्थरजस्वलापदं गौरीरोहिण्यादिपदवत् रूढ्या कांचित् संज्ञां बोधयतिवा आहोस्वित् यौगिकेन प्रादुर्भूतरजस्का मभिदधाति वा नाद्यः उपस्थितार्थस्य बाधं विनाऽन्वयसंभवे तं परित्यज्य रूढ्याश्रयणे मानाभावात् कथं बाधसंभाव इति चेदु

च्छते एकादशे वर्षे दृश्यरजोहेतुभूता दृश्यान्तरुद्भूत रजोविशिष्टेत्यर्थ मग्न न्तरनुद्भूतं रजः बहिः प्रयातुमीष्टे येनेतादृशार्थकथन मसंगत मिति शंका जायेत न चानेन रजस्वलापदेन दृष्टरजस्केत्यर्थः कथं न स्यादिति वाच्यं अस्य पदस्य तादृशार्थकथनमपि युक्तमेव तथापि तन्न न भवति तत्कथं उत्तरवचने 'प्राप्ते द्वादश वर्षे तु यः कन्यां न प्रयच्छयति । मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितमिति' द्वादशवर्षएव मासि मासि समुद्भवति रजः ततः प्रागेव ताम प्रयच्छ- न् पिता तदानीं तद्रजः पिबती त्युक्तत्वेन तदानीमेव दृष्टरजस्का भवती त्यनेन बोध्यते अतः एकादशे वयसि रजस्वलापदेन व्यवहृता पि भाविदृश्यरजोभावयोग्यान्तर्जातरजस्केत्यर्थ एव न्याय्यः 'तेन

विवाहं चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ।
तस्माद्गर्भाष्टमः श्रेष्ठः जन्मतो वा ष्टवत्सरः ॥ व्याघ्र)
वैवाहिको विधिस्त्रीणा मौपनायनिकः स्मृतः ।
स्त्रीणा मुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत् ।

इत्यादिवचनै रुपनयनस्य मुख्यकालत्वेन निरूपित मष्टममेव वयो भवति तत्स्थाने विधीयमानविवाहस्यापि तादृशएव कालो मुख्यः मुख्यकालेऽनुष्ठातुं न शक्यते चेत् ततः परं एकादशवयःपर्यन्तमेव गौणकालस्याप्यवधिः द्वादशे दृष्टरजस्का भवेत् ततः पूर्वएव वयसि अन्तरुद्भूतरजस्कापि यावन्न दृष्टरजस्का भवति तावदेव गौणकालिक विवाहो प्यवश्यं कर्तव्य इत्याह अत ऊर्ध्वं रजस्वलेति अमुमेव गौणकालं 'त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीमिति' वचनेन द्वादशवयः पर्यन्त मभिप्रैति मनुः । शरीरभेदेनायमभिप्रायोपि सं- भवेदेव एतत्सर्वमनुसृत्यैव 'प्रदानं प्रागृतोरिति गौतमधर्मे')

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां मृतुकालभयात्पिता । (यम) इति ।
पितुर्वेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥(अंगिराः)इति।
प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां मृतुकालभयात्पिता । (वसिष्ठ):इति।
रजस्वला च या कन्या यदि स्याद्विवाहिता ।
वृषली वार्षलेयः स्यात् जातस्तस्यां स चैवहि ॥(लघु)इति।
इत्येवं जातीयकै र्बहुभि स्स्मार्तवचनैः अष्टमादूर्ध्वं रजोदर्शनात् पूर्व मेव गौणमपि विवाहकर्माचरणीयमिति मुक्तकण्ठं विधीयते तथाच पराशरेणापि एकादशवयःपर्यन्तमेव विवाहस्य कालइति अतऊर्ध्वं रजस्वलेत्यनेन ज्ञाप्यतेऽन्यस्मृत्यनुसारेणेति स्पष्टं एतेन एवञ्च पराशराभिहितः कन्यकानां ऋतोः प्रागेव विवाहः प्रशस्त इति सिद्ध्यतीति विमर्शानुबन्धोक्तिरसंगतैव अपिच अतऊर्ध्वं रजस्वलेत्यस्य एकादशे वयसि दृष्टरजोविरहेपि अन्तः पुष्पमुत्पद्यत इति वयोनिर्णयोक्तं किमिदमन्तःपुष्पं बहिःपुष्पमित्यादिपरिहासोक्त्या स्वीयाज्ञान ग्रन्थिमेव प्रकटयतितरां विमर्शकारइत्यलमधिकेन ।

किञ्च प्रकरणं चेदं शुद्ध्यशुद्धिकथनाय प्रवृत्तं न विवाहकाल विधानायेत्यपि प्रतिपादितम् ।

अस्य कोभिप्रायः अथ विवाहप्रकरणमारभ्यत इत्यनुक्त्वा शुद्ध्यशुद्धिकथनाय प्रवृत्तेऽस्मिन् प्रकरणे पठितै र्वचनैः विवाहकाल निर्णयो न कार्य इति वा उत काशुद्धिः अशुद्धिः केति सन्देहे तन्निश्चयाय परमिदं प्रवृत्तमिति वा अथवा नैतत् प्रकरणं वैदिकैरादरणीयमिति वा यद्वा इतरस्मृतिवचनै स्साकमस्य विरोधात् नेदमंगीकरणीयमिति वा नाद्यः प्रधान्येन यस्य कस्य चिद्विषयस्य कथनाय प्रवृत्ते

प्रकरणे मध्ये प्रकरणार्थाविरोधं प्रमाणान्तराविरुद्धं च यदि विषया न्तरमुच्यते तन्नग्राह्यमिति शपथयितं कथं शक्येत न द्वितीयः शुद्ध्य शुद्धिबोधकशास्त्रस्य किं प्रयोजनं शास्त्राणांतावत् साक्षात् परंपर यावा प्रवृत्ति निवृत्त्यन्यतरार्थबोधकत्वमवश्यमंगीकरणीयं तथाच एत त्प्रकरणस्थेन अतऊर्ध्वं रजस्वलेत्यनेनापि एकादशवयः पर्यन्तमेव सा शुद्धा तस्मिन्नेव वयसि वैवाहिकं कर्म समाचरणीयं नातःपरमिति बोध्यते अतएव एवमदातुः पितुः प्राप्ते द्वादशवर्षे इति वचनेन दोषा· धिक्यं विधीयते न तृतीयः तथा प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् किञ्च प्रकर· णस्यैवास्य वैयर्थ्यापत्तेः न तुरीयः तादृशविरोधस्य प्रसक्तिरेव नास्ति।

अपिच पूर्वं मनुस्मृतिविचारसमये 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि' त्युपक्रम्य तन्मध्यपठितं त्रीणिवर्षाण्युमती ति वचनं स्वीयरजस्वलाविवाहस्थापनाय सकरबोधं मूर्धाभिषिक्तप्रमाण· त्वेन विलिखतो मेधाविनः अत्र यादृशशङ्का समुद्भूत् एवं त्रीणि वर्षाणीति वचनं न विवाहप्रकरणस्थं किन्तु आपद्धर्मबोधकप्रकरणस्थ मिति शङ्का कुतो न जायेत तद्वचनेन स्वाभिमतार्थसिद्धिरिति भ्रमः एत- द्वचनांगीकारे निजानभिमतसिद्धिर्भवतीत्येतद्विना न कारणान्तरमुत्प- श्यामः अहो रजस्वलाविवाहस्थापनरूप धर्मकार्येऽभिनिवेश स्सुहृदः।

किञ्च अनेनैव विमर्शे पराशरस्त्वित्यारभ्य एतान्येव वच- नानि तत्रापि विलिख्य अन्ततः यद्यपि संप्रतिपन्नतया निर्दिष्टासु स्मृतिषु इयमेकैव स्मृतिः रजोदर्शनात् प्राक् विवाहाकरणे कन्यायाः तत्पित्रादीनां तद्द्रोढुश्च दोषमात्रं प्रतिपादयति न त्रिवर्षादिरूपं गौण कालमिति व्यलेखि तथाच विमर्शानुबन्धोक्तस्य प्रकरणमिदं शुद्ध्य- शुद्धिकथनार्थमित्यस्य कोऽभिप्राय इति स एव प्रष्टव्यः।

एवंच पराशरस्मृत्यापि ऋतुमतीविवाहोऽशास्त्रीय इति महते दोषायेति च स्पष्टमावेद्यते अतो विमर्शानुबन्धवर्णितमखिलमसंगतमेव

इदमपीह ऋतुमतीविवाहमंगीकुर्वतामपरिहार्यमनर्थान्तरं दृढी-भवति तथाहि सर्वैरपि स्मृत्यादिभिः निषिध्यमानस्य ऋतुमतीविवाहस्या नुष्ठानं महते दोषायेति बहोः कालादारभ्य प्राञ्चः सर्वेपि पण्डितवरा ऐककण्ठ्येन ऋतोःप्रागेव स्व स्व कन्यकानां वैवाहिकं कर्म समाचर-न्निति तमेव पन्थान मनुसरद्भि राधुनिकै रास्तिकनिकरैरपि तथैवानुष्ठा-नेन 'आचारस्यैव साधूना मात्मनस्तुष्टिरेवच' इति (मनुः) धर्मज्ञसमयः प्रमाणं इति (आपस्तंबः) आचारः प्रथमो धर्मः इत्यादिवचनै राचार-स्य मुख्यत्वेन परिगणनात् तादृशशिष्टाचारविरुद्धस्तत्सिद्धान्त इति नच भवतु शिष्टाचारस्य प्रामाण्यं शास्त्राविरुद्धस्यैव तस्य प्रामाण्यं नतु तद्विरुद्धस्यापीति वाच्यं एतादृशाचारएव शास्त्राविरुद्ध इति भावप्रकाशिकायामुपपादितत्वात् किञ्च तुष्यतु न्यायेन रजस्वलाविवाह स्थापने बद्धकङ्कणस्य भवतो मतेऽङ्गीकृतेपि न शिष्टाचारस्य दौर्बल्यं तत्कथं भवता किञ्च शास्त्रैरेकान्तेन ऋत्वनन्तरमेव विप्रबालिकानां विवाहाख्यं कर्म करणीयमिति न बोध्यते किन्तु ऋतोःप्रागेव विवाहस्य मुख्यः कालः तदनन्तरमपि गौणकालः वर्षत्रयमभ्यनुज्ञायत इति सिद्धान्तितं तद्रीत्या ऋतोः पूर्वकाले ततःपरं वर्षत्रयरूपकालविशेषे च विवाहकरणं शास्त्रीयमिति फलति तथाच शास्त्रेण उभयथा काले बोध्यमानेपि कतरः कालो ग्राह्यइति सति सन्देहे यत्राचारस्स्वकुलीनैः पूर्वैः परंपरयापरिगृहीतः सएव ग्राह्यः तथाच वैद्यनाथदीक्षितीये वचनं।

यत्र शास्त्रगतिर्भिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।
उदिते त्नुदिते चैव होमभेदो यथा भवेत् ॥

तस्मिन् कुलक्रमायातमाचारं चाचरेद्द्विजः ।
स गरीयान् महाबाहो सर्वशास्त्रोदितादपि । इति ।

अनेन उदितानुदितन्यायेन उभयथा शास्त्रेण बोधिते स्थले स्व स्व कुलाचारानुगुण्येन व्यवस्था कल्पनीयेति स्पष्टं प्रतीयते तथाच प्रकृत विषये आचारः कथमिति चेत् अतोः पूर्वमेव विप्रकुलीनानां विवाह कर्माचरणमिति सार्वजनीनः पन्थाः एवञ्च रजस्वलाविवाहवादिमतेपि आचाररूपबलवत्प्रमाणान्यथाकरणस्याशक्यतया यद्वर्णितं विमर्शानुबंधे आचारदौर्बल्यमित्यादितत्सर्वं सभ्रमकथितमिति विभावयन्तु विबुधाः ॥

कृत्वादौ च विमर्शनामककृतिं पश्चाद्विचिंत्य स्वयं
दोषोद्घाटनपूर्वकं विरचयन् शङ्कां च किंचित्ततः ।
यां यां स व्यतनोत् समाधिमधुना तासां समासामपि
प्रोक्तं खण्डनमस्तु पण्डितमनःपद्मस्य चण्डद्युतिः ॥

शुभमस्तु ।

इति श्री महामहोपाध्याय, वेदान्तकेसरिनामकबिरुदद्वयेदेदीप्य मानानां, श्री मदद्वैतसभापरिष्कृतानां ब्रह्मश्री प. गणपति शास्त्रिणा सोदर्येण श्री काञ्चीकामकोटिपीठाधिप श्री जगद्गुरुशङ्करभगवत्पादाचार्यवर्यैरगण्यपुण्यपुञ्जलभ्य स्याव्याजानुग्रहविशेषस्याग्रभाजनीकृतेन तदी- यास्थान पण्डितेन प. पञ्चापगेशशास्त्रिणा विरचितेषु ग्रन्थेषु वयोनिर्णयभावप्रकाशि- काया प्रकाशिकानुबन्धाख्यं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।

॥ ग्रन्थश्च समाप्तः ॥

श्रीरस्तु

द्विजकन्या

विवाहकालविमर्शानुबन्धः ।

BRAHMAVADIN PRESS, MADRAS.

(श्रीगुरुभ्योनमः)

सा न स्तनोतु कुशलं कुलशैलकन्या
कण्ठे शिवस्य वरणस्रजमर्पयन्ती ।
उत्क्षिप्तबाहुयुगळा निजबाहुमूल
लोलेक्षणं शिवमवेत्य विनम्रवक्त्रा ॥

कन्याविवाहकालविमर्शने कांश्चिदत्र सुहृदुदितान् ।
दोषाननूद्य कलये समाहितिं यावदस्ति मतिरिह मे ॥

अस्ति किल मया विरचितः कन्याविवाहकालविमर्शो नाम ग्रन्थः । तत्र मे सुहृदः केचिदाविष्कुर्वते दोषान् । तान् यथामति प्रतिवक्तुं प्रयत्यते ।

(1) अत्र प्रथमं तावत् विमर्शकृतं स्मृतिवचनानां विषय व्यवस्थापनमेव न सङ्गतं मन्यन्ते केचित् । तथाहि, विमर्शे खलु ऋतुमतीविवाहनिषेधबोधकानि संवर्तादिवचनानि वर्षत्रयाऽभ्यनुज्ञापरमन्वादि वचनसार्थक्याय, गुणवति वरे लभ्यमानेऽप्यदत्ताविषयतया परं रजसः प्रादुर्भावात् तृतीये वर्षे वरगुणाननादृत्या प्यदत्ताविषयतया च सकोचितानि । नेदं संगच्छते, आचारविरुद्धत्वात्, आचारानुगुणस्य व्यवस्थान्तरस्यैव सम्यक्त्वाच्च, नाचर्यते हि लोके विप्रकन्यकानामृत्वनन्तरं विवाहः, सम्भवति च समीचीनं व्यवस्थान्तरं, यथा ऋतुमत्या-

विवाहनिषेधपराण्यङ्गिरःप्रभृतिमुनिवचनानि ब्राह्मणजातिविषयाणि, ऋ
नन्तरमपि त्रिचतुरवर्षपर्यन्तं विवाहाभ्यनुज्ञापराणिमन्वादि वचना
तु ब्राह्मणभिन्नाद्विजातिविषयाणि, तथाहि—

ऋतुमतीं प्रकृत्य (अङ्गिराः)

उद्वहेदृतुमतीं कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्योह्य पाङ्क्तेय स्सविप्रो वृषलीपतिः ॥

(यम बोधायन पराशराः)

यस्ता विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ॥

उत्तरार्धं अङ्गिरोवचनवदेव ॥

(यम पराशरौ)

यः करोत्येकरात्रेण वृषळीसेवनं द्विजः ।
सभैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
वृषळीयस्तुगृह्णाति ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सदा सूतकितातस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

इत्येवमादिकेषु वचनेषु सर्वत्र ब्राह्मणपद मुपात्तं दृश्यते, नैवं मनु-बोधयनयोः त्रिवर्षाऽभ्यनुज्ञावचनगतं जातिविशेषोपादान मुपलभ्यते, अतस्सामान्य विशेष न्यायानुसरणात् कन्यकानामृत्वनन्तरमपि विवाहाऽभ्यनुज्ञानं ब्राह्मणभिन्नद्विजातिविषयतयैव संकोचनीयमिति युक्तं. एवं हि शास्त्राचारयोः अन्योन्यानुग्रह स्समञ्जस इति.

अत्रप्रत्युच्यते, यद्येवं सर्वाण्यृतुमतीविवाहप्रतिषेधशास्त्राणि ब्राह्मणमात्रविषयाण्येव भवन्तीत्येष्टव्यानि. तर्हि क्षत्रियादीनां प्रतिषेध एव

नस्यादृतुमतीविवाहे, अनेवंविधवचनान्तरानुपलम्भात्, अभ्यनुज्ञानार्थकं मन्वादिशास्त्रं तु अनालम्बमेवस्यात् प्रतिषिद्धे हि वस्तुनि अभ्यनुज्ञा स्वारसिकी, अथचेदेवमुच्यते,

गौतमः (सू) "प्रदानं प्रागृतोः"

बोधायनः " दद्यात् गुणवतेकन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे
अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलां ॥

इत्यादिशास्त्रैर्नग्निकादानविधिबलाक्षेपासिद्धं प्रतिषेधमवलम्ब्य मन्वाद्यभ्यनुज्ञाशास्त्रं प्रवर्तते. तच्च ब्राह्मणेषु माभूदित्यपोद्यते यमादिवचनैरिति, तदपिनयुक्तम्. गृह्यस्मृतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात्. गृह्येषु हि वैवाहिक चतुर्थापररात्रे समावेशनाद्यपरपर्याय मुपगमनं नियत मुपदिश्यते बोधायनादिभिर्मुनिभिः, तत्खलुवचनमनर्थकमेवस्यात् ऋतुमती विवाहस्याऽत्यन्तप्रतिषेधे. न चेदमपि ब्राह्मणेतरविषयमेवोपगमनविधान मिति युक्तं तस्य बोधायनगृह्ये स्पष्टमेव ब्राह्मणविषयत्वावगमात्— तत्र हि.

(सू) " ब्राह्मणेन ब्राह्मण्या मुत्पन्नः प्रागुपनयनात्
जात इत्यभिधीयते " इत्युपक्रम्य

तस्यैव उपनयनेनाध्ययनविशेषेण च व्रतानुचारि, ब्राह्मण, श्रोत्रिय, अनूचान, ऋषिकल्प, भ्रूण, ऋषि, देव, संज्ञाः विधाय तादृशपुत्रकामोद्देशेन वैवाहिकं व्रतमाश्रित्य विशेषा उपदिश्यन्ते. (सू) " अथयदिकामयेत श्रोत्रियं जनयेयमित्यारुन्धत्युपस्थानात् कृत्वा त्रिरात्र मक्षारलवणाशिनावधश्शायिनौ ब्रह्मचारिणावासाते.

अहतानां वाससां परिधानं सायं प्रातश्चालंकरण इक्षुप्रतोद-

योश्चधारणं उभौ कालावग्निपरिचर्या च व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेश नञ्च ” इत्यादिभिरनूचानादिपुत्रकामानां द्वादशरात्रादि वत्सरान्तकालिका व्रत भेदा उपदिश्यन्ते, सर्वेऽपि व्रतभेदा उपसंवेशनान्ता एव विहिताः, तच्च उपसंवेशन, व्यवायाचरणमेवेति निरूपितं विमर्श एव, यदिपुनः उपसंवेशनन्नाम सहशयनमात्रमिति वा, कालान्तरं विहित मृतुगमनमनूद्यत इति वा केचिदाविष्कुर्वन्ति संरंभं, तेभ्यः प्रणामाञ्जलिसमर्पणमेव वर मुत्तरं मन्यामहे । नचेमेकाम्या व्रतविकल्पाः नित्याद्वैवाहिकनियमात् भिन्ना इति युक्तं, वैवाहिक एव प्रकरणे प्रथमोपदिष्ट मरुन्धत्युपस्थानमनूद्यविशेषमात्रोपदेशात्, वैवाहिक धर्मशेषाणां परस्तादेवोपदेशाच्च, न्याय्यं चैतत्, नित्यं व्रतमाश्रित्य पुत्रफलक धर्मविशेषविधानं दर्शपूर्णमासांग मपांप्रणयन माश्रित्य पशुफलक गोदोहविधानवत्, किंच काम्यानि कर्माणि यथावदनुष्ठित कृत्स्नांगोपकृत प्रधानमन्तरा न फलायकल्पन्ते, इत्ययमर्थो धर्ममीमांसायां षष्ठाध्याय तृतीयचरण द्वितीयाधिकरणेन सिद्धान्तितः, (सू) “सर्वाशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथा भूतोपदेशात्”इत्यादिना. अतश्चेदं बोधायनस्य व्रतविधानमन्यथाऽनुपपद्यमानं ब्राह्मणानामपि ऋतुमती विवाहं निश्शङ्कमेव प्रसाधयति, अपिच—स्मृत्युक्त धर्माणां स्मृत्यन्तरापेक्षया यथोचितं सङ्कोचविकल्पौ दृश्येते शास्त्रेषु, नैवं क्वचित् गार्ह्यधर्माणां स्मृत्यपेक्षया गृह्यान्तरापेक्षयावा बाधसङ्कोचविकल्पाः क्रियमाणा दृश्यन्ते, अपिच, स्मृतयो न व्यवतिष्ठन्ते, अमुनापुरुषेणासावेवस्मृतिरनुवर्तनीयेति, गृह्यसूत्राणि तु व्यवस्थितानि,

" शिखां पुण्ड्रं च सूत्रं च समयाचारमेव च ।
पूर्वैराचरितंकुर्यात् अन्यथापतितो भवेत् "

इति वैद्यनाथदीक्षितोदाहृतादापस्तम्बवचनात्. सूत्रान्तरविहितो-विशेषस्तु उपादेयएव सर्वेषां स्वसूत्राऽविरोधे. (यदाह वैद्यनाथीये) (शातातपः)

" सर्वश्रुत्युपसंहारात् श्रौतेपूक्तोयथाविधिः ।
सर्वस्मृत्युपसंहारात् स्मार्तेपूक्तस्तथाविधिः " ॥

इति, अत्रार्थे बोधयनमतस्वीकारस्य विशिष्य प्राशस्त्यमपि-स्मर्यते

(वैद्यनाथदीक्षितीये, अङ्गिराः)

" स्वसूत्रेऽविद्यमाने तु परसूत्रेण वर्तते ।
बोधायनमतंकृत्वा स्वसूत्रफलभाक्भवेत् " ॥

इति, अत एव खलु आपस्तम्बादिभिरनुपदिष्टा अपि, उदकशान्ति, आयुष्यहोम, कर्णवेधन, उपवीतधारणादयः बोधायनोक्ताः सर्वैः आद्रियन्ते शिष्टैः । एतेन बोधायनगृह्यविहितं काम्यव्रतं बोधायनिनामेव, नाऽन्येषामित्याक्षेपोऽपि प्रयुक्तोवेदितव्यः। सर्वेषु गृह्येषु आश्रयभूतस्य उपगमनान्तस्य विवाहाङ्गव्रतस्योपदिष्टत्वात्. विशिष्टपुत्रकामनावता बोधायनोपदिष्टविशेषस्वीकारस्य अविरोधात् ॥ तस्मा न्निरवकाशबोधायनादि गृह्यस्मृतिबलात् मन्वाद्यभ्यनुज्ञात त्रिवर्षाद्यनन्तर-कालेऽपि सावकाशानां यमादिवचनानामेव सङ्कोचो न्याय्यः, तस्मात् विमर्शोक्तैव व्यवस्था सुसङ्गता ।

(2) ननु सङ्गच्छतां कामं विमर्शकृताव्यवस्था । तथापि न सिध्यत्येव रजोदर्शनानन्तरं विवाहः कन्यकानां, पराशरस्मृतिविरोधस्य परिहर्तुं अशक्यत्वात् , तत्र हि स्मृतौ. कन्यकानां विवाहात् प्राग्रजोदर्शने पितृमातृभ्रातृणां नरकपातः स्मर्यते. मोहात्तादृशकन्यावोढुः असंभाष्यतादिदोषकथनपूर्वकं प्रायश्चित्तं च विधीयते, ऋत्वनन्तरं वर्षत्रयादिरूपं कालान्तरं तु नैवोपदिश्यते, तथा च, तद्वचनानि—

प. अ. (7) (4) "अष्टवर्षाभवेद्गौरी नववर्षातुरोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला" ॥

(5) "प्राप्ते तु द्वादशेवर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयं" ॥

(6) "माताचैव पिताचैव ज्येष्ठोभ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वाकन्यां रजस्वलां" ॥

(7) "यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणोमदमोहितः ।
असंभाष्योऽह्यपाङ्क्तेयः सविप्रोवृषलीपतिः" ॥

(8) "यःकरोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति" ॥ इति—

स्मृतिश्चेयं पाराशरी, कलियुगीयवर्णाश्रमादिधर्मोपदेशायैव प्रवृत्ता, परमं खलु प्रमाणमिदानीं कलौ,

प.अ.1.श्लो (24) "कृते तु मानवाधर्माः त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः॥"

इति तत्रैवोक्तत्वात् .

ततश्च कथमेतत् स्मृत्यनभिमन मृत्वनन्तरविवाहं मन्वाद्यभ्यनुज्ञामात्रादाद्रियामहे । तस्माद्विमर्शोक्तो गौणकल्पनाप्यृतुमती विवाहो न सिध्यत्येव ॥

बाढं, विमर्शे प्रत्युक्तोऽपि पुनरुच्चलत्येव पराशरस्मृतिविरोधः अतः अत्रापि प्रत्युच्यते । किं भोः "कलौपाराशराः स्मृताः" इत्यनेन कलौ स्मृत्यन्तराणां अनुपादेयत्वमभिप्रेयते, अथ वा स्मृत्यन्तरवचनैः, पराशरवाक्यानां संकोचोमाभूदिति, आहोस्वित्, प्राशस्त्यमात्रमस्याः, नाद्यः सर्वथास्मृत्यन्तराणा मनुपादेयत्वे पराशरस्मृतावग्रहणादेव यागस्थक्षत्रियवध कौटसाक्ष्यादीनां स्मृत्यन्तरोदितानां पातकत्वमेव नस्यात्, दूरे खलु प्रायश्चित्तकथा, किंच, बहुस्मृतिगृह्यपुराण पर्यालोचनप्रयासपूर्वकं महतो निबन्धान्विरचितवतां विज्ञानेश्वराचार्य हेमाद्रिप्रभृतीनां न केवलं प्रयासवैयर्थ्यं, शास्त्रहृदयाऽनभिज्ञतापि खल्वापतेत्, नद्वितीयः, पराशरविहितानां धर्माणां स्मृत्यन्तरवचनैः सर्वथा संकोचाऽनङ्गीकारे, कलियुगधर्मप्रवर्तक पराशरमुन्युपादिष्टानां पुनर्विवाहादीनां पुराणादिवचनालम्बनेन संकोचकरणमुन्मत्तप्रलपितमेवस्यात् तथाहि—

प.अ.4. श्लो.३०. "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥

इत्यनेन वचनेन स्त्रीणां पत्यदर्शनादिषु निमित्तेषु पुनर्विवाहः स्मर्यते. अयंचपुनरुद्वाहः,

" ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधंतथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुं " ॥

इत्यनेन (आदित्यपुराणवचनेन) युगान्तरविषयतया संकोचितो व्याख्यात्रा. तथा ; (ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविधानप्रकरणे)

प. अ. 12-69. " दशयोजन विस्तीर्णं शतयोजनमायतं ।
रामचन्द्रसमादिष्ट नळसञ्चयसञ्चितं ॥

70. सेतुंदृष्टासमुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यापोहति ।
सेतुंदृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥
यजेतवाश्वमेधेन राजातु पृथिवीपतिः " ॥

इति, पापक्ष्यापन भिक्षाटनादिनियमोपेतसेतुयात्रायामशक्तस्य भूपते रश्वमेधानुष्टानमेत्र प्रायश्चित्तमुपदिश्यते पराशरेण.

" नराश्वमेधौ मद्यंच कलौवर्ज्यं द्विजातिभिः " ।

इत्यनेन (ब्रह्मपुराणवचनेन.) कलावश्वमेधनिषेधः प्रतिपाद्यते निबन्धृभिः । अपिच, सेतुदर्शनरूपं प्रायश्चित्तमपि कलौ महापातकस्य नास्तीत्यभिप्रेयत इव निबन्धृभिः ।

" संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ' ।

इति, कलिवर्ज्येषु धर्मज्ञसमयवचनोदाहरणात् , एवमन्यदपि द्रष्टव्यं. अतश्च, परिशेषात् ,

" कलौ पाराशरास्मृताः " इत्यनेन, कलियुगे, पराशरस्मृत्युदिताः धर्माः प्रशस्ता इत्येव एष्टव्यं भवति ।

इममर्थं श्रीमान् माधवाचार्योऽपि उपोद्घतावसाने विस्पष्टमेवाह,

" यद्यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्तस्य प्रशस्तता ।
विवक्षितानेतरस्य निषेधोऽत्रविवक्ष्यते " ॥ इति

एवं च पराशराभिहितः कन्यकानामृतोः प्रागेवविवाहः प्रशस्त इति सिध्यति. स च न कयाचिदपि स्मृत्या विप्रतिपद्यते. मन्वाद्यभिमतो गौणकालस्तु नानयास्मृत्या प्रतिषिध्यते । किच, अत्रस्मृतौ शुद्धिं प्रकृत्य कन्यायाः शुद्ध्यशुद्धी प्रतिपादयितुं पठितानीमानिवचनानि, स्मृत्यन्तरसंवादं विना न सम्यक्स्वार्थप्रकाशनेप्यलमभवंति. अत्रहि—प्रथमेवचने,

" दशवर्षाभवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला " ।

इत्यनेन, दशमेवयसि अविवाहितायाः कन्यायाः एकादशवयःप्राप्तौ काचिदशुद्धिर्भवति, साच, रजस्वलात्वरूपा, इति प्रतीयते, किमिदं रजस्वलात्वं तदानीं रजः प्रादुर्भावेमाति भवति, आहोस्वित्, वयः प्राप्तिमेव मूलीकृत्य परिभाष्यते, इति न विस्पष्टं. अत्रकेचित्, एकादशेवयसि रजः प्रादुर्भावाभावेऽपि अन्तः पुष्पमुत्पद्यत इति वदन्ति. किमिदमन्तःपुष्पं बहिःपुष्पं अन्तराळपुष्पमित्यपूर्वं उच्यत इति नाहमनुयोक्तव्यः भवादृशेभ्य एव सुहृद्भ्यः श्रूयमाणत्वात्, तानेवान्विष्य पृच्छतु भवान् मूलप्रमाणमस्य. अस्त्विदं. अनन्तरेऽपि,

" प्राप्ते तु द्वादशेवर्षे " इत्यस्मिन् वचने, द्वादशे वयसिकन्या-यामप्रत्तायां यः प्रदाने अधिकृतः पित्रादिः तत्पित्रादीनां, रजःपान-रूप नरकप्राप्तिः उच्यते, तदपिकि वयःप्राप्तिमात्राभिप्रायेण, उत, तदानीं प्राप्तरजोऽभिप्रायेण. ननु, स्पष्टमेम प्रतीयते " मासि मासि रजस्तस्याः " इति उत्तरार्धेन दृष्टरजःकन्यकाविषयतेतिचेत् भवतु तदापि, किं एकादशेवयसि प्राप्तरजसः कन्यकायाः द्वादशेवयसि अप्रदाने वा, तदानीं रजःप्राप्त्यनन्तरमेवाप्रदाने वा रजःप्राप्तेः प्रागेवाऽप्रदानेवेति नैव विस्पष्टं प्रतीयते, यद्यप्यनन्तरे

"मातांचैवेति" वचने कन्यायाविवाहात् प्राक् रजोदर्शने, मात्रादीना नरकप्राप्तिवर्णनात् तदनुसारेण प्राक्तनयोरपि वचनयोः कथञ्चिदर्थ-सम्पादनं संभवति, तथापि नायमर्थः सुप्रतिष्ठितः स्यात् . यतः एकादशेवयसि रजस्वलावदशुद्धिमाप्नोति कन्या, द्वादशे वयस्यप्रदानं पितॄणां नरकहेतुः, साक्षाद्रजोदर्शनं मात्रादीनां नरकहेतुरित्यर्थोऽपि संभवति एतदर्थाभ्युपगमेच कन्याया एकादशवयःप्रभृत्येवाऽविवाह्यता स्यात् " यस्तांविवाहयेत्कन्यां " इतिवचनगततच्छब्देन सन्निहित-श्लोकत्रयोक्ताऽशुद्धिमत्याः कन्यायाः परामर्शस्यैव युक्तत्वात् अत एव खलु व्याख्यातृाऽपि " प्रदानं प्रागृतोः " इति गौतमवचनं " तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमतीभवेत् " । इति यमवचनञ्चोदाहृत्य सर्वत्रसंभवद्रजोदर्शनाभिप्रायपरतयैव व्याख्यातमेतत्प्रकरणगतं वचनजातं. तस्मात् पराशरस्मृतिः नसर्वथा स्मृत्यन्तरानिरपेक्षा-

भवंति. अयमर्थः पराशर मुनिनैव ज्ञाप्यते, "शेषं मुनिविभाषितं" [प] [11] [34] इत्यनेन.

प्रकरणश्चेदं शुध्यशुद्धिकथनायप्रवृत्तं, न विवाहकालविधानायेति प्रपञ्चितं विमर्श एव तस्मान्नानयास्मृत्या मनुबोधायनकृत-मभ्यनुज्ञाशास्त्रं बाध्येत. नचेदेवं कथं बहुस्मृतिपर्यालोचनपुरस्सरं याज्ञयल्क्यस्मृति व्याचक्षाणो विज्ञानेश्वराचार्यः

[याज्ञ 1. 64 "अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृतावृतौ"। इत्यत्र, "एतच्चोक्त लक्षणवरसंभवे द्रष्टव्यं" इति भ्रूणहत्या प्राप्ति सदृशवरसंभवेऽप्यदातृविषये संकोचयेत् स किंविमस्मार पराशरस्मृति किंवा सोऽभूद्युगान्तरे अतोऽत्रविमर्शकृताव्यवस्था न पराशरस्मृतिबाध्येत्युपपद्यते,

(3) ननु, भवत्वेव मन्वाद्यभ्यनुज्ञाशास्त्रस्य पराशरस्मृत्यापि बाधाऽभावः, तथापि तन्नानुष्ठानाय प्रमाणीकर्तुमर्हं, समाचाराऽभाव प्रतिहतत्वात्, सूतिका क्षौरशास्त्रवत् ,स्मर्यते हि सूतिकायाः क्षौर। [वैद्यनाथीये, अखण्डादर्शवचनं]

"दम्पतीशिशुनासार्द्धं सूतकेदशमेऽहनि ।
क्षौरं कुर्युस्ततः पूताः स्नानदानादिकर्मसु ॥" इति ।

अत्र [वैद्यनाथदीक्षितस्य व्याख्या

"अत्रलोके समाचाराऽभावात् न मातुर्वपनं, नापिशिशोः" किंतु पितुरेववपनं कैमुतिकन्यायेन प्रतिपादितं ॥" इति ।

आचारोऽपि खलु परमं प्रमाणमिति समर्थ्यतेमन्वादिभिः,

म. अ. २. ६ "वेदोऽखिलो धर्ममूलं, स्मृतिशीले च तद्विदां"

"आचारश्चैवसाधूनां आत्मनस्तुष्टिरेव च"

[याज्ञवल्क्यश्च] १. ७.

"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतं ॥"

[आपस्तम्बश्च] "धर्मज्ञसमयः प्रमाणं" इत्यादिभिः, बह्वी-ष्वपि स्मृतिष्वा चारस्याऽपि प्रामाण्यं प्रदर्शितं, अतश्चैतादृशाचाराऽभाव प्रतिहतत्वात् "त्रीणिवर्षाणि" इत्यादि शास्त्रस्य,

कथं तदवलम्बेन ऋत्वनन्तरमपि कचिद्विवाह्यन्तां कन्यकाः इत्यभ्यनुजानीयुः शिष्टाः पण्डिताः, तस्मात् ऋत्वनन्तरमपि गौणकल्पे-नास्ति विवाहः कन्यकानां इत्ययं विमर्शोक्तः तवाऽभिप्रायो न सिद्ध्यत्येव ।

सत्यमेवं, अथाप्यत्र किञ्चिदुच्यते, किमङ्गप्रमाणं प्रमाणान्तरेण बाध्येत, उत, प्रमाणान्तरप्रतियोगिकाऽभावेनाऽपि, प्रमाणान्तरेणापि किं प्रबलेन प्रमाणेन प्रमाणान्तरस्यबाधः । आहोस्वित् , तुल्यन्यून बलाभ्यामपि, यत्किञ्चित् प्रमाणं प्रबलेन प्रमाणान्तरेण बाध्यत इत्येव युक्तं । इह खलु भवान् स्मृते राचाराऽभावेन बाधं अभिप्रैति, आचा-रस्य हि समर्थ्यते प्रामाण्यं.

" आचारश्चैव साधूनां " इत्यादिभिः, नैवं तदभावस्याऽपि, किंच, यद्याचाराऽभावेन स्मृतेः बाधोऽभिप्रेयते तर्हि स्मृत्यभावेन आचारस्यापि बाधोदुर्वारः स्यात् ततश्च जैमिनीयानां आचारस्य पृथक् प्रामाण्यव्यवस्थापनं तदवलम्बेन होळाकादीनां धर्मत्व व्यवस्थापनञ्च कथं सङ्गच्छेत, अतो नाचाराऽभावेन स्मृति बाधकथनं उपपन्नं। अथोच्येत, रजोदर्शनात् प्रागेव कन्यका विवाह्यन्ते इत्ययं शिष्टजनानां आचार एव मन्वाद्यभ्यनुज्ञास्मृतेः शिष्टजनोपेक्षितत्वरूप मप्रामाण्यं ज्ञापयति, स एवात्राचाराऽभावः इत्युपचर्यते इति, सत्यं, सदाचारः परमं प्रमाणं उपदिश्यते स्मृत्यादिषु ॥

" आचारः प्रथमोधर्म श्रुत्युक्तस्मार्त एवच ।

तस्मादस्मिन्सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" ॥ इत्यादिभिरनेकत्र.

तथापि नास्य स्मृत्यपेक्षया प्राबल्यमङ्गीक्रियते स्मर्तृभिरभियुक्तैर्वा यद्बलात् अयं क्वचित् स्मृतिमपि बाधितुमीष्टे, सर्वत्रह्यस्य स्मृतितो दौर्बल्यमेव प्रामाण्ये विवक्ष्यते, तथाहि--भवदुदाहृते "वेदोऽखिल" इत्यस्मिन् मनुवचने वेद, स्मृति, वेदविच्छील, तदाचारात्मतुष्टीनां पाठक्रममेव प्रामाण्य प्राबल्य प्रयोजकं मन्यन्ते व्याख्यातारः। इममेवक्रमं याज्ञवल्क्योऽप्याह

"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्यचप्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतं ॥"

माधवीयेऽपि आनुशासनिकवचनं ।

''धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाण प्रथमं श्रुतिः ।

धर्मशास्त्रं द्वितीयन्तु तृतीयं लोकसंग्रहः ॥''

[गौतमोऽपि] (सू)

" वेदोधर्ममूलं, तद्विदां च स्मृतिशीले इति."

[वसिष्ठश्च]

''श्रुतिस्मृति विहितो धर्मः तदलाभे

शिष्टाचारः प्रमाण'' इति.

मनुना भेदेनाभिहितयोः शीलाचारयोः क्वचित् अन्योन्यस्मिन् अन्तर्भावो बोध्यः, किंच

''स्मृतिशीले च तद्विदां " तद्विदांच स्मृतिशीले "

इत्युक्त्या स्मृ त्याचारयोरपि श्रुतिमूलकत्वेनैव प्रामाण्यमुक्तं द्रष्टव्य । अत्रामीषां प्रमाणानां अन्योन्यविरोधे व्यवस्थापि विद्यत एव शास्त्रेषु । तत्र तुल्यबलयोः श्रुत्योः स्मृत्योर्वा विरोधे विकल्पमाह [गौतमः] (सू)

" तुल्यबलविरोधे विकल्पः" इति विकल्पोप्ययं यथा स्वकुलाचारं व्यवस्थित इत्युच्यते ।

[यथाह वैद्यनाथदीक्षितीये, सुमन्तुः]

''यत्रशास्त्रगतिर्भिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।

उदितेऽनुदिते चैव होमभेदो यथा भवेत् ॥

तस्मिन् कुलक्रमायातमाचारञ्चा चरेत् द्विजः ।

सगरीयान् महाबाहो सर्वशास्त्रोदितादपि ॥ इति.

एवमाचारविरोधेऽपि द्रष्टव्यं । श्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधेतु, स्मृतिर्बाध्यते.

[यदाहवैद्यनाथीये, लौगाक्षिः]

"श्रुतिस्मृतिविरोधेतु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधो यदाकार्यं स्मार्तं वैदिकवत्तदा ॥"

तत्रैव संग्रहवाक्यं ।

"श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विरुद्धेषु परस्परं ।
पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यात् इति न्यायविदोविदुः ॥" इति ।

अयमर्थो भट्टपादैरप्युच्यते । (सू)"हेतुदर्शनाच्च" इत्यत्र "यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौवाऽन्यत्प्रतीयते तावत्तयो विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते" इति एवं स्मृत्याचारयोर्विरोधेऽपि [वैद्यनाथीये चतुर्विंशति मत वचनं]

"स्मृतेर्वेदविरोधेन परित्यागो यथा भवेत् :
तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधात्परित्यजेत् ' ॥

लौकिकं वाक्यमिति आचार उपलक्ष्यते निर्णीतश्चायमर्थः [शिष्टाकोपाधिकरणसिद्धान्तवार्तिके]

" शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योः तेनयन्नविरुद्ध्यते ।
तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते ॥
" यदि शिष्टस्य कोपस्याद्विरुद्ध्येत प्रमाणता ।
तदकोपात्तु नाचारप्रमाणत्वं विरुद्ध्यते ॥ " इति

अतश्चैवं विचार्यमाणस्सर्वथाप्याचारो न स्वापेक्षया प्रबलप्रमाणभू स्मृतिं बाधते इत्येतत् युज्यते. यदत्र स्मृते राचारबाध्यत्वे सू काक्षीरवचनोदाहरणं तदपि न विरुद्धं, तद्धिवचनं,

प.अ.९.५५."नास्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाऽऽसनं," इ

पराशरस्मृति वचनेन विप्रतिषिद्धं विप्रतिषेधेच आचारा रोधेन व्यवस्था साधीयसीति वचनमिदं कैमुत्येन पुंमात्रक्ष विधिपरं व्याचख्यौ वैद्यनाथदीक्षित इति मन्तव्यं नैवमभ्यनु वाक्यानां संकोचः क्रियमाणो दृश्यते निबन्धनेषु, गृह्याख्यस्मृत्यन्त नुग्रहश्च भूयानत्र, तस्मान्नोक्तदोषावकाशो विमर्शे. किंच, येनामकेि ऋत्वनन्तरकालिकं विवाहं आपत्कल्पं मन्यन्ते ते विमर्श एव प्रत्युक्त नायमापत्कल्पोभवितुमर्हति इति. येत्वनुकल्पत्वादयं न सर्वानुष्ठानम तीति, ते पण्डिताः मयैवं स्मार्यन्ते, मुख्यकाले कन्यां विवाहयितु शक्तानामेवायं गौणकालः, न शक्तानां, तद्विषयाण्येव कार्त्स्न्येन प्रि

षेधशास्त्राणीति प्रतिपदमुच्यत एव मयेति,

[4] ननु, एवमपि, न कन्यकानामृत्वनन्तरकालिकोविवाहस्सम् ञ्जसः, लोकविद्विष्टत्वात् . लोकविद्विष्टस्यानुष्ठानप्रतिषेधोहिस्मर्यते याज्ञवल्क्येन

(1) (156) " कर्मणामनसावाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नतु " ॥ इति किं योनामविद्वद्भिः निर्विचिकित्समभ्यनुज्ञायते सखल धर्म इत्युच्यते.

(यदाहमनुः)

" विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातः यस्तं धर्मं निबोधत " इति,

(आपस्तम्बश्च) (सू. " यत्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः, यद्गर्हन्ते सोऽधर्मः " इति

(वैद्यानाथीये विश्वामित्रश्च आह)

" यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।

सधर्मोयं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥" इति ।

भवदुक्तश्चायं गौणकालिको विवाहः न सद्भिरभ्यनुज्ञायते, कथमयं धर्म इत्युपदिश्यते भवता ।

उच्यते, यदत्र प्रथमो हेतुरुच्यते लोकविद्विष्ट इति तन्नसिद्ध्यति यतोलोके बह्वयः कन्यकाः द्वादशाद्वयसः परमेव विवाह्यमाना दृश्यन्ते । रजोदर्शनात् प्रागेव विवाह्यन्ते, नानन्तरमिति तु नोत्तरं वयोऽतिपत्तौ तन्निर्णयस्यैव दुःशकत्वात् , प्रत्युत, बहवइदानीं स्पृहयन्ते पण्डिता अप्यास्तिकतमा अपि दैवात्पु नरुद्वाह प्रसङ्गे द्वादशाधिकवयसामेव कन्यकाना विवाहाय, न तथा बालिकानां विवाहाय प्राथमिकेऽपि विवाहे युवानोऽपि, सन्त्येव कुत्रचिदास्तिकतमाः, येनामस्वदुहितरमर्वागेव दशमाद्वत्सरात् गुणवतेवराय प्रयच्छन्ति, नैतावता लोकविद्विष्टत्वं गौणकालिकविवाहस्य, अतोत्र प्रथमोहेतुरसिद्ध एव । यच्चापि हेत्वन्तरं विद्वांसस्साधवोनाभ्यनुजा-

नन्तीति, तदपि न सम्यक् श्रुतिस्मृत्यगोचरेषु देशादि धर्मेषु तन्त्रोपदिष्टेषु वा, आर्याऽऽचारतदभ्यनुज्ञा प्रतीक्षणं न्याय्यं । तदर्थैवेयं

" विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः" इत्यादिस्मृतिः, स्मृतिगोचरेष्वपि शिष्टाचार तदनुज्ञा प्रतीक्षणमिति चेत् कृतं स्मृतिप्रणयनायासेन मुनीनां । किंच, यदिशास्त्र प्रमितेष्वपि धर्मेषु शिष्टसंमतिः प्रतीक्ष्यते तदा किं सर्वेषामपि शिष्टानां सम्मतिः, उत कतिपयानां, सर्वशिष्टसम्मत्यपेक्षायांतु शास्त्रीयेष्वग्निष्टोमादिष्वपि सेदानीं दुर्लभैव भवेत् , कतिपयानामिति तु, संभवत्येवा त्रापि शिष्टसम्मतिरित्युदास्तां तावत् भवान् । वस्तुतस्तु, शास्त्रप्रमितेष्वपि हि धर्मेषु शास्त्रप्रमितत्वनिर्णयो न महतां शास्त्रहृदयज्ञानां विदुषां विमर्श पूर्विकामनुमतिं विना संभवति अतस्तदुररीकृत्यैव इदानीं लोकतन्त्रनिष्णाताः परिषन्मेलनेन महतामाराधनाय प्रयतन्ते. यदिनामते सम्यगनुमन्येरन् घटतां लोकस्यशोभनमिति।

Printed at the Brahmavadin Press, Madras

AN

EXPOSITION

OF

THE TEACHING OF

THE HINDU SASTRAS

IN REGARD TO

The Marriageable Age of Dvija Girls.

PREPARED AT THE INSTANCE OF

THE SOUTH INDIAN

HINDU MARRIAGE REFORM LEAGUE

BY

PANDIT T. V. SRINIVASA SASTRIGAL

PROFESSOR OF DHARMA SASTRA

Mylapore Sanskrit College

 [**Price 12 annas.**

Madras:

PRINTED AT THE ANANDA PRESS

1912.

श्रीरस्तु

द्विजकन्यानाम्

विवाहकालविमर्शः

अयं ग्रन्थः

चेन्नपुर्युपान्तवर्ति मयूरपुरवास्तव्यानां कपालिन्महाशयानां नल्लमुत्तसय्य

मद्रास् संस्कृतकालेज् स्मृतिप्रधानाध्यापकेन

ति. वे. श्रीनिवासशास्त्रिणा

विरचितः

चेन्नपुर्याम्

आनन्दमुद्राशालायां मुद्रितो

विजयताम्

1912

विवाहकालविमर्शस्य शुद्धाशुद्धपत्रिका.

पृष्टम्.	पङ्क्तिः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
2	15	उपतिष्ठमानोाप	उपतिष्ठमानोऽपि
1	8	भारमे	आरभे
2	11	ग्रागेव	प्रागेव
,,	23	प्राकठ्यं	प्राकट्यं
3	3	बिरुदाङ्कितैः	बिरुदाङ्कितैः
5	17	वसिष्ठादिभिः	वसिष्ठादिभिः
6	2-3	एकार्यत्वोपपत्ते	एकार्थत्वोपपत्तेः
8	3-4	ानबन्धाराऽभिप्रेताः	निबन्धारोऽभिप्रेताः
,,	6	निबन्धनां	निबन्धानां
9	16	गर्भाष्टमः	गर्भाष्टमः
,,	17	इत्यष्टमवर्षस्य	इत्यष्टमवर्षस्य
,,	19	ऊर्ध्वे	ऊर्ध्वं
10	12	वसिष्ठः	वसिष्ठः
11	1	' संवर्तः अष्टमे	संवर्तः ''अष्टमे
,,	14	गर्भोष्टम	गर्भाष्टम
12	1	भवेत्कन्या	भवेत्कन्या
,,	13	किञ्चित्कालं	कंचित्कालं
,,	20	ऊर्ध्वे	ऊर्ध्वं
13	3	षोडशब्दां	षोडशाब्दां
,,	8	अष्टवर्षा	अष्टवर्षां
16	14	ऊर्ध्वे	ऊर्ध्वं
,,	21	अर्धेन्दयप्रियं	अर्धेन्द्यप्रियं
21	24	कुलूकभट्ट	कुल्लूकभट्ट
22	3-4	उक्तस्यादिति	उक्तं स्यादिति
23	17	प्रतायते	प्रतीयते
24	9	षटशतेभ्यः	षट्शतेभ्यः
,,	23	सत्य	सप्त
25	7	याज्ञुपैः	याजुषैः
,,	10	स्मत्याः	स्मृत्योः
27	11	[illegible]	ब्राह्मणां

पुटम्.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
27	18	दत्तामामपि	दत्तामपि
,,	24	अययमर्थो	अयमर्थो
28	10	एवं	एव
,,	11	दोष	दोषं
31	15	वृनत्वोक्तेः	व्रनत्वोक्तेः
35	10	लक्षणयवै	लक्षणयैव
,,	18	अष्टमे	अष्टमे
39	25	ब्रह्मचर्ये	ब्रह्मचर्यं
40	13	शब्दा	शब्दो
41	5	तदव	तदेव
42	8	अमरसिंहः	अमरसिंहः
,,	24	त्रिरात्रब्रह्मचर्य	त्रिरात्रब्रह्मचर्यं
43	15	दर्वारं	दुर्वारं
46	1	तस्युः	तस्युः
47	6	तदव्ययसिद्धं	तद्व्ययसिद्धं
48	7	ऐकण्ठ्येन	ऐककण्ठ्येन
,,	14	समावेशन	समावेशनं
49	8	बाधायनेन.	बाधायनेन
50	5	सुदर्शनाचार्यणे	सुदर्शनाचार्येण
,,	13	अरत्निमात्राणि	अरत्निमात्राणि
,,	15	नमल्	तेमल्
51	9	एवं	एव
,	17	प्रदर्शन	प्रदर्शन
52	1	अभिप्रैति	अभिप्रैति
54	19	सपादन	सम्पादन
,,	20	समावशन	समावेशन
57	13	एकान्गि	एकाग्नि
60	18	हेमाद्रयुदितेपु	हेमाद्र्युदितेषु
64	5	पुप्यते	पुष्यते
,,	16 17	तर्ह्य अस्तु	तर्ह्यस्तु

॥ ॐ ॥

अस्ति किल मयूरपुरे संस्कृतमहापाठशाला सुगृहीतनामधेयैः भारतभारतीसुकृतभागधेयैः लोकोपकारनिरतैः यशःकायेनाद्यभुवनमण्डलीमलंकुर्वाणै महाभागैः वी. कृष्णस्वाम्यार्यमहाशयैः प्रतिष्ठापिता। तस्यां पाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकपदमधितिष्ठद्भिः ब्रह्मश्री. श्रीनिवासशास्त्रिभिः पण्डितवर्यैः विरचितोऽयं विवाहकालविमर्शाख्यो ग्रन्थः मम परिशीलनपथमुपानायि। अनुवाच्य चैनं ग्रन्थमभ्यर्थ्यते मयानुमतिः स्वाशयाविष्करणाय।

को नाम न वेत्ति पण्डितगोष्ठीसारज्ञः पण्डितः — यदुत चिराय पण्डिताः प्रायशः तेषु तेषु शास्त्रीयनव्यप्रस्थानेष्वनारतं परिश्राम्यन्तः स्वीयं मतिवैभव वादाहवेषु केवलं विनियुञ्जते ; तत्तच्छास्त्रेषु प्राचीनग्रन्थविमर्शनम्, विशिष्य पूर्वतन्त्रस्य धर्मशास्त्रस्य च सविमर्शं परिशीलनम् आराद्धुत्सृजन्ति ; अद्यत्वे च धर्मस्य पादमात्रेणावशिष्यमाणतां सार्थकयन्तीव धर्मशास्त्र परिशीलनमाशौचकाण्डमात्रविश्रान्तं कुर्वन्त इति। एवंजातीयदुरवस्थायां धर्मशास्त्रस्य, भारतीयजनताया योगक्षेमनिर्वाहः सर्वथा धर्मशास्त्रार्थस्य, विहाय धर्ममात्रादन्यतोऽभिनिवेशम्, विवेचने निर्णये चायतते—इति सुदृढमभिसंधाय, लोकहितैषिभिर्महाशयै रास्तिकैः प्रभुभिः पण्डितैरन्यैश्च आद्यात्विकभारतीय दुःख दुर्दिन पर्जन्यभूत मुख्यावचं वैवाहिकं प्रकारं, अनतिलङ्घ्यशास्त्रम् अपरिभूयच दृष्टं परिष्कर्तुं यतमानैः सोत्कण्ठं जिज्ञास्यमानमपि विप्रतिपत्ति शताकुलतया सम्यक्प्रत्ययपथ दूरीकृतं वैवाहिकं कालं विशिष्य विषयतया आलम्ब्य, सर्वा अपि मूलस्मृतीः निबन्धनानिच अतन्द्रमनवरतं परिशील्य, विवाहकाल-

विमर्शपर मेनं प्रबन्धं विधाय, महामहोपाध्याय ब्रह्मश्री गणपतिशास्त्रिभिः वयो निर्णयाख्ये प्रबन्धे सोल्लुण्ठं साग्रहं साधिक्षेपंच उद्भावितानाक्षेपान् वैवाहिकवयोनिर्णयानुबन्धिनीनां स्मृतीनां योजनप्रकारांश्च सम्यक्परिशोध्य, वयोनिर्णये उपलभ्यमानान् युक्त्याभासांश्च अस्पृष्टग्राम्यतापथम् असंसृष्टदृष्टमूलम् अनुत्सृष्टादृष्टभयम् आविष्कृत्य, शास्त्रतात्पर्यगोचरं विवाहकालं च निर्णीय, महान्तं लोकोपकारम् आहितवद्भ्यः शास्त्रिवर्येभ्यः सबहुमानं धन्यवादसहस्रवितरणेन आत्मानं कृतार्थयितुं प्रयते। प्रबन्धेऽस्मिन् शास्त्रिवर्यैः प्रायशः सर्वाण्यपि विवाहकालानुबन्धीनि प्रमाणानिसम्यक् समालोचितानि; तेषां च तरतमभावः सचमत्कारं परीक्षितः; सन्दर्भरीतौ उपन्यासगमनिकायां च अत्युदारः कल्पः समादृत इति—एतादृशान् बहून् गुणान् उपलभमानाः सर्वेऽपि, विश्वासिमि, न निह्नोतुं प्रभवेयुरात्मीयां प्रवृत्तिं स्वारसिकीम्—'धर्मशास्त्रमर्मज्ञान् बहून् पण्डितान् अतिशेरत एते' इति शास्त्रिवर्याभिनन्दने। तथापि विषयेऽत्र विवाहकालानुबन्धिनि विचारपदवीमारोढुं पुरत उपतिष्ठमानोऽपि वैदिकलिङ्गानां स्मार्तश्रुतीनांच बलाबलसंबन्धी विषयः शास्त्रिवर्यैः प्रबन्धेऽत्र सप्रपञ्चं विचाराय, कुतोऽपि वा हेतोः, न समादृत इत्येतत् शास्त्रतत्त्वविमर्शनकुतुकिनां चेतांसि किञ्चिदिव विमुखी कुर्यात्। अथवैतत्साम्प्रतं मन्ये—यदयं पृथक् प्रबन्धे प्रपञ्चनार्ह इत्यभिसन्दधानैः शास्त्रिवर्यैः विशिष्य विषयमेन मालम्ब्य ग्रन्थान्तरस्य अवतारणाय अवकाशोऽवशेषितः स्यात् इति॥

S. CUPPUSAWMY SASTRI,

PRINCIPAL,

Sanskrit College, Tiruvadi.

॥ ॐ ॥

इहखलु "बोद्धारोमत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः । अबोधोपहताश्चान्ये" इति नैजानुभवाभिलापि कविवरोक्तरीत्या, प्रायशो बहुषु शास्त्रतत्वमजानत्सु, जानत्स्वपि मात्सर्यदुराग्रहादिग्रहग्रस्तेषु कन्यायाः परिणययोग्यं, वयः परिमाणं, तत्वतोजिज्ञासमानैः कैश्चनात्रत्यैः महाशयैः प्रभुभिः प्रेरितै रिहत्य कलाशालायां स्मृतिप्रस्थानाध्यापकैः सुगृहीतनामभिः ब्रह्मश्री श्रीनिवासशास्त्रिभिः विरचितोऽयं ग्रन्थः परमामोदं जनयति ॥ अस्मिन् ग्रन्थे वैवाहिकमन्त्रव्याख्यान कल्पसूत्र, मूलस्मृति, निबन्धनग्रन्थ, रूपाणि सर्वाण्यपि प्रमाणान्याधापोह्वापाभ्या मपक्षपाततोविचारितानि,नेतरग्रन्थवत् अत्र कुत्राप्यप्रामाणिकसरणिरादृता,अतोऽयं ग्रन्थः तत्वबुभुत्सुभिः दूरीकृतदुरभिनिवेशै रसूययाऽस्पृष्टैः शिष्टैराद्रियेतनतरामिति दृढं विश्वसिमि॥

इत्थं मैलापुरस्थापित कलाशालाया अध्यक्षः,

रा. चन्द्रशेखरशास्त्री,

महामहोपाध्यायः.

॥ ॐ ॥

॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥

विवाहकालविमर्शः

पायात्सदा भगवती हिमशैलजाता
सा कापि कल्पलतिका विबुधैकवेद्या ।
गृह्णन् करे कुसुमितामपि यां कपाली
दत्ते फलान्यविरतं द्विजराजमौलिः ॥ १ ॥

नत्वा गुरून् मुनीन् पूर्वान् स्मर्तॄन् गृह्यकृतस्तथा ।
कन्याविवाहकालस्य विमर्शं कश्चिदारभे ॥ २ ॥

उपोद्घातः.

इह खलु विदितमेवैतत्सर्वेषां यद्भारतवर्षीयाणां कन्यकाः प्रायशः क्वापि देशे जातौ वा विवाहं विना न स्थाप्यन्त इति.

तत्रापि वैदिकं पन्थानमनुरुन्धाना द्विजातयस्सुतरां न क्षमन्ते कालातिक्रमं कन्याविवाहे । अस्मत्प्राक्कालिकास्तु प्रायेणाऽर्वागेव दशमात्संवत्सरात् विवाहं कन्यकानां निर्वर्तयामासुरिति आयात्येव कर्णपथम् ॥ इदानीं खलु प्रायो नाऽर्वाग्द्वादशाद्वत्सरात् कन्यकानां विवाहः क्रियमाणो दृश्यते । ततःपरञ्च त्रयोदशाद्यापञ्चदशवत्सरं बह्वयः कन्यका विवाह्यमाना दृश्यन्ते ॥ तत्र च नाऽविदितोऽयं हेतुस्सर्वेषाम्, यदाङ्गलविद्यायां किञ्चिदधीतिनोऽपि प्रथमं बहुशतप-

रिमितां वरदक्षिणां निश्चित्य, ततःपरं कन्यां स्वयमवेक्षन्ते । यद्यन्योन्यं मनोनयनानुरागः तर्ह्येव विवाहस्सिद्ध्यति भूयसा धनव्ययेनेति ॥ इममेव पन्थानमनुरुन्धते वेदाधीतिनोऽपि । किं बहुना, सर्वेऽपि ॥ सतिचैवं विवाहविलम्बहेतौ कथं कन्यका रजो न पश्येयुः । किं वा कुर्युः पित्रादयो बान्धवाः । परन्तु न पश्यन्त्येव यावद्विवाहं रजः कन्यकाः । पश्यन्ति तु कतिपयैरेव दिवसैर्मासैर्वा विवाहात्परम् । हन्त किल पूयेमह्येव रजसा कन्यकानां साक्षात्, परम्परया वा । धन्यान्यस्माकं हव्यानि कव्यानिच । कृतार्था हि पितरः ॥ अलमतिवादेन.

एवमास्तिकजनानामपि कन्यार्तवगोपने हेतुः ब्राह्मणजातावृतोः प्रागेव विवाहकरणमिति रूढमूलोऽयमाचार एव । यद्येवमेव पुंसामपि कश्चित्कालनियमः स्यात् विवाहविधौ नैवं विधः क्लेशस्स्यात्कन्यापितृणाम् ॥ सत्त्व जाग्रत्यपि कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्यनिषेधशास्त्रे, सत्स्वपि दृष्टदोषेषु, नपुंसां परिदृश्यते विवाहकालनिर्बन्धः । तत एव खलु दीनाढ्यविभागं विनैव "कन्यापितृत्वं दुःखाय" इत्ययमाभाणको विप्रजननामात्रं विषयीकरोति ॥ यद्यप्ययमनिवारणीय एवाऽऽचारः साधूनां, तथापि यदि कन्यकानां ऋत्वनन्तरमपि कञ्चित्कालं विवाहकालमभ्यनुजानाति शास्त्रम, तर्हि किञ्चिदपि विश्रान्तिस्स्यादेव कन्यापितृणामिति बहवोऽधुनातनाः प्रेक्षावन्तो मन्यन्ते ॥

सतिचैवमेतादृशाना परार्थैकपराणां प्रोत्साहनात् कतिपयेभ्य प्राग्वर्षेभ्यः व्र. श्र. श्रीनिवासशास्त्रि महाशयैः श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनेन कश्चिद्ग्रन्थः प्राकठ्यं नीतः "ऋतुमतीविवाहः" इत्याङ्गलभाषायाम् । ऋतुमतीनामेव विवाहश्शास्त्रीय इति तदभिप्रायः । तञ्च सर्वजनीनतायै द्राविड्यां भाषायां विपरिणमय्य प. नारायणार्य-

नामा कश्चिन्महाशयः प्राचीकटत्। गच्छति च तस्मिंस्तत्रतत्र चक्षुर्गोचरताम् इदानीमुपलभ्यते 'वयोनिर्णयाख्यः' कश्चित् वेदान्तकेसरि महामहोपाध्याय बिरुदाङ्कितैः प. गणपतिशास्त्रिवर्यैः गीर्वाणवाण्या निर्मितः पूर्वनिर्दिष्टग्रन्थस्य खण्डनरूपो ग्रन्थः। अस्य च ऋतोः प्रागेव कन्यकानां विवाहश्शास्त्रीयः, न परस्तात् इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यः॥ सविवेचमनयोः ग्रन्थयोः कतरः साधीयानिति तत्त्वं बुभुत्सन्ते केचन महाशयाः। तदनुरोधादेवाऽस्य मारम्भो विमर्शस्य॥

॥ इत्युपोद्घातः॥

परिच्छेदः I.

स्मृत्येकवाक्यता.

ऋतुमती विवाहग्रन्थाभिप्रायः

अत्र पूर्वग्रन्थकृतः ' विवाहक्रियाविनियुक्ता मन्त्राः अर्थतो विमृ- ' श्यमानाः प्राप्तयौवनानामेव कन्यकानां विवाहं- ' ज्ञापयन्ति । गृह्यसूत्राण्यपि विमृश्यमानानि त- ' मेवार्थं पोषयन्ति।स्मृतयस्तु काश्चन संवदन्त्यमु 'मर्थं पुरातन्यः।काश्चन विसंवदन्तेऽर्वाचीनाः।तत्र ' च स्मर्तृषु सर्वप्राचीनो मनुः। स च कन्यकानां द्वादशे वयसि तदन- ' न्तरं वा विवाहस्य मुख्यं कालमभिप्रैति । कदाचित् वरानुरोधात् ' अष्टमवर्षमपि अभ्यनुजानाति । अन्येतु स्मृतिकारा यावद्यावत्कन्य- 'कानां विवाहकालं सङ्कोचयन्ति, कालातिक्रमे दोषञ्च गुरूकुर्वन्ति, 'तावत्तावदर्वाचीना एव भवेयुरित्यनुमाय मन्त्रगृह्यार्थानुसारित्वात् ' मन्वभिप्रेत एव कन्याविवाहकालः समुचितः.' इति सविस्तरं प्रतिपाद्य निरधारयन्.

वयोनिर्णयस्य प्रासङ्गिकविषयाः

वयोनिर्णयकारास्तु अयमर्थः सर्वथा न घटत इति सविस्तरं निरूपयन्ति । (1) तत्रप्रथमं महता ग्रन्थसन्दर्भेण स्त्रीरक्षणं प्रतिपादयन्ति । तच्चाऽविप्रतिपन्नमेव सर्वेषाम् । (2) स्त्रीणां नित्योविवाह इति चाभ्यु- पगन्तव्यमेव सर्वैः । स खलु मौञ्जीबन्धनस्थानीयः स्त्रीणां, यदकरणे द्विजातित्वमेव न सिद्ध्येत् ॥ (3)यत्तु पुंसां विवाहः काम्य इति तच्चिन्त्यम् ; यतः,

" गार्हस्थ्यमिच्छन् व्रतिकः कुर्याद्दारपरिग्रहम् ।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसो वा पि भवेत् परिव्राडथवेच्छया । "

इत्युदाहृतवचनेन विकल्पमात्रं प्रतीयते ।

" अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेणविना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥ "

इति दक्षेणाऽनाश्रमवासे प्रत्यवायश्च स्मर्यते । ततो विमृश्यमानो ब्रह्मचर्याद्यन्यतमाश्रमपरिग्रहः वैकल्पिकनित्य एव स्यात् व्रीहियववत् ॥ भवतु नाम काम्यो नित्योवा गृहस्थाश्रम. । सर्वथाप्ययमप्रकृतः ॥

(1) अतः परं स्मृतीनां पौर्वापर्यव्यवस्थां निराकार्षुः वयोनिर्णयकाराः, यथा,

" श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् " ॥

इत्यादिभिरनेकत्र धर्माधर्मव्याख्यातृमुन्यन्तरानुवादस्य मनुनैव क्रियमाणत्वात् पौर्वापर्यकल्पनं दुःशकमिति ॥

(2) युक्तश्चैतत् यतो यमबोधायनवसिष्ठादिभिः स्वस्वस्मृतिषु मनोरिव मनुनाप्यन्य स्मृत्यनुवादः क्रियते यथा,

" वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्धुषिक इशते" (VIII-140)

" शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ " (III—26)

इत्यादिषु ॥

(5) यत्तु स्मृतीनामेकवेदमूलकत्वात् एकवाक्यतासम्पादनेनैवानुष्ठेयार्थनिर्णयः कार्य इत्याह—यथा "एकमूलत्वात् स्मृतीनामेकार्थत्वोपपत्तेः, एकमेव हि नित्यसिद्धं वेदं तपोविशेषादीश्वरानुग्रहाच्च मूलमुपलब्धवन्तो महर्षयस्तदनुभावितमर्थमस्मार्षु स्तत्रतत्र स्मृतिषु" (21 पृ) इति.

इदं तु चिन्त्यम्, यतो भगवान् व्यास एव श्रुत्यादीनामैकमत्यं दुस्सम्पादमभिप्रैति ।

"तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्यतत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतस्सपन्थाः ॥"
(महाभारतं, वनपर्व, अ. 3 1 श्लो-11.) इत्यत्र.

किञ्च पराशरस्मृतिव्याख्योपोद्घाते माधवाचार्योऽप्येकवाक्यता सम्पादनमशक्यमनावश्यकञ्च मन्यते ।

"स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः।
कल्पनीयेति चेद्ब्रूहि सर्वज्ञम्मन्य साधकम् ॥

यावत्यः स्मृतयस्तासां सर्वासामनुसारतः ।
साकल्याद्वेदस्मदादेस्तत्र शक्तिर्नविद्यते ॥

स्वेन दृष्टास्तु यावत्यस्तासा मित्यप्ययुक्तिमत् ।
क्वचित्कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितः ॥

अल्पिका मानुषी बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ।
अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ॥" इत्यादिभिः

परस्ताच्च—

" अत एव निबन्धेषु " इत्यस्य व्याख्यारूपेणाह—
" देशभेदात्कालभेदात् पुंभेदादन्यथान्यथा ।
पर्यवस्यतिशास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् " इति ।

अथवा सम्पाद्यतामेकवाक्यता । इयं खलु शैली निबन्धॄणाम्, यदेकवाक्यतासम्पादनेनैवाऽनुष्ठेयार्थव्यवस्थाकरणमिति ॥ निबन्धैकशरणाहि वयम्। मिताक्षरामाधवीयादिनिबन्धानामुल्लङ्घने निरालम्बा हि भवेम । अत एवाऽत्राऽपि ग्रन्थे तदनुरोधेनैव विमर्शारम्भः क्रियते

यच्च सुकन्याख्यानाद्यवलम्बेन स्त्रीणामैच्छिको विवाह इति पूर्वग्रन्थकृदाशयमुल्लिख्य महता संरम्भेन खण्डनं तदपि न्याय्यम् । यतो देवानां ऋषीणाञ्च चरितं साकल्येनाऽस्माकमनुष्ठानाय न भवति । यदाह— बोधायनः ॥

" अनुष्ठितन्तु यद्देवै र्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठेय मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् " ॥ इति । आपस्तम्बश्च ॥

" दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसञ्च पूर्वेषाम् ।
तदन्वीक्ष्यप्रयुञ्जानस्सीदत्यवरः ॥ इति

स्मतिचोदितमवश्यकर्तव्ये स्त्रीणां विवाहे तत्कालनिर्णयाय प्रवृत्तयोः ग्रन्थयोः द्वादशात्परमेव मुख्यं वयो विवाहस्येति वदन्तं पूर्वग्रन्थं खण्डयन्नुत्तरग्रन्थ एवं वदति। तद्यथा " नित्ये च सति विवाहे स्त्रीणां कतर'स्मिन् वयसि स मुख्यः, कदाचायमशास्त्रीय' इतीदमिदानीं विचारणीयम् । तत्र ऋतोः परमेव 'वयो ब्राह्मणस्त्रीणां विवाहकर्मण्यङ्गभूतो मुख्यः कालः; नातः प्राची' नमिति श्रुत्यादि सिद्धोऽर्थ इत्यधुनातना मेधाविनः । गर्भाष्टममेव

वयो निर्णय-कारांभिमतो विवाहकालः ॥

'वयो मुख्यः कालः,ततः परन्तु विवाहकरणमशास्त्रीयमेव सर्वथेति,
'सांप्रदायिका मन्यन्ते''। इत्यमुमेवार्थं स्मृत्याद्युदाहरणेन साधयन्ति.

किमत्रत्येन सांप्रदायिकशब्देन विज्ञानेश्वरमाधवादयो निब-
न्धारोऽभिप्रेताः, आहोस्विदाधुनिकाः धर्मशास्त्र-
प्रवक्तारः। आधुनिकाश्चेत् , तेऽपि किल प्रायशो
निबन्धनामेवार्थान् विविच्य वदन्तो दृश्यन्ते। स-
चाऽभिप्रायो निबन्धानामिह प्रकटयिष्यते तत्र

प्रकृतग्रन्थकृद-
भिप्रायः ॥

तत्र। वयो निर्णयाख्य ग्रन्थे तु खण्डयग्रन्थानुरोधेन मूलस्मृति-
वचनसङ्कलनेनैव व्यवस्थाकृता ॥ तेषामेव स्मृतिवचनानां एकवाक्य-
तयार्थपर्यालोचनात्, अन्यनिबन्धपरामर्शाच्च अस्माकमन्यथैवार्थः
प्रतीयते। तद्यथा ''यावद्रजोदर्शनं कन्यकानां प्रदानस्य मुख्यः
'कालः, ततःपरं यावद्वर्षत्रयं गौणः कालः, तदनन्तरं पित्रादीनां
'दानाधिकारो व्यपैति। कन्यातु गुणवन्तं तदभावे गुणहीनं वा
'सवर्णं सा पिण्डयादिदोषरहितश्च भर्तारं स्वयमेव वृणुयात्'' इति.

अत्र कन्यकानां विवाहस्योपनयनस्थानीयत्वं स-
र्वसंप्रतिपन्नम्, कालश्चानयोस्तुल्य इति। यथाह
–व्याघ्रपादः ॥

स्त्रीणामुपनय-
नस्थाने विवाहः ॥

'' उपायनोदितःकालः स्त्रीणामुद्वाहकर्मणि।
स्त्रीणामुपनय स्थाने विवाहं मनुरब्रवीत्॥'' इति

उपनयनस्य हि यावद्द्वादशवर्षं मुख्य एव कालोऽभिप्रेयते, स्म-
र्तृभिर्निबन्धृभिश्च। यदाह अपस्तम्बः ' वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत।
'ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्। गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशेषु राज-
'न्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्'' (ख. I. सू. 19) ''अथ काम्यानि, सप्तमे
'ब्रह्मवर्चसकामं, अष्टम आयुष्कामं, नवमे तेजस्कामं, दशमेऽन्नाद्य-

'कामं, एकादश इन्द्रियकामं, द्वादशे पशुकामं" (ख. 1. सू. 21-26)
'इति। अत्र उज्वला "एतानिषट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि, सर्वत्रोपन-
'यीतेत्यपेक्ष्यते। अचार्याधीनः स्यादित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिव्रतानि
'वक्ष्यन्ते, तेष्वसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणाऽनुकल्पानाह—" आ-
'षोडशात् ब्राह्मणस्याऽनात्यय., आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आचतुर्विं-
'शाद्वैश्यस्य" ॥ यथा व्रतेषुसमर्थ स्स्यात् यानिवक्ष्यामः" ।(आप. धर्म-
'ख 1-27) इति - तथा निर्णयसिन्धुकारोऽपि, "अथोपनयनमि"त्यु-
पक्रम्य क्रमेणाष्टमादि द्वादशवयः पर्यन्तान् कालान्निरूप्य "गौणका-
'लमाह --मनुः आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्रीनातिवर्तते। आद्वा-
'विंशात्क्षत्रबन्धो रा चतुर्विंशतेर्विशः" इति द्वादशादेव वयसोनन्तर
मुपनयनस्य गौणकालमभिप्रैति ॥

विवाहस्यमुख्यः कालः।

एवं कन्याविवाहस्याऽपि कालविशेषबोधकानि स्मृतिवचनानि तत्र तत्र निबन्धेषु प्रकृतोत्तरग्रन्थे चोपलभ्यन्ते। यथा माधवीये यमः

"विवाहं चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः।
तस्माद्गर्भाष्टमः श्रेष्ठः जन्मतोवाऽष्टवत्सरः॥"

इत्यष्टमवर्षस्य विधिः। तथा तत्रैव संवर्तः।

"अष्टवर्षाभवेद्गौरी नववर्षातुरोहिणी।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला॥" इति। तत्रैव यमः

"अष्टवर्षाभवेद्गौरी नवमेनग्निका भवेत्।
दशमेकन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषलीस्मृता॥" इति

तत्रैव गौर्यादिलक्षणकथनपूर्वकं तासां दानफलविशेष उक्तो मरीचि वचनेन।

"गौरी न्ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत्।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम्॥" इति,

तथावैद्यनाथदीक्षितीये मनुः

"त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यांद्वादशवार्षिकीम्
(व्या) एतद्रजो दर्शनाभावे वेदितव्यम्" इति।

तथा निर्णयसिन्धौ महाभारत वचनं,

"त्रिंशद्वर्षष्षोडशाब्दां भार्यां विन्देत नग्निकाम्
द्वयष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः॥" इति

अत्र षोडशवर्षाया नग्निकात्वविशेषणेन रजो दर्शनाभावे षोडशवार्षिककन्याया विवाहोऽपि प्रशस्त एवेत्यर्थो लभ्यते॥ तथा वयो विशेषाऽनुपादानेनाऽनृतुमती विवाहं प्रतिपादयन्ति कानि चिद्वचनानि, यथाऽत्रैव खण्डनग्रन्थे वसिष्ठः

"प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात पिता।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति॥" इति। तत्रैव संवर्तः

"तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत" इति। बोधायनोऽपि।

"दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्"॥ इति। माधवीये संवर्तः।

"रोमकालेतु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम्।
रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वो वह्निस्तु कुचदर्शने॥
तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्" इति।

गौतमधर्मेप्युक्तम्। "प्रदानं प्रागृतोः।" इति,

अमीषां वचनानां पर्य्यालोचने यावद्रजो दर्शनं कन्यकानां विवाहस्य मुख्यकालतैवप्रतीयते । अष्टमस्य तु अतिप्रशस्तता । इत्थ-मेवाभिप्रेत्य वैद्यनाथदीक्षितो वर्णाश्रमकाण्डे निरचैषीत्— यथा तत्र

" संवर्तः अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
'दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली भवेत् ॥" आपस्तम्बः ।

" दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ।

'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजस्त्रीणां प्रवर्तते" । एतच्च प्रायिकाभि-'प्रायम । न पुनर्द्वादश एव रजस्वला भवतीति । कासांचिदर्वागपि 'रजोदर्शन सम्भवात् । अत एव यमसंवर्तौ । " दशवर्षा भवेत्कन्या 'अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला" । इति, एवञ्च यावद्रजो दर्शनं न सम्भवति, 'तावत्कन्यात्वमुक्त भवति । अत एव यम. । ' तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां 'यावन्नर्तुमती भवेत् " ॥ इति

युक्तञ्चैतत् । यतो देशकुल शरीरपुष्ट्यादिनिमित्तवशेन भि-न्नकालिकमेव रजोदर्शनं कन्यकानां लोकेऽनुभूयते । ततश्च गर्भाष्टम-प्रभृति यावद्रजो दर्शनं कन्यकानां मुख्यो विवाहकालो भवतीति स्थितम् ॥

क्वचिद्गुणवद्वराऽपेक्षया गर्भाष्टमात्प्रागपि कुमारीणां विवाहो ऽभ्यनुज्ञायते । यथा माधवीयेमनुः ।

विवाहस्य गौणः कालः। बालिशा विवाहः ।

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपितान्तस्मै कन्यां दद्याद्यथावि-धि ॥ ",९.८ इति ॥

(व्या) अप्राप्तामपि अप्राप्त विवाहसमयां बालिकामपीत्यर्थः" । वैद्यनाथदीक्षितीयेऽपि यमः ।

"बालिशा या भवेत्कन्या गुणाढ्यो यदि लभ्यते ।
दद्यादप्राप्तकालेऽपि देशकाल भयान्नरः ॥ " इति,

अस्मिन्नेव बालिका विवाहे किंचित् विशेषोऽभिहितो माधवीये—"प्राशस्त्यमाह मरीचिः ।

'जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।
'कुमारी वरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा॥इति। आनुशासनिकेच
'जातमात्रातु दातव्या कन्यका सदृशे वरे ।
'काले दत्तासु कन्यासु पिता धर्मेण युज्यते ॥ " इति

यथाच गुणवद्वराऽपेक्षया बालिकाया अपि विवाहोऽभ्यनुज्ञायते, एवं गुणवद्वराऽलाभेऽपि तल्लिप्सया कन्यकानामृतोः परमपि वर्षत्रयं दानकालोऽभ्यनुज्ञायते । ततो वर्षं यावत् कन्यानां स्वयंवरकालः । यथा माधवीये—"दृष्टेतु रजसि,सत्स्वपि पित्रादिषु किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयेत् । तदाह बोधायनः ।

ऋत्वनन्तरं विवाहः·

'त्रीणिवर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
'ततश्चतुर्थे वर्षेतु विन्देतसदृशं पतिम् ।

'अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥ इति (बो IV-I-II)
मनुरपि,

'त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमतीसती ।
'ऊर्ध्वन्तुकालादेतस्माद्विन्देत सदृशंपतिम् इति मनु-IX-90)"

अत्र कन्यकानामष्टमवर्षात्प्राक् द्वादशवर्षात्परस्ताच्च विवाहस्य णकालता वर्णनं श्रीमन्माधवाचार्य वैद्यनाथदीक्षितयो स्तुल्यमेव श्यते तन्निबन्धयोः ॥

निर्णयसिन्धुकारस्तु कुमारीणां यावद्दशवर्षं मुख्यं दानकालं ततो यावत्षोडशवर्षं गौणश्चाभिप्रैति। यथा "महाभारते

'त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्यां विन्देतनग्निकाम्।

'ह्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मेसीदति सत्वरः।

'अतोऽप्रवृत्ते रजसिकन्यां दद्यात् पितासकृत्।

'तत्रैव। सप्तसंवत्सरादूर्द्धं विवाहः सार्ववर्णिकः।

'कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः।" इति (मनुः) त्रिंशद्व-र्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। ह्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः। यद्यपि 'विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बु-धैः' इति संवर्तोक्तेः 'अत ऊर्द्ध रजस्वला' इत्यादेश्च दशवर्षादूर्द्ध वि-वाहो निषिद्धः, तथापि दातुरभावे द्वादशषोडशाब्दे ज्ञेयं। "त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम्।" इति पराशरामाधवीये-बोधायनोक्तश्चेति"॥

वैद्यनाथदीक्षितस्य तु यावदृतुदर्शनं मुख्यः कालः तदनन्तरं गौण इति प्रागुक्तम्। एवमेवाभिप्रायो माधवाऽपरार्कादीनामपि। अन्यथा निबन्धृणां 'त्रीणिवर्षाण्यृतुमती" इत्यादि वचनोदाहरणं अ-नर्थकमेव स्यात्॥

विषयव्यवस्था

सति चैवं यानि वयोनिर्णयकारोदाहृतानि विवाहात् प्राक् रजः पश्यन्त्याः कन्यायाः तत्पित्रादीनां तद्दातुश्च दोष प्रतिपादनपराणि, यथा "अङ्गिराः, पितृवेश्मनि या कन्या रजस्तु समुपस्पृशेत्" इत्यादीनि वचनानि, तानि सर्वाण्यपि पूर्वोक्त व्यवस्थाया अविरो-धेनैवाऽर्थवत्तां प्राप्नुवन्ति। तद्यथा

अत्र यद्दातुर्दोषकीर्तनं "ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितर-मृच्छति" इत्यादिषु तत्सम्भवत्यपि गुणवति वरे यः काले कन्यां न प्रयच्छति तद्विषयम् ॥ यो वा गुणवद्वराऽलाभे ऋतोः परस्तात् तृतीये वर्षे विशिष्टगुणरहितायाऽपि न प्रयच्छति तद्विषयश्च ॥ यदाह बोधायनः --

'त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्य संशयम् ।" (IV-13)

"न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक् पृथक् ।

एकैकस्मिन् ऋतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥" (IV-14)

वसिष्ठश्च --

"यावच्च कन्या मृतवः स्पृशन्ति तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम्।
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्या माता पितृभ्यामिति धर्मवादः।"

(अ-17-61) इति ॥

अनयोः वचनयोः यदा पित्रादिर्दृष्टरजसं कन्यां सदृशे वरे याचमानेऽपि न प्रयच्छति तदा प्रभृति प्रत्यृतु स्वयंवरकालः॥ भ्रूणहत्या प्राप्तिरुच्यते । अयाचमाने तु सदृशे वरे यदा तृतीयमपि वर्षमतीयात्तदा एका भ्रूणहत्या इति च ॥ चतुर्थतु वर्षे न दानाधिकारः पित्रादेः । तत्र स्वत्वाभावात् - यदाह मनुः स्वयंवरं प्रकृत्य

"पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्या मृतुमतीं हरन् ।

सहि स्वाम्यादतिक्रामेत् ऋतूनां प्रतिरोधनात्" ॥ (IX-93) इति, अतस्तृतीयवर्षे गुणवद्वराऽलाभे भ्रूणहत्या भयान्निर्गुणायाऽपि दद्यादेव कन्यकां, "अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ।" इति बोधायन स्मरणात् ।

नन्विदं नग्निकाविवाहपरम्? "दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे। अपिवागुणहीनाय" इति गुणवद्ब्रह्मचारिसंप्रदानक-नग्निकादानस्यैव गुणवद्वराऽलाभे संप्रदानान्तरं गौणमुपदिश्यते॥बाढमेवं, अस्मिन् हि वचने गौणसंप्रदानकदानस्य कारणमुच्यते। "नोपरुन्ध्या द्रजस्वलां" इति. स च रजस्वलोपरोधः सामान्यतो दोषइति ज्ञायमानस्सन् विशेषमाकांक्षते।तत्पूरणश्चाऽनन्तरेण वचनेन क्रियते। "त्रीणिवर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति। स तुल्यं भ्रूणहत्यायै-दोषमृच्छत्यसंशयम्॥" इत्यनेन स दोषो भ्रूणहत्यारूपः। स च रजोदर्शनानन्तरं त्रिवर्षात्यये भवतीति॥एवमेवाभिप्रेत्य "दद्याद्गुणवते-कन्यां" इत्यादिकं प्रकरणं व्याचक्षाणो गोविन्दस्वामी, "ऋतुमत्याः कन्यकायाः अप्रदाने भ्रूणहत्यातुल्यो दोषोभवतीतिवक्तुकामः कन्यादानप्रकरणमारभते" इत्यवतारयत्। अत एवास्य श्लोकस्याऽस्मदुक्तार्थ एवसमञ्जसः॥ किञ्च त्रिवर्षमध्येऽपि यदियाचमानाय गुणवतेवराय न ददाति तदैव पित्रादेर्भ्रूणहत्यादोषः। यतो बोधायनः—

"ययाचतेचेद्देयं स्याद्याचतेचेत् पृथक् पृथक्। एकैकस्मिन् ऋतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत्"। इति याच्यमानायाः कन्याया अप्रदान एव दोषं प्रशास्ति॥

वसिष्ठश्च कुल्यैस्सकामामभियाच्यमानां" इति याच्यमानतया कन्यां विशिनष्टि॥ सकामामित्यनेन कन्याभिप्रायस्यापि आदरणीयताद्योत्यते॥ एवं च यावत् त्रिवर्षमेव रजो दर्शनात्पित्रादीनां दानाधिकार इति स्थितम्। ततस्तु चतुर्थ वर्षे. पित्रादेर्दानाधिकारो निवर्तते इत्युक्तम् प्राक्।

तत्राऽपि यदिकन्या सदृशं गुणहीनं वा न वृणुयात् तत्परमुत्सर्गशास्त्र दृष्टं वृषलीत्वं दुर्वारमेव। तद्वोढुश्च वृषलीपतित्वं॥ सर्वेमि-

दमभिप्रेत्यैव "अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृतावृतौ"। (याज्ञ-2-64) इति वचनं व्याचक्षाणो विज्ञानेश्वराचार्यः "अतो यस्याधिकारः, सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्या मृता वृतौ प्राप्नोति। एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम्" इति व्याचख्यौ। तत्र स्मृतौ प्रतिपादितलक्षणसम्पन्नवर संभवेऽपि यदा ऋतुमतीं कन्यां पित्रादिर्नप्रयच्छति। तदा प्रभृति प्रत्यृतु भ्रूणहत्यादोषं प्राप्नोतीति तदर्थः ॥

वरलक्षणानिच प्रथमं कन्यालक्षणान्युक्त्वा तदतिदेशपूर्वकं निर्दिष्टानि याज्ञवल्क्येन ॥

"एतैरेवगुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः
यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जन प्रियः" इति॥ I-55)
अतिदिष्टानिच लक्षणानि

"अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्" (I-52)
"अरोगिणीं भ्रातृमतीं असमानार्ष गोत्रजाम्।
पञ्चमा त्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा"॥ (I-53)
दशपूरुष विख्याता च्छ्रोत्रियाणां महाकुलात्।

स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात्"॥ (I-54)
इत्युक्तानन्यपूर्वत्वादीन्येव ॥

अत्रानन्यपूर्वकत्वं वरलक्षणेषु अतिदिशन्मुनिः द्वितीयभार्यात्वेन कन्यकादानमप्यर्थात् प्रतिषेधति। तच्च विद्यमानभार्यायाः सुरापानादिदोषाभावएव। यथा स एव

'सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्न्य प्रियंवदा।
स्त्री प्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुष द्वेषिणी तथा॥"

(याज्ञ-I-73) इति।इममेवार्थमभिप्रेत्याऽऽपस्तम्बोऽप्याह—

"धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत" (2-11-12) । इति । एवम-नन्यपूर्वत्वादिषु बहुषु गुणेषु विवक्षणीयतया प्राप्तेषु विना सापिण्ड्यादिदोषान् अवश्य विवक्षणीयान् गुणानाह — माधवीयेयमः ।

"कुलंच शीलञ्च वपुर्वयश्च विद्यांच वित्तंच सनाथताञ्च ।
एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्याबुधैः शेषमचिन्तनीयम्" ।इति॥

एवं कुलादिगुणसम्पन्नायैव कन्यादातव्या, विवाहश्च प्राग्रजोदर्शनात्कर्तव्यः,इत्ययमर्थो न सर्वसुलभस्स्यादित्येव मन्वादिभिर्गौणोऽपिकालोऽभ्यनुज्ञायते ॥

कन्चिद्रजोदर्शनानन्तरं त्रिवर्षादूर्ध्वमपि स्वयंवराधिकारः स्मर्यते ॥ यथाह विष्णुः । " ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्" इति । "इदं विशिष्टगुणवरलाभविषयम्" इति माधवादिभिर्व्याख्यानम् ॥

ननु यद्यप्येवं कन्यकानां रजः प्रादुर्भावात् परं यावद्वर्षचतुष्टयमस्त्येव विवाहाभ्यनुज्ञा । स तु विवाहो न धर्माय भवेत् । यस्मात् ' पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता" इति इदं कश्यपवचनमुदाहरन् अपरार्कः - "वृषली धर्मोऽनधिकारिणी" इति व्याचख्यौ । तस्मात् "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमास्युः क्रमशोऽवराः । मनु. III-13) इत्यसवर्णोद्वाहाऽभ्यनुज्ञावद्भोग एव केवलमभ्यनुज्ञायत इति युक्तम् ।

सत्यमुक्तं "वृषली धर्मोऽनधिकारिणी" इति अपरार्केण । तत्तु सदृशवरसम्भवेऽपि अदत्ताया एवेति न्याय्यम् । यतोऽनेनैव परस्तात् " त्रीणि वर्षाणी"त्यादि मनुबोधायन वचनाभ्यां पितृशासनोदीक्षणस्वयंवरौ प्रतिपादितौ दृश्येते॥ किञ्चात्र दोषाऽभावः स्पष्टमेव स्म-

र्यते मनुना—यथा "त्रीणि वर्षाणी"त्यादिना वर्षत्रयप्रतीक्षास्वयं-वरविधानाऽनन्तरम्,

"अदीयमाना भर्त्तारं अधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति"(IX-91)

इति अत्र च एनश्शब्दवाच्यो वृषलीत्वरूपो दोष एव। स्मृत्यन्तरेषु तस्यैव दर्शनात् । न च कन्याहरणनिमित्तकं राजदण्डहेतुभूतं किल्बिषमपोद्यते इति वाच्यम् ।

"योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥" (VII-304.)
"कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत्।"(VIII-365)

इति तुल्योत्कृष्टयोः किल्बिषाऽभावस्याऽष्टमाध्याये स्त्रीसंग्रहणाख्ये प्रकरण एव प्रतिपादितत्वात् ॥

अपिचास्य विवाहस्य धर्मार्थताऽन्यत्रापि स्मर्यते ॥ माधवीये स्वयंवरं प्रकृत्य **नारदः** ।

" सवर्णमनुरूपञ्च कुलशीलवयःश्रुतैः ।
सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥ "

इति ॥ अत्र "कन्या सवर्णं वरं प्राप्य" इत्यध्याहृत्य योजना कृता **माधवाचार्येण** । न चास्य वचनस्य पित्रादिदात्रभावप्रयुक्ताऽनृतुमतीस्वयंवरविषयत्वं शङ्कनीयम्! विशेषाऽदर्शनात् ॥ "अदीयमाने"ति मनुवचनेनैकार्थता प्रतीतेश्च ॥ तस्मान्नायं विवाहः केवलभोगाय, अपि तु धर्माय प्रजायै चेत्यनवद्यम् ॥

(II) मनुस्मृति विचारे यदुच्यते **वयोनिर्णयकारैः**"त्रीणि वर्षाण्यृतुमती"त्यादिवचनानि शूद्रविषयाणीति तदिहोक्तरीत्या प्रत्युक्तं

द्रष्टव्यम् । "नैनः किञ्चिदवाप्नोति" इत्यत्र वृषल्या वृषलीत्वं वृषलस्य वृषलीपतित्वञ्च न भवतीति व्याहतत्वात् ॥

यच्चात्र लिङ्गमुपन्यस्तं शूद्राविषयत्वे.
"पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्या मृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्या दतिक्रामे दतूनां प्रतिरोधनात् ।" (IX-93)
इति शुल्कप्रतिषेधः शूद्रविषयत्वं गमयतीति ॥ तदप्यसिद्धम् । शुल्कवदासुर विवाहः ब्राह्मणविषयेऽपि धर्मत्वेनाभ्यनुज्ञायत एव।

"षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोवरान् ।
विट् शूद्रयोस्तुतानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्" ॥ (मनु-III-23.)

इति । अस्तु वा वचनमात्रमिदं शूद्रविषयम् । प्रकरणन्तु सर्वथा न शूद्रमात्रविषयं भवितुमर्हति । इदं हि स्त्रीपुंसधर्माख्यं प्रकरणं चतुर्वर्णसाधारणमेव ॥ अवान्तरमपि प्रकरणं कन्यादानकालमुद्दिश्य प्रक्रान्तं दृश्यते । अत्र

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथा विधि" (IX-88)

इत्युपक्रमो दृश्यते । अस्मिन् वचने उत्कृष्टवरलाभे सति अप्राप्तविवाहकालां कन्यां यथा विधि दद्यादित्यर्थो लभ्यते ॥ दानञ्चात्र विवाहोपलक्षणं तत्कालश्च,

"अमन्त्रिकातु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथा कालं यथा विधि।" मनु (III-66.)

इत्युपनयनादनिर्दिष्टो गर्भाष्टमादिरेवेति युक्तम् । स हि द्विजकन्यामात्रगोचरः कथं शूद्रां गोचरयेत् ॥ उपसंहारेच

"नानुशुश्रुम जात्वे तत् पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम्" (IX-100.)

इति क्रियमाणः शुल्कनिषेधोऽपि द्विजातिमेव गोचरयति ॥ यश्च " आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् इति " शूद्रग्रहणं तत् अपि शब्दात् कैमुत्येन द्विजाति विषयत्वमेव प्रकरणस्याऽऽपादयति॥अन्यच्च प्रकृत समाने प्रकरणे समानमेवार्थं स्मरन् बोधायनोऽपि ' दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे। " इत्युपक्रममाण ब्रह्मचारिपदेन प्रकरणस्य द्विजातिपरत्वमेव बोधयतीति व्यक्तम् ॥

III यदपि मनुस्मृतौ 'त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत''इत्यादीनामापद्धर्मत्वमुच्यते वयो निर्णयकारैः,यथा,"अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि' (IX-50) इत्युपक्रम्य "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति संज्ञितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च" (IX-103) इत्यु संह्रियमाणप्रकरण मध्यपठितानां सर्वेषामापद्धर्मत्वादिति ॥ तन्न । इदं हि महाप्रकरणं स्त्रीपुंधर्माख्यं, "अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि । " इत्यारभ्य, "यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम । मिथो भजेताऽऽप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ"। IX-70 इत्यन्तं नियोगधर्मः कथ्यते।स एवाऽऽपद्धर्म इतियुक्तम्॥ तदनन्तरं "न दत्वा कस्य चित्कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः ।" (IX-71) इत्यारभ्य मुख्य एव खलु धर्मः कथ्यते । उपसंहारेच "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति संज्ञितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च"(IX-103 इत्यत्र स्त्रीपुंसयोः धर्मउक्तः आपदि नियोगेन येयमपत्यप्राप्तिः सा चोक्ता, इत्येवाऽन्वयः सङ्गतः। आपदि स्त्रीपुंसयोर्धर्मइति तु न सङ्गच्छेत ॥

"पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः । संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्" इत्युपक्रम्य साकल्येन संयुक्तस्त्रीधर्मानुपादिश्याऽनन्तरं बीजयोनिबलाबलञ्च निरूप्य ततः परं खल्विदं प्रतिज्ञायते ॥

"एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि"॥(IX-56 इति

एतदुपरितनानां सर्वेषामापद्धर्मत्व मभिप्रेतमित्यपि न युक्तम् । "आपद्यपत्यप्राप्तिश्च" इत्यपत्यप्राप्तिग्रहणवैय्यर्थ्यापत्तेः । तस्मान्नि-योगेनाऽपत्यप्राप्तिमात्रमिहाऽऽपद्धर्मः । तदन्ये मुख्या एव धर्मा इति नात्र त्रिवर्षोर्दीक्षणादौ आपद्धर्मत्वशङ्कावकाशः ॥

(IV) यच्चापीदमपरमुच्यते वयो निर्णयकारैः। मनुः सर्वथा ऋतुमत्याः कन्यायाः विवाहं नाङ्गीकारोतीति—यथा "अपि च ऋतुमती त्वस्य कन्या दोषेषु परिगणनं नास्तीत्येव तावदसिद्धम् । प्रथमं तस्यैव परिगणनात् । क्षतयोनिर्हि ऋतुमतीनाम भवति । क्षतयोनिश्च कन्या सपिण्डादिवद्विवाह्यैव न भवतीत्यादितएव,विवाहप्रकरणे मनुःप्रतिषेधती"त्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण, तत्खलु दुस्साधम् । तत्र हि वचनद्वयं मनोरुदाहृतम् ।

"असपिण्डा च यामातुः असगोत्रा च यापितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ॥" III—5.
"सर्ववर्णेषुतुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन संभूता जात्याज्ञेया स्तएवते।" मनु X—5.

इति ।

अत्र "असपिण्डा च या मातुः"इति वचने "दारकर्मण्य मैथुनी" इति वैद्यनाथीय स्मृति मुक्ताफलो दाहृतःपाठः ।"अमैथुनी—अक्षतयोनि"रिति तदीय व्याख्या च वयो निर्णयकारैराद्रियेते।इदन्तु वचनं न केवलं वैद्यनाथीय एव दृश्यते।परन्तु मिताक्षरा, अपरार्क,माधवीय,निर्णयसिन्धु मदनपारिजातेष्व प्युपलभ्यते। सर्वत्रापि "दारकर्मणि मैथुने" इत्येव पाठः । मदनपारिजाते "मैथुने निधुवने" इत्यपि व्याख्यातम् ॥ सर्वानिमान्निबन्धान् मुद्रितां मूलस्मृतिं कुल्लूकभट्टकृतान्तद्व्याख्याञ्चोपेक्ष्य स्मृतिमुक्ताफलपाठमेव साधीयांसं मन्यन्ते । एतत्पाठाऽऽदरणे युक्तिरप्युपन्यस्ता । "सर्ववर्णेषु

तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु" इति वर्णव्यवस्थापरे वचने अक्षतयो
य एव याः पत्नीत्वमापादिताः तासु जातानामेव पुत्राणां सवर्णत
मुच्यते । तस्माद्विवाहप्रकरणेऽपि तदर्थकमेव कन्या विशेषणमु
स्स्यादिति, पाठान्तरन्तु मुद्रणलेखनप्रमादकृतामिति च॥ सर्वश्चैत
भ्युपगच्छामः । यतो वैद्यनाथदीक्षिताः परमं प्रमाणं द्राविडानाम
अभिप्रेतार्थस्तु न सिध्यति वयोनिर्णयकृताम् ॥ ते खल्वक्षतयो
पदं अनृतुमतीवाचकं परिकल्प्य स्वाभिमतमर्थं साधयन्ति । तद्व
व्याख्या विरुद्धम् ॥ मनुस्मृतिं व्याचक्षाणाः मेधातिथिप्रभृतयस्
र्वेऽपि पदमिदमन्यथैव व्याचख्युः॥ यथा ' सर्ववर्णेषु तुल्यासु" इ
स्य व्याख्यानावसरे मेधातिथिः । "अक्षतयोनिग्रहणं पुनर्विवा
पत्नीत्व माशङ्कमानं निवर्तयति । सहोढजकानीन मानणां च" इति
सर्वज्ञ नारायणः । " अक्षत योनिषु. परिणेतुरन्येनाऽसं स्पृष्टास्
एतेन पौनर्भवस्यापि अब्राह्मण्यमुक्तम् ॥" राघवानन्दः। "अक्षत
निष्विति विशेषणात् कानीनादेर्द्विजत्वं गौणम्" ॥ नन्दनः । "अक्
योनिषु अनन्यपूर्वासु"॥ रामचन्द्रः। "सम्भोगादक्षता योनयः या
ताः, तास्विति." ॥ सर्वेऽप्यमी अक्षतयोनि शब्दस्य अस्पृष्टमैथुना
कन्यां वाच्यतयाऽभिप्रयन्ति ॥ कुल्लूकभट्टस्तु—यद्यप्यस्मिन् श्लो
अक्षतयोनिपदं स्पष्टं न व्याचष्टे, अन्यत्र तु स्पष्टमाह—

"पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।
नाऽकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः॥" (9-8 22

इत्यत्र। व्याख्याया अतिविस्तृतत्वात् सर्वत्र सुलभत्वाच्च
लिख्यते । तद्विवक्षितार्थस्तु, अकन्याऽक्षत योनिः सात्र पुरुषान्त
भुक्तपूर्वा इत्ययमेव ॥

एवमन्यत्रापीदं पदं व्याख्यातं दृश्यते । यथा बोधायन ध
शास्त्रे—

"निसृष्टायां हुते वापि यस्यै भर्ता म्रियेतसः ।
साचेदक्षतयोनिस्स्याद्गतप्रत्यागता सती ।

पौनर्भवेन विधिना पुनः संस्कार मर्हति" (12-18) अस्य गोविन्दस्वामि व्याख्या —

"निसृष्टा उदकपूर्वं दत्ता । हुते वापि होमेऽपि निर्वृत्ते । भर्ता म्रियेत। साचेत् भार्या अक्षतयोनिः अस्पृष्ट मैथुना स्यात् । गतप्रत्यागता" इति ॥ याज्ञवल्क्य स्मृतावपि ।

"अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूस्संस्कृता पुनः ।
स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत्"॥ (1 67)

अत्र मिताक्षरा —

"अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति॥ पुनर्भूरपि द्विविधा। क्षताऽक्षताच्च । तत्र क्षता संस्कारात् प्रागेव पुरुषसम्बन्ध दूषिता । अक्षता पुनः संस्कार दूषितेति" ॥ अत्रैव, अपरार्कः व्याख्या । प्रथमं अक्षतयोनिं पुनर्भुवं व्याख्याय "या कौमारं पतिमुत्सृज्याऽन्यैस्सह सुरतमाचर्य पुनः पूर्वमेव पतिं परिगृह्णाति सा गतप्रत्यागता क्षतयोनिश्च" इति. अत्र स्पृष्टमैथुना क्षतयोनिः।अस्पृष्टमैथुना अक्षतयोनिरित्यर्थः प्रतीयते॥अतश्च,अमैथुनी अक्षतयोनिरिति व्याचक्षाणैर्वैद्यनाथदीक्षितैरपि अस्पृष्टमैथुनेत्येवाऽर्थो विवक्षितः स्यादित्येव युक्तम् ॥ तस्मादेतद्व्याख्यावष्टम्भेन 'मनुः नतुमतां विवाहमभिप्रैति । किन्तु प्रतिषेधमेवाऽभिप्रैतीति" साधनं सुतरामनुपपन्नं ॥

तदेवं वयो निर्णयोदाहृत वचनानां माधवीयादि निबन्धानाञ्च सावधानपर्यालोचनायां ऋत्वनन्तरमपि कन्यकानां गुणवद्वराऽलाभे वर्षत्रयं दानकालः । तत्परं वर्षमेकं स्वयंवरकाल इत्यविवादं सिद्ध्यतीत्यलमति प्रपञ्चेन—

॥ इति स्मृत्यैकवाक्यता नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

परिच्छेदः II.

प्रत्येकस्मृतिविमर्शः ॥

अथेदानीं प्रत्येकं मन्वादिस्मृतीना मभिप्रायं किंचिदिवविमृशामः ॥ यद्यपीदं दुष्करं, दुर्लभत्वात् सर्वासां स्मृतीनां ॥ ताः खलुबह्वयः । मनुः, वृद्धमनुः, गौतमः, वृद्धगौतमः, पराशरः, वृद्धपराशरः, इत्यादिभेदै-रुदाह्रियन्ते। निबन्धेषु तत्संग्रहरूपाश्च ग्रन्थाः उदाह्रियन्ते। यथा षट्त्रिंशन्मतं, चतुर्विंशतिमतं, स्मृत्यर्थसारः, संग्रहः, इत्यादि॥ तासां साकल्येनानुपलब्धिर्नेदानीमेव। यतः षट्शतेभ्यः प्रागेव वर्षेभ्यः स्साकल्येनानुपलब्धिः प्रतिज्ञायते माधवाचार्यैः पराशरमाधवीये उपोद्घाते ॥

स्मृतयो बह्वयः.

स्मृत्यन्तरानु सारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ।
कल्पनीयेतिचेत् ब्रूहि सर्वज्ञं मन्यसाधकं ॥

यावत्यः स्मृतय स्तासां सर्वासामनु सारतः ।
साकल्याद्वेदस्मद्रादेः तत्र शक्तिर्नविद्यते ॥
स्वेनदृष्टास्तु यावत्यः तासामित्यप्ययुक्तिमत् ।
क्वचित्कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः ॥ इति,

इदानीं आनन्दाश्रममुद्रिताः सप्तविंशतिः स्मृतयः उपलभ्यन्ते । ताश्च विशकलितस्मृत्यवयवा एव, यतः, क्वचिद्दानं, क्वचित्प्रायश्चित्तं, क्वचित् शुद्धिः, क्वचिदाशौचं, इत्येकदेशार्थो दृश्यते । क्वचित्स्यात् सामग्र्यमपि॥ सत्यप्येवमास्माकैः निर्विवादमभ्युपगम्यमानाःस्मृतयः सन्ति - यथा मनुस्मृतिः - याज्ञवल्क्यस्मृतिः, पराशरस्मृतिः, बोधायनधर्मः, आपस्तम्बधर्मः, गौतमधर्मः वसिष्ठधर्मः,

सर्वसम्प्रतिपन्न-मूलस्मृतयस्सन्ति.

इति ॥ अत्र प्रथमोद्दिष्टामनुस्मृतिः, मेधातिथ्यादिभिः अनेकैः, व्याख्याता, सार्वदेशिकीत्यविवादं ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिश्च मिताक्षराद्यनेकव्याख्यायुक्ता सर्वैः प्रमाणीक्रियते ॥ पराशरस्मृतिस्तु माधवव्याख्याबलादेवाऽविलोपमापन्ना ॥ बोधायनधर्मोऽपि गोविन्दस्वामिव्याख्यया, बोधायनिनां वेदवदध्ययने न च प्रतिष्ठामाप ॥ आपस्तम्बगौतमधर्मौहि, उज्वला मिताक्षराख्यहरदत्तव्याख्याभ्यां, याजुषैः छन्दोगैश्च गुरुमुखादध्ययने न च समीचीनां स्थितिमनुभवतः ॥ वासिष्ठन्तु धर्मशास्त्रं बहृचानामध्ययनेनैव अप्रच्युतावयवेति निश्चीयते ॥

आस्वपि मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्योः प्राधान्यं स्मर्यते। स्मृतिमुक्ताफले अंगिराः ।

यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनुत्तमं ।
नहि तत्समतिक्रम्य वचनं हितमात्मनः ॥
वेदादुपनिबद्धत्वात्प्राधान्यन्तु मनोः स्मृतं ।
मन्वर्थ विपरीतासु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

सार्वभौमीये,--

एकतः सर्वमुनयः याज्ञवल्क्यस्तथैकतः ।
यदुक्तवान् धर्मशास्त्रं तत्प्रमाणं प्रतीयत ॥ इति ।

इह तु मनुस्मृत्यभिप्रायः प्रथमं प्रकरणे निरूपितप्रायएव । ततः किंचिदिव संगृह्योच्यते । प्रथमं तावद्द्वितीयेऽध्याये ।

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
मनुः· संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाविधि ॥ II—26.
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां औपनायनिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासः गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ II—27.

इत्याभ्यां श्लोकाभ्यां स्त्रीणां विवाहस्य उपनयनस्थानीयत्वात् आवश्यकता,गर्भाष्टमस्य तत्कालता चेत्यादि प्रत्यपादि । नवमेऽध्याये,

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ III—94.

इत्यनेन वचनेन कन्यायाः मुख्यस्य विवाहकालस्य अष्टमद्वाद शे वयसी पूर्वोत्तरावधी, इति द्योत्येते॥ "प्रदानं प्रागृतोः" इत्यादि शास्त्रान्तरसमानत्वात् । आपस्तम्बाभिमतेनोऽपनयनमुख्यकालेः समानार्थत्वाच्च ॥ किञ्च, समाप्तविद्यं स्नातकं प्रति अतीतमुख्यकाल कन्या विवाह्यतया विधीयते, इत्यपि हि नयुक्तं। तस्मादष्टमादिद्वा दशान्तानि वयांसि मुख्य एव कालः ॥ तथापि तमुख्यकालापेक्षय कन्यां निर्गुणाय दद्यात् ,

काममामरणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ III—8.

इति निर्गुणसंप्रदानक कन्यादाननिषेधात् ॥ अतएव गुणवद्वर लाभाऽलाभाऽपेक्षया मुख्यकालात्पुरस्तात् परस्ताच्च गौणकालावपि स्मर्येते ॥ यथा,

उत्कृष्टायाऽभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै दद्यात्कन्यां यथाविधि॥ III—88

इति मुख्यकालादर्वाक् ॥

त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात् विन्देत सदृशं पतिम्॥ III-30.

इति रजः प्रादुर्भावात्परं वर्षत्रयं ॥ त्रिवर्षात्ययेपितुः प्रत्यवायो ऽपिभवत्येव, कन्यायां विवाहस्य द्विजातित्वाऽऽपादकसंस्कारत्वात स एव प्रत्यवायः "कालेऽदाता पिता वाच्यः" III—4. इत्य- नेन उच्यते ॥ यद्यपि स्वयंवरकालस्योत्तरावधिर्नस्मर्यते, "विन्देत सदृशं पतिं,"इति वचनात्, सदृशगुणवरलाभकाल एव अवधिरिति न्याय्यं,तथापि उपनयनधर्मातिदेशात् षोडशवर्षात्यये पातित्यं दुर्वा रमेव ।

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ II—39.
नैतैरपूतैर्विधिवत् आपद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धा नाचरेत् ब्राह्मणस्सह ॥

इति पातित्यस्मरणात् ॥ ततश्च अर्वागेव षोडशवर्षादवश्यं विवाहयितव्याः कन्यकाः इत्ययमेवाऽभिप्रायो मनोः प्रतीयते ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु न विवाहकालः कंठतो निरूप्यते । तथापि,

"पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
याज्ञवल्क्यः कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थःपरः परः ॥ I—63.
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरं॥ I—64.

इत्यृतुदर्शनात्परमदाने पित्रादीनां दोषस्मरणात्, दात्रभावे स्वयंवरविधानाच्च, ऋतुसमागमात्प्रागवश्यं कर्तव्यो विवाहः कन्यकानामित्ययमर्थो लभ्यते ॥ तदापि गुणवत एव कन्या दातव्या, नागुणाय । यतो दत्ताया अपि कन्यकायाः गुणवत्तरलाभे पूर्ववरादाच्छिद्यदानं विदधाति ।

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तांचोरदंडभाग् ।
दत्तामामपि हरेत् पूर्वान् श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ इति ।

अतएव, "अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ" इति श्लोकं व्याचक्षाणो विज्ञानेश्वराचार्यः "एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यं" इति व्याचख्यौ ॥ ततश्च यथा कन्यकानामृतुकालो न वृथाऽतीयात् तथा गुणवद्वरसंपादनेन विवाहयितव्याः कन्यकाः। अन्यथा पित्रादेः भ्रूणहत्यादोषो दुर्वार एव ॥ अत्रापि स्मृतावृतुमती सर्वथा न विवाह्येत्ययमर्थो न लभ्यते । परन्तु ऋत्वनन्तरं पूर्वं वा सदृशं वरमन्विष्य कन्या दातव्येत्येव प्रतीयते ॥

बोधायनस्तु प्रथममनृतुमत्या एव कन्यायाः दानं मुख्यतया विदधाति । यथा,

बोधायनः "दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ॥ अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलां" ॥ (4. 1. 12.) इति,

तदसंभवे रजोदर्शनानन्तरं यावत्त्रिवर्षमदाने भ्रूणहत्यादोषं वदति ।

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।
स तुल्यंभ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयं॥ (4-1-13) इति,

ऋतुमत्याः कन्यायाः यावत्त्रिवर्षमदाने पित्रादेः दातुः एको भ्रूणहत्यादोषो भवतीत्येतत् कन्यायाः सदृशवराऽलाभ एवं । यदि सदृशवरलाभेऽपि न दीयते तदा पित्रादेः प्रत्युत भ्रूणहत्यादोष स्मरति ।

न याचते चेदेवं स्यात् याचते चेत् पृथक् प्रथक् ।
एकैकस्मिन् ऋतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत्॥ (4-1-14) इति।

कन्यका च रजोदर्शनानन्तरं संवत्सरत्रयमेव पितृशासनमपेक्षेत। प्राप्ते चतुर्थे वर्षे स्वयमेव भर्तारं वृणुयादित्याह ॥

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनं ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिं ॥ (4-1 15) इति,

तदापि गुणवद्वराऽलाभे निर्गुणमपि भर्तारं वृणुयादेवेत्याह—

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥ (4-1-15) इति,

अत्रैतद्व्याख्याकृत् गोविन्दस्वामी; "गुणाः अभिजनादयः । न जातिः" । इति जातिरवश्यं विवक्षणीयेति व्याचख्यौ ॥ सति चैवं बोधायनो नर्तुमती विवाहं सर्वथा प्रतिषेधति, गुणवद्वरलाभाऽपेक्षया तु रजो दर्शनानन्तरमपि यावत्त्रिवर्षमभ्यनुजानात्येवेति स्पष्टं ॥

आपस्तम्बः ॥

आपस्तम्बेन सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् (2-1-15) इत्यादिभिः कन्यादानं विवाहभेदाश्च प्रतिपाद्यन्ते । कालविशेषस्तु न स्मर्यत इत्यतोऽत्र न विचाराऽवकाशः ॥

गौतमः

गौतमेन तु मुनिना विवाहकालः प्रतिपाद्यत एव । यथा । "प्रदानं प्रागृतोः" (17-21) इत्यृतोः प्राक् प्रदानकालः स्मर्यते । अदाने पित्रादेः दोषश्च ॥ सू – अप्रयच्छन् दोषी ॥ (17-22) इति ॥ एकीयमतेन अत्यन्तबालिकाया अपि दानं विधीयते ।

"प्राग्वाससः प्रतिपत्तिरित्येके" (17, 23) इति॥ ऋत्वनन्तरमपि दानकालः स्मर्यते । यथा—

"त्रीन् कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं युज्येताऽनिन्दितेनोत्सृज्य पित्र्यानलङ्कारान्" (18-..) इति रजो दर्शनानन्तरं यावदृतुत्रयं दानकालः ॥ ततःपरं स्वयंवरकाल इत्यभिप्रायः । अत्रापि स्मृतौ न सर्वथा प्रतिषिध्यते ऋतुमती विवाहः ॥ अत्रोपदिश्यमानमृतुत्रयप्रतीक्षणं गुणवद्वरलाभविषयं, तदलाभे वर्षत्रयादीक्षणमेवेति व्याख्यातारः ॥

वसिष्ठः

वासिष्ठेऽपि धर्मशास्त्रे नग्निकाया विवाहः प्रशस्तोऽभिप्रेयते । वराऽलाभाऽपेक्षया रजोदर्शनानन्तरमपि वर्षत्रयं विवाहोऽप्यनुज्ञायत एव । तथा च तदीया वचनानुपूर्वी । "कुमार्यृतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीतोर्ध्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः पतिं विन्देत्तुल्यं" (17, 60) अथाप्युदाहरन्ति (18-60)

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयः प्रमाणं समतीत्य दीयते
सा हन्ति दातारमुदीक्षमाणा कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव॥ (71)॥

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितर मृच्छति ॥ 62 ॥

यावच्च कन्या मृतवः स्पृशन्ति कुल्यैस्सकामा मभियाच्यमानां।
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां माता पितृभ्यामिति धर्मवादः॥
63 ॥ इति च ।

एवं च स्मृतीनामेकवाक्यतया वा पार्थक्येन वा, अर्थपर्यालोचनायां कन्यकाना मृत्वनन्तरमपि गुणवद्वराऽलाभे वर्षत्रयं दानकालः । ततःपरं वर्षमेकं स्वयंवरकालः इत्यविवादम् ॥

पराशरस्तु रजो दर्शनात् प्रगेव विवाहं मन्यते । अकरणे दोषं
पराशरः ॥ च । तथा च तद्वचनानि ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नव वर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ VII—4.
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयं ॥ VII—5.
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां ॥ VII—6.
यस्तां समुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ VII—7.
यः करोत्येकरात्रेण वृषली सेवनं द्विजः ।
सभैक्षभुक् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षै र्व्यपोहति॥ VII—8. इति ।

यद्यपि संप्रतिपन्नतया निर्दिष्टासु सप्तसु मूलस्मृतिषु इयमेकैव स्मृतिः रजो दर्शनात्प्राग् विवाहाऽकरणे कन्यायाः तत्पित्रादीनां तद्वोढुश्च दोषमात्रं प्रतिपादयति । न त्रिवर्षादिरूपं गौणकालम् ॥ तथापि प्रबलतरमनुस्मृति विरोधेन कथमियं प्रमाणी क्रियेत । मनुस्मृतेः प्राबल्यं च "यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तम्" इत्यादिना प्राक् निरूपितमेव ।

ननु,, कृतेतु मानवा धर्माः त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशरस्स्मृतः ॥

इति कलावितरस्मृत्यपेक्षया पराशरस्मृतेरस्ति प्राधान्यम् ॥ सत्यमस्त्येवप्राधान्यम् । इयं खलु स्मृतिः कलिकालिकदुर्बलमानुषान् प्रति अशक्यानां धर्माणा प्रायश्चित्तानां च लघूकरणाय प्रवृत्ता । यथाऽह व्याख्योपोद्धाते माधवाचार्यः

कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपिच ।
नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्याः तेषामनुजिघृक्षया ॥
समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च ॥
"तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः"
इत्युक्तिमादावन्ने च प्रायुङ्क्त्वा कृपालुता ॥
वदे देशाध्ययनं कृष्या विप्रादि जीवनम् ।
इत्यादि वचसाऽऽचारे संकोचो भासते स्फुटम् ॥
प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मघ्ने सेतु दर्शनम् ।
इति मुख्यवृत्तत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ॥ इति ॥

सति चैवं कथं परमदयालुः मुनिः दुर्लभतरगुणवद्वरलाभे कलिकाले मन्वाद्युपदिष्टम् ऋत्वनन्तरं वर्षत्रयादिरूपं गौणकालं निराकुर्यादपि ॥ परन्तु द्वितीयेऽध्याये—

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।
धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्या श्रमागतम् ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः साधारणधर्ममात्रमुक्त्वा अध्यायमुपसञ्जहार ॥ व्याख्याकारो माधवाचार्यस्तु उपोद्धात एव,

"कृष्यादि जीवनोपायाः द्वितीयेऽध्याय ईरिताः ।
चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः ॥

इति द्वितीयाध्यायादिमश्लोकश्रूयमाणाऽऽश्रमशब्दसूचितानभिप्रेत्य द्वितीयेऽध्याये मन्वादिस्मृतिभ्यः वचनानि सङ्कलय्य महता-

ग्रन्थसन्दर्भेण गर्भाधानादि संस्कारान् विवाहप्रकारानन्यानाश्रमधर्मांश्च स प्रपञ्चं निबबन्ध ॥

सप्तमे त्वृतुमती विवाहनिन्दा वचनानि यश्शक्तोऽप्यालस्य मदादिना मुख्यकाले कन्यां न प्रयच्छति तस्य, तत्कन्यायाः, तद्वोढुश्च नरकहेत्वशुद्धि कथनाय प्रायश्चित्तकथनायचेत्येव युक्तम्। अन्यथा किमिति प्रथम एवकाण्डेनाऽवक्ष्यत्। इदं खलु द्वितीयं काण्डम्. प्रायश्चित्तकथनायैव प्रक्रान्तम्। न आचारधर्मकथनाय। इत्थमेवाऽभिप्रेत्य श्रीमन्माधवाचार्योऽपि प्रथमाध्यायगत "युगेयुगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ॥ पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥" I 24 इति श्लोकव्याख्यानावसाने स्पष्टमवोचत् । यथा

"एतदुक्तं भवति, नानामुनिभिः तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चि-
'त्तस्य च प्रपञ्चितत्वात्तदुभयं पर्यालोच्य निन्दानिन्दयोः व्यवस्था क-
'ल्पनीया । यः पुरुषो युगसामर्थ्यं अनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषि-
'द्धवर्जनं प्रमादकृतपापप्रायश्चित्तञ्च कर्तुं शक्तोऽपि न कुर्यात्तद्विष-
'याणि, "भ्रूणहत्यापि तु तस्याः साकन्या वृपलीस्मृता" इत्यादि नि-
'न्दावचनानि । अशक्तविषयं 'तेषां निन्दानकर्तव्या' (II - 3.)
'इत्यादिवचनम्" इति ॥

तस्मात् पराशरस्मृतिर्न तावदृतुमत्याः कन्यायाः विवाहं प्रतिषेधतीत्येव समञ्जसं ॥ एवमन्यास्वपि स्मृतिषु यानि कन्याया रजोदर्शने तस्याः तत्पित्रादीनां च दोषप्रतिपादनपराणि वचनानि तान्यविरोधेनैव मन्वादिस्मृतिभिरर्थवत्ता माप्नुवन्त्येवेत्यलमति विचारेण ॥

॥ इति प्रत्येकस्मृतिविमर्शो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

परिच्छेदः III.

गृह्यविचारः ॥

अथेदानीं गृह्यसूत्राणामर्थः किंचिदेव विमृश्यते ॥ तत्र शब्द-सन्दर्भाचारादिभिः पुरावृत्तमनुभिमानाः पाश्चात्यसरणि मनुवर्त-मानाः केचन विमर्शकाः गृह्यसूत्राणां स्मृत्यपेक्षया प्राचीनतां प्रामा-ण्यं च प्रबलतरं मन्यन्ते ॥ एतद्देशीयप्राचीनसरणिं अनुसरन्तस्तु पण्डिताः गृह्यसूत्राणां स्मृतिविहितगर्भाधानादिपुम्पसंस्काराणां कल्पमात्रोपदेशाय प्रवृत्तत्वात् स्मृतिभ्यो गौणमेव मन्यन्ते प्रामाण्यं॥ इममेवार्थं स्मृतिरपि काचन परिपोषयति ॥ यथा वैद्यनाथीये वर्णा-श्रमकाण्डे, देवलः ॥

> " मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।
> तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकारास्तु मन्त्रतः ॥ इति "

तथाऽपि सम्यगवबुद्धानि गृह्यसूत्राणि सन्दिग्धस्मृत्यर्थनिर्णा-यकता माप्नुवन्तीत्यत्र न विवादाऽवसरः । अत इदं विमृश्यते ॥

ऋतुमतीविवाहसाधकलिङ्गानि

अत्र वयोनिर्णयकाराः खण्डचग्रन्थाभिप्रायतया ऋतुमती-विवाहसाधकानि चत्वारिलिङ्गान्युपन्यस्य क्रमा-त्तानि निराकार्षुः । तत्र (I) गृह्यसूत्रेषु ऋतुमती-त्वस्य कन्यादोषकोटौ अकथनं प्रथमं लिङ्गं (II) जैमिनि गृह्ये विवाह्यकन्यायाः अनग्निकात्व-विशेषणं द्वितीयम् (III) सर्वेषु गृह्येषु त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानं तृती-यम् (IV) बोधायनाऽऽपस्तम्बादिगृह्येषु चतुर्थापररात्रे समावेशन-विधानं चतुर्थम् ॥

तत्र यत् प्राथमिकलिङ्गदूषणम् ।—क्वापि गृह्यसूत्रेषु विवाह्य-कन्यालक्षणकथनाऽवसरे ऋतुमतीत्वस्य दोष-कोटावनभिधानात् " अप्रतिषिद्धमनुमतम् " इति न्यायेन वक्ष्यमाणैश्च हेतुभिः ऋतुमत्येव कन्या विवाहमर्हति इत्यतुमतीविवाहकाराः मन्यन्ते ॥

गृह्येषु ऋतुमतीत्वं कन्यादोषकोटौ न पठ्यते

नैतद्युक्तं । (1) न तावदृतुमतीत्वस्य दोषकोटावकथनम् ऋतुमत्याः विवाहसाधकं भवेत् । बह्वीषु स्मृतिषु तन्निषेधस्य स्पष्टमुपलम्भात् (2) गृह्यसूत्रकारैरनुपादिष्टस्याऽपि यज्ञोपवीतधारणस्य स्मृत्यन्तरेष्वाचारे च सुप्रसिद्धतया प्राधान्येनोपादानदर्शनात् । (3) स्मृतिविहिताना अनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमात्रोपदेशायप्रवृत्तानां गृह्यसूत्रकृतां विवाहयोग्यकालादिकथनस्य अविवक्षितत्वात् । (4) स्त्रीषु कादाचित्कस्य ऋतुमतीत्वस्य तदभावस्य वा लक्षणकोटावन्तर्भावयितुं अनर्हत्वाच्च । प्रथमनिर्दिष्टं लिंगं आभासमात्रमिति ॥

तन्नसिध्यति । अत्र गृह्यसूत्रेष्वनिषेधरूप प्रथमलिंगस्य आभासीकरणायोपन्यस्ता युक्तयः यदि " ऋतुमती न विवाह्या " इति स्मृतयो ब्रुयुः तर्ह्याभासीकुर्युरेवलिंगं । स्मृतयस्तु न तथाब्रुवन्ति इति प्रतिपादितमधस्तात् ॥

अथयत् द्वितीयं लिंगं दूषयति " जैमिनिः स्वगृह्ये विवाह्यां कन्यां अनग्निकापदेन विशिनष्टि । अनग्निकाच, "नग्निकाऽनागतार्तवा " इति अमरकोशात् नग्निकाभिन्ना ऋतुमत्येवभवति । तस्मात् ऋतुमत्येव कन्या विवाहार्हेति जैमिनेरभिप्रायइति ऋतुमतीविवाहकाराऽऽशयः ॥ तच्च सर्वथाप्यसंगतं मुनिवचनस्य मुनिवचना-

जैमिनि गृह्ये अनग्निका विवाह्या

न्तरेणैव अर्थकरणं न्याय्यं । वसिष्ठश्च मुनिः नग्निकापदं बालिकायां प्रयुङ्क्ते ।

यावन्नलज्जितांगानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।
योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥
यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुषु ॥
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नग्निका ॥ इति ।

किञ्चायं नग्निकाशब्दः नग्नशब्दप्रकृतिकः, नग्नशब्दश्च विवसनवाची, "नग्नोऽवासाद्दिगम्बरः" इत्यमरकोशात् । तस्मात् वस्त्रधारणयोग्येऽपि वयसि वसनविहीनैव मुख्या नग्निकाशब्दार्थः । वसिष्ठेन तु मुनिना लक्षणयैव बालिकायां प्रयुक्तः । "नग्निकाऽनागतार्तवा" इति अवदिकाऽमरसिंहवचनन्तु वैदिकमुनिवचनव्याख्यायां न प्रमाणतयाऽऽदरणीयं। तस्माज्जैमिनिः नग्निकाशब्दं अत्यन्तबालिकावाचकमभिप्रेत्य अनग्निकापदेन प्राप्तविवाहयोग्याऽष्टमवयसं कन्यामेव विवाहार्हामभिप्रैति । नर्तुमतीम्"॥ इति

स्यादिदं न्याय्यं यदि वसिष्ठवत् सर्वेऽपि स्मृतिकाराः बालिकामेव नग्निकाशब्दार्थे अभिप्रयन्ति, ते खलु भिन्नभिन्नमभिप्रयन्ति । यथा । माधववैद्यनाथीययोः ।

नग्निकाशब्दार्थविचारः

यमः । "अष्टमेतु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥"
इत्यत्र यमो नववर्षां कन्यां नग्निकामभिप्रैति ॥ बोधायनवसिष्ठौ ।
"दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ॥
अपि वा गुणहीनाय नोपरुंध्याद्रजस्वलाम् ॥
प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात्पिता ॥
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितर मृच्छति ॥
इत्यप्राप्तरजसमेव कन्यकां नग्निकापदेन व्यपदिशतः ॥

रजो दर्शनकालश्च एकादशं द्वादशं वा वयो मतभेदेन । यदाहतुः-यमसंवर्तौ,

"दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला" इति ।

आपस्तम्बश्च "प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते" इति । क्वचित्षोडशवर्षाऽपि कन्यानग्निकापदेन व्यपदिश्यते, यथा निर्णय-सिन्धौ महाभारतवचनम्—"त्रिंशद्वर्षष्षोडशाब्दां भार्यां विन्देत न-ग्निकां ।" इति ॥

शब्दकल्पद्रुमेऽपि नग्निकापदविवरणे पश्चतन्त्रादुद्धृतं वचनं दृश्यते । तच्च वचनं स्मार्तमिव प्रतीयते । यथा ।

"अव्यञ्जना भवेत्कन्या कुचहीना तु नग्निका ।
ऋतुमत्यान्तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं तु दीयते ॥
तस्मादुद्वाहयेन्नग्नां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्" ॥ इति ।

यदेव वचनद्वयं पूर्वमुपन्यस्तं "यावन्न लज्जताङ्गानि" इति 'यावच्चैलं न गृह्णाति' इति च तदिदं वैद्यनाथीये वासिष्ठतया गृह्यते ॥ माधवीये तु प्रथमं वचनं "वायुपुराण", द्वितीयं "संग्रह" इति चोदाह्रियते ॥ इदमेव तु युक्तं । एतद्धि वचनद्वयं माधववैद्यनाथोभय-सम्प्रतिपन्नेन "प्रयच्छेन्नग्निकामि" त्यनेन वसिष्ठवचनेन विरुद्धाभि-प्रायकं दृश्यते । सर्वमिदं मुनिमतमभिप्रेत्यैव अमरसिंह आह—'गौरी तु नग्निकाऽनागतार्तवा' इति । वसनविहीन स्त्रीवाचकन्तु नग्निका-पदं अन्यत्र अमरसिंह एव अभिदधाति । "स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्' इति ॥ इत्थंच अमरसिंहकोश वचनेन मुनिवचनपरामर्शाच्च विमृश्यमानोऽनग्निकाशब्दः ऋतुमतीमेव कन्यकां बोधयति। यदत्र श्रीनिवासाध्वरीन्द्राणां "यस्मिन्वयसि लज्जया वासः परिदधाति तद्वयस्काम्" इति अनग्निकापदव्याख्यानं उदाह्रियते वयोनि-

णयकारैः, तदपि कन्यायाः युवतिभावमेव गमयति, कुचाद्यवयव-निष्पत्तावेव हि लज्जापूर्वकवासःपरिधानं लोके दृश्यते । अन्यथा हि तत्रैव गृह्ये "ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सम्भवः" इत्यत्र "त्रिरात्रादूर्ध्वं सन्निहिते पुण्यदिने सम्भवः संयोगः स्यात्" इति सम्भवपदव्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ॥ तस्मात् द्वितीयलिङ्गदूषणं अयुक्तमेव **वयो निर्णय**-कृतां । अस्थाने चामरस्मिह आक्रुश्यते ॥

त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानम्

यदप्यत्र तृतीयलिङ्गदूषणं — "यदपि तृतीयं लिङ्गमुपन्यस्तं सर्वेष्वपि गृह्यसूत्रेषु विवाहे दंपत्योः मधुमांसवर्जनं ब्रह्मचर्यं च त्रिरात्रमवश्य मनुष्ठेयं इति विधीयते।तत्र ब्रह्मचर्यविधानं विमृश्यमानं ऋतुमत्या एव स्त्रिया विवाहं प्रत्याययति। ब्रह्मचर्यं हि मैथुनाऽसमाचरणं" इत्यारभ्य 'हन्तैवम् असम्प्रदाय विद्भिः बालिशैः सच्छास्त्राणां 'अपार्थकरणेन सर्वो लोक आकुली क्रियते । तस्मात् गृह्यसूत्रेषु त्रि-'रात्र ब्रह्मचर्यविधानं विवाह्यायाः ऋतुमतीत्वे लिङ्गमिति असत्प्रलपि 'तमेतत्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्य च ग्रन्थस्य अयमभिप्रायः ।

'गृह्यसूत्रेषु त्रिरात्रादि ब्रह्मचर्यविधानं नाऽवश्यं विवाह्यां कन्यां ऋतुमतीं गमयेत्।नहि कश्चिदतिकामी पुमान् स्वेन साकं एकशय्याशायिनीं बालिकामप्युपभोक्तुमारभेत, तन्माभूदिति। "स्मरणं,कीर्तनं, के-"लिः, प्रेक्षणं, गुह्यभाषणं, सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव-च" इत्युक्त मैथुनाङ्ग विशेष वर्जनार्थं च ॥ वध्वास्तु अयुवत्याः तत्प्रसक्त्यभावेऽपि ब्रह्मचर्यपदगम्य मधुमांसदन्तधावन, अञ्जन, अभ्यञ्जन, अनुलेपन, स्रग्धारण, वर्जनार्थमेव ॥ तस्मान्नेदं ब्रह्मचर्यविधानमवलम्ब्य दृष्टरजस एव कन्याया विवाह्यता गृह्यकृदभिप्राय इति साधनमुपपन्नं स्यात्" इति ॥

अत्रार्थे स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणक्षमाः युक्तयः परिहा-सोक्तयश्च भूयिष्ठमुदाहृताः॥स्यादिदमुचितं यदि विवाहचतुर्थदिनाऽपररात्रे समावेशनविधिः सर्वथा न सिध्येत् । स च अस्तीति परस्तात्साधयिष्यते ॥ इह तु प्रकृतं प्रासङ्गिकं च अवश्यवक्तव्यं किञ्चिदुच्यते

अत्र गृह्यकृतां विवाहे त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानं एकशय्याशायिन्या वध्वा वरो नरन्तु मारभेतेत्येव मर्थमित्यत्र काचिदुपपत्तिरुदाहृता वयोनिर्णयकारैः। "प्राकृतो हि कामान्धः निषेधशास्त्रमुल्लंघ्य अग'म्यास्वपि स्त्रीषु विक्रियमाणचित्तो यथाकाममेव चेष्टितुं प्रयतत इति 'प्रत्यक्षमेव लोकस्य । एवं स्थिते तथास्वभावः कश्चिदप्रौढामपि स्वा'धीनां पत्नीभूतां एकशय्याशायिनीं कामखेदनिवृत्तिकृते बलात्कथ'ञ्चिदुपभोक्तुं न यततेति कोऽहि विश्वासः। अत एव कामातुरस्याऽ'प्रौढायां कन्यकायां गमने दोषः स्मर्यते हेमाद्रौ।तथाहि मार्कण्डेयः।

'असंस्कृतां पुष्पहीनां कन्यकां योद्विजाधमः ।
'रन्तुमिच्छति पापात्मा नरकं याति दारुणं॥

'तथाऽऽदेवलः अप्रौढां कन्यकां विप्रो यभेत् कामातुरोऽन्वहं ॥
तस्यैव नरकेवासः कानीनस्यात्तदुद्भवः ॥ इति ।

'तस्य दोषस्य प्रायश्चित्तविधानमपि तत्रैव हेमाद्रौ स्फुटमुपदि'श्यते। भवद्रीत्यातुकर्मणः प्रसक्तेरभावेन अपुष्पवतीगमने दोषस्मरणं 'तस्य प्रायश्चित्तविधानं चोन्मत्तवचनमापद्येत" इति । --

अत्र अत्यन्तकामाविष्टस्य अपुष्पवत्यामपि कन्यकायां भोगः संभाव्यत इत्यत्र प्रमाणतया खलु वचनद्वयमुपन्यस्तं । तत्रतु तन्न प्रतीयते । प्रथमे खलु मार्कण्डेयवचने अविवाहितायां अपुष्पवत्यां भोगेच्छया प्रवृत्तिमात्रात् दोषः स्मर्यते 'रन्तु मिच्छति" इति । तेन तस्यां क्रियानिर्वृत्ति रशक्येत्यपि गम्यते ॥

द्वितीये तु वचने अप्रौढां कन्यकामुपभुञ्जानस्य कामातुरस्य नरकवासाऽऽपादकदुरिता पूर्वोत्पत्तिः. तस्यां कन्यायां जातस्य कानीनत्वं च स्मर्यते। अत्र कामुपभुज्यमानकन्याविशेषणतया श्रूयमाणस्य अप्रौढाशब्दस्य अपुष्पावयवा. अनूढेति वा,अर्थपरत्वमेव न्याय्यं,नाऽपुष्पवती वाचकत्वं।वयोनिर्णयमन्तरेण क्वापि प्रौढापदस्य पुष्पवत्यां प्रयोगाऽदर्शनात्। योगरूढ्या परिणीतायां प्रसिद्धस्य ऊढापदस्य प्रोपसर्गमात्रेण कोशाभियुक्त प्रयोगादिकं विना अर्थान्तरकल्पनस्य अन्याय्यत्वाच्च ॥ कथं चित्तदर्थसंपादनेऽपि " कानीनःस्यात् तदुद्भवः" इत्युत्तरार्धगतपुत्रोत्पत्ति संभावनाविरोधो दुष्परिहरः। न ह्यदृष्टपुष्पा कन्या पुत्रं सूतइति श्रुतदृष्टचरम ॥ तस्मादनेनैव वचनेन स्पष्टमवगम्यते पुष्पवत्यप्यविवाहिता कन्या भवतीति ॥

प्रौढाशब्दार्थविचारः

न च संजात पुष्पायां कन्याशब्दप्रयोगो विरुद्धः। विरोधाभावस्य श्रीमता माधवाचार्येण व्यवस्थापितत्वात्। यथा माधवीये।

कन्याशब्दार्थः

" ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम ॥ इति।

ननु ऋतुमत्यां कन्याशब्दःकथं प्रयुक्तः। यतो यमेन "दशवर्षाभवेत्कन्या" इत्युक्तं। न च दशमे वर्षे ऋतुस्संभवति ॥ नायं दोषः गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि परिभाषितत्वात्। सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता। तच्च पूर्वमेवोदाहृतं। कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं इति॥ लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे ॥ एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति। तथा चाऽऽनुशासनिके अष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः ॥

माधवाचार्यः

कौमारं ब्रह्मचर्य मे कन्यैवास्मि न संशयः ॥ 20—22

शल्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः।

'असंस्कृतायाःकन्यायाः कुतोलोकास्तवानघ ॥ 52—20.
'उमामहेश्वरसंवादेऽपि—

'ऋतुस्नाता तु याशुद्धा साकन्येत्यभिधीयते ।" इति,

एवं माधवाचार्यैः निर्णीतेऽपि कन्याशब्दार्थे यत् वयोनिर्णयका राणां मनुस्मृतिविचाराऽवसरे पतंजलिकैयटवाक्योदाहरणेन कन्या-शब्दस्य अपुष्पवत्यामेव वृत्तिव्यवस्थापनं तत् संरंभातिशयमात्रकृतं ॥ तत्र हि तथाविधोऽर्थो न प्रतीयते । तत्रेयं भाष्यपङ्क्तिः ।

सू. "कन्यायाः कनीनच" 4-1-126 भा. "इदंविप्रतिषिद्धं ॥ कोविप्रतिषेधः॥ अपत्यमितिवर्तते। यदि च कन्या-

पतञ्जलिः. ऽनापत्यं, अथाऽपत्यं न कन्या, कन्याचापत्यंचेति-विप्रतिषिद्धं॥ कथं? कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसंबन्ध-पूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात् पुंसा सह संप्रयोगंगच्छति तस्यां कन्याशब्दोवर्ततएव । कन्यायाः । कन्योक्ता-याः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीनः" इति ।

नाऽस्यभाष्यस्य अर्थो नविदितःस्यात् कस्यापि। तथापि किंचि-द्विलिख्यते । कन्यायाः अपत्यंकानीनइत्यत्र पूर्वपक्षीकन्यायाः पुंसं-प्रयोगेसति सद्यः कन्यात्वंनिवर्तते तदनन्तरमेव अपत्यंजायेत । न कन्यात्वदशायां । तस्मात्कन्याया अपत्यमिति विप्रतिषिद्धंस्यादित्या-शशंके॥ सिद्धान्तीतु शास्त्रीयविवाहपूर्वक एव संप्रयोगे कन्यात्वंनि-वर्तते । न कामकारिते पुंसंप्रयोगमात्रे । तस्मात् विवाहात् प्राक् पुं-सा संप्रयुक्ताऽपि कन्या न कन्यात्वं जहातीति समादधे ॥

अत्र कैयटमिश्राणां व्याख्या " यदीति । अक्षतयोनिःकन्या, साकथमपत्येन संबध्येतेतिभावः ॥

अभिसंबन्धपूर्वकइति, शास्त्रोक्तो विवाहः अभिसंबन्धः-तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते । यातु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति। कन्योक्ताया इति । कन्यैवाऽसावुक्ता, तदेवव्याचष्टे, कन्याभिमतायाइति, कन्यैवाऽसावभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति प्रकटदर्शनायाः अगुप्तत्वादित्यर्थः ॥

कैयटः

अन्येत्वाहुः, मुनिदेवतामाहात्म्यात् या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति, यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनःकन्यैवाभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयं इति ॥

"अत्र अक्षतयोनिः कन्या" इति व्याचक्षाणानां प्रदीपकाराणां अक्षतयोनिरित्यस्य पुंसंप्रयोगरहितेत्येवार्थो विवक्षितः ॥

अन्यथा सिद्धान्तभाष्यव्याख्यावसरे "यातु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाती" ति नावक्ष्यन्। ऋतुमत्यपि विवाहात् प्राक् कन्यात्वं न जहातीत्येव अवक्ष्यन । तस्मादस्पृष्टमैथुनैवाऽक्षतयोनिरिति प्रदर्शितं प्रागपि बहुव्याख्याऽभिप्रायप्रदर्शनेन ॥

अपिच "कन्याभिमताया" इति भाष्यपदं व्याचक्षाणाः कैयटाचार्याः "कन्यैवाऽभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः" इति व्याचख्युः । ततश्च युवतिरयुवतिर्वा अकृतविवाहसंस्कारैव कन्याशब्दव्यवहार्येति स्मार्ती परिभाषेत्यपि गम्यते ।

यच्चापि "(सू - वयसि प्रथमे" 4-1-20)॥ इति तद्भाष्यतद्व्याख्योदाहरणेन कुमारी शब्दस्य युवत्यादिषु गौणः प्रयोग इति कथनं वयोनिर्णयकारैः तदपि न युक्तं ॥ कुमारी शब्दस्य हि कुमार शब्दः प्रकृतिः । प्रकृतेश्च अप्राप्तयौवने पुंसि शक्तिः ॥

कुमारी शब्दार्थः

ततः तादृश्यामेव कन्यायां कुमारी शब्दस्याऽपि मुख्यां वृत्ति-मुचितां मन्यमानाः कैयटाचार्याः युवत्यादिषु कुमारी शब्दप्रयोगं गौणमभिप्रयन्ति।कन्याशब्दे तु विवाहाभावः प्रवृत्तिनिमित्तं।तस्मात् बाला युवतिः वृद्धा वा या न विवाहिता सा कन्यैव । विवाहात्परं निवर्तत एव कन्यात्वमिति अयमर्थः सुष्ठु प्रतीयते भाष्य कैयटयोः ॥

एवं शब्दशास्त्र परिपाट्या वृत्तिभेदेऽपि कन्याकुमारीशब्दयोः स्मृत्यादिषु युवत्ययुवतिसाधारणं अविवाहितामात्रे प्रयोगमवलंब्यैव अमरसिंहः "कन्याकुमारी गौरी तु नग्निकाऽनागतार्तवा" इत्यप्राप्ताऽऽर्तवस्त्रीवाचकेभ्यः त्रिभ्यः गौर्यादिशब्देभ्यः कन्याकुमारी शब्दौ भिन्नार्थकावभिदधाति, गौरीतु इति गौरीपदेन्वन्तताकरणेन । इन्त इदमेव वाक्यं "कन्याकुमारी गौरी च नग्निकानागतार्तवा" इत्यन्यथोदाहृत्य प्रमाणीकुर्वन्ति अमरसिंहं वयो निर्णयकाराः । कन्याकुमारीशब्दयोरपि अनृतुमती वाचकतासंपादनाय । नायं पाठः क्वचिदुपलभ्यते वयोनिर्णयमन्तरा ॥

अमरसिंहः

यदपि मन्वादिभिः होमप्रकरणे नैव कन्या न युवतिः" इत्यादिभिः कन्यायुवत्योः भेदेन व्यपदेशः । तदपि विवाहिताऽविवाहिताऽभिप्रायेणेत्यलम् ॥ तस्मात् "असंस्कृतां पुष्पहीनाम्" इति मार्कण्डेयवचनेन "अप्रौढां कन्यकां विप्रः" इति देवलवचनेन च अनृतुमत्यामपि व्यवायसंभावनं हेमाद्र्यभिप्रायतया प्रसाध्य तादृशव्यवायनिराचिकीर्षयैव गृह्यकाराणां त्रिरात्रादिब्रह्मचर्यविधानमिति— व्यर्थमिहक्लिश्यन्ति वयो निर्णयकाराः ॥

किंच आश्वालायनगृह्यसूत्रं व्याचक्षाणो **गार्ग्यनारायणः** गृह्यसूत्रेषु त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानं व्यवायवर्जनार्थमेवेति मुक्तकण्ठं ब्रूते. यथा "यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः" I 5-2 इत्येतत्सूत्रव्याख्यानावसाने "वैदेहेषु सद्य एव व्यवायो दृष्टः । गृह्ये तु 'ब्रह्मचारिणौ त्रिरा-

ब्रह्मचर्यविधानं व्यवायवर्जनार्थं

त्रमि'ति ब्रह्मचर्यं विहितम्" इति॥ अत्रत्यव्यवायपदस्य स्मरणकी र्तनादि गौणार्थकल्पनं न न्याय्यम् । वैदेहेषु सद्यो व्यवायो दृष्ट इ-त्यत्रविवाहे दंपत्योः स्मरणकीर्तनादिः दृष्ट इत्यर्थकल्पनं को वाभ्यु-पेयात् ॥ ततश्च गृह्यसूत्रेषु त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानं युवतिविवाहे प्रस-क्तव्यवायवर्जनार्थमित्येव युक्तं प्रतिपत्तुम् । अतएव "त्रिरात्रमुभ योरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनंच" -.४.४. इति सूत्रं व्या-चक्षाणः सुदर्शनाचार्यः एतच्च "ब्रह्मचर्यं स्थालीपाकात्प्रागपि अध्व-'नि, "शर्म समावेशने जपेत्"। १.८.१० इत्युत्तरक्रमविधानात्। अ-'तएव अत्र सूत्रे शय्यैक्यात् दुर्वारमपि मैथुनं अतिप्रयत्नेन वर्जनीय-'मित्येवमर्थः तन्निषेधः" । इत्याह ॥

अत्र वयोनिर्णयोक्तरीत्या कन्यायामप्रसक्तस्य अनेकदृष्टदो-षहेतुभूतस्य व्यवायस्य स्मरणकीर्तनादि तदङ्गकदेशस्य वा वर्जनार्थं ब्रह्मचर्यविधानमिति कल्पने सुदर्शनाचार्योक्तं मैथुने दुर्वारत्वं अति-प्रयत्नवर्जनीयत्वं चेति विशेषणद्वयमनर्थकमेव स्यात्। तद्धि बालायां न [illegible]र्वारं । नातिप्रयत्नवर्ज्यं च । अत्र लोकज्ञाः प्रमाणं ॥

अपि च विवाहे खलु 'बन्धुशीललक्षण सम्पन्नः श्रुतवान-रोग'' इति वरसम्पत्। आ गृ - २० इति विद्यादिसम्पन्नमेव अधिकारिणं मन्यते गृह्यकारः । न मूर्खमपि । तस्य अनधिकारमपि स्पष्टमाह तत्रैव सुदर्शनाचार्यः । श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः । अ-विदुषः चोदितकर्मानधिकारित्वात् धर्मार्थत्वाच्च विवाहस्य'' इति। ततश्च युक्ताऽयुक्त विवेकशून्यं मूर्खं प्रति ब्रह्मचर्यविधानमित्यपि न युक्तं । तस्मात् युवतिविवाहात् शय्यैक्याच्च प्रसक्तं व्यवायं प्रतिषे-द्धुमेव त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधानमित्येव युक्तं ॥

यच्च "त्रिरात्र ब्रह्मचर्यविधानं चतुर्थदिने स्त्रीगमनमपि न बो-धयेत् । वाक्यभेदाऽऽपत्तेः" इति । तद्युक्तमेव ॥

यदपि "त्रिरात्रव्रतस्य पुत्रफलकत्वात् तत्र दृष्टद्वारतया चतुर्थ्यां रात्र्यां उपगमनमपि कर्तव्यमेवेति न युक्तं,

दृष्टाऽदृष्टद्वारत्वम् शास्त्रार्थानुष्ठानस्य दृष्टद्वारमन्तरापि फलदानशक्तेः ज्योतिष्टोमादिष्वभ्युपगतत्वात् "।इति ॥ तच्चाभ्युपगन्तव्यमेव उदाहृतहेतोः।विवाहश्चेदन्तो स्यात्।कन्याभ्युपगमनस्य द्वारत्वासम्भवाच्च॥ किन्त्वत्र बोधायनः ऋतुमती विवाहानुकूलो दृश्यत इव। एवं किल बोधायनः सूत्रयामास,विवाहकल्पोपदेशप्रकरणे॥"अथ यदि कामयेत श्रोत्रियं जनयेयमिति आऽरुन्धत्युपस्थानात् कृत्वा त्रिरात्रमक्षार लवणाशिनो अधःशायिनो ब्रह्मचारिणावासाते ॥ बो॰ I-7 0। अहतानां च वाससां परिधानं सायंप्रातश्चालङ्करणं इषुप्रतोदयोश्च धारणं उभौ कालावग्नि परिचर्या च चतुर्थ्यां पक्वहोम उपसंवेशनं च" इति । एवं अनूचान ऋषिकल्प, भ्रूण, ऋषि, देव, संज्ञकपुत्रकामानां, द्वादशरात्र,मास, चतुर्मास,षण्मास,संवत्सरकालावधिकं ब्रह्मचर्य मुपदिश्यते । सर्वत्र "व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च" इति पृथक् स्मर्यतेच॥ ततश्च यद्विना पुत्रोत्पत्तिफलकत्रिरात्रब्रह्मचर्यादिव्रतानि न फलोत्पादनाय प्रभवन्ति, तदेव दृष्टद्वारभूतमुपसंवेशनं व्रतान्ते विधीयते । तदपि कथमदृष्टफलकं स्यात् । दृष्टे सम्भवत्य दृष्टकल्पनमन्याय्यमिति हि न्यायविदो मन्यन्ते । तस्मात् इह विधीयमानमुपसंवेशनं गुणवत्पुत्रफलोत्पत्तिं प्रति दृष्टद्वारमेवेति युक्तं प्रतिपत्तुम् । संस्काररूपफलोत्पत्तिं प्रति तु मा भूत् दृष्टद्वारम् ॥ नचेदं काम्यव्रतमात्रे न नित्ये इति शङ्क्यं । नित्यप्रकरणीभूतसमनन्तरपूर्वाध्यायोपदिष्टकल्पानां ब्रह्मचर्यादि पदार्थानामेवेहाऽतिदेशात् ॥

अत्र उपसंवेशनं नाम सहशयनमात्रं. न व्यवाय इत्यपि न शङ्क्यं । पञ्चमाध्याये चतुर्थ्यां दण्डोत्थापनं वधूवरयोरन्योन्यं मन्त्रवत् तद्दण्डदानं प्रतिग्रहश्च विधाय अनन्तरमिदं पठयते वरोद्देशेन "अथैनं स्थूणादेशे निधाय अन्तिकेन प्रतिपद्यते। (15-67) प्रसिद्धमुपसंवेशनं" (68) इति ॥ अत्र स्पष्टमेव किल मुनिः प्रत्याययति बोधायनः । किमितोऽप्यधिकमुपदेष्टव्यं सूनोः । अमुमेव लोकप्रसिद्धं रागप्राप्तमपि नियतमुपसंवेशनमनूद्य मन्त्रमात्रं विधीयते षष्ठाध्याये "अथैना मुपसंवेशयति प्रजापति स्त्रियां यश इत्येनया" (1-24) । तत्रैव अर्थसिद्धं स्तोकोनिविवरणमनूद्य कश्चिन्मन्त्रो विधीयते,"अथास्याः स्तोकानि विवृणोति नजायत्वंनि"॥ (25) यदत्र समनन्तरसूत्रे 'सायद्यश्रुकुर्यात् तामनुमन्त्रयते" (26) इत्यश्रुकरणं बालिकात्वलिङ्गमिति । तन्न । तत्प्रथमप्रवृत्तौ लज्जातिशयादिना कासाञ्चिदश्रुकरणसम्भवाभिप्रायत्वात् ॥ अत एव अत्र "सा यद्यश्रुकुर्यादि"ति यदिशब्दः श्रूयते । अन्यथा बालिकायास्तस्या नियमेन किल अश्रुपातसम्भावनया यदि शब्दो न निबद्धः स्यात् मुनिना । एतेन बोधायन गृह्यविचारे वयोनिर्णयकाराणां उपसंवेशनार्थखण्डनमपि परास्तं वेदितव्यं। इह तु प्रसङ्गादिदमुक्तं ।

उपसंवेशनशब्दार्थः

यत्पुनरत्र"युवतिविवाहपक्ष एव ब्रह्मचर्यविधौ उभयग्रहणवैयर्थ्यं दुष्परिहरं.अन्यतरमात्रस्य विधानेऽपि इतरस्याप्यर्थसिद्धमेव खलु ब्रह्मचर्यं भवति । ततश्चोभयग्रहणसार्थक्यसंपादनाय अन्यतरस्य व्यभिचारः संभावनीयः । सति चैवं उभयोद्देश्यकब्रह्मचर्यविधिबलाक्षिप्तो व्यभिचारोऽपि शास्त्रीय एव स्यात युवतिविवाहवादिनः" इत्येवमर्थकं वाक्यजातमुदाह्रियते ॥ तन्न। अत्र बालिकाविवाहपक्षोक्तानि क्षारलवणमधुमांसवर्जनादीनि उभयपदोपादानप्रयोजनानि

ऋतुमतीविवाहवादेऽपिर्कितस्युः ॥ किं च अस्त्यन्यदपि प्रयोजनं युवतिविवाहपक्ष उभयग्रहणस्य । यदि विवाहमध्य एव ऋतुकालात्ययः संपद्येत तदा तत्रभार्याभिगमनं वैधतया किल प्राप्नोति । यथाऽऽहयाज्ञवल्क्यः ।

> षोडशर्तुर्निशास्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
> ब्रह्मचार्येव पर्वाण्या द्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ (I-79)

अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्यायावदर्थं लिख्यते "एवं गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवति।अतो यत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोऽपि न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषो ऽस्ति" इति । अतो यत्र श्राद्धादौ पुंमात्रोद्देशन ब्रह्मचर्यं विधीयते तत्र प्रतिप्रसवबलात् प्राप्नोत्येवाभिगमनं । तन्माभूदित्युभयोद्देशेन ब्रह्मचर्यविधानं । अपिच अनृतुकालेऽपि भार्यानुरोधात् उपगमनमवश्यकर्तव्यतया विधीयते । यथाह मनुः ॥

> ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतस्सदा ।
> पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया॥ (III-45)

(व्या) तद्व्रतः, भार्याप्रीतिः व्रतं यस्य इति ।
(याज्ञवल्क्यश्च)

> यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
> स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः॥ III-131.

अत्र मिताक्षरा, "स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् भवतीनां-कामविहन्ता पातकी स्यादिति"।अतश्चयोषिदभ्यर्थनानुरोधात् वैधमिति शंकयापि त्रिरात्रमध्येऽपि स्यादभिगमनं।तन्माभूदित्यपि उभयोद्देशेन ब्रह्मचर्यविधानं संगतमेवस्यात् । तस्मात् ऋतुमतीविवाहपक्ष एवोभयोद्देश्यक ब्रह्मचर्यविधानं अतितरां संगच्छते । नैवमन्यत्राऽयुवतीविवाहेऽपीत्यलं ॥

यदपि गृह्यसूत्रेषु चतुर्थीपररात्रसमावेशनविधिः विवाह्यां कन्यां ऋतुमतीं गमयतीति चतुर्थं लिंगमुपन्यस्य-

चतुर्थीपररात्र- समावेशनं

निराक्रियते॥ ' सर्वेष्वपि गृह्यसूत्रेषु विवाहकर्मणि समावेशनविधिर्नास्ति यच्च कचिदापस्तंबादि गृह्येषु विवाहकर्मांगतया समावेशनमुपदिश्यते इत्युच्यते । तदप्यसिद्धं, तत्र कालान्तरभाव्यृतुसमावेशनमेव हि विधीयमानमन्त्रजपाश्रयतयाऽनूद्यते । न पृथक्समावेशनं'' इत्यभिप्रायकमापस्तंबसूत्रादिक्रमेण समावेशन निराकरणं ॥

तदपि हि न सिध्यति विमृश्यमानेषु सूत्रेषु व्याख्यादिषु च तदनुसारिषु ॥ आपस्तंबोहि '' तं चतुर्थ्यापररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य—शेषं समावेशनेजपेत्'' VIII-1 इत्येकेनैव सूत्रेण चतुर्थीपररात्रकर्तव्यान् विवाहशेषभूतान् दंडोत्थापन, तत्प्रक्षालन, निधान अग्न्युपसमाधानादि जयादिपर्यन्तहोम, वधूशिरसिमन्त्रवदाज्यानयन, मन्त्रवदन्योन्यसमीक्षण, हुतशेषाज्यकरणकमन्त्रवद्धृदयदेशसंमार्जन, प्रजापतेतन्वं म इत्यादि ऋक्त्रयजप, समावेशनाश्रितावशिष्टानुवाकजप, रूपान् क्रियाविशेषान् एककालकर्तव्यानेव विधत्ते । अत्र अन्तिममात्रस्य कालान्तरानुष्ठाने न खलु विज्ञायते प्रमाणं ॥

ननूच्यते समावेशनरूपाश्रयानुवाद एवेति ॥ तन्न । अत्र चतुर्थीपपररात्रकर्तव्यं रागप्राप्तत्वादविधेयं । ऋतु-

समावेशनर्तु समावेशने

समावेशनशब्दितात् क्रियान्तरात् भिन्नं समावेशनमेव खलु आश्रयतयाऽभिप्रेयते मन्त्रजपस्य, नर्तुसमावेशनं । तच्चेदत्राभिप्रैष्यत तदातच्छब्देनैवात्राप्यवक्ष्यत ॥

मित्यादि, समावेशनकालेजपेत् - समावेशनन्त्वास्मिन्नेवाऽपररात्रे नियमेन भवति ॥ इदमेव समावेशनं मन्त्रवन्नान्यत्, इति ॥ एतत् व्याख्यात्रभिप्रायेण युवतिरेव विवाह्या नाऽयुवतिरपीति स्पष्टम् । चतुर्थीसमावेशने नियमाभिधानात् ॥ अयं हि हरदत्ताचार्यः प्रतनतमः सुदर्शनाचार्यात् । यतोऽस्य अभिप्रायः सुदर्शनाचार्येण स्वव्याख्यायां क्वचिदनूद्यते, क्वचिन्निरस्यते च अयमेव हरदत्तः आपस्तंबसामान्यसूत्र, धर्मसूत्रं गौतमधर्मसूत्रं, एकाग्निकांडमन्त्रांश्च व्याचख्याविति तत्र नामकथनात्प्रतीयते । एतद्व्याख्यायामेव उज्वला मिताक्षरादिकायां परममादरंवहन्ति आस्माकीनाः ॥ अयं द्राविड इत्यवगम्यते । यतोऽय गौतम धर्मसूत्रव्याख्यायां उपनयन प्रकरणे "मौञ्जी ज्यामौर्वीसौत्र्यो मेखलाः क्रमेण" (1-15) इत्येतत्सूत्र व्याचक्षाणो विस्पष्टतार्थं द्राविडभाषा पदं प्रयुङ्क्ते । यथा, मौर्वी आरण्यौषधिविशेषः यस्य अरत्निमात्राणि द्व्यगुलविस्ताराणि पत्राणि (मरलिति) द्राविडभाषया प्रसिद्धिः । एवमन्यत्रापि, किलासपदं, तमलिति द्राविडभाषया व्यनक्ति । अयं पञ्चाशदधिकसहस्र संवत्सरेभ्यः प्राक् चोलेषु कंसपुराख्ये ग्रामेऽवात्सीदित्युपाख्यायते । नूनमस्य समये युवतय एव विवाह्यमाना आसन्निति अनाकुलाख्या गृह्यव्याख्या ज्ञापयति ॥

आण्डपिळ्ळै

अन्यच्च तालवृन्तनिवासी आण्ड पिल्लयार् नामकाचार्यविरचिता आपस्तम्बगृह्यसूत्रप्रयोगवृत्तिर्नाम ग्रन्थोऽतिप्रसिद्ध एव द्रविडेषु । तत्रापि हि भेदेन प्रतीयते समावेशन मृतुसमावेशनं च ॥ "प्रजापते तन्वम्म इति तिस्रो जपित्वा आरोहोरुमित्यनुवाकशेष समावेशनकाले जपेत् । ऋतुमधिगम्य स्नातायां समावेशनकाले विष्णुर्योनिमित्यारभ्य, तम्मेवायो सम्भृष्यतां, इत्यन्तेन वधूमभिमन्त्र

यते । यदि चतुर्थीसमावेशन मृतुसमावेशनं च युगपत्प्राप्नुतः तदा आरोहोरुमिति जपित्वा विष्णुर्योनिमिति वधूमभिमन्त्रयेत" । इति । अत्र हि विवाहाङ्गसमावेशन मन्यत् , ऋतु समावेशन मन्यत् । तयोः कदाचिदेव युगपत् प्राप्तिरिति विस्पष्टं अववगम्यते ॥

एवं सर्वव्याख्यातृभिप्रायेणापि सिध्यत्येव चतुर्थी समावेशनं। तच्च हरदत्ताऽऽण्डपिल्लयोर्मते नियतं। सुदर्शनस्यैच्छिकं। ॥ एवंस्थिते सुदर्शनाचार्येण इदानीमप्रसिद्ध समावेशनशब्दस्य अर्थनिर्णयायादाहृतं ' ऋतुलिङ्गात् ' इति पदमवलम्ब्य वयोनिर्णयकाराणां चतुर्थी समावेशनस्य अत्यन्ताभावसाधनं नितरां न युज्यते॥॥ एवमापस्तंबगृह्यटीकादिपरामर्शेन प्रसिध्यत्यपि चतुर्थीसमावेशने, तदसिद्धिप्रतिज्ञापूर्वकं यदिदंकालान्तरभाव्यृतुसमावेशनाश्रितस्य विवाहांगभूतस्य आरोहोरुमित्यादिमन्त्रजपस्य कदाचिदाश्रयलोपात् लोपोऽपि न दोषायेति, तत्र भोजनलोपात्तदाश्रित प्राणाग्निहोत्रलोपस्य भोजनपर्यायव्रताश्रितपय आदिलोपस्य च शास्त्रप्रसिद्धस्य दृष्टान्तीकरणं । ॥ यच्च विवाहकर्मांगस्यापि मन्त्रजपस्य स्वतन्त्रान्यकर्मणि अनुष्ठानसमर्थनाय प्रायश्चित्तार्थाऽऽचमनाऽनुकूलासु अप्सु प्राणवासोबुद्धिविधानादि न्यायप्रदर्शन सर्वमिदमनालंबं ॥ ॥ यदपि विवाहकर्मांगस्य आरोहोरुमित्यादि मन्त्रजपस्य कालान्तरभाविनि ऋतुसमावेशने अनुष्ठानं , शरदनुष्ठितवाजपेयांगभूतस्य बृहस्पतिसवस्य वसन्तकालानुष्ठानवदविरुद्धमिति, तच्च सुदर्शनव्याख्या विरुद्धमेव - तत्र चतुर्थी समावेशनाभावे जपलोपस्य कण्ठतः प्रतिपादनात्। 'लुप्यतामित्यपि. न युक्तम्' विवाहकर्मणि अङ्गवैकल्यदोषस्य दुर्वारत्वात् । तत एवेदानींतनाः शिष्टाः चतुर्थ्यामेव सर्वावसाने मन्त्रजपमात्रमप्याचरन्ति । (॰) यदिह आपस्तम्बस्समावेशनं न विदधाति किन्तु क्रमजपावेवात्र विधिविषयः । इति ॥ तत्सत्यं, समावेशन-

शब्दितस्य व्यवायस्य न क्वचिद्विधिरङ्गीक्रियते चिरन्तनैः विज्ञानेश्वरादिभिराचार्यैः ॥

रागप्राप्तत्वात्, ऋतुगमनादावपि नियममेवाभ्युपगच्छन्ति। एव मिहापि नैत्यकजपाश्रयतानुवादेन नियममेव अभिदधति हरदत्ताचार्य इति निरूपितमधस्तात्। सुदर्शनाचार्य श्चाऽमुंपक्षमनुवदति क्वचिदित्यादिना. नहिनिराचष्टे। स्वमतेन विकल्पाभिधानन्तु बालिकाविवाहपक्षे तत्र रागानुदयात् तस्य असम्भवमभिप्रेत्यैव. तत्रैव समावेशनान्तरे जपनिषेधात्। संस्कारकर्मणि वैकल्यं मा भूदिति । अपत्तात्रमिदानीमाचरन्ति बालिकाविवाहेषु । पक्षान्तरन्तु युक्तं नियममेव यु वतिविवाहेषु. तत्ररागोऽपि सम्भवति. समावेशनं चनियमेन। एतेन " आपस्तम्बगृह्ये समावेशनविधिर्नास्ति । अस्तीति तु अधुनातना नां भ्रान्तिमात्र.रागाभावेऽपि व्यवायः क्रियत इति विप्रतिपन्नं" इत्यादिबहूक्तिः प्रत्युक्तावेदितव्या ॥ यच्चान्यदुच्यते. "चतुर्थी समावेशनाङ्गीकारेऽपि समावेशनपदं व्यवायार्थकं न सिध्यति । तत्तु सहशयनमात्रवाचि यदि व्यवायोऽत्राभिप्रेतोऽभविष्यत् किमित्यापस्तम्बो मुक्तकण्ठं नाऽवक्ष्यत्। न तावन्मुनयो नागरिकाः सुतरां न ग्राम्याः । अदृष्टैकप्रयोजनेषु विधिनिषेधशास्त्रेषु जुगुप्सितस्यापि अर्थस्य सम्यक् कथनमेव हि न्याय्यं । किंतु बोधायनो जुगुप्सितमपि योनिविवरणं न कथयति" इत्यादि॥ अत्रोच्यते। न तावन्मुनयो नाग रिकाः सुप्रसिद्धं खलु आरण्यका मुनय इति । तथापि स्वभावेन तेषां शैलीदृश्यते यदग्राम्यै रेवशब्दैरिममर्थं विदधतीति । 'ऋतुकालाभिगामीस्यात् " इति मनुः, "तस्मिन् युग्मासुसंविशेत् " इतियाज्ञवल्क्यः "अथैनामुपेयात्" इतिगौतमः "अथैनामुपसंवेशयति" "अथैनामुपैति" इतिचबोधायनः,"ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्सम्भवः "इति जैमिनिः"ऊर्ध्वमर्धरात्रात्संवेशनमिति,अथैनामुपयच्छते"इतिच हिरण्य-

केशी, "मिथुनमुपेयाता"मितिकात्यायनः, "प्रवेशन"मितिपारस्करः, एवमिहापि आपस्तम्बेन "समावेशनमित्युच्यते"॥यत्वत्र बोधायनेन स्तोकेनिविवरणं जुगुप्सितमभिधीयत इति तन्न ॥ अप्रसिद्धतया अजुगुप्सितेन स्तोकेतिपदेनैव अवश्यकर्तव्यसंस्कारविधानात् —तस्मात् सर्वमुनिसम्प्रदायादग्राम्यमुदितस्य समावेशनपदस्य तत्सजातीयानां गृह्यान्तरोदितानां सम्भवादिपदानां च तत्तद्गृह्यव्याख्यातृभ्युपेत [illegible] शयनमात्रवाचकतासम्पादने परिकरबन्धो न समुचित इति, वयोनिर्णयकृतां॥

[illegible] यच्च "समावेशने जप्यतया विहितस्य आरोहोरुमित्यस्य मन्त्रस्य अर्थपर्यालोचनेन तस्य व्यवायार्थत्वकल्पनमसारं । [illegible] हि [illegible] विनियोगो जपकर्मणि, न व्यवाये. मन्त्राणां विनियोगानुसारेण अर्थप्रकाशकत्वसम्पादनं न्याय्यं । कथञ्चित् व्यवायार्थत्वाभ्युपगमेऽपि "अन्यो च नामाभिमन्त्रयेत" इति पक्षान्तरेण [illegible] ब्राह्मणकर्तृके अभिमन्त्रणे तस्मै नोनाय भार्यासमर्पणापत्तिः । अहं गर्भमदधामिति मन्त्रलिङ्गात् । अभिमन्त्रयितृकर्तृ [illegible] मायाादि "ति ॥ अत्र प्रत्युच्यते । जप्यतया [illegible] मन्त्रस्य स्वनिमित्ताश्रयाद्यर्थप्रकाशकत्वमपि अभ्युपगन्तव्यम् [illegible], यथा "क्षीरिणा मन्येपां वा लक्षण्यानां वृक्षाणां [illegible] च व्यतिक्रम उत्तरं यथा लिङ्गं जपति" (6- -) इत्यत्र [illegible] निमित्त को मन्त्रो जप्य इत्यत्र मन्त्रार्थस्यैव हि ज्ञापकता मनुशास्ति मुनिरापस्तम्बः ॥ अत एव. "तीर्थस्थाणु चतुष्पथ व्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत्" (5- 6) इति सूत्रं व्याचक्षाणः सुदर्शनाचार्यः तीर्थाद्यन्यतमव्यतिक्रमे मन्त्रगतान्यवाचकपदवैयर्थ्यात् त्यागमाशङ्क्य तत्पदानामपि प्रकृतार्थपरतासम्पादनेन कृत्स्नस्यैव मन्त्रस्य जपं निरधारयत्॥ तथा प्रकृतान् आरोहोरुमित्यादिकान्

मन्त्रान् व्याचक्षाणो हरदत्ताचार्यः । अथ समावेशने जपः "अन्यो वैनावभिमन्त्रयेत" आरोहोरुमिति. जपपक्षे तावदात्मन एवाऽयम न्तरात्मनः प्रेपः हे मदीय शरीरान्तरात्मन् अस्याः – ऊरुमारोह इत्यादि व्याख्याय अन्ते अभिमन्त्रणपक्षे तस्यामित्यन्तं पत्युरभिमन्त्रणं शिष्टं द्वयोः" इति व्याचख्यौ॥अत्र जपस्य केवलाऽदृष्टमात्रार्थतायां कुतोऽयं अन्तरात्मपरतयापि अर्थसम्पादनक्लेशप्रसङ्गः । तस्मात् जपपक्षे अर्थतो विचार्यमाणाः मन्त्राः सूत्रोक्तसमावेशनपदार्थो व्यत्राय इति स्पष्टं गमयन्त्येव ॥ अभिमन्त्रणपक्षे तु मन्त्राणां करणत्वात् प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्व मभ्युपगन्तव्यमेव सर्वैः। अत्र "अन्यो वैना मभिमन्त्रयेत"इति सूत्रं "व्यक्तार्थं"इति"व्याचख्यौ सुदर्शनाचार्यः हरदत्तस्तु, "ब्राह्मणः एतौ जायापती समागमिष्यन्तौ अनुवाकशेषेण अभिमन्त्रयेत" इति स्पष्टं व्याचख्यौ । मन्त्रविवरणेऽपि "अभिमन्त्रण पक्षे 'तस्यामित्यन्तं पत्युरभिमन्त्रणं शिष्टं द्वयोः" इति लिङ्गानुसारात् विनियोगः कृतः ॥ "अहं गर्भमदधामि "त्यत्रापि, "तदेतज्जपपक्षे यथा श्रुतमेव, अभिमन्त्रणपक्षे तु प्रयुक्तिद्वारेण, प्रयुक्तिश्चाभिमन्त्रणमेव इति लिङ्गविरोधं परिजहार ॥ सुदर्शनाचार्यश्च "अन्यो वा" इति सूत्रव्याख्यायाम् । इदञ्च अहं गर्भमदधामि "त्यादि लिङ्गविरोधेऽपि श्रुतेर्बलीयस्त्वात्" इति अस्यापि विनियोगानुसारात् मन्त्रार्थसपादनमभिप्रैति ॥ एवं विनियोगादेव समावेशनाङ्गतया ज्ञायमाना मन्त्राः अर्थतो विमृश्यमानाः ऊध्नोरोमशत्वादिलिङ्गैः विवाह्यायाः युवतिभावं ज्ञापयन्तीति वदन्तं प्रति "अहं गर्भमदधामिति लिङ्गात् अन्यस्मै भोगाय भार्यासमर्पणमपि शास्त्रीयतया अभ्युपगन्तव्यमिति इयमत्युक्तिरसङ्गतेव । युवतिभावं खलु अन्यथानुपपद्यमानः चतुर्थदिनसमावेशनविधिराक्षिपति – एवमन्यभोगार्थभार्यासमर्पणाक्षेपको विधिः नोपलभ्यते । एतेन "सोमः प्रथम" इत्याद्याशीरर्थकमन्त्रपर्यालोचनेन सपुत्राया

एव कन्यायाः विवाहश्शास्त्रीय इति तार्किकदर्दुरोक्तयः प्रत्युक्ता वेदितव्याः । यद्येत्र मातृक्तयः स्मृत्यादिनिरपेक्षं लिङ्गमेव सर्वान् विध्यर्थान् साधयाम इति वदन्तं प्रति स्युः, सन्तु कामम् । नात्र पूर्वत्र स्थकृदेवं वादी दृश्यते ॥

[illegible] यच्चाप्युच्यते' वस्तु नन्तु आपस्तम्बगृह्यपरामर्शो ऋतोः प्रागेव स्त्रीणां विवाह इति स्पष्टं निश्चयकारणमस्ति इत्यादिना गृह्यसूत्रेषु कन्यालक्षणकोटौ युवतिभावो न परिगणितः प्रत्युतायतां पाठात्॥ सू [illegible] ऋतु स्नातात्वं [illegible] विधाने ऋतुस्नातेति व्याख्याविरोधि चतुर्थीसमावेशनं च [illegible]मित्युन्मूलितं प्राक्. तस्मादृतुमती कन्यका सर्वथा विवाहे वर्जनीयेति सुष्ठु आपस्तम्बस्य मतमत्र निर्णीयते' इति [illegible] स्त्रीषु कादाचित्कमार्तवं गुणकोटौ दोषकोटौ वा [illegible] शक्यं. तस्य दोषतया गुणतया वा अकथनं [illegible] नत्र-स्याः परिग्रहे परित्यागे वा हेतुर्नस्यादिति [illegible] निर्णयकारैरेव गृह्यविचारारम्भे निर्णीतं । इह तु [illegible] गुणकोटौ न कीर्त्यते चेति । [illegible] विरोधि चतुर्थी [illegible] च प्रतिरोपितमेवाध्यात् जागर्ति । तस्मात्सुदर्शनाचार्यस्य ऋतुस्नातात्वा इति द्वितीयं व्याख्यानमन्याभिप्रायकमित्येव युक्तं । तद्यथा वरयितृब्राह्मणेषु वरणार्थं गृहमागच्छत्सु या तदानीं ऋतुस्नाता भवति सा न वरयितव्येत्यभिप्रायस्यात् । ऋतुस्नाता शब्दश्च चतुर्थ्याद्यपोडशादिनात्मककालविशेषावच्छिन्नायामेव स्त्रियां युज्यमानो दृश्यते "ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति" इत्यादौ न युवति मात्रेऽस्य क्वचित्प्रयोगः उपलभ्यते किञ्च अत्र ऋतुमती सर्वथा न विवाह्या भवतीत्यर्थकरणे वर्षकारिपदव्याख्याविरोधो दुष्परिहरः - तत्रैव हि- ''दत्तां गुप्तां' इत्यादिके सूत्रे चरमं वर्षकारिं इति पदं - वराद्वर्षेणाधिका याऽऽयस्त स्रवति सा वा इतिव्याचख्यौ सुदर्शनाचार्यः-

अत्यन्त स्त्रावश्चदृष्टरजस एव कन्यायाः धातुक्षोभवशात्संभवति, यदि ऋतुमत्येव सर्वथा न विवाहमर्हतीत्यभिप्रायम्याज्ञ्याख्यातुः कथमत्यन्तस्त्रावयुक्ता न विवाह्येति व्याख्यासङ्कुचेत । तस्मादेतद्व्याख्यावष्टम्भेन, ऋतुमती कन्या, विवाहे प्रतिषिध्यते, इत्ययमर्थः सर्वथा न सिध्यति ।

(IX) यदप्यन्यदुच्यते । "अपिच, इत्यादिना भगवानापस्तम्बो हि विवाहकल्पोपदेशानन्तरं " यदा मलवद्वासा स्यादथैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति — यां मलवद्वाससमित्येतानि" (3-8-6) इति विवाह समनन्तर रजोदर्शनकाले नैत्तरीयश्रुत्याम्नातं रजस्वलानुष्ठेयं व्रतविशेषं पत्युपदेश्यं विदधाति । विवाहश्चेदृत्वनन्तरमभिप्रेतः स्यात्, मुनेरिदमनुशासनविधान व्यर्थमेव स्यात् । प्राथमिक एव रजोदर्शने व्रतावश्यंभावात् । विवाहात प्राचीना रजःकालाः, धर्महीना, इति तु शास्त्रविरुद्धं । पतिकर्तव्य मनुशासनं तदा विवाहे [illegible] क्रियत इत्यपि न युक्तं । अनधिकारात्, तस्माद्-नृतुमतीविवाह एव मुन्यभिमत " इति ॥ अत्रोच्यते । आपस्तम्ब मुनिना विधीयमानं व्रतानुशासनं प्राथमिक एव रजोदर्शन इत्यत्र न प्रमाणं दृश्यते । प्रत्युत प्रथमर्तौ व्रता भावः । द्वितीयादौ तत्सत्त्वं च प्रतिपाद्यते निर्णयसिन्धुकारेण । यथा, " प्रथमर्तौ विशेषः स्मृति चन्द्रिकायां ॥

> प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवती स्त्रियः ।
> अभ्यन्तरासनं कृत्वा तस्मिंस्तां सुपवेशयेत् ॥
> हरिद्रा गन्धपुष्पादीन् दद्यात्ताम्बूलकं स्रजं ।
> दीपैर्नीराजनं कुर्यात् सदीपे वासयेत् गृहे ॥
> लवणापूपमुद्गादि दद्युस्ताभ्यस्स्वशक्तितः" ।

इति, "द्वितीयादृतुषु तन्नियमानाह मदनपारिजाते—दक्षः—

अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनं ।
न कुर्यात्सार्तवा नारी ग्रहाणा मीक्षणं तथा ॥" अत्रिरपि,
वर्जयन्मधुमांसं च पात्रेऽखर्वेच भोजनं ।

गन्धमाल्यं दिवा स्वापं ताम्बूलं चाऽऽस्यशोधनं॥" इत्यादिभिः॥
एवमिहापि देशे प्रथमर्तौ कुलधर्मानुसारतः मङ्गलाचरणमेव दृश्यते।
द्वितीयादिषु तु यावच्छक्यं व्रताचरणं। ततो नेदं व्रतानुशासनं प्रथम-रजोदर्शनकालिकं भवितु मर्हति-किञ्च, इदं हि त्रिरात्र व्रतं "यां मल-वद्वाससं" मित्यारभ्य 'तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरे दंजलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय" (तै सं. 2-5-1) इत्युत्पत्स्यमान-प्रजावैगुण्याभावफलकं श्रूयते । अतोत्र विवाहात्प्राक् प्रजोत्पादनानधिकृतायाः कथमत्र प्रजार्थे व्रते अधिकारः । अपि च, यथा उपनयनावसाने उत्तरस्या मंशान्ति (1-11-23) इति कुमारस्य "ब्रह्मचार्यसि" (एकाग्नि काण्डः प्र 2 ख-6) इति मन्त्रेण ब्रह्मचर्याङ्गव्रतानुशासनं विधीयते एवमिहापि विवाहोत्तर रजोदर्शन कालाश्रितं गुणवत्प्रजाफलकं किञ्चिद्व्रतमनुशासनतया विधीयते, तत्कथं विवाहात्प्राचीनेऽपि रजोदर्शने नु सम्भवति ॥ "तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत" (तै. सं 2-5-) इत्यादि श्रुति विहितमप्रायत्यं तु भवत्येव । व्रतमात्रानुशासनस्य विवाहानन्तरं विधानात् । अथवा भवतु नाम व्रतमिदंप्रागपि विवाहात् , तच्चोपदिश्यतामिदानीमिव मात्रादिभिः। नहीदानीं पितरावाचार्यो भूत्वा व्रतानि संशास्तीति लोके दृश्यते। दृश्यते तु मात्रादिरेव अनुशास्तीत्याचारः ॥ विवाहानन्तरविधानन्तु "वेदमनूच्याचार्योऽन्ते वासिनमनुशास्ति" इत्यत्रेव सिद्धस्यापि संस्कारार्थं नियमार्थं च पुनर्विधानं । तत्र हि सिद्धस्यापि सत्यवदनादेः पुनर्विधानं संस्कारार्थं नियमार्थं च । इति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यैः विवृतं॥ तस्मात् व्रतानुशासनविधानावष्टम्भेन रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहो गृह्यकृदभिप्रेत इति साधनं सर्वथा न घटते ॥ यदप्यन्यदु-

च्यते "गृह्यव्याख्यायां सुदर्शनाचार्येण, यद्विवाहचतुर्थापररात्र एव कदाचित् ऋतुसमावेशनमपि कर्तव्यतया प्राप्नोतीत्युच्यते "अस्मिन्नेव समये यदि दैवाद्दतु समावेशनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्वमारोहोरुमित्यादि जपः ततो विष्णुर्योनि मित्यादिभिः अभिमन्त्रणमि' ति, नैतदृतुमतीविवाहाभिप्रायेण । किन्तु आपत्कल्पतया अभ्यनुज्ञात द्वादशवयस्काविवाहे मध्येविवाहं यदि कन्या ? दैवात् ऋतुमती भवेत् तत्र स्नानानन्तरं विवाह शेषहोमावसाने ऋतु समावेशनस्याप्यस्ति प्राप्तिरित्यभिप्रेत्य अत एवात्र दैवादित्युक्तमाचार्येण । किञ्चात्र मध्येविवाहं प्रथमार्तवसम्भवेऽपि पुनर्विवाहहोमाद्यनुष्ठानं विधीयते वैद्यनाथ दीक्षितैः वर्णाश्रमकाण्डे "प्रधानहोमे निर्वृत्ते" इत्यादि वचनैः, तच्च कायकृच्छ्र चान्द्रायणादिपूर्वकमेव कर्तव्यं । नान्यथा वधू परिग्रहमर्हतीति हेमाद्रिणा स्पष्टमुपदिश्यते, 'विवाहे वितते तन्त्रे" इत्यादि वचनैः ॥ अपि चात्र हेमाद्रिवचनेषु सर्वशेषतया श्रूयमाणेन "पूर्वं पुष्पवती न चेत्' इत्यनेन विवाहात्प्राक् पुष्पवत्याः प्रायश्चित्तशतेनापि अपरिग्राह्यता विस्पष्टमुपलभ्यते ॥ सति चैवं कथं सुदर्शनाचार्यः शास्त्रविरुद्धं ऋतुमतीविवाहमपि कर्तव्यतयाऽभिप्रेयात् । तस्मात् विवाहकालमध्यकालप्रासदैवायत्तप्रथमरजोदर्शनसम्भावनाभिप्रायकेण, "यदि दैवादि 'ति वाक्येन सुदर्शनाचार्यस्यापि ऋतुमतीविवाहस्सम्मत एवेति कल्पन मसङ्गतमिति"॥--

अत्र ब्रूमः । इह तावत् वैद्यनाथ दीक्षितोदाहृतानां हेमाद्युदाहृतानां च वचनानां एकविषयकत्वमेव न सिध्यति, यतो वैद्यनाथदीक्षितोदाहृतवचनेषु विवाहमध्यरजादर्शने प्राथम्यं न श्रूयते । न च प्रायश्चित्तं । स्नातायां, पुनर्विवाह होम, तच्छेषहोमादि समावेशनान्तानि, रजोदर्शनात् चतुर्थ एव दिने विधीयन्ते । तथा च तद्वचनानि "विवाहकाले रजोदर्शने कर्तव्यमाह --अत्रिः ।

विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते ।
कन्या मृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
स्नापयित्वा तु तां कन्यां अर्चयित्वा हुताशनं ।
युञ्जानहोमं कुर्वीत ततः कर्म प्रयोजयेत् ।
प्रधानहोमे निर्वृत्ते कुमारी यदि स्यार्तवा ।
त्रिरात्रेऽपगते पश्चात् शेषं कार्यं समापयेत् ।

स्मृतिभास्करे -

विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला ।
त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक् शय्यासनाशनौ॥
चतुर्थेहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि ।
विवाह होमंकुर्यातां इत्यादिस्मृति संग्रहः " । इति।

हेमाद्रौ तु प्रकरणादिकं सर्वमपि विवाहमध्यप्राप्तप्रथमार्तवविषयं दृश्यते। यथा "अथविवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्तव प्रायश्चित्तमाह देवलः ।

विवाहे वितत तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
वधूः पश्येद्यदा पुष्पं प्रथमं दोषसम्भवं ।
सा वधूः शूद्रकन्यास्यात् तत्पतिर्वृपलोपमः ।
तयोः पुत्रस्तु वृपलः तेयान्ति नरकंध्रुवं ।

मरीचिः —

विवाहदिवसादूर्ध्वम् आरभ्यप्रथमार्तवा ।
वधूर्यौशेषहोमात्प्राक् उभौ नरकगामिनौ ।

गौतमः :

विवाहशेषहोमात्प्राक् वधूर्या प्रथमार्तवा ।
तत्पतिस्तद्वधू-श्चोभौ प्रायश्चित्तमिहार्हतः ।
हविष्मतीरिमा अद्भिः वधूंतां स्नापयेन्मुदा ।
अन्यवस्त्रेणसंछाद्य तस्मिन्नग्नौ विधानतः ।

संस्काराज्येन जुहुयात् युंजानेनिद्वयं मुदा ।
हुत्वा तदाचरेत् कृच्छ्रं पावनंकायसंज्ञितं ।
एवं वै प्रत्यहंकुर्यात् पञ्चमेऽहनि पूर्ववत् ।
स्नापयित्वा परीधाय पूर्ववच्छुद्धवाससा ।
पूर्ववज्जुहुयादग्नौ ततश्चान्द्रायणं पृथक्।
कृत्वा तौ पापशुद्धौ स्तां अन्यथादोषसम्भवौ ।
तदानीं न परित्याज्या पूर्वं पुष्पवती न चेत् ।
न योग्याहव्यकव्येषु सा नारी वृषली भवेत् ।
प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा कर्मकुर्वन्न दोषभाक् ''

इति — अत्र हि विधीयमानं प्रबलतरं प्रायश्चित्तं पञ्चमेऽहनि पुनर्विवाह विधानं च प्रथमार्तव दर्शनविषयमेवेति स्पष्टं, ततश्च वैद्यनाथदीक्षितोदाहृतः कल्पो निमित्तगतविशेषाश्रवणात् कल्पभेदाच्च द्वितीयाद्यार्तवमेव गोचरयेत् । न चानयोः कल्पयोः शाखान्तराधिकरण न्यायेन उपसंहारोन्याय्यः । निमित्तगतप्राथम्य तदभावाभ्यां नैमित्तकयोरपि भेदात् सतिहि कर्मैकत्वे न्याय्यः उपसंहारः ॥ सतिचैवं वैद्यनाथदीक्षितोदाहृतानां हेमाद्युदाहृतानां च वचनानामेकार्थतापादनं कथं नाम्नोपपन्नं स्यात् ॥ किञ्चात्र वयोनिर्णयकाराः हेमाद्र्युक्तेषु "हविष्मतीरिमा आपः" इत्यादिगर्गवचनेषु "पूर्वं पुष्पवती न चेत्" इत्यन्तं वचनजातमुदाहृत्य, "न योग्याहव्यकव्येषु" इत्यादिवाक्यशेष मपलप्य, पूर्वं पुष्पवती न चेदित्यस्य प्रायश्चित्तापरित्यागविधिद्वयविशेषणतां सम्पाद्य, विवाहात् प्राक् अपुष्पवत्या एव इदं प्रायश्चित्तं, परिग्रहश्च; प्रागेव पुष्पवत्यास्तु प्रायश्चित्तशतेनापि परिशुद्धिः परिग्रहो वा न स्यादिति निरधारयन ॥ वचनानुपूर्व्यान्तु पूर्वं पुष्पवती दृष्टप्रथमार्तवा तदानीं प्रायश्चित्तानन्तरं न परित्याज्या परित्यागंनार्हति । नचेत् , प्रायश्चित्तं न कृतं चेत् , सा नारी, हव्यकव्येषु योग्या न भवेत् इत्येवार्थः स्वरसतःप्रतीयते न विवाहात्प्राक् पुष्पवत्याविवाह्येत्यपि ॥

अपि च । विवाहात्प्राक् दृष्टरजसः कन्यायाः लघुप्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहः प्रतिपाद्यते निर्णयसिन्धौ । यथा "अत्र प्रायश्चित्तमुक्तं आश्वलायनेन ।

कन्यां ऋतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
शुद्धिं च कारयित्वा तां उद्वहेदनृशंसधीः ।
पिता ऋतून् यदुन्मास्तु [illegible] ऋतुर्भोः ।
दानावधि गृहे यत्नात् पालयेच्च [illegible]तीम् ॥
दद्यात्तदृतुसंख्या[illegible] गाः शक्तः [illegible] यदि ।
दा[illegible]कं त्वेकाऽपि निर्धन[illegible] ।
दत्वा[illegible] ब्राह्मणस्यैकं [illegible] ।
तस्मात्तामृतु संख्यन्तु [illegible]प्रतिभोजयेत् ।
उपोष्य त्रिरात्रं [illegible] ॥
अदृष्टरजसे दद्यात् कन्यायै [illegible] ।
तामुद्वहन् वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्द्विजः" । इति ।

अत्र कन्यापितुः ऋतुसंख्यया गोदानं—तदशक्तौ चैकगोदानं । तत्राप्यशक्तौ ऋतुसंख्याकब्राह्मणभोजनं प्रायश्चित्तं । कन्यायास्तु त्रिरात्रोपवासमात्र शुद्धिहेतुः । इदं च यदशक्तोऽपि काले कन्यां न प्रयच्छति तद्विषयमिति माधवाचार्याभिप्रायः प्राङ्निरूपितः ॥ वरोद्वोढुः कूश्माण्ड होमेनैव शुद्धिः । एवं विवाहात् प्राक्, मध्ये, तत्रैव प्रथमे च, रजोदर्शने जायमानेऽपि शुद्धिभेदेषु कथं प्रायश्चित्तशतेनापि अविवाह्या कन्येति वयोनिर्णयोक्तिस्सिद्धि मुपेयात् ॥ एवमुक्तरीत्या त्रिविधेष्वपि आर्तवेषु वैवाहिक समावेशनेन सह ऋतुसमावेशनस्यापि, अस्ति प्रसङ्गः । तच्च दैवायत्तमेव । विवाहस्य मुख्यकालातिक्रमे दैवं विना को वा अन्यो दृष्टहेतुः। एवमेवाभिप्रेत्य सुदर्शनाचार्यः—"यदि दैवादृतुगमनमपि" इत्याद्यवोचदिति युक्तं ॥

एवमापस्तम्बगृह्य परामर्शात् सिध्यत्येव चतुर्थापररात्रे समावेशनं । बोधायनगृह्यसूत्ररीत्यापि अस्तीत्युक्तं प्रागेव प्रसङ्गात्। यद्यपि भगवानाश्वलायनः, त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यमात्रं विधत्ते । न चतुर्थीसमावेशनमपि । तद्गृह्यानुसारिकारिकाकारो, भट्टकुमरिलाचार्यस्तु उपगमनान्तमेव विवाहविधिं परिसमापयति । "स्वस्त्यादि वाचयित्वादौ स्त्रियं तामुपगच्छति । मुहूर्ते शोभने तस्याः व्रीडा न स्यात् यथा तथा" इति॥ऋतूपगमनं च पृथगुच्यत एव।एवं जैमिनीय गोभिलादिगृह्यसूत्रेष्वपि विवाहाङ्ग मुपगमनमुपदिश्यत एव । तानि च ग्रन्थात् बहिः सङ्कलितानि ॥ ततो वयोनिर्णयोक्त दूषणानां इह लेशतोऽप्य सम्भवात् निर्दोषमिह सिध्यत्येव चतुर्थमपि लिङ्गं समावेशनरूपं गृह्यशास्त्रे ॥

इदमेकमेवालं विवाह्यायाः युवतिभावप्रसाधनाय प्राक्प्रसाधितानि च लिङ्गान्युपकुर्वन्ति —ततश्चैवं विमृश्यमानानि गृह्यसूत्राणि युवतिविवाहपक्षमेव दृढतरमुपोद्बलयन्ति — विवाहविधि विनियुक्तास्तु मन्त्राः —"उपमामुच्चा युवतिर्बभूयाः" एकाग्निकाण्डः। 2-22 इत्यादयो यथा युवतिभावं विवाह्यकन्यायाः ज्ञापयन्ति— तथा न क्वापि बालिकात्वमपि ज्ञापयन्ति । यद्यपि आशीरर्थकलोडादि दर्शनात् युवतिभावस्य विवाहकालिकतां न गमयन्ति मन्त्रलिङ्गानि इति उक्तमेव वयोनिर्णयकारैः। तथापि अत्र निर्दिष्टे मन्त्रे युवति भावो नाशीः कोटावन्तर्भवति। "युवतिस्त्वं सम्भोगकाले उपरिसन्तम्मां अनुभूयाः " इत्येव हरदत्तस्य पदयोजना दृश्यते । न युवतिस्सती, इति । किञ्चायं मन्त्रो वैवाहिकसमावेशनप्राक्कालिके वधू दर्शने विनियुज्यते ।

अस्य च मन्त्रस्य पूर्वार्धे "अपश्यन्त्वा मनसादीध्यानां स्वायान्तनूँ ऋत्विये नाथमानां," इत्यत्रापि "दीध्यानां दीप्यमानां ध्यायन्तीं व

नाथमानां प्रार्थयमानां अपश्यं पश्यामि"। इति मूले व्याख्यायां च वर्तमानप्रत्यय एव शानजादिर्दृश्यते ॥ श्रौतानि लिङ्गानि च स्वरूपतः स्मृत्यपेक्षया प्रबलान्येव अभ्युपयन्ते । प्रतनैराचार्यैः यथा वेदोऽखिलो धर्ममूलं । स्मृतिशीलेच तद्विदां आचारश्चैव साधूनां आत्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इतीदं मनुवचनं व्याचक्षाणाः वैद्यनाथदीक्षिताः — 'वेद इति जातावेकवचनं। धर्ममूलं धर्मस्य प्रमाणं न केवलं विध्यात्मकवेद एव धर्मप्रमाणं। किन्तु,मन्त्रार्थवादात्मक इत्युक्तं।अखिल इति। अथ यत्र प्रत्यक्षो वेदो नोपलभ्यते तत्र कथमित्यत उक्तं। स्मृतिशीलेच तद्विदा । इति,'' इति मन्त्रादिश्रुतेरपि स्वरूपतः स्मृत्यपेक्षया प्राबल्यमेवाभिप्रयन्ति-

ऋक्संहितायां दशम मण्डलगतान् वैवाहिकमन्त्रान् व्याचक्षाणस्सायनाचार्योऽपि, जाग्रत्यामपि विनियोजिकायां गृह्यस्मृतौ "विनियोगस्तु लैङ्गिकः" । इति स्मृत्यपेक्षया श्रौतलिङ्गस्य प्राबल्यं सूचयति यत्र तु स्मार्त्यापि विनियोजकश्रुत्या मान्त्रमपि लिङ्गं विरुणद्धि, तत्र मूलभूतश्रौतविध्यनुमानबलादस्तु स्मार्तश्रुतेरपि लिङ्गतः प्राबल्यं, यत्र तु न विरोधः । तत्र स्वार्थस्यापि साधने प्रभवत्येव लिङ्गं । एवं प्रबल श्रौतलिङ्गानुगृहीताः गृह्यस्मृतयः मन्वादिभिः गौणतयाऽभिप्रेतमपि युवतिविवाहपक्षमेव सुदृढमुपोद्बलयन्ति ॥ ततश्च नग्निकाविवाहादप्यृतुमती विवाहस्साधीयानित्ये वसिद्ध्येत्। वस्तुतस्तु, गर्भाधानादि पुरुषसंस्काराणां क्रमकल्पोपदेशमात्रेण चरितार्था गृह्यस्मृतयः विधि निषेधैकशरणानि मन्वादिधर्मशास्त्राणि न बाधितुमीशते । तदविरोधेनैवतु प्रमाणीभवन्तीतियुक्तम् ॥ ततश्च मन्वादिभिरतिप्रशस्ततयाऽभिप्रेतो नग्निका विवाहः न कदाचिदपि गृह्यगतसमावेशनविधिना बाध्येत। गृह्यसूत्रेषु तदुपदेशस्तु कदाचिदृतुमतीविवाहेषु तत्सम्भवाभि प्रायेणापि सार्थकस्स्यात् ॥

अतएव नग्निकाविवाहे समावेशनरूपाश्रयलोपमभिप्रेत्य तदाश्रितजपोऽपि माभूदित्याह सुदर्शनाचार्यः। युवतिविवाहेऽपि रागप्राप्तत्वात् समावेशन मैच्छिकं माभूदिति तन्नियममाह, हरदत्ताचार्यः । एवं मन्वादिभिर्गौणतयाऽभ्यनुज्ञायमानोऽपि युवति विवाहः गृह्यसूत्रैः मन्त्रैश्च सम्यक् पुष्यते, नग्निकाविवाहस्तु स्मृतिकारैः कन्यादातुः स्वर्गादिफलकथनेन रजस्वलाविवाहनिन्दया च सुतरां प्रशस्यते । यावदिदानीमास्तिकैरनुष्ठीयते च यावच्छक्यं, अत्र समावेशनरूपाङ्गलोपप्रसङ्गेऽपि मन्त्रजपमात्रेणापि पूर्यत एव । तदङ्गमुत्तंभनादिवत् । यथोत्तंभनादिगृहप्रवेशान्तानां पदार्थानामभावेऽपि तत्तन्मन्त्रमात्रं खलु जप्यते शिष्टैः ॥ एतदुभयातिक्रान्तस्तु बालिकाविवाहः । न तावत् स्मृतिभिः प्रशस्यते फलोपदेशादिना न गृह्यैः पुष्यते, दूरं तु मन्त्रलिङ्गानि, तथाप्यनुष्ठीयत एव जनैः स्मृतीनामभ्यनुज्ञामात्रात् युवति विवाहस्तु स्मृतिभिस्तदनुसारिभिर्निबन्धैश्च अभ्यनुज्ञायमानोऽपि वैवाहिकमन्त्राणां तात्पर्यविषयोऽपि गृह्यकाराणामभिप्रेतोऽपि वरालाभादिनिमित्तैः प्राप्तप्रसरोऽपि छद्मना तत्र तत्रानुष्ठीयमानोऽपि यदि सर्वथा शिष्टजनैः नाभ्यनुज्ञायेत । तर्हि अस्तु विवाहो नग्निकानामेव कन्यकानां, सन्तु वा यावद्विवाहं अपुष्पवत्य एव कन्यकाः प्रसादात् पारमेश्वरात्, सर्वथापि खल्वस्माभिराशासनीयं मङ्गलम् ॥

॥ इति गृह्यविमर्शो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ विवाहकालविमर्शः समाप्तः ॥

APPENDICES.

शुद्धाशुद्ध पत्रिका।

पुटं	पाङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
2	5	पशस्ता	प्रशस्ता
3	2	पितृणां	पितृणां
3	7	मन्त्रवता	मन्त्रवत
4	15	सूर्य वर्चसं	सूर्यवर्चस
6	6	मा भीवाङ्गष्टं	मोऽभीवाङ्गष्ट
,,	14	सुप्रजस्व	सुप्रजस्त्वं
8	2	योष्टाः	योष्ठाः
8	8	व्रताऽव्रतानि	व्रता व्रतानि
,,	15	पाटः	पाठः
,,	18	रेता भृत	रेतोभृत्
,,	19	वाक्त्म	वाक्त्वं
9	5	प्राग्घोमात	प्राग्धोमात
,,	8	अग्नेय	अग्नेय
,,	12	दीक्ष्ये	दीक्ष्य क्षय
,,	15	ओप्यभिघारयति	ओप्याभिघारयति
11	10	देवाणां	देवृणां
12	8	चर्मानडुहं	चर्माऽऽनडुह
14	3	पार च क्षते	परिचक्षते
,,	8	वसमा	वासमा
,,	13	प्रफर्व्य	प्रफर्व्यं

पृष्ठं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
15	13	द्वयाहृतीभिः	ब्याहृतीभिः
,,	14	उतराभ्या	उत्तराभ्यां
16	1	मम्मातरिश्वा	सम्मातरिश्वा
,,	,,	समुद्देष्टो	समुद्देष्ट्री
,,	15	बहृचास्तु	बह्वृचास्तु
,,	16	ऊकारान्यर	ऊकारात्परं
17	11	मरस्व ति	सरस्वती
18	19	एरयग्व	एग्यस्व
,,	20	प्रोत्साह्लय	प्रोत्साहय
19	2	शकारः	सकारः
21	17	तब्रमर्वात्	तमब्रवीत्
22	1	अनाकुल	अनाकुल
26	3	कामयीनि	कामयेत
26	1	पुरस्तत्	पुरस्तात्
,,	8	तावेह	तावेहि
,,	10	परिणियऽइमानं	परिणीयाइमानं
,,	12	ह्विलाजान्	ह्विर्लाजान्
28	10	जीवरुदन्ति	जीवांरुदन्ति
29	3	अस्यानद्धुहं	अस्याऽऽनद्धुहं
,,	,,	प्राग्रीव	प्राग्ग्रीवं
,,	7	अऽशायिनौ	अधश्शायिनौ
29	10	मंज्ञिता	संज्ञिताः
30	11	उत्पन्नत्वात्	उत्पन्नत्वात्

पुटं	पाङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
31	4	अभ्युत्क्रमयति	अभ्युत्क्रामयति
,,	5	अभ्युक्रामयेत्पूर्वय	अभ्युत्क्रामयेत्पूर्वं
32	14	तृष्णि	तूष्णीं
35	11	उपस्थानत्	उपस्थानात्
36	1	क्रामयेत	कामयेत
,,	10	रति शलि	रतिशीला
,,	14	,,	,,
,,	15	वर्पेणाधिका	वर्षेणाधिका
,,	16	पश्चाऽजाता	पश्चाज्जाता
37	8	प्रक्षाल्य	प्रक्षाल्य
,,	9	अंग्ररुप	अग्नेरुप
38	9	शलीकिः	शालिकः
39	7	उादपात्रं	उदपात्रं
40	10	ब्रह्मण	ब्राह्मण
42	14	अपुंवृत्तार्थायाः	अपवृत्तार्थायाः
,,	,,	प्राणिपर्यंतं	प्राणित्येतं
42	15	अस्याचान्तोदकार्यं	अस्या आचान्तोदकार्यं
43	1	मन्ते	मन्ते
44	15	तिरात्रत्	त्रिरात्रात्
45	7	रन्धाणि	रन्ध्राणि
46	11	त्रिरात्रादूर्ध्वं	त्रिरात्रादूर्ध्वं
48	15	अतिरिक्ता	अतिरिक्ता
49	12	त्रितीयोध्यायः	तृतीयोऽध्यायः

पुटं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
58	7	ज्येष्ठो	ज्येष्ठा
67	13	। जता	जितो
70	5	मातमाहो	मातामहो
71	16	ऋन्या	कन्या
80	9	मप्नोति	माप्नोति
81	20	शेषाक्किचित्	शेषाकिंचित्
83	10	वैद्यात्	विद्यात्
83	12	मातृत्तद्	मातृदत्त

॥ श्रीः ॥

॥ वैवाहिकमन्त्रभाष्यम् ॥

हरदत्तमिश्रप्रणीतम्.

आपस्तम्बगृह्यसूत्रं

खण्डः 4.

[सू—1.] सुहृदः समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ।

[सू—2.] तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत । "प्रसुग्मन्ता" इति ।

[सू—3.] स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् । "अभ्रातृघ्नीम्" इति ।

[सू—4.] चतुर्थ्या समीक्षेत ।

[मन्त्रः] अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवापतिभ्यस्सुमनास्सुवर्चाः जीवसूर्देवकामा स्योना शंनो भव द्विपदे शंचतुष्पदे ॥

चतुर्थ्या समीक्षेत—अघोरेति। अवयवशो निरूपणं समीक्षणम्। हे वधु! त्वं अघोरचक्षुः अपतिघ्नी च एधि भव। शिवा पतिभ्यः। देवराद्यपेक्षं बहुवचनम्। मह्यं पत्ये देवरादिभ्यश्च शिवा भव। सुमनाः सुवर्चाश्च भव। या जीवत एव सूते, सा जीवसूः। देवान् यष्टव्यत्वेन या कामयते, सा देवकामा। स्योना प्रशस्ता। सर्वत्र भवेति सम्बध्यते। नः अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे शंभव, चतुष्पदे च शंभव सुखकरी भव।

[सू—5.] अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत्। "इदमहम्" इति।

[सू—6.] प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत्।

[मन्त्रः] जीवाँ रुदन्ति विमयन्ते अध्वरे दीर्घामनुप्रसितिं दीधियुर्नरः। वामं पितृभ्यो य इदँ समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे।

कन्यावियोगकाले बन्धुजनस्य रोदने जपः—'जीवाँ रुदन्तीति॥ कन्याया एव रोदने इत्याश्वलायनः। यथाऽऽह—'जीवां रुदन्तीति रुदत्यां' इति॥ जीवन्तीमेवैनां कन्यां उद्दिश्य रुदन्ति अध्वरे, ध्वरतिर्हिंसाकर्म। हिंसारहिते काले तदिदं विमयन्ते व्यत्ययं कुर्वते हर्षस्थाने शोचन्ति। त इमे दीर्घां दीर्घकालानुवर्तिनीं प्रसितिं प्रकृष्टं भावबन्धं आवयोः अनुदीधियुः अनुध्याय-

न्तु नरः कन्याबन्धुमनुष्याः। ये इदं विवाहकर्म समेरिरे प्रेरिरे प्रवर्त-यन्तिस्म। कीदृशं? पितृभ्यो वामं पितॄणां वमनीयम्. मयः पतिभ्यः पत्युर्मम सुखरूपम्, जनयः षष्ठ्येकवचनस्थाने प्रथमाबहु-वचनम्। जन्याः अस्याः वध्वाः परिष्वजे परिष्वङ्गाय पर्याप्तम्, एवंभूतं विवाहकर्म प्रवर्तितवन्तः, ते कन्याबन्धुमनुष्याः आवयोः भाविनं भावबन्धमालोच्य मारुदन्तु इत्यर्थः।

[सू—7.] युग्मान् समवेतान् मन्त्रवता उत्तरयाद्वयः प्रहिणुयात्। "व्युक्षत्क्रूरम्" इति।

[सू—8.] उत्तरेण यजुषा तस्याः शिरसि दर्भेण्वं निधाय तस्मिन्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णं उत्तरयाऽ न्तर्धाय—

[मन्त्रः] अर्यम्णो अग्निं परियन्तु क्षिप्रं प्रतीक्षन्ताँ श्वश्रुवो देवराश्च॥ खेऽनसः खेरथः खेयुगस्य शचीपते। अपालामिन्द्र त्रिः पूत्व्यकरत्सूर्यवर्चसम॥ शन्तेहिरण्यँ शमु सन्त्वापः शं ते मेधीभवतु शंयुगस्य तृद्म। शं त आपः शतपवित्रा भवन्त्वथा पत्या तन्वँ सँसृजस्व॥

बध्वाः शिरासि दर्भेण्वनिधानम् अर्यम्ण इति। अर्यमा आदित्यः तस्य प्रसादात् अग्निं इदं विवाहाग्निं परियन्तु क्षिप्रं परिवेष्टय मण्डलीभूताः तिष्ठन्तु यथेदमिण्वं मण्डलीभूतं, परीत्यच

प्रतीक्षन्तां पश्यन्तु । के? श्वश्रुवः बध्वा ममच मातरः देवराश्च बध्वा ममच भ्रातरः ॥

तस्मिन्निण्वे दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठापयति—खेऽनसइति ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते — अपालानाम काचित् कन्या श्वित्रिणी । तां न कश्चिदुपयेमे । तस्याश्च मनसि कामः सदा बभूव कथं अहं इन्द्रं यजे इति । सा कदाचित् स्नानार्थं नद्यां अवतीर्णा स्रोतसा ह्रियमाणा तमेव कामं मनसि दधाना स्रोतसोपनीतं सोममपश्यत् । तं दन्तैः पिष्ट्वा तद्रसं इन्द्राय उपाहरत् । तमिन्द्रः पीत्वा रथस्यानसो युगस्येति त्रयाणां छिद्रेषु अपोनिरसार्य ताभिः तां त्रिः पूत्वा सूर्यवर्चसमकरोत् । इति तदेतत् 'कन्या वारवायति' इत्यस्मिन् वर्गे द्रष्टव्यम् । (ऋ. सं. VI. 6-14.) रथइति षष्ठ्यर्थेप्रथमा । रथादीनां खेषु छिद्रेषु अपो निरसार्य त्रिः पूर्त्वी । छान्दसो रेफउपजनः । पूत्वा शोधयित्वा । हे शचीपते हे इन्द्र! त्वं अपालांनाम कन्यां सूर्य वर्चसं अकरत् अकरोः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । तथैव एनामपि कुर्वित्यर्थः ।

छिद्रे सुवर्णनिधानमन्त्रः—शंत इति । छिद्रे निधीयमानं हिरण्यं ते शं भवतु । शमु सन्तु । 'उ' इत्यनर्थकः पादपूरणः। आपश्च तत्र निषिच्यमानाः ते शं सुखं सन्तु भवन्तु । अप्रसिद्धपाठस्तु 'समु शंत्वाप' इति । तत्राप्यर्थः स एव । शकारस-

कारयोर्व्यत्ययः । मेधी खलेवाली अत्र तु युगस्य अभिधानमेतत्। मेध्यपि ते शंभवतु । शतपवित्राः बहूनां शोधयित्र्यः आपश्च ते शं भवन्तु । विशेषणविवक्षया पुनर्वचनम् । अथ अनन्तरं पत्या मया तन्वं तनुं संसृजस्व संयोजय सम्भोगकाले ।

[सू—8 cont.] उत्तराभिः पञ्चभिस्स्नापयित्वोत्तरयाऽहतेन वाससाऽऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण सन्नह्यति ।

[सू—9.] अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽग्निमभ्यानीयाऽपरेणाग्निमुदगग्रं कटमास्तीर्य तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः ।

[सू—10] अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽथैनामादितो द्वाभ्यां अभिमन्त्रयेत—

[मन्त्रः] सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥

आज्यभागान्ते उत्तराभ्यामभिमन्त्रणं—सोमः प्रथम इति ॥ सोमः प्रथमः त्वां विविदे लब्धवान् । तत उत्तरो गन्धर्वः विश्वावसुः । तृतीयस्त्वग्निः ते तव पतिः । मनुष्यजाः मनुष्यजातस्त्वहं ते तुरीयः चतुर्थः पतिः ॥

एष एवार्थः किंचिद्विशेषेणोच्यते—सोमोऽददिति ॥ सोमः अददत् अदात् दद्याद्वा गन्धर्वाय । गन्धर्वः अग्नये । अग्निः रयिं धनं पुत्रांश्च इमां त्वांच मह्यमदात् ॥

[सू 11;—14.] अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमुत्तानं हस्तं गृह्णीयात् ॥ यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुळीरेव गृह्णीयात् ॥ यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यंगुष्ठमेव सो भीवांगुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ गृभ्णामित इत्येताभिश्चतसृभिः ॥

[मन्त्रः] गृभ्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽसः॥ य एति प्रदिशस्सर्वादि शोऽनुपवमानः । हिरण्यहस्त ऐरम्मस्सत्वा मन्मनसं कृणोतु ।

यद्योगाद्विवाहे पाणिग्रहणशब्दः । तत्र मन्त्राश्चत्वारः—गृभ्णामित इति । ते तव हस्तं अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थं? सुप्रजास्त्वाय शोभनाः प्रजाः यस्याः सा सुप्रजाः । तस्या भावः सुप्रजस्त्वम् । छान्दसो दीर्घः, तस्मै । किञ्च मया पत्या सह यथा त्वं जरदष्टिः असः स्याः, तथा गृह्णामि जरदवस्थायाः प्राप्तिः तस्याः प्रकाशनं वा यस्याः सा जरदष्टिः । पुरन्धिः पुरुधीः बहुप्रज्ञः बहुकर्मा वा । भगादीनां चैतत् प्रत्येकं विशेषणम् । अन्येतु—इन्द्रस्याभिधानं मन्यन्ते । भगादयो देवाः मह्यं त्वा अदुः दत्तवन्तः । किमर्थं? मम गार्हपत्याय गार्हस्थ्याय ॥

य एतीति । एष पवमानः सर्वा दिशः प्रदिशश्चान्वेति अनुक्रमेणैति । हिरण्यहस्तः भक्तेभ्यो देयं हिरण्यं हस्ते यस्य सः

हिरण्यहस्तः ऐरम्मः, इरा अन्नं, तां मिमीते करोतीति इरम्मः अग्निः। तस्यायं सखा ऐरम्मः । वायुसख इति ह्यग्निं उपचरन्ति । स एवम्भूतो वायुः सः त्वा त्वां मन्मनसं मयि मनो यस्याः सा मन्मनाः, तादृशीं कृणोतु करोतु ॥

[सू—15.] अथैनामुत्तरेणाग्नि दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रक्रमयत्येकमिष इति ।

[सू—16.] सखेति सप्तमे पदे जपति—

[मन्त्रः] सखा सप्तपदा भव सखायौ सप्तपदा बभूव सख्यंते गमेयँ सख्यात्ते मायोषँ सख्यान्मे मा योष्ठास्समयाव संकल्पावहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभिसंवसानौ सन्नौ मनाँसि संव्रता सुमचित्तान्याकरम् । सा त्वमस्य मूहममूहमस्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वँ रेतोऽहँ रेतोभृत्वं मनोऽहमस्मि वाक्त्वँ सामाहमस्म्यृक्त्वँ सामामनुव्रता भव पुँसे पुत्राय वेत्तवै श्रियै पुत्राय वेत्तव एहि सूनृते ॥

सखेति सप्तमे पदे जपति—सप्त पदानि यया क्रान्तानि सा सप्तपदा । एवंभूता त्वं सखा भव । सप्तपदा सप्तपदौ । द्विवचनस्याकारः । सप्तपदौ त्वं च अहं च सखायं बभूव बभूविव छान्दसो विशब्दस्य लोपः । आदरार्थे पुन

र्वचनम् । सख्यं ते गमेयं गम्यासम् । सख्यात्ते मायोषं वियुक्तः पृथक्कृतो माभूवम् । त्वं च सख्यात् मे मा योष्ठाः । समयावेति संपूर्वस्य इणो लोटिरूपम् । समयाव संगतौ स्याव । संकल्पावहै इदमिदं च कर्तव्यमिति । संप्रियौ परस्परं संप्रीयमाणौ, रोचिष्णू सदृशसम्बन्धत्वात् परस्पराश्रयेण दीप्यमानौ, सुमनस्यमानौ सुमनायमानौ, भृशादिरयं छान्दसः सलोपाभावः । इषमूर्जमभिर्संवसानौ सहानुभवन्तौ समयावेति सम्बन्धः। नौ आवयोः, मनांसि व्यापारबहुत्वान्मनोबहुत्वम् । समाकरम् - सङ्गतानि करोमि । तथा व्रताऽव्रतानि कर्माणि समाकरम् यस्त्वया धर्मश्चरितव्यः सः अनया सहेति । तथा समुचित्तानि, 'उ' इत्यनर्थकः । मनस उक्तत्वाद्बाह्ये न्द्रियाण्यत्र चित्तानि । तान्यपि समा करम् । सा त्वं सेति ऋचोऽभिधानम् । अम इति साम्नः । ' सैवनामऋगासीत् अमोनाम साम ' इति (ऐ - ब्रा - III - 2 - 23) बह्वृचब्राह्मणदर्शनात् । त्वं साऽसि ऋगासि । अमः अहम् । संहिताकाले ओकारस्य ऊकारः बह्वृचानां तु ' अमोऽहम् ' इत्येव पाठः । एतदेवादरार्थं पुनरुच्यते । अमूहमस्मि अमः अहमस्मि । सा त्वं ऋक्त्वम् । यथा ऋक्सामे परस्परं संबद्धे एवमावामपीत्यर्थः । द्यौरहं पृथिवी त्वम्, औत्तराधर्यं अत्र विवक्षितम् । रेतोऽहम् , कार्यकारणयोरभेदोपचारः। रेतो भृत् त्वं मयानिषिक्तस्य रेतसो भर्त्री त्वम्। मनोहमस्मि वाक्त्वं, यथा मनसा चिन्तितं वाक् ब्रूते एवमावयोरानुकूल्यमित्यर्थः । सामाहमस्मि ऋक् त्वम् । एवंभूता सा त्वं मां प्रति अनुव्रता अनुकूला भव । किमर्थं ? पुंसेपुत्राय

वेत्तवै पुमांसं पुत्रं लब्धुम्, श्रियै पुत्राय वेत्तवै श्रियश्च पुत्रस्य च लाभार्थम् । पुत्रस्य पुनर्वचनमादरार्थम् । स्वयपत्यलाभार्थे वा । एहि आगच्छ प्रियावाक् सूनृता । तद्योगात् सूनृते इत्यामन्त्रणम् ।

खण्डः 5.

[सू—1.] प्राग्धोमात्प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्य अन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति, सोमाय जनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।

[मन्त्र.] (1) सोमाय जनिविदे स्वाहा (2) गन्धर्वाय जनिविदे स्वाहा (3) अग्नेयजनिविदे स्वाहा (4) कन्यला पितृभ्यो यती पतिलोकमव दीक्षामदास्थ स्वाहा । इत्यादयः षोडश प्रधानाहुति मन्त्राः ।

कन्यलेति ॥ कन्यैव कन्यला । लशब्दः उपजनः । पितृभ्यः पितृकुलात्, पतिलोकं पतिकुलं, यतीगच्छन्ती, दीक्षां कन्याव्रतं, अवादास्थ, दीक्षये इत्यन्तर्भावितण्यर्थस्य लुङिप्रथमपुरुषैकवचने रूपं । तकारस्य थकारश्छान्दसः । अवक्षापितवती, त्यक्तवतीत्यर्थः ॥

[सू—2.] अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापयति । "आतिष्ठ" इति ।

[सू—3] अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य द्विर्लाजानोप्यऽभिघारयति ।

[सू—4] तस्या स्सोदर्यो लाजानावपतीत्येके ।

[सू—5.] जुहोति "इयं नारी" इति ।

[सू—6.] उत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽश्मानमास्थापयति यथा पुरस्थात् ।

[सू—7–9.] होमश्चोत्तरया । पुनः परिक्रमणम् । आस्थापनम् ।

[सू—10–12.] होमश्चोत्तरया । पुनः प्ररिक्रमणम् । जयादि प्रतिपद्यते ।

[सू—13.] परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्यतां ततः प्रवावाहयेत् प्रवा हारयेत् ।

[सू—14–16.] समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति । नित्यः । धार्यः ।

[सू –17–19.] अनुगतोमन्थ्यः श्रोत्रियाऽगारा द्वाऽऽहा र्यः । उपवासश्चाऽन्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ।

[सू—20.] अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ।

[सू—21.] उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ।

[सू—22.] वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ।

[सू—23.] आरोहतीमुत्तराभिराभिमन्त्रयते ।

[मन्त्रः] संराज्ञी श्वशुरे भव संराज्ञी श्वश्र्वांभव । ननान्दरि संराज्ञी भव संराज्ञी अधि देवृषु ॥ स्नुषाणाँ श्वशुराणां प्रजायाश्च धनस्यच । पतीनाञ्च देवृणाञ्च सजातानां विराड्भव ॥

संराज्ञीति । श्वशुरे संराज्ञी वल्लभा भव श्वश्र्वांच संराज्ञी भव । ननान्दरि पत्युः स्वसा ननान्दा वध्वाः, तस्यां च संराज्ञी भव । तथा देवृषु देवरेषु पत्युर्भ्रातरो वध्वाः देवराः, तेष्वपि संराज्ञी भव अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी ॥

एतदेव पुनरुच्यते—स्नुषाणामिति । अस्मद्गृहे याः स्नुषाः, तासाम्, श्वशुराणां श्वशुरस्य तद्भ्रातृणाम्, प्रजायाश्च तत्र आगामिन्याः, धनस्यच मदीयस्य, पतीनां च पत्युर्मम मत्स्थानीयानांच, देवृणां च देवराणां च अन्येषांच सजातानां गृहे मया सह जातानाम् , विराट् ईश्वरी भव ।

[सू—24–25.] सूत्रेवर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्युत्तरया, नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्यां । ते उत्तरामि रंनियाति ।

[सू—26.] तीर्थस्थाणु चतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ।

खण्डः 6.

[सू—1–3.] नावमुत्तरयानुमन्त्रयते । नचनाव्यांस्तरतीवधू पश्येत् । तीर्त्वोत्तरांजपेत् ।

[सू—4.] श्मशानाधिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ।

[सू—5.] क्षीरिणामन्येषां वा लक्षण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् :

[सू—6.] गृहानुत्तरया संकाशयति ।

[सू—7] वाहावुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे ।

[सू—8, 9.] लोहितं चर्मानडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम मध्येऽगारस्योत्तरयाऽऽस्तीर्य गृहान्प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणेन पदा । न च देहलीमभितिष्ठति ।

[सू—10.] उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्याऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्य भागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते, परिषेचनान्तं कृत्वा—उत्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः ।

[सू—11.] अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं यच्छत आनक्षत्रेभ्यः ।

[मन्त्रः] प्रस्वस्थः प्रेयं प्रजया भुवने शोचेष्ट ॥ इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि एना पत्या तन्वँ सँसृजस्वाथा जीव्री विदथमावदासि ।

तस्मै फलानि प्रयच्छति—प्रस्वस्थ इति। प्रसूयन्त इति प्रस्वः हे फलानि! यूयं प्रस्वः स्थः प्रसवशीलाः स्थ। छान्दसो विसर्जनीयः। स्थ भवथ। इयमपि वधूः भुवने प्रजया अपत्येन प्रसोचेष्ट प्रसोषीष्ट। यथा यूयं प्रसवशीलाः स्थ। तथेयमपि युष्मत्प्रसादेन प्रसवशीला भवत्वित्यर्थः।

उत्तरेजपति—इहप्रियमिति। इह गृहे प्रजया प्रियं ते समृद्धयतां प्रीतिस्ते वर्धताम्। अनेन प्रजासम्पत्तिरुक्ता, धर्मसम्पत्तिमाह, अस्मिम् गृहे गार्हपत्याय गृहपतिभावाय, जागृहि। अतिथीनामग्नीनां च परिचरणे अवहिता भव। कामसम्पत्तिमाह—एना अनेन, पत्या मया, तन्वं तनुं तव शरीरम्, संसृजस्व सम्भोगकाले। एवं चिरकालमनुभूय अथ अनन्तरं, जीव्री-जीर्णाभिधानमिति निरुक्तकार आह-'आत्वारम्भनजित्रयः' ऋ - सं - VI - 3 - 45 इत्यत्र जीर्णा सती विदथं यज्ञं तद्विषयं वक्तव्यं पुत्रादीनां आवदासि आभिमुख्येन वद; इत्थमिदं कर्तव्यमिति।

[सू—12.] उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धतीं चदर्शयति।

खण्डः 7.

[सू—1-6.] उपाकरणे समापनेच ऋषिर्यः प्रज्ञायते। सदसस्पति र्द्वितीयः। स्त्रियाऽनुपेतेन क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य चहोमं परि च क्षते। यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च । सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां समिधावादध्यात् । आपन्माश्रीः श्रीर्मागादितिवा ।

[सू—7.] एतदहर्वि जानीयाद्यदहर्भार्यामावहते ।

[सू—8.] त्रिरात्रमुभयो रधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च।

[सू—9.] तयो श्शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वससासूत्रेण वा परिवीत स्तिष्ठति ।

[सू—10.] तं चतुर्थ्यापररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य निधाय—

[मन्त्रः] उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेडामहेत्वा । अन्यामिच्छ प्रफर्व्यँ संजायां पत्या सृज । उदीर्ष्वातः पतिवति ह्येषा विश्वावसु-न्नमसागीर्भिरीट्टे अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्ताँ सते भागो जनुषा तस्य विद्धि ।

दण्डोत्थापनमन्त्रः उदीर्ष्वात इति । उर्दार्ष्व उत्तिष्ठ, अतः

शयनात् हे विश्वावसो! विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः। तद्बुद्ध्या दण्डः स्थापितः तेनैवं संबोध्यते। नमसा नमस्कारेण, त्वा त्वां, ईडामहे याचामहे। अन्यां इच्छ प्रफर्व्यं प्रथमवयसं स्त्रियम्। इमां तु मम जायां पत्या मया सह संसृज।

उदीर्ष्वात इति। उदीर्ष्व उत्तिष्ठ, अतः शयनात्। पतिवतिह्येषा, छान्दसो ह्रस्वः। एषा हि पतिवती, मया पत्या तद्वती, विश्वावसुं त्वां नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईडे याचे। अतश्च अन्यां इच्छ पितृषदं पितृगृहे स्थितां व्यक्तां अदत्तां असमाप्तविवाहाम् स हि ते स्वभूतो भागः जनुषा जन्मना तदर्थत्वं जात इत्यर्थः। तस्य विद्धि तं लभस्व।

सू—10-cont. अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्य तस्याश्शिरस्याज्य शेषाद्व्याहृतीभिरोङ्कारचतुर्थाभिरानीय उत्तराभ्यां यथालिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्यशेषेणहृदय देशौ सम्मृज्य।

[मन्त्रः] अपश्यन्त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसोविभूतम्। इह प्रजामिह रयिँ रराणः प्रजायस्व प्रजयापुत्रकाम। अपश्यंत्वा मनसा दीद्ध्यानाँ स्वायां तनूऋत्विये नाधमानाम्। उपमामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामे। समञ्जन्तु

विश्वेदेवास्समापो हृदयानिनौ । मम्मातरिश्वा सं धाता समुदेष्ट्री दिदेष्टुनौ ।

अथ वधूर्वरं समीक्षते । अपश्यन्त्वेति । त्वा त्वां अपश्यं पश्यामि मनसा हृदयेन सस्नेहमित्यर्थः । चेकितान जानन्तं मदभिप्रायम्, तपसः गर्भाधानादेरुपनयनपर्यन्तात्, जातं द्विजत्वेन जातम्, तपसः भिक्षाचर्यादेरध्ययनाङ्गभूतात्, विभूतं विभूतिमत्त्वेन निष्पन्नं विभूतिः श्रीः ऋचस्सामानियजूंषि, सा हि श्रीरमृतासतां इति दर्शनात् । इहमयि, प्रजां इह च गृहे, रयिं धनं रराणः ददत् प्रजया प्रजायस्व हे पुत्रकाम । यत्प्रजाया जन्म, तज्जनयितुरेव जन्म श्रूयते हि—"प्रजामनुप्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम्"—इति ।

वरोवधूमीक्षते—अपश्यन्त्वेति । त्वा त्वां अहं मनसा अपश्यं पश्यामि दीध्यानां दीप्यमानां ध्यायन्तीं वा स्वायां तनू स्वायां तन्वां सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः तत्र "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे"—इति प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि छान्दस ऊकारः सानुनासिकः । बह्वृचास्तु शुद्धमेवाधीयते इहापि केचित् ऊकारान्परमनुस्वार मधीयते ऊकारान्तस्तु शुद्धः । ऋत्विये ऋतुकाले भवो गर्भः ऋत्वियः । द्वितीयैकवचनस्य शे आदेशः ऋत्वियम्, नाथमानाम्, प्रार्थयमानां स्वे शरीरे मत्तोगर्भं प्रार्थयमानामित्यर्थः । उपेत्ययमनुशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः मां उच्चा उच्चं सम्भोगकाले उपरिसन्तम्, युवतिः यौव-

नावस्यां प्राप्ता त्वं, उपवभूया: अनुभूया: अनुभूय च प्रजया प्रजायस्व हे पुत्रकामे ।

उत्तरयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ समनक्ति, समञ्जन्त्विति । नौ आवयो: हृदयानि व्यापारबहुत्वात् बहुवचनम् । विश्वेदेवा: समञ्जन्तु सस्नेहानि कुर्वन्तु । आपश्च समंजन्तु । मातरिश्वा वायु:, सोऽपि समनक्तु । धाता, समनक्तु समुदेष्ट्री समित्यस्य देष्ट्रीत्यनेन सम्बन्ध: । संदेष्ट्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् , सन्देशस्य कारयित्री , संदेश: परस्परसम्भाषणम् । का पुन: सन्देष्ट्री सरस्वती, सम्भाषणस्य तदायत्तत्वात् । गर्भाधाने च तस्या: व्यापारदर्शनात् — 'गर्भं धेहि सरस्वति' इति । सा सन्देष्ट्री दिदेष्टु । अयमप्यन्तर्भावितण्यर्थ: । सन्देशं कारयतु, नौ आवयो: सम्भोगकालानुरूपं सम्भाषणं सरस्वति कारयत्वित्यर्थ: ।

[सू — 10 cont.] उत्तरास्तिस्रो जपित्वा

[मन्त्र:] प्रजापते तन्वं मे जुषस्व त्वष्टर्देवेभि: सहसाम इन्द्र । विश्वैर्देवैरातिभिस्संरराण: पुंसां बहूनां मातरस्स्याम ॥ आन: प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा । अदुर्मङ्गली: पतिलोकमाविश शन्नो भव द्विपदे शंचतुष्पदे ॥ तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति । या न ऊरु उशती विश्रयाति यस्यामुशन्त: प्रहरेम शेफम् ।

अथ जपः—हे प्रजापते! त्वं मे तन्वं तनूं शरीरं जुषस्व सेवस्व प्रविश येनाहं रेतस्सेके समर्थस्स्याम् , 'आसिंचतु प्रजापतिः' इति दर्शनात् । हे त्वष्टः! त्वमपि मे तन्वं जुषस्व देवेभिः देवैः। देवाः विष्ण्वादयः 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इत्यादिमन्त्रे निर्दिष्टाः । तैः सह कीदृशस्त्वं? सहसामः, सहेरसानच् , सहसानः तस्यैव छान्दसो नकारस्य मकारः रूपनिर्माणे समर्थ इत्यर्थः । 'त्वष्टारूपाणि पिंशतु' इति दर्शनात् । हे इन्द्र! त्वमपि मे तन्वं जुषस्व, विश्वेर्देवैः, तव रातिभिः मित्रभूतैः सह संरराणः सम्यगस्मभ्यं अभिहितं ददत् , पुंसां बहूनां मातरः, 'पिता मात्रा' इति पितुरेकशेषे प्राप्ते मातुरेकशेषः छान्दसः। द्वयोश्च बहुवचनम् मातरौ मातापितरौ स्याम स्याव। युष्मत्प्रसादादावां बहुपुत्रौ स्यावेत्यर्थः ।

आन इति । न इति द्वयोर्बहुवचनम्। प्रजापतिः आवयोः प्रजां आजनयतु । आजरसाय आजरसम्, आवां समनक्तु सस्नेहौ करोतु अर्यमा आदित्यः । ततः त्वंच अदुर्मङ्गलीः दुष्टानि मङ्गलानि लक्षणानि यस्याः सा दुर्मङ्गली ततोन्या अदुर्मङ्गलीः छान्दसः सुलोपाभावः। सुमङ्गलीभूत्वा पतिलोकं पत्युर्मम लोकं गृहं आविश, आवस। 'शंनः' इत्यादि गतम् ।

तामिति ॥ हे पूषन् ! यस्यां मनुष्याः बीजं वपन्ति शुक्लं उत्सृजन्ति तां मे शिवतमां अनुकूलतमां कृत्वा एरयस्व प्रेरयस्व, भार्यां मे प्रोत्साहयेत्यर्थः । भार्यायां हि बीजं वपन्ति, अन्यत्र निषेधात् ।

सा विशेष्यते- या नः 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकस्मिन् बहुवचनम्। नः मह्यं ऊरू उशती कामयमाना, विस्रयांत विश्रयाते, शकारस्य शकारः छान्दसः पञ्चमोल्कारः विश्रयेत विश्लिष्टौ कुर्यात्। यथा योनिः विवृता भवति। यस्याच एवंभूताया उशन्तः कामयमानाः भूत्वा, शेफं शिश्नम्, प्रहरेम प्रक्षिपेम। पूर्ववत् बहुवचनम्।

सू ॥ शेपं समावेशने जपेदन्योवैनाम[व]भिमन्त्रयेत—

[मन्त्रः] आरोहोरुमुपबर्हस्व बाहुं परिष्वजस्व जायां सुमनस्यमानः। तस्यां पुष्यतं मिथुनौ सयोनी बह्वीं प्रजां जनयन्तौ सरेतसा ॥ आर्द्रया ऽरण्या यत्रामन्थत्पुरुषं पुरुषेण शक्रः। तदेतौ मिथुनौ सयोनी प्रजयाऽमृतेनेह गच्छतम् ॥ अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः। अहं प्रजा अजनयं पितृणामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ पुत्रिणेमा कुमारिणा विश्वमायुर्व्यश्नुतम्। उभा हिरण्यपेशसा वीतिहोत्रा कृतद्वसू। दशस्यन्त्वा ऽमृताय कं शमूधो रोमशं हथो देवेषु कृणुतो दुवः।

अथ समावेशनकाले जपः। अन्योवैनाम[व]भिमन्त्रयेत—आरोहोरुमिति ॥ जपपक्षे तावदात्मनएवायमन्तरात्मनः प्रैषः। हे मदीयशरीरान्तरात्मन्! अस्या ऊरुं आरोह। आरुह्यच आत्मनो बाहुं बाहू उपबर्हस्व। उपबर्हणमालिङ्गनम्। इहतु तदर्थं प्रसारणम्। आलिंगनाय बाहू प्रसारय। प्रसार्यच परिष्वजस्व जायाम्। तस्यां सुमनस्यमानः प्रीयमाणो भूत्वा। तथाहि प्रजा, रूपादिसमृद्धा भवति। पुष्यतमित्यादि

जायया सहाभिधानम् । हे जाये ! हे मदीयशरीरान्तरात्मन् ! युवां पुष्यतं पुष्टौ भवतम्, मिथुनौ मिथुनीभूतौ, सयोनी सङ्गतोपस्थेन्द्रियौ, बह्वीं प्रजां जनयन्तौ, सरेतसा सरेतसौ चिरकालमविच्छिन्नेन्द्रियौ । एवैवानयोः पुष्टिः। यदुत प्रजासमृद्धिः । अभिमन्त्रणपक्षे तस्यामित्यन्तं पत्युरभिमन्त्रणम् । शिष्टं द्वयोः ।

आर्द्रयेति ॥ अत्रापि जपपक्षे शरीरान्तरात्मनोऽभिधानम्। यत्रेति यथार्थे । यथा कश्चित् आर्द्रया आज्याक्तया अरण्या अग्निं अमन्थत् एवं शक्रः इन्द्रः उपलक्षणमेतत् । पूर्वो विवाहस्य कर्ता इन्द्रादिः पुरुषेण पुरुषलक्षणेन शेफन पुरुषं पुमांसं गर्भममन्थत् मथनसदृशेन व्यापारेण निष्पादितवान्, तत् तद्वत्, एतौ मिथुनौ मिथुनीभूतौ युवां सयोनी सङ्गतोपस्थेन्द्रियौ सन्तौ प्रजया अमृतेन, प्रजारूपेणामृतेन 'प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' इति श्रुते। इह गृहस्थाश्रमे स्थितौ गच्छतम्, केवलोऽप्ययं गमिः सम्पूर्वस्यार्थे द्रष्टव्यः, सङ्गच्छतं संगतौ भवतम् ॥

अहमिति ॥ अहं ओषधीषु गर्भमदधां दधामि, श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानद्वारेण । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि र्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । अहमेव विश्वेषु भुवनेषु अन्तः अवस्थित परमात्मद्वारेण स्वरूपेणवा । एवंभूतः अहं पितॄणां अर्थाय प्रजा अजनयं जनयामि । अहमेव जनिभ्यः जन्याः अस्याः वध्वाः अवरीषु अवरासु पश्चात् कालभाविनीषु स्नुषासु पुत्रान् जनयामि ।

पुत्रोत्पादनद्वारेण पौत्रा अपि मे सन्त्वित्यर्थः। तदेतज्जपपक्षे यथाश्रुतमेव। अभिमन्त्रणपक्षे तु प्रयुक्तिद्वारेण, प्रयुक्तिश्चाभिमन्त्रणमेव ॥

पुत्रिणेमेति ॥ पुत्रिणेतिद्विवचनस्याकारः । पुत्रिणा पुत्रिणौ इमा इमौ युवाम् कुमारिणा कुमारीभिः दुहितृभिः तद्वन्तौ 'विश्वमायुः' 'सहषोडशं वर्षशतमजीवत्' इत्येवं रूपं व्यश्नुतं प्राप्नुतम्, उभा उभौ, हिण्यपेशसा हिरण्यपेशसौ पेशइति रूपनाम । परिशुद्धवर्णौ। वीतिहोत्रा वीतिरिति हविर्नाम, हविषा होतारौ कृतद्वसू दकारः छान्दसउपजनः कृतवसू कृतधनौ ।

दशस्यन्त्वेति । दशस्यतिः दानकर्मा । वकारउपजनः बह्वृचास्तु वकारं न पठन्ति । दशस्यन्ता अर्थिभ्योऽपेक्षितानि ददतौ, अमृताय अमरणाय देवत्वप्राप्तये, कं अनर्थकोऽयं निपातः पादपूरणार्थः, शं सं सकारस्य शकारश्छान्दसः । बह्वृचास्तु सकारमेव पठन्ति । ऊधः ऊधस्थानीयं उभयोः उपस्थेन्द्रियम्, रोमशं सञ्जातरोम । अनेन उपभोगयोग्यता लक्ष्यते । रोमोत्पत्तेः प्राक् अनुपभोग्या हि स्त्रियः । तथाच भावयव्यस्य राज्ञो भार्यां भावयव्यानीं इन्द्रः पत्युस्सखा परिहसन् उवाच, उपभोग्या त्वं न भवसि, रोमाणि ते नोत्पन्नानीति। सा तत्रमब्रवीत्- उपोपमेपरामृश मामेदभ्राणि मन्यथाः। सर्वाहमस्मि रोमशागन्धारीणामिवाविका' इति । तद्रोमशमूधः, संहथः लोडर्थे लट् । संहतं संश्लिष्टं कुरुतम् । किञ्च—देवेषु दुवः परिचरणं कृणुतः कुरुतम् देवान् परिचरतमित्यर्थः ॥

[सू—11.] अन्योवैनावाभियन्त्रयेत [इति अनाकुलवृत्त्यां पाठ-भेदोदृश्यते] वृत्तिः—ब्राह्मणः एनौ जायापती संगमिष्यन्तौ अनुवाकशेषेणअभिमन्त्रेयेत ॥ इति

[सू—12.] यदा मलवद्वासास्स्यात् अथैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति यां मलवद्वाससमित्येतानि ।

[सू—13.] रजमः प्रादुर्भावात्; स्नातामृतुसमावेशनउत्तराभिरभिमन्त्रयते ।

बोधायनगृह्ये उपसंवेशने जपः ।

Rik. 15. प्रजापतिः स्त्रियां यशः, मुष्कयोरदधात् सपम् । कामस्य तृप्तिमानन्दम् । तस्याग्ने भाजयेहमा ।

व्याख्या—योऽयं प्रजापतिः जगतः स्रष्टा स्त्रियां यशः भार्यायां गर्भरूपेण यशसः कारणं यद्वीर्यं तत् मुष्कयोरण्डयोः सपं सम्बन्धं अदधात् स्थापितवान् । तस्यैव स्थापितस्य विशेषणानि कामस्य तृप्ति तृप्तिकारणम् । तस्मिन् गलिते सति योषिन्मे भूयादिति कामः निवर्तते । तन्निवृत्तिरेव तृप्तिः । अत एव आनन्दं सुखकारणम् । हे अग्ने इह विवाहेकर्मणि मां तस्य वीर्यस्य सुखं भाजय प्रापय ।

Rik 16. मोदः प्रमोद आनन्दः मुष्कयोर्निहित स्सपः सृत्वेव कामस्य तृप्याणि , दक्षिणानां प्रतिग्रहे ।

व्याख्या—मोदादयः त्रयः तारतम्येनावस्थिताः सुखावान्तर-विशेषाः वार्ताजन्यः सुखविशेषो मोदः । दर्शनजन्यः प्रमोदः । भोगजन्य आनन्दः । तेषां सर्वेषां सपः समवायहेतुः मुष्कयोर्निहितः स्थापितः । दक्षिणानां प्रतिग्रहे सति कामस्य सृत्वेव कामितार्थं प्राप्येव तृप्याणि तृप्तो भवानि । अयमर्थः, ऋत्विजां दक्षिणाकाले कन्यापि दीयते । अत एव आपस्तम्बधर्मेषु स्मर्यते । "दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे कन्यां समर्पयेत्; आश्वलायनोऽपि दक्षिणारूपायाः कन्यायाः अभिमर्शनं विधत्ते—"अभिमृशे दम्राणि कन्यां च" इति । तस्माद्दक्षिणानां प्रतिग्रहे सति प्राप्तस्य यादृशी तृप्तिः तादृशी तृप्ति-र्भवतीति ।

Rik 17 मनसश्चित्तमाकूतिम् । वाच स्सत्यमशीमहि, पशूनां रूपमन्नस्य । यशः श्रीः श्रयतां मयि.

Rik 18 यथाहमस्या अतृपं स्त्रियै पुमान् । यथा स्त्री तृप्यति पुंसिप्रिये प्रिया । एवं भगस्य तृप्याणि । यज्ञस्य काम्यः प्रियः ।

व्याख्या—अस्यै स्त्रियाः अस्यां विवाहेन लब्धायां स्त्रियां पुमानहं यथा अतृपं येन प्रकारेण तृप्तोऽस्मि, यथा च प्रिया स्त्री प्रिये

पुंसि तृप्यति, एवमहं भगस्य तृप्याणि सौभाग्येन तृप्तो भवानि । कीदृशोऽहम् । यज्ञस्य काम्यः यज्ञो हि स्वानुष्ठानाय मां कामयते अत एव यज्ञस्याऽहंप्रियः ।

Rik. 19 ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति वायुराहतत् । हन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्य स्सत्यमोमिति ।

Rik. 20 आपस्तत्सत्यमाभरन् । यशो यज्ञस्य दक्षिणाम् । असौ मे कामः समृद्धयताम् ।

व्याख्या—यज्ञस्य दक्षिणां यज्ञसम्बन्धि दक्षिणारूपं यशो यशसः कारणं तत्कन्यारूपं वस्तु आपः सत्यमाभरन् अब्देवताः अवश्यमानयन् तस्मादसौ पुत्रोत्पादनरूपः कामः समृद्धयतां समृद्धो भवतु ॥

आश्वलायनः

अध्यायः I.

कण्डिका 7.

[सू—1.] अथखलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात ॥

[सू—2.] यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥

व्याख्या—गार्ग्यनारयणः । किमर्थमिदम् (यथा अन्यान्युपदेशा देव अन्यत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथा इदमपिस्यात, नियमार्थं तर्हि जनपदादि धर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्वमाणमेव धर्मं कुर्यात । जनपदादिधर्ममिति यद्वक्ष्यामस्तत्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । वेदेहेषु सद्य एव व्यवायो दृष्टः, गृह्ये तु 'ब्रह्मचारिणौत्रिरात्रम्' इति ब्रह्मचर्यं विहितम्, तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यात् न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥

[सू—3-6.] पश्चादग्नेः दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तदुदकुंभं, समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया ' गृभ्णामिते सौभगत्वायहस्तम् ' इत्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् यदिकामयीत पुमां स एव मे पुत्राजायेरन्निति ॥ अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः ॥ रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः ॥

[सू—6.] प्रदक्षिणमग्निमुदकुंभं च त्रिः परिणयन् जपति । ' अमोहमस्मि सा त्वं सात्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवीत्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवाहावहै प्रजां प्रजनयावहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरद श्शतम् ' इति ॥

[सू—7.] परिणीय परिणीयऽश्मानमारोहयति । ' इममश्मानमारोह अश्मेव त्वं स्थिरा भव सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यतः ' इति॥

[सू—8.] वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्वि र्लाजानावपति ॥

[सू—9-12.] त्रिर्जामदग्न्यानाम् । प्रत्यभिघार्य हविः । अवत्तंच । एषोऽवदानधर्मः ॥

[सू—13] ' अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा । वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा । पूषणं नु देवं

कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवः पूषा प्रेतो मुंचातु नामुतः स्वाहा ”
इत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेवजुहुयात् ॥

[सू—14.] अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम् ॥

[सू—15.] ओप्योप्य हैके लाजान् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः

[सू—16-19.] अथाऽस्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ ऊर्णास्तुके केशपक्षयोः बद्धे भवतः । ‘प्रत्वामुञ्चामिवरुणस्यपाशात्’ इति ॥ उत्तरामुत्तरया ॥

[सू—18] अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपद्यूर्जेद्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपद्यृतुभ्य षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मा मनुव्रता भव पुत्रान् विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥

[सू—20.] उभयोः संनिधाय शिरसी उदकुम्भेना ऽवसिच्य ॥

[सू—21.] ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रिं वसेत् ॥

[गा—वृ] ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात्तदा एवं गुणयुक्ताया

ब्राह्मण्या गृहेऽनन्तरां रात्रिं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः स्वग्रामे विवाह-श्चेन्नायं विधिः ॥

सू—22. ध्रुवमरुन्धतीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत "जीवपत्नीं प्रजां विन्देय" इति ॥

कण्डिका 8

[सू—1.] प्रयाण उपपद्यमाने "पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्य" इति यानमारोहेत् ॥

[सू—2-3.] "अश्मन्वतीरीयते संरभध्वम्" इत्यर्द्धर्चेन नाव-मारोहयेत् उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥

[सू—4-5.] "जीवंरुदन्ति" इति रुदत्याम् । विवाहाग्निमग्रतोऽ-जस्रं नयन्ति ॥

[सू—6.] कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु "माविदन् परिपन्थिन" इति जपेत् ।

[सू—7.] वासे वासे "सुमङ्गलीरियं वधू" रिति ईक्षकानीक्षेत।

[सू—8.] "इह प्रियं प्रजया ते समृद्धयताम्" इति गृहं प्रवेशयेत् ॥

[सू—9.] विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां "आनः प्रजां जनयतु प्रजापति" इति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा "समञ्जन्तुविश्वेदेवाः" इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वा अनक्तिहृदये ॥

[सू—10.] अक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलङ्कुर्वाणाव धःशायिनौ स्याताम् ॥

विवाहमारभ्य एते नियमा भवन्त्युभयोः "हंडिविका राजमाषा माषमुद्रा मसूरिकाः। लङ्कयाढक्याश्च निष्पावास्तिलाद्या क्षारसंज्ञिताः॥" गृहप्रवेशनीयहोमात्प्रागपि नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः

[सू 11.] अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ।

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रंवा नियतौ स्याताम् ॥

[सू—12.] संवत्सरं वैकऋषिर्जायत इति ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्यातम् एकऋषिकल्पः पुत्रो जायत

इतिकृत्वा। अन्येत्वाहुः व्रतान्ते एकऋषिः संपद्यते पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः

[सू—13-15.] चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्॥ अन्नं ब्राह्मणेभ्यः॥ अथस्वस्त्ययनंवाचयीत॥

कण्डिका 13.

[सू—1.] उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवमनवलोभनं च।

[गा—वृ] आम्नातमिति शेषः। एतानि कस्यांचिदुपनिषद्याम्नातानि। न केवलमेतानि किं तर्हि गर्भाधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः। अस्मच्छाखायां सा न विद्यते। अतस्तत्कर्म कर्तव्यमित्युपदिश्यते॥

तस्या उत्सन्नत्वाद्यदितां नाधीयात्तत एवं कुर्यादित्याह—

सू—2. यदिनाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ [तु] माषौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत्॥

[गा— वृ] गर्भाधानमाचार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके। अन्ये पुनः शौनकाद्युक्तमार्गेण कार्यमित्याहुः॥

आश्वलायनगृह्यकारिकाः

भट्टकुमारिलः

विवाहप्रयोगः

20. अभ्युत्क्रमयतीशान्यां वधूं सप्तपदानिच ।
साचाभ्युत्क्रामयत्पूर्वं दक्षिणं पादमात्मनः ॥

21. इष इत्यादिभिर्मन्त्रैः अनुपत्तैर्भवादिना ।
सप्तमे क्रामिते तत्स्थः शिरसी संनिधायच ॥

22. अंभःकुंभाभंसा ते च शिरसी अवसिञ्चति ।
आज्येन स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा शेषं समापयेत् ॥

23. होमादारभ्य यच्छेत्सा वाचं दृष्ट्वा ध्रुवादिकान् ।
जीवपत्नीति सा वाचं विसृजेच्च ततः परम् ॥

24. दम्पत्योरत आरभ्य गृहवेशीयहोमतः ।
ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रमथवा द्वादशाहं भवेद्व्रतम् ॥

25. अठर्द वा क्षारलवणवर्जितं भोजनं भवेत् ।
अधश्चशयनं तद्वत्ब्रह्मचर्यं च वैभवेत् ॥

इति विवाहहोमः

गृहप्रवेशः.

1. विवाहानन्तरं गच्छेत्सभार्यः स्वस्य मन्दिरम् ।
यदि ग्रामान्तरे तत्स्यात् तच्च यानेन गम्यते ॥

8. इह प्रियमृचा भार्यां स्वस्य गेहे प्रवेशयेत् ।
उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिध्य च ॥

9. प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोमाग्नेः प्रत्यगानडुहाजिनम् ।
आज्यासादनपर्यन्त मन्वाधनादि पूर्ववत् ॥

10. चर्मण्यथोपविष्टायां समन्वारब्ध एव सन् ।
कुर्यादाघार पर्यन्तमिध्माधानादि पूर्ववत् ॥

11. ऋग्भि श्चतसृभिश्चान: प्रजामित्यादिभिस्त्वथ ।
पठन्नाज्याहुती हुत्वा स्वाहाकारन्तु गंततः ॥

12. समञ्जन्त्वनया प्राश्य दधितस्यै प्रयच्छति ।
सापि प्राश्नाति तत्तूर्ष्णं अथ स्विष्टकृदादिकम् ॥

13. अथवाऽनक्ति हृदये एतयर्चाज्यशेषतः ।
वध्वाविवाहवेलायां यत्तापरिहिताम्बरम् ॥

14. सत्येनोत्तभितासूक्तं वेत्ति यः पाठतोऽर्थतः ।
तस्मै विप्राय तद्द्यात् व्रतान्ते धौतमम्बरम् ॥

15. ब्राह्मणान् भोजयित्वैतान् ओंस्वस्तीत्यथ वाचयेत् ।
ओंस्वस्तीति प्रतिब्रूयु र्ब्राह्मणास्ते च पूजिताः ॥

16. स्वस्त्यादि वाचयित्वादौ स्त्रियं तामुपगच्छति ।
मुहूर्ते शोभने तस्या व्रीडा न स्याद्यथा तथा ॥

कौषीतकिगृह्यसूत्रम् ॥

त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यञ्चरेयाताम् । दध्योदनं भुञ्जीयातां पिबतं च तृप्णुतं चेति तृचेन । सायंप्रातर्वैवाहमग्निं परिचरेयाताम् अग्नये स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । "पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसा वश्विनावुभौ पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमान्संवर्ततां मयि स्वाहा" इति पूर्वं गर्भकामा। दशरात्रमविप्रवासः ॥

शाङ्खायनगृह्यसंग्रहः (वासुदेव)

ततः पाणिग्रहणादारभ्य त्रिरात्रं मैथुनमकुर्वन्तौ भूमौ शयीयाताम् पिबतं च तृप्नुतं चावगच्छतमिति तृचेन दम्पती अपि दधि शुक्तं भुञ्जीयातां स्रो मन्त्रजपेन ॥

सायंप्रातर्वैवाहमग्निं परिचरेयातामित्युक्तं तद्वक्ष्यामः अत्र स्तरणाघाराज्यभागाः पाक्षिकाः उपलेपनोल्लेखनाद्याघाराज्यभागान्तंकृत्वा, ततः अग्नये स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्याज्यस्य हुत्वा ततो महाव्याहृतिभिः सर्वप्रायश्चित्तादि तन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥

अथ वधूः क्षिप्रं गर्भकामा भवति, ततः " अग्नयेस्वाहा " इत्यस्यस्थाने " पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमान् संवर्तताम् मयिस्वाहा " इति हुत्वा द्वितीया सौविष्टकृती । ततः पाणिग्रहणादारभ्य वरेण दशरात्रं वियोगो न कर्तव्यः ।

बौधायनः (Mysore Edition)

1. 6 59. अथ विवाहस्यारुन्दत्युपस्थानात्कृत्वा व्रतमुपैति

60. उभौ जायापती व्रतचारिणौ ब्रह्मचारिणौ भवतोऽधश्शयाते ।

61. तयोश्शय्यामन्तरेण उदुम्बरदण्डः गन्धानुलिप्तः वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठत्यापक्वहोमात् ।

62. चतुर्थ्यां निशायां हुते पक्वहोमे व्रतं विसृज्य दण्डमुत्थापयति ।

63. 64. अथैनं वध्वै प्रयच्छति । त वधूः प्रतिगृह्णाति ।

65. 66. अथैनं वराय प्रयच्छति । तं वरः प्रतिगृह्णाति ।

67. 68. अथैनं स्थूणादेशे निधायान्तिकेन प्रतिपद्यते। प्रसिद्धमुपसंवेशनम् ।

1. 6. 10 अथ श्रीमन्तमगारं सम्मृष्टोपलिप्तं गन्धवन्तं पुष्पवन्तं धूपवन्तं तल्पवन्तं साधिवासं दिक्षु सर्पिस्सूत्रेन्धनप्रद्योतितं उदकुम्भा दर्शोच्छिरसं प्रपाद्य तस्मिन्नेनां संवेश्यान्तिके जपति " उदीर्ष्वात " इति ।

अथैनामुपसंवेशयति " प्रजापतिस्त्रियां यश " इत्येतया ।

अथास्यास्स्तोकोति विवृणोति (स्तोकोतिर्योनिरित्यर्थः)।

सा यद्यश्रुकुर्यात् तां अनुमन्त्रयते " जीवां रुदन्ति " इति ।

1. 7. 11 ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नः प्रागुपनयनाज्जात इत्यभिधीयते । उपनीतमात्रो व्रतानुचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्यायी ऋषिकल्पः । सूत्र प्रवचनाध्यायी भ्रूणः । चतुर्वेदादृषिः । अत ऊर्ध्वं देवः । अथ यदि कामयेत श्रोत्रियं जनयेयमित्या अरुन्धत्युपस्थानत्कृत्वा त्रिरात्रनक्षारलवणाशिनावधश्शायिनौ ब्रह्मचारिणावासाते । अहतानां च वाससां परिधानम् । सायंप्रातश्चालङ्करणम् । इषुप्रतोदयोश्च धारणम् । उभौ कालावग्निपरिचर्या च । चतुर्थ्यां पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ यदि कामयेतानूचानं जन येयमिति द्वादशरात्रमेतद्व्रतं चरेत व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ यदि कामयेत ऋषिकल्पं जनयेयमिति मासं एतद्व्रतं चरेत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ यदि कामयेत भ्रूणं जनयेयमिति चतुर्मासमेतद्व्रतं चरेत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ यदि कामयेत ऋषिं जनयेयमिति षण्मासानेतद्व्रतं चरेत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ

यदि कामयेत देवं जनयेयमिति संवत्सरमेतदव्रतं चरेत् व्रतान्ते पक्व-होम उपसंवेशनं च ।

I- 7. 21. सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्ति भवन्तीति बोधायनः यज्ञादौ यज्ञर्ताविति शालिकिः ।

आपस्तम्बः ।

1. 3. 11. सुप्तां रुदन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ।

12. दत्तां गुप्तां द्योतां ऋषभां शरभां विनतां विकटां मुण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत् ।

हरदत्ताचार्यः ।—राता, रति शीला ॥ **वर्षकारी** वरजननादूर्ध्वमल्पीयसि काले जाता । तस्मिन्नेव संवत्सरे जातेत्यन्ये । वर्षेणाधिका वर्षकारी । स्वेदनशीले त्यन्ये ॥

सुदर्शनाचार्यः—राता, रमणशीला, कन्दुकादि क्रीडा-प्रियेत्यर्थः । ऋतुस्नाता वा । केचिद्रति शीला, विषयोपभोग-शीलेत्यर्थः । **वर्षकारी,** वराद्वर्षेणाधिका । केचिद्वरजन्म संवत्सर एव पश्चाज्जाता । यात्यन्तं स्रवति सा वा ॥

1. 3. 13. नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ।

1. 3. 14. सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ।

1. 3. 19. बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत !

1. 3. 21. यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेतेत्येके ।

3. 8. 8. त्रिरात्रमुभयोरधः शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ।

3. 8. 9. तयोः शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ।

3. 8. 10. तं चतुर्थ्यामपररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य निधायाग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादिप्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्य तस्याः शिरस्याज्यशेषाद्व्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथालिङ्गं मिथः समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत् ।

हर—शेषमनुवाकशेषम् आरोहोरुमित्यादि, समागमनकाले जपेत् । समावेशनन्तु अस्मिन्नेव अपररात्रे नियमेन भवति । इदमेव समावेशनम्मन्त्रवत् नान्यानि ॥

सुदर्शन—शेषमनुवाकशेषं 'आरोहोरुम्' इत्यादिकं समावेशने समावेशनकाले जपेत् । समावेशनं च वध्वासह मैथुनार्थं शयनम् । 'ऋतुसमावेशने' (आप. गृ. ७. १३.) इत्यृतुलिङ्गात् । एतच्च रागप्राप्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोर्विधानम् । यथा भोजनपर्यायव्रताश्रितं पयआदिविधानम् ॥ केचित् असत्यपि रागे कर्मार्थं मस्मिन् क्रमे समावेशनं नियतमेवेति ॥ समावेशनान्तरेषु तु अकर्मार्थत्वा देवनायं जपः । बोधायनेन विकल्पोऽभिहितः "सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्ति भवन्तीति बोधायनो यच्चादौ यच्चर्ताविति शलीकिः" इति । अस्मिन्नेव क्रमे यदि दैवादृतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात्तदा पूर्वं "आरोहोरुम्" इत्यदि जपः । ततो "विष्णुर्योनिम्" इत्यादिभिरभिमन्त्रणम् ।

हिरण्यकेशी ।

1. 19. 2. समावृत्त आचार्यकुलात् मातापितरौ बिभृयात् ।

2. ताभ्यामनुज्ञातः भार्यामुपयच्छेत् सजातां नग्निकां ब्रह्मचारिणीमसगोत्राम् ।

व्याख्या । मातृदत्तः—नग्निकामासन्नार्तवाम् । नग्नपतिरपि परिपठितो वस्त्रविक्षेपणार्थः । ततोर्हेण्वुक् (ण्वुच्) Pan. III—3,

111.कर्तरिच (Pan. 11—2—16) स्यात्क्रतोबहुलं क्रति। तस्माद्वस्त्रविक्षेपणार्हा नग्निका मैथुनार्हा इत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणी मसंस्पृष्टमैथुनाम् ॥ 1. 7. 10. त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ अधः शायिनौ अलङ्कुर्वाणौ ब्रह्मचारिणौ वसतः।

11. चतुर्थ्यामपररात्रे अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा नवप्रायश्चित्तीर्जुहोति।

* * * *

(3) अत्रैव उदपात्रं निधाय प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य अपरेणाग्निं प्राचीमुदीचीं वा संवेश्य अथास्यै योनिमाभिमृशति (संवेश्य, शाययित्वा)

(4) अथैनामुपयच्छते (उपयच्छते अवाकिरते मिथुनीभवति) (मन्त्रः) सं नाभ्नः सं हृदयानि सं नाभिः सं त्वचः।

सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्जान्यविमोचनाय।

(5) अथैनां परिष्वजते।

(मन्त्रः) मानुव्रता भव सहचर्या मया भव।
या ते पतिघ्नी तनूर्जारघ्नीन्त्वेतां करोमि।
शिवा त्वं मह्यमेधि क्षुरपविर्जारेभ्यः ॥ इति ॥

(6) अथास्य मुखेन मुखमीप्सते।

(मन्त्रः) मधुहे मध्विदम्मधु जिह्वामे मधुवादिनी ।

मुखेमे सारघं मधु दत्सु संवननं कृतम् ॥

चाक्रवाकं संवननं यन्नदीभ्यउदाहृतम् ।

यद्युक्तो देवगन्धर्वस्तेन संवनिनौ स्वके ॥

मातृदत्तः—ईप्सते, आप्तुमिच्छति, पो(चो)षयतीत्यर्थः । अथ शब्दः कर्मान्तरप्रतिषेधार्थ । क्षतयोनिर्हि अत्यन्तस्वीकृता भवति, अक्षतयोन्याः पत्यु मरणोत्तरकालं पुनस्संस्कृत्य परिणेतव्येति स्मरणात् ॥

(7) त्रिरात्रं मलवद्वासा ब्राह्मणव्याख्यातानि व्रतानि चरति ।

(8) चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवस्त्रामलंकृतां ब्रह्मणसम्भाषामाचम्योपहूयते ।

....

सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्तीत्यात्रेयः ।

यच्चादौ यच्चर्ताविति बादरायणः ।

14. संवत्सरं ब्रह्मचर्यं चरतो द्वादशरात्रं [त्रिरात्रमेकरात्रं] वा ।

15. अथास्यै गृहान्विसृजेत् । [गृहाधिकारं प्रयच्छेदित्यर्थः] ।

16. योक्त्रपाशं विषाय तौ सन्निपातयेत् । [योक्त्रपाशं वाससोऽन्ते यद्बद्धं तद्विमुच्य तौ दम्पती एकस्मिन् शयने सन्निपातयेत् इति (सम्बध्यते) प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तदुपरि भार्यां पतिं च सन्निपातयेत्सङ्क्रमयेत् स्वं स्वं प्रति] ।

जपमन्त्राः—अपश्यन्त्वा (1) अपश्यन्त्वा (2) प्रजापतिस्तन्वं (3) अहंगर्भमदधाम् (4)

17. करदिति भसदाभिमृशति । [भसदिति गुह्यप्रदेशं[शः]पत्न्याः ।]

18. जननीत्युपजननम् । [उपजनन प्रजननम् ।]

19. बृहदिति जातं प्रतिष्ठितम् । (अभिमृशतीत्यनुवर्तते)

20. एतेन धर्मेण ऋतावृतौ सन्निपातयेत ।

वैखानसगृह्यसूत्रम् ।

तदेवं त्रिरात्रं हविष्याशिनौ ब्रह्मचारिणौ धौतवस्त्रौव्रतचारिणौ स्याताम् । ततो ऽ परस्यां रात्रौ चतुर्थ्यां अलंकृत्याग्निमुपसन्धाय नव प्रायाश्चित्तानि जुहुयात् । ....

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा प्राच्यामुदीच्यां वा तामुपवेश्य अभिष्ट्वा पञ्चशाखेनेति योनिमभिमृश्य संनाम्न इत्युपगच्छेत् । इमामनुव्रता इत्यालिंगिनीं मधुमान्मध्विदम् इति मैथुनं कुर्वीत ॥ सुप्रजास्त्वाय इत्युपगमनम् । संनाम्न इत्यालिंगनम् । इमामनुव्रतेति वधूमुखेक्षण-मित्येके ॥

भारद्वाजगृह्यसूत्रम् ।

अथैनां तूष्णीं हिंकृत्य वाग्यत उपेत्य अमूहमस्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक् त्वं तावेहि सम्भवाव सह रेतो दधावहै पुँसे पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय .... इत्यथास्या अपवृत्तार्थोऽपुँवृत्तार्थाया मुखेन मुखं सन्निधाय प्राणिपत्यैतं प्राणमपानिहीति तं सा प्रत्यपानिति । अथास्या चान्तोदकायै पाणी प्रक्षाल्याभिमृशति । करं दधच्छिवेन त्वा पंचशाखेन हस्तेनाऽविद्वि-षावता सहस्रेण यशस्विनाभिमृशामिसुप्रजास्त्वायेति भसदेशम् । यदा मलद्वासाः स्यादथैनां ब्राह्मण प्रतिषिद्धानि व्रतानि संशास्ति । यां मलवद्वाससामिति । चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवस्त्रां ब्राह्मणसम्भाषां

सन्ते मनसा मन इत्येतेनानुवाकेनोपसंविशति । सर्वाण्युपायनानि मन्त्रवन्ति भवन्तीत्याश्मरथ्यो यच्चादौ यच्चर्तावित्यालेखनः ।

कात्यायनः ।

अक्षारलवणाशिनौ स्यातामधःशयीयातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयाताम् द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ।

पारस्करः ।

I. 4. 5. उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ।

I. 8. 1. अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयति ।

5. तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति ।

7. अथैनाँ सूर्यमुदीक्षयति ।

8. अथास्यै दक्षिणांसमधिहृदयमालभते ।

10. तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वानुगुप्तागारे आनडुहेरोहिते चर्मण्युपवेशयति ।

11. ग्रामवचनं च कुर्युः ।

19. अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ।

21. त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ स्यातामधः शयीयातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः

हरिहरभाष्यम् — संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयेणापि चतुर्थीकर्मानन्तरं पंचम्यादिरात्रावभिगमनम् । चतुर्थीकर्मणःप्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तं विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥

1. 11. 7. तामुदुह्ययथर्तुप्रवेशनम् ।

8. यथाकामी वा काममाविजनितोः स्सम्भवामेति वचनात् ।

जैमिनिः ।

20, 1. स्नात्वा मातापितरौ परिचरेत । तदधीनः स्यात् । ताभ्यामनुज्ञातो जायां विन्देतानग्निकां समानजातीयामसगोत्रां मातुरसपिण्डाम् ।

20, 6. त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ अधःसंवेशनौ असंवर्तमानौ सहशयाताम् ।

20, 7. ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सम्भवः ।

श्रीनिवा साध्वरीन्द्रः । **व्याख्या**—त्रिरात्रादूर्ध्वं सन्निहिते पुण्यदिने

सम्भवः संयोगः स्यात् । चतुर्थस्याह्नः अपुण्यत्वे यावत्पुण्यदिनं अपरिष्वजन्तौ सह शयातामेव ।

20, 8. निशायां जायापति कर्मण्यम् ।

20, 9. प्रायश्चित्तीर्जुहुयात् ।

20, 10. स्थालीपाकादग्निं प्रजापतिंचेष्ट्वा संपातांश्चमस आनीय स्रोतांस्यङ्क्त्वेत्येतां ब्रूयात ।

व्याख्या—भार्याहस्ते दत्वा सनाभिनवरन्ध्राणि समालिम्पेति ना ब्रूयात् ।

20, 11–13. नाभिं प्रथमम् । ततो यान्यूर्ध्वम् । ततोयान्यवाञ्चि ।

20, 14. ऊर्ध्वमर्धरात्रात्संवेशनं विष्णुर्योनिं कल्पयतु इत्येतेन तृचेन ।

व्याख्या—संवेशनं मैथुनं तृचस्यान्ते संयोगः

20, 16. ऋतावृतावेवमेव ।

गोभिलः ।

3, 4, 6. नग्निका तु श्रेष्ठा ।

2, 3, 15. तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सहशयाताम् ।

2, 5, 7. ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्सम्भव इत्येके ।

चन्द्रकान्ततर्कालंकारः **व्याख्या**—प्रकृतात् त्रिरात्रादूर्ध्वं परतः सम्भवत्यनेनेति सम्भवः सम्योगः व्यवायः कर्तव्यः । इत्येके आचार्या मन्यन्ते । अथ सूत्रमिदं शक्यमवक्तुं सम्भवस्य रागत एव प्राप्तेः विवाहात्प्रभृति त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यविधानाच्च तदूर्ध्वं ब्रह्मचर्यनियमाभावस्यावगतेः । उच्यते । उपरिष्टात् स्नातकव्रतेषु सूचयिष्यति "नाजातलोम्न्या सहोपहासमिच्छेत्" इति । तदपवादार्थमिदमुच्यते । कथं नाम । यद्यजातलोम्नयेवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणी भवति तर्हि त्रिरात्रादूर्ध्वं तद्रक्षार्थं सम्भवितव्यम् । अपि च ऋतुकालादन्यत्र रागमात्राधीनत्वात्सम्भवस्य स्त्रीणां तदभिलाषेऽपि पुंसो रागाभावात् अकरणमपि प्राप्नोति तदनेन निरस्यते । अन्यथा खलु अभिलाषपरवशा कदाचिदकार्यमपि कुर्यात् । तस्माद्विनापि ऋतुकालं स्त्रीणां रक्षार्थं सम्भवितव्यमिति ।

—(*)—

बोधायनस्मृतिः ।

(चतुर्थःप्रश्नः प्रथमोऽध्यायः)

12. दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

13. त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

14. न याचते चेदेवं स्यात् याचते चेत्पृथक् पृथक् ।
एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥

15. त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

गौतमस्मृतिः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

त्रीन् कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं यु [ञ्जी] ज्येतानिन्दितेनोत्सृज्य पित्र्यानलङ्कारान् ॥20॥ प्रदानं प्रागृतोः ॥21॥ अप्रयच्छन् दोषी ॥22॥ प्राग्वासः प्रतिपत्तेरित्येके ॥ 23 ॥

वसिष्ठस्मृतिः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणा अनुज्ञातः स्नात्वा असमानार्षी अस्पृष्टमैथुनां यवीयसी सदृशीं भार्यां विन्देत । ....

सप्तमोऽध्यायः ।

60 कुमार्यृतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीत ऊर्द्धं त्रिभ्यो वर्षेभ्यो विन्देत् तुल्यं पतिम् ॥

(अत्राप्युदाहरन्ति)

61 पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयःप्रमाणं समतीत्य दीयते ।
सा हन्ति दातारमदीयमाना कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

62 प्रयच्छेन्नग्निकां कन्या मृतुकालभयात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

यावच्च कन्यामृतवस्स्पृशन्ति
तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां
मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥ ६३ ॥

अद्भि र्वाचा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनाता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥ ६४ ॥

बलाच्चेत्प्रहृता कन्या मन्त्रै र्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ ६५ ॥

पाणिग्रहे मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता ।
साचे दक्षतयोनिस्स्यात् पुनस्संस्कारमर्हति ॥ ६६ ॥ इति ॥

मनुस्मृतिः ।

त्रितीयोऽध्यायः ।

असपिण्डा च या मातुः असगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मण्यमैथुनी [मैथुने] ॥ ५ ॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

हीनाक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानिच ॥ ७ ॥

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ १० ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

नवमोऽध्यायः ।

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्द्ध्वं तु कालादेतस्मात् विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किं चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९१ ॥

अलङ्कार नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तंवा स्तेनास्याद्यदितं हरेत् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्यात् शुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
सहि स्वाम्यादतिक्रामे दृतूना प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥

देवदत्तां पति भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

यस्तुदोषवतीं कन्या मनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यो न्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥ १२२ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमेपदे ॥ २२७ ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयं स्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासये द्गृहे ॥ ६६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशुकर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात् तस्याःस्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्योमौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ २७० ॥

विष्णुस्मृतिः

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
साकन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥

नारदस्मृतिः

कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।
ते चेन्नदद्युस्तां भर्त्रे ते स्युः भ्रूणहभिः समाः ॥

यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना ।
तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युः तस्य यो न ददाति ताम् ॥

अतः [अतोऽ] प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत् ।
महदेनः स्पृशेदेनं अन्यथैवं विधिः सताम् ॥

दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।
दु [धृ] ष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥

कन्यायामसकामायां द्व्यङ्गलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वसंग्रहणं तथा ॥

सकामायां तु कन्यायां सङ्गमे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्वहेत् ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

प्रथमोऽध्यायः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अरोगिणीं भ्रातृमती मसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ३४ ॥

वेदव्यासस्मृतिः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अरोगदुष्टवंशोत्थामशुल्कादानदूषिताम् ।
सवर्णामसमानार्षाममातृपितृगोत्रजाम् ॥ २ ॥

अनन्यदत्तवागाप्तां शुभलक्षणसंयुताम् ।
धृताधोवसनां गौरीं विख्यातदशपूरुषाम् ॥ ३ ॥

ख्यातनाम्नः पुत्रवतः सदाचारवतस्ततः ।
दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्यधर्मेण चोद्वहेत् ॥ ४ ॥

यदि सा दातृवैकल्याद्रजः पश्येत्कुमारिका ।
भ्रूणहत्याश्च यावत्यः पतितः स्यात्तदप्रदः ॥ ४ ॥

शङ्खस्मृतिः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपिशाम्यति ॥ ७ ॥

लघुशातातपस्मृतिः ।

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितु स्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥ ३३ ॥

लघ्वाश्वलायनस्मृतिः ।

विवाहप्रकरणम् 15.

दम्पती नियमेनैव ब्रह्मचर्यव्रतेन तु ।
वैवाहिकगृहे तौ च निवसेतां चतुर्दिनम् ॥ ६३ ॥

निन्द्यप्रकरणं 21.

5. रजस्वला च या कन्या यदि स्यादविवाहिता ।
वृषली वार्षलेयः स्यात् जातस्तस्यां स चैवहि ॥

प्रजापतिस्मृतिः

85. पितुर्गृहे तु या कान्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पति र्वृषलीपतिः ॥

86. महिषीत्युच्यते भार्या साचैव व्यभिचारिणी ।
तान्दोषान् क्षमते यस्तु स वै माहिषिकः स्मृतः ॥

अङ्गिर स्स्मृतिः

62. पितु र्वेश्मनि या कन्या रजस्तु समुपस्पृशेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

27. माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

28. उद्वहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

बृहद्यमस्मृतिः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

18. पितुर्गृहे तु या कन्या पश्यन्त्यसंस्कृता रजः
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्या सा वृषली स्मृता ॥

19. यस्तां विवाहयेत्कन्या ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ।

20. प्राप्ते द्वादशमे वर्षे कन्यां यो न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजः तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥

21. अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षातु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

22. माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

पाराशरसंहिता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यःकन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरःस्वयम् ॥

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रय स्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

यस्तां समुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणोऽज्ञानमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

संवर्तस्मृतिः ।

64. रोमकाले तु संप्राप्ते सोमो भुङ्क्तेऽथ कन्यकाम् ।
रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकः ॥

65. अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

66. माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच ।
त्रय स्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

67. तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहोह्यष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥

लघ्वत्रिसंहिता ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
हाविष्मत्या स्नापयित्वा अन्यवस्त्रै रलङ्कृताम् ।
युञ्जाना माहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्तते ॥

आपस्तम्बस्मृतिः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

विवाहे वितते यज्ञे संस्कारे च कृते यदा ।
रजस्वला भवे त्कन्या संस्कारस्तु कथं भवेत् ॥ ९ ॥

स्नापयित्वा तदा कन्यां अन्यै र्वस्त्रैरलङ्कृताम्
पुनर्मेध्याहुति हुत्वा शेषं कर्म समाचरेत् ॥ १० ॥

अत्रिस्मृतिः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पूर्वं स्त्रियः सुरै र्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
भुज्यन्ते मानुषैः पश्चात् नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥

व्यञ्जनेषु च जातेषु सोमो भुङ्क्ते च कन्यकाम् ।
पयोधरेषु गन्धर्वो रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

अत्रिसंहिता ।

पूर्वं स्त्रियः सुरै र्भुक्ता स्सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानवाः पश्चात् न ता दुष्यन्ति कर्हिचित ॥

गोभिलस्मृतिः ।

विभागः 3.

अजातव्यञ्जनाऽलोम्नी न तया सह संविशेत् ।
अयुगूः काकवन्ध्यायां जाता ता न विवाहयेत् ॥ १ः

वृद्धगौतमसंहिता ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

कन्या चाक्षतयोनिः स्यात् कुलीना पितृमातृतः ।
ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ॥

लघुविष्णुस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अनेन विधिना सम्यक् कृत्वा वेदमधीत्य च ।
गृहस्थधर्म माकाङ्क्षन् गुरुगेहा दुपागतः ॥ २५ ॥

अनेनैव विधानेन कुर्या द्दारपरिग्रहम् ।
कुले महति संभूतां सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥ २६ ॥

परिणीय तु षण्मासान् वत्सरं वा न संविशेत् ।
औदुम्बरायणो नाम ब्रह्मचारी गृहे गृहे ॥ २७ ॥

निबन्धनादीनि

I. पराशरमाधवीयम् ।

a उपोद्घातकारिकाः ।

पराशरस्मृता वस्यां ग्रन्थकृत्ति विविच्यते ।

द्वे काण्डे, द्वादशाध्यायाः, श्लोका अष्टोनषट्शतम् ।

आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

इष्टप्राप्ति रनिष्टस्य निवृत्ति श्चानयोः क्रमात् ।

"एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ती"ति श्रुतिर्जगौ ।

विहितादाश्रमाचारादिष्टाप्तिं पारलौकिकीम् ।

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ।

तन्निवृत्तिः स्फुटा शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनि ।

परलोकप्रधानस्य धर्मस्यैषा द्वयीगतिः ।

प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः श्रौतधर्मे तथेक्षणात् ।

आचारतश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणापरौ ।

शिष्टाचाराह्निके तत्र धर्मौ साधारणौ मतौ ।

षट्कर्मक्षितिरक्षाद्या वर्णासाधारणाः स्मृताः ।

आचारे प्रथमाध्याये एतेऽर्थाः परिकीर्तिताः ।
कृष्यादि जीवनोपायो द्वितीयेऽध्याय ईरितः ।
चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः ।
उक्तौ तृतीय आशौचविस्तरश्राद्धसंग्रहौ ।
अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ताः आचारकाण्डगाः ।
तुर्ये प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
प्रसंगात् पुत्रभेदादि प्रोक्तश्च परिवेदनम् ।
प्रकीर्णशेष स्संस्कार आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
मलावहे च सङ्कीर्णे तथाचैवोपपातके ।
प्रायश्चित्तं षष्ठ उक्तं शुद्धिश्चाग्नेरसेऽपि च ।
अवशिष्टद्रव्यशुद्धि स्सप्तमाध्याय ईरिता ।
प्रायश्चित्तं गोवधे च सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
रोधनादि विशेषेण नवमे तदुदीरितम् ।
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशम ईरितम्
अभोज्यभोजनादौ तदेकाश उदीरितम् ।
द्वादशः परिशेष स्स्यात् काण्डयो रुभयो स्तयोः
सचान्येषा मनुक्ताना मुपलक्षण मीक्ष्यताम् ।
अनुपातकमुख्येषु प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित ।
नोक्तं, तथा रहस्यं च प्रायश्चित्तं च वर्णितम् ।

नापि पर्णादिकृच्छ्राणि नोदितान्यत्र कानि चित् ।
नोक्तः कर्मविपाकश्च तत्सर्व मुपलक्षितम् ।
इत्थं नवभि रध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
कालिं प्राति प्रवृत्तत्वात् प्रायाश्चित्तं प्रपाञ्चितम् ।
कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपिच ।
नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्याः तेषामनुजिघृक्षया ।
समकोचय दाचारं प्रायाश्चित्तं व्रतानि च ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः
इत्युक्ति मादावन्ते च प्रायुङ्क्तैषा कृपालुता ।
वेदैकदेशाऽध्ययनं कृष्या विप्रादिजीवनम् ।
इत्यादि वचसाचारे संकोचो भासते स्फुटम् ।
प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मघ्ने सेतुदर्शनम् ।
इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः संकोचोऽत्रापि गम्यते ।
स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ।
कल्पनीयेति चेत् ब्रूहि सर्वज्ञंमन्य साधकम् ।
यावत्यः स्मृतयस्तासां सर्वासा मनुसारतः ।
साकल्याच्चे दस्मदादेः तत्र शक्ति र्नविद्यते ।
स्वेन दृष्टास्तु यावत्यः तासामि त्यप्ययुक्तिमत् ।

क्वचित् कदाचिद न्यासां दर्शना दव्यवस्थितेः ।
अल्पिका मानुषी बुद्धिः तावन्न व्यवतिष्ठते ।
अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।
हन्तैवं खण्डने शास्त्रं भवे द्दत्तजलाञ्जलि ।
न खण्डये वारये तु पण्डितंमन्यतां तव ।
शृणु निर्णय मत्र त्वं स्वतः प्रामाण्यवादिनः ।
प्रतीतेऽर्थेऽखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ।
न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे क्वचित् ।
व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधोऽस्याऽनिवारणात् ।
मीमांसकत्व मेतत्स्यात् वाक्यानुसरणेन यत् ।
व्यवस्थापन मन्यत्तु पाण्डित्यख्यापनं परम् ।
" इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् " ।
इत्यकामकृते पापे नाशो निश्शेष उच्यते ।
न तु कामकृते शुद्धेराकिञ्चित्करतोच्यते ।
स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः सामान्येनाऽभिधानतः ।
विशेषाऽदर्शनं यावन् तावत् सामान्यदर्शनम् ।
मानमेवाऽन्यथा ते स्यात् सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ।
गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शन मिष्यताम् ।
अदृष्टानुपसंहारेणाकिंचित्करतैवते ।

यथा च दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चैवास्य यावती ।
तावत्कार्यं न तूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशङ्कया ।
प्रायश्चित्ते तथाऽऽचारे यानिस्मृत्यन्तराण्यहम् ।
दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहरिष्ये गुणांस्ततः ।
विषयस्य व्यवस्थां च मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये ।
प्रवक्ष्यामि, यथापूर्वे निबन्धनकृत स्तथा ।
यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्यप्रशस्तता ।
विवाक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ।
तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पाराशरस्मृतेः ।

(*b*) प्रथमोऽध्यायः ।

18. व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥
19. शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनय स्तथा ॥
22. अन्ये कृतयुगे धर्माः त्रेतायां द्वापरे युगे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगरुपानुसारतः ॥
23. तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुः दानमेव कलौ युगे ॥

24. कृते तु मानवाधर्मा स्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

25. त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राम मुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे ॥

26. कृते संभाषणा देव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

27 कृते तत्क्षणिकः शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु ॥

28. अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥

29. अभिगम्योत्तमं दानं आहूयैव तु मध्यमम् ।
अधम याचमानाय सेवादानन्तु निष्फलम् ॥

30 ।जता धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवाऽनृतेन च ।
जिता श्चोरैस्तु राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ

31. सीदन्ति चाऽग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।
कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कालियुगे सदा ॥

32. कृते त्वस्थिगताः प्राणाः त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥

33. युगे युगे च ये धर्माः तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हिते द्विजाः ॥ इति

माधवाचार्यः ॥ युगरूपाः—युगानुरूपाः, का
इति यावत्. ....

ननु एवं कलौ पापिना मनिन्द्यत्वात् कृत्स्नं धर्माधर्म
पकं शास्त्रं विप्लवेत्, तथाहि—"जितोधर्मोह्यधर्मेण" इति
"धर्मचर" इति श्रूयमाणोविधिः पीड्येत ....

"प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रज स्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
यमवचनम्

" पितु र्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितु स्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

इति वचनम् तदुभयं कुमारीप्रसवस्याऽनिन्दायां
इत्यत आह—

34. युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।
पराशरेण चाऽप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ इति ।

(माधवाचार्यः) शेषं—अवशिष्टं, तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिः उ
षेण भाषितम् मुनिभि स्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधिनिषेधाभ्यां विशेष

तथा विहितातिक्रमनिषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् ॥

चकारो याज्ञवल्क्यमन्वादिसमुच्चयार्थः, प्रसिद्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः। पराशरग्रहणं तु कलियुगाभिप्रायम् सर्वेष्वेव कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलियुगधर्मपक्षपातित्वात् प्रायश्चित्तेष्वपि कलियुगविषयेषु पराशरः प्राधान्येनाऽऽदरणीयः। अतः पराशरमन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते ॥ एतदुक्तं भवति— नानामुनिभिः तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य निन्दानिन्दयोः व्यवस्था कल्पनीया। यः पुरुषो युगसामर्थ्यं मनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं प्रमादकृतपापस्य प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तोऽपि नकुर्यात्, तद्विषयाणि "भ्रूणहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावृषलीस्मृता" इत्यादिनिन्दावचनानि; अशक्तविषयं "तेषां निन्दा नकर्तव्या" इत्यादिवचनम् ॥ अत एव शैवागमे पठ्यते— "अत्यन्तरोगयुक्तेऽङ्गे राजचोर भयादिषु । गुर्वग्निदेवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्" इति तस्मात् न कोऽपिधर्मशास्त्रस्य विप्लवः इति ॥

ननु उक्त प्रकारेण युगसामर्थ्यस्य अशेषस्याऽनेकग्रन्थपरिचय मन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानां अल्पायुषां युगसामर्थ्यानुसारिणः चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः? इत्यतआह—

35. अह मद्यैव तत्सर्वं मनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं श्रृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ इति,

(*c*) माधवीये स्वयंवरः ।

मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः (नारद XII. 20—21)

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातमाहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
मातात्त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सनाभयः ॥
यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजान मात्रजेत् । इ

याज्ञवल्क्योऽपि (I.63-64)

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरं ॥ इति,

गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः तथाच

(XII. —23) सवर्णमनुरूपञ्च कुलशीलवयश्श्रुतैः ।
सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥ इति

" सवर्णे वरं प्राप्य " इत्यध्याहृत्य योजनीयं। एतच्चाऽसति रजो-दर्शने द्रष्टव्यम्। दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि पित्रादिषु कञ्चित्कालं शासनं प्रतीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयेत्, तदाह बौधायनः (IV.1.14)

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम्।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु बिन्देत सदृशं पतिम्॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीन मपि श्रयेत्॥ इति; मनुरपि

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात् विन्देत सदृशं पतिम्॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम्।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति॥ इति,
सा यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः॥ यत्तु विष्णुनोक्तं

ऋतु त्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम्। इति
तद्गुणवद्वरलाभे सति वेदितव्यम्॥ इति,

(*d*) माधवीये कन्याशब्दार्थविचारः।

ननु ऋतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः, यतो यमेन "दश-वर्षा भवेत्कन्या " इत्युक्तम्. न च दशमे वर्षे ऋतुः संभवति॥

नायं दोषः गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात्; सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्.

"कन्यां दद ब्रह्मलोकम्" इति. लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दः विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे. एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दाः अनुगृहीता भवन्ति। तथा च आनुशासनिकेऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः—" कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः " इति, म. भा. आनु. 20. 22.

शल्यपर्वणि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः—

" असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोका स्तवानघे " इति, म. भा. श.51. 10.

उमामहेश्वरसंवादेऽपि—

" ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्याभिधीयते " इति,

11 पतञ्जलिकैयटयोः।

a. कन्याशब्दविचारः।

महाभाष्यम्।

कन्यायाःकनीनच। सू. 4. 1. 116. इदं विप्रतिषिद्धम् ॥ को विप्रतिषेधः? ॥ अपत्यमिति वर्तते। यदिच कन्या नापत्यम्। अथापत्यं न कन्या। कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ नैतद्विप्रातिषिद्धम् ॥ कथम्? ॥ कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते, या चेदानीं प्रागाभिसंबन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं

गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीन इति ॥

प्रदीपः ।

यदीति अक्षतयोनिः कन्या, सा कथमपत्येन संबध्येतेतिभावः॥ अभिसंबन्धपूर्वक इति. शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसंबन्धः, तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते; या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति ॥ कन्योक्ताया इति. कन्यैवा सा वुक्ता ॥ तदेव व्याचष्टे कन्याभिमताया इति. कन्यैव साऽभिमता स्मृतिकारणामित्यर्थः॥ सुदर्शनाया इति. प्रकटदर्शनायाः अगुप्तत्वादित्यर्थः। अन्येत्वाहुः मुनिदेवतामाहत्म्यात् या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाऽभूत् तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम्. ॥

(*b*) कुमारीशब्दविचारः ।

महाभाष्यम् ।

वयसिप्रथमे । सू. 4. 1. 20. वयस्यचरम इति वक्तव्यम्; इहापि यथा स्यात् वधूटी चिरण्टीति ॥ इह कस्मान्नभवति ? उत्तानशया लोहितपादिका, द्विवर्षा, त्रिवर्षेति नैतानि वयोवाचीनि कथं तर्हि वयो गम्यते? संबन्धाद्वयो गम्यते ॥ यदितर्हि तत्र संबन्धाद्वयो गम्यते; तत्र न प्राप्नोति । इहापि न प्राप्नोति कुमारीति । अत्रापि

संवन्धात् वयो गम्यते । कोऽसौ संबन्धः ? । योऽसौ पुंसा सहासंप्रयोगः संबन्धादेवात्र वयो गम्यते । इह पुनः संबन्धसंबन्धात् इह तावत् उत्तानशयेति यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते ॥ द्विवर्षा त्रिवर्षेति । यदा द्विग्वर्थो विशेषितः तत उत्तरकालं वयो गम्यते यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम् । इहापि प्राप्नोति । कन्येति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? " कन्यायाःकनीनच " इति ।

प्रदीपः ।

वयसि , वयस्य चरम इति । ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि तन्मतेनेदं वक्तव्यं । वधूटचिरण्टशब्दयोः द्वितीयवयोवचनत्वात् यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदैतन्न वक्तव्यम् यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः । नैतानीति । नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । संवन्धादिति । विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः ततश्च बहिरङ्गत्वा द्वयःप्रतीतेः ङीप्नभवति । कुमारीति । पुंसा सहासंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । न तु प्रथमं वयः । तथा वृद्धकुमारीति प्रयोगः : पाणिगृहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यते इति भावः ॥ संबन्धादेवेति । औत्पत्तिकात् वाच्यवाचकभावलक्षणात् संबन्धादित्यर्थः कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम् । साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः

प्रयुज्यते । संबन्धादिति । कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः ॥ कर्तृत्वमिति । उत्तानशयेति शेतिक्रियायाः कर्त्रीशब्दार्थः । यदा तु प्रकरणादिवशात् प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः । लोहितपादिकेति । अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता । द्विवर्षेति द्वे वर्षे भूतेति ठञोवर्षात्लुक्चितवति नित्यं इतिलुक् अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः शालादावपि प्रयोगात् । वयःप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना ।

—(• —

III. वैद्यनाथदीक्षितीयम् (वर्णाश्रमकाण्डम्)

a. विवाहमध्ये रजोदर्शने कर्तव्यविधिः

विवाहकाले रजोदर्शने कर्तव्यमाह

अत्रिः—विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा हुताशनं ।
युञ्जानहोमं कुर्वीत ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥

प्रधानहोमे निर्वृत्ते कुमारी यदि सार्तवा ।
त्रिरात्रेऽपगते पश्चाच्छेषं कार्यं समापयेत् ॥

स्मृतिभास्करे—विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला ।
त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्छय्यासनाशनौ ॥

चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि ।
विवाहहोमं कुर्यातामित्यादि स्मृतिसंग्रहः ॥

b. ऋतुस्नातायाअनभिगमने प्रत्यवायमाह ।

पराशरः—ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

बोधायनः—ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन्रेतसि शेरते ॥

(सन्निधिग्रहणादसन्निधावशक्तौ च न दोषः)

तथा **देवलः**—स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिं विनाश्य सः ॥

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयं ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहु स्तयोः पाप मयोनौ यश्च सिञ्चति ॥

(अनृतुगमनप्रतिषेधः स्त्रिया अनिच्छायां वेदितव्यः अन्यथा यथाकामी भवेद्वार्पाति वचनविरोधस्स्यात्)

———

6. विवाहमध्येवध्वाः प्रथमार्तवप्रायश्चित्तम् ।

हेमाद्रौ

देवलः—विवाहे वितते तंत्रे होमकाल उपस्थिते ।
वधूः पश्येद्यदा पुष्पं प्रथमं दोषसम्भवं ॥
सा वधूः शूद्रकन्यास्या त्तत्पति र्वृषलोपमः ।
तयोः पुत्रस्तु वृषलः ते यान्ति नरकं ध्रुवं ॥

मरीचिः—विवाहदिवसा द्राजन्नारम्य प्रथमार्तवा ।
वधू र्या शेषहोमा त्प्रागुभौ नरकगामिनौ ॥

गौतमः—विवाहशेषहोमा त्प्राग्वधू र्या प्रथमार्तवा ।
तत्पतिस्सावधू श्चोभौ प्रायश्चित्तमिहार्हतः ॥

गर्गः—हविष्मतीरिमा अद्भि र्वधूं ता स्नापयेन्मुदा ।
अन्यवस्त्रेण संच्छाद्य तस्मिन्नग्नौ विधानतः ॥
संस्काराज्येन जुहुया द्युंजानेति द्वयं मुदा ।
हुत्वा तदाचरेत्कृच्छ्रं पावनं कायसंज्ञितं ॥
एवं वै प्रत्यहं कुर्यात् पञ्चमेऽहनि पूर्ववत् ।
स्नापयित्वा परीधाय पूर्ववच्छुद्धवाससा ॥
पूर्ववज्जुहुया द्द्वौ ततश्चान्द्रायणं पृथक् ।
कृत्वातौ पापशुद्धौ स्तामन्यथा दोषसंभवौ ॥

तदानीं न परित्याज्या पूर्वे पुष्पवती न चेत् ।
न योग्या हव्यकव्येषु सा नारी वृषली भवेत् ॥
प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा कर्म कुर्वन्नदोषभाक् ।

IV. हेमाद्रिः (प्रायश्चित्तकाण्डम)

[a] असंस्कृतकन्यारजोदर्शनप्रायश्चित्तं ।

देवलः—पितु र्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
साकन्या वृषली ज्ञेया तद्भर्ता वृषलीपतिः ॥ वृषलः शूद्रः

मार्कण्डेयः— या कन्या पितृवेश्मस्था यदि पुष्पवती भवेत् ।
असंस्कृता परित्याज्या न पश्येत्तां कदाचन ॥
विवाहे च न योग्या स्याल्लोकद्वयविगर्हिता ।
एता परिणयन्विप्रो न योग्यो हव्यकव्ययोः ॥
न तस्या जनयेत्पुत्रं कानीन इति कथ्यते ।
माता पिता च पुत्रश्च त्रयस्ते वृषला स्स्मृताः ॥
यदा पुष्पवती कन्या तदैव त्यक्तुमर्हति ।
न तत्र दोषस्तस्यास्ति गेहस्थाचेत्सदोषभाक् ॥

गौतमः—यदा रहः पुष्पवतीं द्विजस्तामुद्वहेद्यदि ।
कालान्तरे यदा ज्ञाता तदा तां संपरित्यजेत् ॥
यदीच्छेदात्मन श्शुद्धिं तदा चान्द्रायणं चरेत् ।
कामातुरस्तदा वर्तेत्स चण्डालसमो भवेत् ॥
पुत्रोत्पत्ति र्यदि भवेत् तदा पतित एव सः ।

हेमाद्रौ—परिशेषखण्डे

अथस्वयंवरकालनिर्णयः ॥

यमः—कन्याद्वादशमे वर्षे प्रदातुर्नगृहेवसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः साकन्या वरयेत्स्वयम् ॥

मनुरपि—त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वंतु कालादेतस्माद्विन्देतसदृशं पतिम् ॥

अदीयमानाभर्तारमधिगच्छेद्यदिस्वयम् ।

नैनः किंचिदवाप्नोतिनचयंसाधिगच्छति ॥

सोऽपिन पापमप्नोतीत्यर्थः ।

बौधायनः—अविद्यमानेसदृशेगुणहीनमपिश्रयेत् । सदृशे, गुणवति ।

वसिष्ठः— कुमारी ऋतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्यः पतिंविन्देततुल्यम् ।

यत्तुगौतमेनोक्तम्—त्रीनृतूनतीत्यस्वयंयुज्येत ।

यच्चविष्णुनोक्तम्—ऋतुत्रयमुपास्यैवकन्याकर्यात्स्वयंवरम् । ऋतुत्रयेव्यतीतेतु प्रभवत्यात्मनस्तथा [स्सदा]॥ तदृतुत्रयादर्वाक् निषेधपरं, यदातुनवर्षत्रयमवस्थातुमलं तदा ऋतुत्रयादूर्ध्वम्

कात्यायनः—वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत पुरुषो यदा ।
रक्तागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिम् ॥ रक्तागमान् , ऋतून् ।

नारदः—प्रतिगृह्यतु यः कन्या वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥

प्रतिगृह्य, वरयित्वा ।

केचित्तु ऋतुत्रयादूर्ध्वं स्वयंवरविधायकं पूर्वोदाहृत विष्णुगौतम वचनं नारद कात्यायन वचनसमानार्थत्वेन व्याचक्षते, तदयुक्तम् । तत्रहि पितुरदान प्रकृत न तु वरयितु देशान्तरगमनं मरणं वा. तस्मात्प्रकरणानुरोधात्पूर्वैव व्याख्या श्रेयसी ।

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीक्ष्यवरयेत्स्वयम् ।

कश्चिद्दाता उक्तेषु मध्ये ।

याज्ञवल्क्यः—गम्यन्त्वभावे दातृणा कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।
गम्यं, गमनार्हम् ॥

इति स्वयंवरकालनिर्णयः

V आण्डपिळ्ळै ।

आपस्तम्भगृह्यप्रयोगवृत्तिः ।

वैवाहिकसमावेशनाविधि प्रकरणम्

ततो जयादिपरिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्य तस्याश्शिरस्याज्यशेषात्किञ्चिदानीय ॥ भूः स्वाहा भुवः स्वाहा

सुवः स्वाहा ओंस्वाहा इत्यन्ते निनयति ॥ अपश्यन्त्वेति द्वाभ्यां मिथस्समीक्षणम् ॥ प्रथमो मन्त्रो वध्वाः ॥ उत्तरो मन्त्रो वरस्य ॥ वधूमन्यो वा वाचयति ॥ समञ्जन्त्विति ऋचा आज्यशेषेण दम्पत्यो हृदयदेशौ संमृज्य "प्रजापते तन्वंम" इति तिस्रो ऋचो जपित्वा ॥ आरोहोरुमित्यनुवाकशेषं समावेशनकाले जपेत् ॥ ऋतुमाधिगम्य स्नातायां समावेशनकाले विष्णुर्योनि मित्यारभ्य तन्मेवायो समृद्धयेत्यन्तेन वधूमभिमन्त्रयते ॥ यदि चतुर्थीसमावेशन मृतुसमावेशनञ्च युगपत्प्राप्नुतः, तदा आरोहोरुमिति जपित्वा विष्णुर्योनिमिति वधूमभिमन्त्रयते ॥ चतुर्थदिवसादारभ्य पोडशादृतुदिवसादिति ॥

VI निर्णयसिन्धुः ।

(कमलाकरभट्टः 1600—1700 A. D.)

(*A*) कन्याया रजोदर्शने तु अपरार्के **संवर्तः**—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ इति ।

हारीतः । पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पति र्वृषलीपतिः ॥ इति ।

देवलात्रिकश्यपाः—पूर्वार्धं तदेव

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तामुद्वाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिं ॥ इति ।

माधवीये **बोधायनः** ।

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् । इति

विष्णुः ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरं । इति ।

अत्र वरस्य दोषाभावमाह **यमः** ।

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता वसेद्गृहे ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥
एवं चोपनता पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।
न तु तां वन्ध्यकीं विद्यान्मनुस्स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ इति ।

मनुः—अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेया स्याद्यदि तं हरेत् ॥

वरंप्रत्याह—

पित्रे न दद्यात् शुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥

(b) अत्र प्रायश्चित्तमुक्त **माश्वलायनेन**

कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्वहेदनृशंसधीः ॥
पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ।
दानावधि गृहे यत्नात् पालयेच्च रजोवतीम् ॥
दद्यात्तदृतुसंख्यया गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥
दद्याद्वाब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।
तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
अदृष्टरजसे दद्यात् कन्यायै रत्नभूषणम् ॥
तामुद्वहन् वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयात् द्विजः । इति

मदनपारिजाते **यज्ञपार्श्वः ।**

विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते ।
कन्या मृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततस्तन्त्रं प्रवर्तयेत् ॥

बौधायनसूत्रम्—अथ यदि कन्या उपसाद्यमानावोह्यमाना वा रजस्वला स्यात् तामनुमन्त्रयेत्

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम् ॥ इति ॥

अथ द्वादशरात्रमलङ्कृत्य प्राशयेत्पञ्चगव्यमथ शुद्धा कृत्वा विवहेत् .

७॥ धर्मसिन्धुः ।

(काशीनाथोपाध्याय: 1700—1800 A. D)

अथ कन्या रजोदोषनिर्णयः.

विवाहात्पूर्वं कन्याया रजोदर्शने मातृपितृभ्रातृणां नरकपातः कन्याया वृषलीत्वं, तद्भर्तुः वृषलीपतित्वम् । अत्र शुद्धिप्रकारः- कन्यादाता ऋतुसंख्यया गोदानानि, एकं वा गोदानं, यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं वा कृत्वा कन्यादाने योग्यो भवेत् । कन्या तूपवासत्रयान्ते गव्यपयः-पानं कृत्वा विप्रकुमार्यै सवस्त्रभूषणं दत्वा उद्वाहयोग्या भवति । वरश्च कूष्माण्डहोमपूर्वकं तामुद्वहन् न दोषी स्यादिति.

विवाहहोमकाले रजोदोषे तां स्नापयित्वा युञ्जानेतितैत्तिरीय-मन्त्रेण प्रायश्चित्तं हुत्वा होमतन्त्रं समापयेत । यदा तु दात्रभावाद्रजो-दर्शनं तदा कन्या वर्षत्रयं प्रतीक्ष्य स्वयंवरं वृणुयात । नात्र वरस्यापि दोषः। इति कन्यारजोदोषनिर्णयः ॥

VIII संस्काररत्नमाला।

[भट्टगोपीनाथदीक्षितः 1800—1900 A. D.]

(A) कन्याया रजःप्राप्त्यनन्तरं दाने दोषमाह **शाट्यायनिः।**

माता च जनकश्चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्॥ इति.

मरीचिरपि—यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तयः स उक्तो वृषलीपतिः॥ इति,

हारीतोऽपि—पितु गेंहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः॥ इति.

असंस्कृता = अविवाहिता

(B) तत्र प्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहमाह **शौनकः**

कन्यामृतुमती शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः।
पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितस्सुधीः॥
दानावधि गृहे रक्षेत् पालयेच्च रजोवतीम्।
दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि॥
दातव्यैकापि यत्नेन दाने तस्या यथाविधि।
दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिस्स्वः सदक्षिणम्॥

तस्मातीतं तु संख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ।
उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ॥
अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।
तामुद्वहन् वरश्चापि कूष्माण्डै र्जुहुयात् घृतम् ॥ इति.

निष्क्रतिमात्मनः कृत्वा, कन्या च ऋतुमती शुद्धा कृत्वा वराय प्रतिपादयेत् इत्यन्वय.

स्वपुत्र्या.स्वकन्यायाः . तस्याः कन्यायाः. दाने कर्तव्ये, यथाविधि गोदानविधिना शक्तेन तदृतुसंख्यया गावो दातव्याः, अशक्तेन त्ववश्यमेकापि गौ गोदानविधिना देयेत्यर्थः । उपोष्येति श्लोकेन दृष्टरजस्ककन्यायाः उपवासत्रयानन्तरं गव्यपयःपानपूर्वकं गोदानं विधीयते । अदृष्टरजसे कुमार्यै सरत्नभूषणदानेन विवाहयोग्यतोच्यते। तामुद्वहन् इत्यनेन वरस्य कूष्माण्डहोमेन तदुद्वाहयोग्यता प्रतिपाद्यते.

कन्यया गोदानोत्तरं पादकृच्छ्रमपि कर्तव्यम्—

" कन्यका तु विवाहात्प्राक् रजसा चेत्परिप्लुता ।
पादकृच्छ्रेण शुद्धा स्यात् पाणिग्रहणकर्मणि ॥"

इति **हेमाद्रौ** स्मृत्यन्तरोक्तेः.

बोधायनस्तु—

अथ यदि कन्योपसाद्यमाना वोह्यमाना वा रजस्वलास्यात् तामनुमन्त्रयते –

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।

पुमा निन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं वर्द्धयत्वियम् ॥ इति.

अथ द्वादशरात्रमलङ्कृत्य प्राशयेत् पञ्चगव्यं, ततः शुद्धा भवति इत्याह—उपसाद्यमाना—दात्रा दीयमना, उह्यमाना वरणेन पाणिग्रहणेन वा, शब्दद्वयं उभयोः प्राधान्यं द्योतयितुम् ।

होमकाले रजो दर्शने तु **यज्ञपार्श्वः**—" विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते *** तत स्तन्त्रं प्रवर्तयेत्" इति ॥

"युञ्जानः प्रथमं मन " इत्येकेन ऋङ्मन्त्रेण साध्या आहुति र्युञ्जानाहुतिः तां हुत्वेत्यर्थः ॥

यदा तु दात्रभावेन रजोदर्शनं तदा विशेषमाह—

बौधायनः—"त्रीणि वर्षाणि....गुणहीनमपि श्रयेत्" इति ॥
IV—1—15,16—

मनुरपि—" त्रीणि वर्षाणि..........नचयं साऽधिगच्छति " इति ॥
IX—90—91

अदीयमाना दात्रभावाद्दात्रुपेक्षणाच्च, सा यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीति **माधवेन** व्याख्यातम्.

यत्तु **विष्णु** वचनम् " ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् " इति, तद्गुणवद्वरलाभे वेदितव्यम्.

The Brahmavadin Press, Madras.

THE

MARRIAGE RITUAL

OF

THE APASTHAMBA SUTRA,

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

S. VENKATARAMA SASTRI, B. A.,

Late Proprietor Native High School, Kumbakonum, and Amravati High School, Karattoluvu;

AND LATELY

an Examiner in Sanskrit for all the University Examinations.

MADRAS:
THOMPSON AND CO.

1893.

PREFACE

The following is a close and literal translation of the first twelve Sections of the Manthra Prasna, containing the marriage-ritual of the Apasthambiyas who form the majority of the Brahmans of Southern India. I have been induced to publish this translation, because of the valuable evidence it affords upon the vexed question of early marriage among the Brahmans

According to Apasthamba, a student who has returned home upon the completion of his sacred studies under a Guru, is anxious to become a householder and to beget children in order to discharge his debts to the gods and to the Manes. The debts to the gods are to be paid off by the performance of sacrifices and those to the Manes by the breeding up of legitimate progeny This idea of breeding sons for the benefit of the Manes is uppermost in the mind of the young man when he thinks of marriage upon the conclusion of his studies. He accordingly negotiates through his friends for a suitable partner, as soon as the match is settled, he goes to the house of the bride-elect, has her bathed and clothed, leads her round the fire, causing her to take the seven steps. This ceremony called Saptapadi and the ceremony of Lajahoma being over, he places her in a conveyance and takes her to his lodgings, carrying also the fire in which the marriage homa has been performed.

The entrance of the bride into her new home is signalised by the 'Pravesahoma.' The pair lie for the first three nights on one bed with a staff between, practising strict self-control. On the latter half of the fourth-night, the staff which represents Visvavasu, a Gandharva, is raised and Visvavasu is dismissed with a prayer that he would leave the bride and go to some unmarried girl who is living with her father and in whom the marks of womanhood have not appeared. Next follows Seshahóma, the sequel of the marriage, at the end of which the couple unite.

This is the kind of marriage treated of in the ritual The modern Apasthamba marriages are not performed according to the spirit of Apasthamba's teachings So there ought to be a reform. The first step in the reform would be to insist that the parties to the marriage and the priests ministering therein do understand the meaning of the whole ceremony. If the meaning is once understood, our young men will begin to assert their rights and refuse to marry unless and until they are able to breed and maintain a family. If I should contribute to this result in ever so small a degree, I shall not have written in vain.

TRIPLICANE,
19th August 1893.

S. VENKATARAMA SASTRI.

CONTENTS.

MANTHRA PRASNA

OF

APASTHAMBA SUTRA.

BOOK I THE FIRST TWELVE SECTIONS

Khanda I.

1. *Manthra.* The would-be bridegroom sends trusty, interested learned friends to negotiate with the relations of the bride to be. At that time, the first two verses are recited. "Oh good friends, kind friends, proceed promptly and by good roads to the bride's people. Indra looks kindly on this our intended alliance; for he can hope in that case for food in the form of Soma juice from us."

2. "Smooth and straight and thornless be the roads by which our friends go to the people of the bride to be wooed; may Aryaman and Bhaga (the deities presiding over marriage) bring us (the two families) together and may the alliance, Oh gods, be well knit"

On the receipt of Madhuparka or its equivalent cow, the bridegroom, seeing the bride says verse 3.

3. "Oh Varuna, give her the good fortune not to cause the death of her brother-in-law; give her, Oh Bri-

haspathi, the good fortune not to be the occasion of her husband's death; give her Oh Indra the good fortune not to be deprived of her progeny; give her Oh Savitri, all this combined."

The bridegroom looks at the bride's persón narrowly, part by part, reciting verse 4.

4. "Be not of frightful eyes; be not the occasion of thy husband's death; be propitious to him and to his brothers; be benevolent and bonny; become a mother of living offspring; be pious (loving the gods) and pleasing and kind to the two-footed and the four-footed belonging to us"

The bridegroom brushes the interspace between the brows of the bride with a darbha and flings it westward reciting the Mantra—5. The darba is to be held between the thumb and the ring finger.

5. "I thus mark out and expel the evil fortune that is in thee."

When the bride's people weep at the thought of her approaching separation, the bridegroom repeats verse 6.

6. "The bride's people weep about the bride that is alive and at a time when no harm is to be feared; they do the reverse of what they ought (They weep while they have reason to rejoice.) Let them rather

reflect and realise the love, the deep love that is to last long between us: let them realise this love—those people that have set on foot this marriage—so acceptable to the Pitris, so happy to the husband and his kin, and so conducive to the (connubial) embrace of the wife."

The bridegroom sends an even number of persons to fetch water to bathe the bride with—the 7th verse is to be repeated then.—

7 "Let all that is hurtful in the waters depart; et the waters rise up; let the Brahmanas bring water 'or the bride to bathe with · let the waters be such is do not kill men, *i. e.*, as are not pernicious to her rave progeny (to be born).

Placing a plate formed of the moonja grass on ie head of the bride, the bridegroom recites verse th.

8. "By Aryaman's favor, may the mothers and rothers of the bride and myself gather forthwith und the marriage fire and await (what is to come ext)."

Setting the right aperture of a yoke upon the onja plate, the bridegroom says verse 9th.

9. "Through the opening in the cart, through the ening in the chariot, through the hole in the yoke,

pouring three streams of water, didst thou purify, Oh Lord of Sachi, the (leprous) Apálá and make her bright as the sun"

N. B.—Apálá was a leprous maiden whom no one would marry She had a great desire in her heart to mend her condition and would often say "How can I worship Indra." Entering a river to bathe on one occasion, she was carried away by the flood and with the desire strong in her heart to propitiate Indra, she saw a Soma plant brought by the current, and crushing it with her teeth, offered the juice to Indra. Indra drank of it and caused water to be poured through the openings in his cart, his chariot and its yoke, and purified her by these three jets of water, making her as bright as the sun. The prayer here is "Serve the bride! Oh Indra, in the same way and remedy her imperfections."

The bridegroom lays a gold piece in the opening of the yoke saying the 10th verse.

10. "May the gold be beneficial to thee, may the waters prove agreeable; may the yoke and the hole thereof be auspicious; May the waters be good to thee—the waters that purify many—do thee good and then (after this purification) unite thy person with thy husband (in an embrace)."

Khanda II.

1—5 verses to be recited by the bridegroom when the bride is bathed :—

1. "Waters came forth, casting behind whatever was impure, of the colour of gold, pure and purifying. Among these, there are many hundreds, holy and broad, (many of these are expanded into broad holy rivers) and may the divine Savitri cleanse thee with them."

2. "May the pure gold coloured waters wherein Kasyapa was born and fire was born and which generate fire as their offspring may these bright waters be good and propitious to thee (here and hereafter.)"

3. "May the waters in the midst whereof king Varuna passes observing the truth and falsehood of men and which bear fire as their offspring—may these waters be good to thee here and propitious to thee hereafter."

4. "May the waters whereof the gods make a beverage in the sky and which are settled in various forms in the atmosphere and which generate fire as their offspring—may those waters be good and propitious to thee."

5. "May the waters look upon thee with a propitious eye and may they touch thy skin with their propitious form. May the pure and purifying waters distilling ghee become good and propitious to thee"

6. Then the bridegroom invests the bride with a new (unbeaten) garment saying the 6th verse—

"Oh Indra who art to be invoked with hymns, may these our prayers surround thee on all sides even as the cloth surrounds the bride—may these growing prayers encircle thee, the killers of foes, and may our services become acceptable to thee"

7. The following verse is recited when the band is tied round the bride's waist:

"Here stands the bride devoted to the worship of fire, longing for a cheerful mind, progeny, good fortune and a comely person; and I tie the cord for her welfare and happiness"

Taking the bride by the right hand the bridegroom brings her towards the fire the following verse is recited at the time:—

8. "May the God Pushan (the nourishing deity, the sun) bring thee to the fire from here, taking thee by the hand: may the Twins (Aswins) take thee in a car; go to my lodgings that thou mayst become the mistress thereof, and endowed with authority over the household, thou art to address (direct) me as to the ceremony to be hereafter commenced and carried out."

Khanda III.

After the A'jya Bhága, the two following verses are addressed to the bride :—

1. "Soma was the first to choose thee for a wife; Gandharva was the next that chose thee wife; Agni was thy third husband and thy fourth husband am I born of man."

2. "Soma gave thee to Gandharva and he gave thee to Agni and Agni has given to me thee such as thou a't, and wealth and progeny (in prospect.)"

Taking with his right hand turned down the right hand of the bride turned up (concave, open), the bridegroom repeats the four following verses beginning with

3. "Wishing to have good offspring I take thy hand and mayst thou live with me thy husband to a good old age! The gods Bhaga, Aryaman, Savitri and Purandhi (Indra) have given thee to me to begin a householder's life."

4. "Upon which those ancient personages that were the first to marry entered and in which life also Aditya (son of Subhru, Aditi) the head and foremost of the gods shone conspicuous."

5. "Oh blessed Saraswati (happy goddess) honored with sacrificial hymns, protect this marriage; we sound thy praises before (all else)."

6. "May the Wind God who blows about all the chief quarters of the heavens and also the intermediate ones with wealth in his hand for his devotees, may the Váyú, the friend of the food-making fire make thee loving and loyal to me."

7—13. The bridegroom makes the bride take seven steps with her right leg towards the East or North, reciting the seven following mantras severally at the seven steps taken.

"May Vishnu follow thee one step for (to secure to thee) food"

"May Vishnu follow thee two steps for strength."

"May Vishnu follow thee three steps for religious rites."

"May Vishnu follow thee four steps for well-being (for enjoyment)."

"May Vishnu follow thee five steps for cattle."

"May Vishnu follow thee six steps to secure to thee the products of the seasons."

"May Vishnu follow thee seven steps for the seven Hotras (sacrifices)."

14. The following is repeated by the bridegroom at the 7th step :—

"Be my companion, now that you have had the seven steps round the nuptial fire. We

have become friends in that we have taken the seven steps —May I attain equality with thee! May I not fall off from an equality with thee! Fall not away from an equality with me. let us always go together, and *will* together forming a fine couple, worthy of each other, loving mutually and regarding each other with favour and enjoying between us in common, food and strength (health and plenty and all the good things of life) I shall put our ideas and aims and actions together, thou art the rik (or verse repeated at a sacrifice). I am the *Sama* (the music to which that verse is set); I am the musical song (I say again) and thou art the verse which is the basis of that song I am the sky while thou art the earth (I am to be above, thou below), I am the seed and thou the seed plot, I am the thought and thou the speech into which thought develops. Sama I am, rik thou art. Be thou devoted to me to get a male child, to get fortune and a male child; come my love!"

Khanda IV

Sixteen oblations of ghee are to be thrown into the fire reciting the following sixteen verses.—

1. "Offering to Soma who took the wife at first"
2. "Offering to Gandharva who got her next."
3. "Offering also to Agni who got her next."
4. "The girl going from her parents to her husband's family has now made an end of her maidenhood (given it up)."

5. "Oh! bountiful (pouring forth blessings) Indra! loosen her from this (her father's house) and not from that (the husband's), but make her well-bound to it that she may bear good progeny and be fortunate."

6. "Bless her Oh bountiful Indra with good sons and good fortune; give her ten sons and make her husband the eleventh."

7. "May Fire, the chief among the deities, come, and may he release her offspring from the nóose of death; may King Varuna assent to this so that this woman may not have to weep the loss of any child"

8. "May the hymenial fire shield her and lead her progeny to a good old age; with her lap not empty, let her become the mother of living sons and awake every day from sleep to witness the happiness of her children."

9. "May no outcry rise in thy house at night and wailing and weeping women be far away from thee! Mayst thou not have to beat thy breast with hair dishevelled Mayst thou bloom in thy husband's house with your husband alive, beholding thy children happy and rejoicing."

10. "May the presiding deity of the sky shield thy back, the Wind God shield thy thighs, the Aswins thy breast, and Savitri the sucking infant; and may

Bribaspathi shield thee as far as thy garment extends and may all the gods shield thee from behind ?"

11. "I tear off from thee childlessness, children's death, sin and misery as a withered garland from the head and fling them as a noose to thy foes."

12 "Listen Oh Varuna to this my prayer and make me happy to-day. I call to thee seeking protection"

13. "Oh Varuna whom many praise, I resort to thee for that—(to be mentioned presently).—Praising thee with hymns, the sacrificer with his oblations asks for the same ; understand my prayer here without being wroth. Do not take away our life."

14. "Oh Fire, knowing (our devotion to the gods) thou oughtst to remove God Varuna's anger towards us. Oh God ! thou art the greatest of worshippers and of carriers and art very resplendent. Drive away from us all the hate and malignity of our enemies."

15. "Oh Fire who art the youngest of the gods, be closest to protect us at the breaking of this dawn. Remove Varuna's noose, giving us wealth and what else we desire Eat the pleasant oblation offered by us and become easily invoked."

16. "Oh Fire, thou art to be approached with prayers and in that character art thought of by the

mind; and being ever accessible to our mind, bear the oblation to the gods; and being intent on doing us good, give us a remedy against the ills we suffer."

Khanda V.

The bridegroom makes the bride mount a stone with her right foot to the north of the fire—the verse to be repeated at the time being as follows:—

1. "Stand upon this stone and be as firm as this stone. Trample upon and overpower all who would fight against us."

2. This manthra relates to the Lájahóma.

(Fried grain oblation).

"This female scattering the fried grains into the fire prays—May my husband be blessed with long life and live a hundred years."

3—5. The next three manthras are repeated in circumambulating the fire.

"At first, Oh Agni, the gods conveyed to thee in marriage, the daughter of Surya with her marriage portion. Give the wife now to the husband, Oh fire, with progeny."

4. "May the fire give the wife (to the husband) with life and lustre; may he who is her husband attain to a hundred years."

5. "With thee for our lord and protector, may we emerge over all our foes as over floods of water."

6. The bridegroom makes the bride circumambulate the fire and get upon the stone. Again as before saying "Stand upon this stone and become as firm, &c, V. 1. q. v."

7. This is the manthra for the second Lájahóma (oblation of fried grains).

"The girls worshipped the God Aryaman, i. e, Agni (and got the husbands they wished). May the same Fire God whom nobody can injure loosen her from this (her father's house) and not from that (her husband's) but make her well-bound thereto."

8-9-10. Same as 3-4-5. These are the manthras for the second circumambulation.

11. Same as 1 and 6. The Bridegroom makes the bride get upon the stone a third time.

12. The 3rd Lájahóma.

Thou art a patron or bestower of benefits inasmuch as thou promotest the submission of girls (to the marriage yoke) securing to them abundance of food here and heaven hereafter People anoint thee with clarified butter just as they moisten a well planted sapling, with water because thou makest the married pair of one mind.

13-14-15. Same as 3—4—5. The third circumambulation.

16-17. The bridegroom unfastens the band tied. (II-7. q. v.)

16 "I release thee from the noose of varuna by which that very wise director of all things tied thee; in the world of Brahma which is also a world of good deeds, I shall provide thee happiness with thy husband."

17. "I untie this Varuna's noose by which the blessed Savitri tied thee; in the world of Brahma which is also the world of good deeds I shall make thee unhurt (safe, secure) with thy husband."

After this the bride is to be conveyed in a carriage or palanquin to the bridegroom's house. The fire in which the hómas were made is also to be conveyed in a pot and is to be kept constantly. In case it goes out, it should be reproduced by attrition; or some fire should be procured from the house of a Brahmana learned in the Vedas and performing the rites prescribed therein. One of the couple, the husband or the wife is to fast that day: or they may make a hóma, repeating verse 18th of this Khandika and refrain from fasting:—

18. "Oh fire! thou art to be approached with prayers and art sinless. Thou art indeed to be approached

with prayers. Being thought of by our mind which constantly goes to thee, bear the oblation to the gods with alacrity (and good will) Being intent on doing us good, give us a remedy against the ills we suffer."

Khanda VI

1. The manthra for applying the prop to the car :—"The earth is sustained by truth, the sky is sustained by the sun, the Adityas stand (depend) on sacrifice ; Soma rests on the sky . (the car is similarly propped by us) "

2—3. Manthra for harnessing the steeds—the right one first, the left next—" On occasions like the present, people harness to the yoke of the car, a big brisk horse that could go fast and pass the fixed land-marks on the road, before the stars begin to shine in the sky."

3. " We that are associates, invoke the impetuous Indra to our aid whenever we harness the steed to the yoke to engage in any work we may have on hand."

4—7 Manthras to be recited when the bride gets into the car

4. " Oh bride, mount this car. made of fine Kimsuka and Salmali, having in it every variety of form, of golden hue, easily rolling and furnished with fine

wheels; mount this car which is to become my seat that am destined not to die for a long time to come; place in the car for thy husband's use thy fine dowry."

5. "Ascending this excellent conveyance, and overthrowing our enemies, mount up to thy husband's head [dominate, rule or govern him) and be conspicuous by thy progeny."

6. "(Thou shalt) have paramount influence with thy father-in-law, mother-in-law, husband's sister and husband's brothers."

7. "Be the mistress of thy daughters-in-law to come, thy father-in-law, thy children, wealth, husband, his brothers, and relatives."

8. The manthra for laying down two strings, the black across the southern track and the red in the northern track of the carriage wheels—"There are two strings laid down by me, black and red: the cohesion thereto (black and red strings) of any magic (employed by our enemies and its consequent powerlessness to work evil), is clearly visible. May the relations of this (bride) prosper and her husband be bound in the bonds of affection."

9—10—11. The bridegroom goes towards these strings repeating these manthras. (9-10-11)

9. "May the holy gods lead those troublesome robbers who follow the bride's people to plunder the fine dower of the bride (carried with us), back to the place whence they came."

10. "Let not the robbers who are making towards the married couple, find them May the bride and bridegroom pass this difficult and dangerous country by easy roads and convenient stages and let the foes flee from us"

11. "I have got into a good road free from peril and without carriage accidents, in which our brave guard can sustain no harm from our enemies, but rather capture their treasure."

12 The Manthra to be recited in passing a ford, a post or crossway—

"Oh Aswins who are invoked, give fortune with ten sons to me who wish to address hymns in a human dwelling. Provide us with good drinking water on the road, keep off from the path whatever stumbling block there may be and any evil-minded man that may wish to rob us."

13. Manthra for addressing a ferry—"May this (boat made of the) trunk of a large tree bear us safely to the opposite bank of this large river. Be easy, Oh river, to be crossed and help us to attain long life, light and lustre."

14. The Manthra to be repeated immediately after crossing the river.—"May we that have got alive to the other side of this navigable water behold the great luminary of the sky. May Indra give us long enduring safety."

Khanda VII.

1—7. The Manthras for making hóma in passing a cemetery when a corpse is burning.

1. "Offering to Indra who can unite the joints without flesh ligature before the gummy substance therein melt and cause a split (opening) and who, rich in resources, can put together and set right even what has become disjointed."

2. "Oh fire, secure to the person that invokes thee food and a perpetual gift of cows. May we have a son and a prolific grandson. May *that*, thy blessing, Oh fire, be secured to us."

3—4—5—6—7, all identical with IV—12, 13, 14, 15, 16 which see.

8—9. Manthras to be repeated in passing trees containing milky juice or sap, rivers and dry wastes.

8. "Whatever Gandharvas, Apsaras and Goddesses there are in these lordly trees, may they become propitious to this bride and refrain from harming the dower that is being borne."

9. "May the herbs, the rivers, the dry wastes, the woods that we have passed and the deities presiding over these, may they Oh bride, make thee prolific and deliver thee from evil of every kind."

10 The bridegroom shews his lodgings to the bride when the dowry is being taken thither "By this manthra I shew to the bride, the dowry brought from her father's house in conjunction with my lodgings. May she look at them with a kind benignant (not malignant) eye. Whatever ornament or other substance is seen about the bride inlaid or embroidered and of all varieties, may God Savitri make them propitious to the husband and his kin."

11—12. The Manthras for unharnessing the steeds; —the steed on the right side is first unharnessed and then that on the left "Oh Aswins, lords of food, may your blessing descend on us. The desires in our hearts have been attained. You twins, the lords of rain, have become our patrons and may we by your favor become the favourites of Aryaman and enter our lodgings."

12. "May this our God Savitri, Brihaspati, Indra and Agni, Mitra and Varuna, Thwashtri and Vishnu sporting with children, set thee at large that comest when wanted and thus secure our good"

9. "Be true to me and in my protection; Brihaspati has given thee to me; become prolific by me thy husband and live happily for a hundred years."

10. "Oh my soul, Thwashtri made thy wife and thee her husband also. May the same Thwashtri give you abundant riches and long life.

11—12—13—14, and 15th mantras identical with Section iv. 12, 13, 14, 15, and 16 which see.

Khanda IX

The pair sit on a skin reciting verse 1: "cows, bear young here; horses, bear young also in this place; men, bear also children in this place. May there be here a superabundance of wealth out of which bounties can be given to thousands."

Placing on the lap of the bride a male child of a matron who has given birth to males and has her children alive, the bridegroom recites verse 2:—

"By Soma do the gods become strong; by Soma is the earth firm. Soma is placed in the lap (midst) of these stars. So let the child sit on the pride's lap.

The bridegroom gives fruits to the child, saying:—

3 "Oh fruits you are productive and may this woman shine like you by her progeny."

Repeating the verses 4 and 5, the bridegroom holds his speech till starlight appears.

4. "May thy happiness increase here by progeny. Be watchful in performing the duties of the household. Unite thy person with this thy husband and when thou shalt have become old, direct the sacrificial ceremonial of thy children and grand children by thy advice."

5. "This is a fortunate bride, oh spectators, come and behold her Give her happiness and then depart to your respective homes." The pair hold their speech till starlight appears

When the stars appear, the bridegroom goes out with the bride east or north and shews her Dhruva, the polestar and Arundhati, one of the constellation of the Pleiades, saying the respective manthras.

6 "Oh polestar, thou hast a firm abode and thou hast a firm resting place; thou art firm thyself and art stationed where thou art to secure the firmness of the other heavenly bodies Thou art the pillar among the stars (to which the stars are attached and round which they must move) Keep me from all assailants."

7. "The seven sages promoted Arundhati, the foremost of the Krithikas, to a position indeed of permanent pre-eminence."

(The other Krithikas have had in consequence to acquiesce in her leading position) and may this my bride, seeing the example of Arundhati (be like her) and become the eighth, next in rank to the seven Krithikas while I shall be the eighth Rishi, next in rank to the seven.)

8. The manthra for the hóma in place of the Swishtakrit both in the beginning and in the suspending of vedic study "I worship the lord of the assembly, of wonderful deeds, dear to Indra and desired by sacrificers, the giver to them of wealth. I worship also the goddess of intelligence."

9. The bridegroom lays fuel on a blazing fire saying this and the following manthras, *i. e.*, "Blaze up Oh fire destroying my evil fortune; bring in cattle and give me subsistence in every quarter"

10. "Oh fire that knowest all things, do not injure our cow, horse, man or other moving thing; take the oblation from us to the gods. Return and supply us with wealth and plenty."

Khanda X.

1. The pair lie in one bed with a stick* between them for the first three nights observing the strictest abstinence and self-restraint. On the fourth night,

* The staff is perfumed with sandal and over spread with cloth or yarn.

in the latter half of it, the stick is raised and the two following Manthras are repeated at the time :—

"Oh Visvavasu, (a gandharva), rise from this bed, we honor thee with our salutation. Seek another girl younger in years and unite this wife with her husband."

2. ".Rise from here; this girl has a husband and implores thee, oh Visvavasu by salutation and prayer (to leave her). Seek another girl remaining with her father unmarried without the marks of womanhood. Such a person is (thy portion) thine by nature. Take her therefore."

3—9 After the Ajya Bhága seven oblations are thrown into the fire when the following verses are severally repeated :—

3. "Oh Fire that rectifiest whatever goes wrong, thou art pre-emmently the rectifier among gods. I, a Brahmana, seek thee as my protector and whatever feature or mark there is in this woman likely to cause the death of her husband, her children, cattle and good fortune, I convert that, by virtue of this oblation, into an instrument to kill those that would seduce her

Verses 4—5—6. Are similar prayers addressed to Vayu, Aditya and Prajápati severally thus: "Oh Vayu, thou rectifiest, &c."

7. Oh deities presiding over command, marriage, a well, a foaming sea, strength and wealth, oh Bhága (one of the twelve Adityas), oh deity of the sky, oh Sindhu, oh ocean, oh river spirit. Oh Indra, we throw into your jaws, him whom we hate and who hates us."

8. "Oh deities of the twelve months of the year, we fling into your jaws him whom we hate and who hates us."

9. Oh deities presiding over the faculty of reason and the object thereof, desire and the object thereof, study and what is studied, worldly knowledge and the objects therein comprehended, the mind and the perceptions, the half monthly sacrifices (performed at the changes of the moon by persons maintaining a perpetual fire) we throw into your jaws him whom we hate and who hates us.

10—11—12—13. The bride is seated to the west of the fire facing the east and the remnant of the clarified butter used for the hóma is placed on her head when the following four Manthras are to be recited :—

10 May this secure a seat in the Bhuloka.

11. May this secure a seat in the Bhuvarloka.

12. May this secure a seat in the Suvarloka.

13 May this secure the attainment of the Brahma state.

Khanda XI

The pair look fully at each other. The bride sees the bridegroom saying Manthra 1 and the bridegroom looks at her repeating Manthra 2.

1. I look on thee (with love), that knowest my wish and hast been born of penance, and grown great by penance. Propagate offspring in me, now that thou longest to have sons, thus bestowing bountifully on me, children and wealth here (in this world).

2. I behold thee with love that art radiant with thy beauty and longest to unite thy person with me for bearing children. Be young and ripe by my side and bear children, oh my child-loving spouse.

3. The bridegroom smears his breast and the breast of the bride simultaneously with the remnant of the ghee used for the hóma by means of the thumb and fore-finger.

"May all the gods unite us in love. May the waters unite our hearts. May the wind-god, may the creator unite us in love. May divine Saraswati (who directs all communications by means of speech) set on foot an appropriate love discourse between us.

4--5—6 These verses are to be recited by the bridegroom next.

4 "Oh God that presidest over procreation, enter my body (and in spirit me). Oh Thwashtri, powerful

worker (fashioning the bodies of men and animals) enter my person with your allied gods. Oh enter my person at once, with all the gods, our generous friends, giving me whatever blessing I wish. May we become the parents of many males!"

5. May Prajápati (the deity presiding over procreation) give us progeny. May Aryama unite us in love till old age Enter, oh bride, thy husband's family without proving inauspicious thereto and be good to the two-footed and the four-footed belonging to us.

6. Oh Púshan (nourisher) go into and excite the generative organ of the bride—that organ in which men sow the seed—making it most auspicious to me—the organ which, desiring the contract of our thighs expands, and in which we lovingly strike the male organ.

Khanda XII

The Manthras of this Khanda are repeated at the time of the pair lying together for sexual intercourse. This, says Haradatta the Commentator, should necessarily take place on the latter half of the 4th night of the marriage, being a part and necessary complement of the marital rite.

The Manthras of the XIIth, XIIIth, and XIVth Khandas relate to sexual union on and after the marriage. A translation of them is not given because it will offend public taste.

Parinaya
Mimamsa

PARINAYA MÎMÂMSÂ

OR

"An enquiry into the teaching of the Sastras as regards the question of marriage."

BY

K. G. NATESA SASTRI

son of

GURUSWAMI SASTRIAL

of

KADAYAM, (TINNEVELLY)

SRIRANGAM:

SRI VANI VILAS PRESS.

1913.

Price Twelve Annas.] *[Postage extra.*

॥ श्रीः ॥

॥ परिणयमीमांसा ॥

श्रीवाधूलकुलवंशेन गुरुस्वामिसूनुना

कडयंग्रामवासिना

नटेशेन

विरचिता ।

श्रीरङ्गस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये

संमुद्रिता ।

शकाब्दाः—१८३५.] [क्रिस्ताब्दाः—१९१३.

मूल्यं पादोनरूप्यकम् ।

PREFACE

CERTAIN passages in the Smritis and the Vedas, whose meaning seems to be ambiguous, are examined in this book in the light of the "Mimamsa system of Interpretation." The merits of the Mimamsa system can never be over-estimated. As has been justly remarked by Mr. Kisore Lal Sarcar M. A., B.L. of the Calcutta Bar in his "Tagore Law Lectures" for the year 1905, this subject cannot be better introduced than in the language of Sir John Edge C. J., who with reference to a question of Hindu Law arising before him, observed as follows —

"The question is how is the text of Vasishta to be construed. It must clearly be construed according to the rules for the construction of the texts of the sacred books of the Hindu Law, if authoritative rules on the subject exist. That rules for the construction of the sacred texts and law of the Hindus do exist cannot be disputed, although, those rules have been frequently overlooked, or not referred to by Judges or English text-writers, probably because they are in Sanskrit and have, so far as I am aware, not yet been translated. That they are rules of the highest authority is obvious from the manner in which they have been referred to by Mr. Colebrooke."

Mr. Colebrooke has the following about Mimamsa. He says—

"The logic of the Mimamsa is the logic of the law—the rule of interpretation of civil and religious ordinances. Each case is examined and determined upon general principles, and from the cases decided the principles may be collected. A well ordered arrangement of them would constitute the philosophy of the law, and this is, in truth, what has been attempted in the Mimamsa."

We have classified the ancient texts under the three heads of the Vedas, the Grihya Sutras or household maxims (as Professor Maxmuller would have it), and the Smritis, and considered, to the best of our knowledge impartially, whether the question of marriage for girls after attaining puberty can be fairly maintained on the authority of any of the three above mentioned heads, and have arrived at the conclusion that it cannot be maintained on any authority. As regards the relative force of "Srauta Linga" and "Smarta Sruti" of which much ado has been made during recent years, we may rest satisfied with merely quoting the view of Mr. Kisore Lal Sarcar that eminent Vakil of the Calcutta High Court. He remarks. "With regard to the condition that an usage should not be contradicted by the Sruti or by a valid Smriti, you should understand that an usage is contradicted by the Sruti only when it is contradicted by any obligatory text of it. It is not contradicted by the Sruti if only there are Arthavadas and the like opposed to it." Again in the eighth lecture he says "Jaimini says, 'independantly of any consideration of reason, that which has been in vogue must prevail'..........Their Lordships of the Privy Council unconsciously reiterate the above mentioned Mimamsa principle in favour of the authority of current customs and of current legal treatises in the *Collector of Madura vs. Muttu Ramalinga Setupaty.* 12 M. I. A. 437." In the tenth lecture he again observes "Their Lordships of the Privy Council lay down (in the above mentioned case) the following general rules. (*a*) Under the Hindu system of Law clear proof of usage will outweigh the written text of law. (*b*) No weight should be given to texts from works unknown and of doubtful authority. (*c*) Sanctioned usage may be evidenced by opinions of Pundits and decided cases. Continuing he observes "you will observe that the principles laid down by their Lordships substantially accord with the principles of the Mimamsa Sastra. You have seen that what the Mimamsa writers inculcate under the head of *Padartha prabalyadhikarana* and what Jaimini says in the leading Sutra of

that Adhikarana *viz.*, 'without reference to causes, usages prevail' correspond to principles 1 and 2. And as regards the third principle touching the question of evidence, what the Mimamsakas and the Smriti writers lay down under the head of Sishtachara supports this principle "

We humbly request our readers to kindly bear in mind that the question we undertook to solve in this book is not whether Post puberty Marriage is essential for our national prosperity, but whether such a marriage is within the contemplation of those ancient sages who wrote the Smritis etc. Hence those who are in favour of such a marriage need not entertain any sort of unfriendly feeling towards us as we do not encroach upon their boundaries. If we have succeeded in convincing the public of our faultlessly representing what would be the correct view of the ancient Lawgivers on this question of Marriage, our task is done, and our deep debt of obligation to them for their patience in going through the pages can neither be easily rated nor sufficiently discharged.

As a translation of this work in English is desired we reserve our further remarks for that publication.

Mistakes have crept in though pains were taken to wipe off the errors, and so an errata has been appended. We request our readers to be kind enough to have the errors corrected completely before commencing to make a study.

We would be simply doing injustice to our conscience if we omit to mention our deep debt of gratitude to those gentlemen who have helped us in several ways in bringing out the work, especially to the members of the Sri Vani Vilas Press, Srirangam for having undertaken to bring out the work neatly executed in a short time and to our friends who have helped us in correcting the proofs.

MYLAPORE,
Sunday the 7th September 1913.

K. G. Natesa Sastri.

॥ श्रीः ॥

॥ परिणयमीमांसा ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंश-
ऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

अवाप्य ब्रह्मविद्यां ये बालकृष्णमखीन्द्रतः ।
प्रबोधेनान्वगृह्णन्मां श्रीतातचरणान्नुमः ॥

गर्भाष्टमं वयो हि स्त्रीणामुद्वाहकर्मणि प्रधानभूतः काल इति श्रुतिस्मृतिवादेषु प्रसिद्धम् । तथा च भगवान् हारीतः स्मरति—— 'छन्दःसु पादाक्षरसमुदायवदब्दसमूह उपनयने' इति । सृष्टिश्च छन्दसा सह तैत्तिरीये सप्तमकाण्डे समाम्नायते—— 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवता अन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथंतरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणाम्' इत्यादिका । 'अष्टाक्षरा गायत्री' इति श्रुतिवचनेन हारीतवचनमनुसृत्य गर्भाष्टमं वयो ब्राह्मणानामुपनयने कालः संपद्यते । विवाहश्च

स्त्रीणामुपनयनस्थाने विहित इति, तासामपि अष्टमं वय एवोद्वाहे कालो भवितुमर्हति । स्मृतावपि— 'वैवाहिको विधि: स्त्रीणां संस्कारो वैदिक: स्मृत: । पतिसेवा गुरौ वास: गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥' इति मनुरब्रवीत् । 'वैदिकोऽयं संस्कार: उपनयनाख्य एव' इति श्रीमान् कुल्लूकभट्टो व्याचख्यौ । व्याघ्रपादश्च— 'स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत्' इत्याह । अतोऽवगच्छाम: गर्भाष्टमं वा जन्मतो वाष्टमं वय: स्त्रीणां विवाहकाल इति । तथा गौणोऽपि काल: स्त्रीणां रजोदर्शनात्प्रागेवेति श्रुतावेव तैत्तिरीयाणां खिलेष्वितिहासे श्रूयते— 'पितृगृहेषु या कन्या रज: पश्यत्यसंस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपति:' इति । वृषलीपतेस्तु निन्दापि श्रूयते तत्रैव— 'वृषलीपतिभुक्तानि श्राद्धानि च हवींषि च । पितरो न प्रतिगृह्णन्ति दाता स्वर्गं न गच्छति' इति; 'पक्षैस्तु कुक्कुटो हन्ति निघर्षेण च सूकर: । आगतं गतयाश्वानश्चक्षुषा वृषलीपति: ।' इति च । स्मृतिवचनान्यत्र विषये परस्तादुदाहरिष्याम: । तदेवं निन्दाश्रुते: रजसोऽनन्तरं विवाह: प्रतिषिध्यत इति गम्यते ।

कथं पुनर्निन्दावचनै: रजसोऽनन्तरं विवाह: प्रति-

षिध्येत; यत्कारणं मुख्यकालप्रशंसामेव तानि वचनानि गमयन्ति; अन्यथा नहिनिन्दान्यायविरोधः प्रसज्येत ॥ अत्र ब्रूमः— नात्र नहिनिन्दान्यायः प्रसज्यते; परामर्शाधिकरणन्यायविरोधात्। तत्र हि ब्रह्ममीमांसायाम् 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति वचनं 'विध्यन्तरस्यादर्शनात् विस्पष्टाश्रमान्तरप्रत्ययाद्गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेः' पारिव्राज्यमेवापूर्वत्वाद्विधातुमर्हति इति निर्णीतम्। एवमिहापि वृषलीत्वं वृषलीपतित्वं निन्दा चेति त्रितयमपूर्वं श्रूयमाणम्, अपूर्वमेव कमप्यर्थं विधातुमर्हतीति रजसोऽनन्तरं विवाहस्य प्रतिषेधं विधायैवोपशाम्यति। अपि चात्र श्रूयमाणा निन्दा नेतरप्रशंसायै स्यात्, तस्याः विवाहप्रकरणानन्तःपातित्वात्। अतः नहिनिन्दान्यायस्यात्राप्रवृत्तेः परामर्शाधिकरणन्यायेन प्रतिषेधविधिमेव निन्दावचनेभ्यः अभ्युपगन्तुं प्रभवामः। सर्वमिदमभिप्रेत्यैवाह भगवान् मनुः— 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः। नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः' इति। अत्र कन्यास्वेव बालिकास्वेवेत्यर्थः, तत्र तत्पदरूढेः; तस्मात् बालिकास्वेव विवाहमन्त्राःसंगच्छन्ते, न पुनर्युवतिषु इति वदन् मनुः ऋतुमतीविवाहं प्रतिषेधतीति स्पष्टमवगम्यते।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते । नानेन वचनेनर्तुमतीविवाहं प्रतिषेधतीति अभ्युपगन्तुं प्रभवामः । कन्याशब्दो हि विवाहरहितामेव केवलं स्त्रियमाचष्टे । तथा चाह श्रीमान् माधवाचार्यः—'लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे' इति । नन्वेवम् 'ननु ऋतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः' इति माधवाचार्याणामेव शंकाग्रन्थो नोपपद्यते । नैष दोषः; पूर्व पक्षोक्तिर्ह्येषा, न पुनः सिद्धान्तवचनम् । अत एवानन्तरं शास्त्रेषु विविधार्थेषु प्रयुज्यते कन्याशब्दः, तेषामविरोधाय कन्याशब्दः विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे इत्यभ्युपगन्तव्यमिति माधवाचार्या अब्रुवन् । एतेनायं शब्दः बालिकास्वेव रूढ इति परास्तम् । अत एव भगवान् पतञ्जलिः—'या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्यांशब्दो वर्तत एव' इत्यब्रवीत् 'कन्यायाः कनीन च' इत्यत्र । आचार्योऽपि कैयटः एवमेव प्राह । तस्माद्विवाहितायामेव कन्याशब्दः प्रयुज्यत इति शास्त्रविदां मर्यादा । अत एव 'असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे' इति, 'ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते' इत्यादिशल्यपर्वोमामहेश्वरसंवादादिवचनजातं संगच्छते । तस्मात् विवाहरहितस्त्रीमात्रे कन्याशब्दं प्रायुङ्क्त भगवान्

मनुरित्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यमिति ॥

अत्राभिधीयते— नायं कन्याशब्दः सामान्येन प्रयुज्यमानः ऋतुमतीमपि गमयितुमीष्टे ; बालिकास्वेव तत्पदरूढेः । अत एवाहामरसिंहः— 'कन्या कुमारी गौरी तु नग्निका नागतार्तवा' इति । अत्र गौर्यादयस्त्रयः शब्दाः अनागतार्तवां ब्रुवन्तीति रामाश्रमिणां व्याख्या । अतस्तत्पूर्वं श्रूयमाणौ द्वावपि कन्याकुमारीशब्दौ बालिकामेव ब्रूत इत्यङ्गीकर्तव्यम् । अत एव तुशब्देन गौर्यादिशब्दत्रयात् व्यवच्छिनत्ति ; उत्तरत्र क्रमप्राप्तान्युवतिवाचकान्शब्दांश्च अनुक्रामत्यमरः 'स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः' इति । असति बाधके रूढ्यर्थस्य परित्यागस्त्वन्याय्य इति बालिकामेवाभिप्रेत्य कन्याशब्दं प्रायुङ्क्त भगवान्मनुरिति श्लिष्यते । ननु विवाहरहितायामेव कन्याशब्दः रूढ इति माधवाचार्या अब्रुवन्नित्यवोचाम ; बाढम् , प्रौढ्या अभ्युपगतं तैरिति ब्रूमः । कथम् ? 'कन्या ते प्रासूत सुतम्' इत्यादिलौकिकव्यवहारविरोधात् । न चात्रापि कन्याशब्दः अविवाहितां स्त्रियमाचष्ट इत्यमूढोऽध्यवस्यति ; 'कन्या ते प्रासूत सुतम्' इति परेणोच्यमानं श्रुत्वा कश्चित्पिता प्रमोदमधिगच्छति । यद्यविवाहिता ह्यात्मीया दुहिता सुतमसूत इति शृणोति,

विषादमेवायं गच्छतीति प्रसिद्धं लोके। तस्मादभियुक्तैरात्मी-
यासु दुहितृषु दुहितृकल्पासु वा कन्याशब्द: लोके प्रयुज्यत
इत्येवाङ्गीकर्तव्यम् । एवं हि 'असंस्कृताया: कन्याया:'
इत्यादिबहुवचनानि संगच्छन्तेतराम् । अपि च 'ऋतुस्नाता
तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते' इत्यत्र कन्या-
शब्द: कथमविवाहितामाचष्ट इत्यवेदी: । विवाहितास्व-
पीयं परिभाषा संगच्छते । न च शुद्धेत्यनेनाविवाहि-
तेति वक्तव्यम्, प्रमाणाभावात् । माधवाचार्यास्तु ऋतु-
मत्यां कन्याशब्द: न संगच्छतइति विवदमानं पूर्वपक्षिणं
प्रति नायमेकान्त: यद्बालिकायामेव कन्याशब्द: प्रयुज्यत
इतीत्येव प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता: प्रौढिवादेनाभ्युपगच्छन्तीति
ब्रूम: । बालिकायां तु रूढोऽयं कन्याशब्द: अन्यत्रापि गौ-
णतया प्रयुज्यते । यदपि महाभाष्योदाहरणम्, तदपि गौ-
णतया अविवाहितासु वर्तत इति ब्रूम: । अत एव भाष्य-
व्याख्यानावसरे कैयटोऽपि— 'अन्ये त्वाहु:— मुनिदेवता-
माहात्म्यात् या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति' इत्युक्त्वा तत्र
कुन्तीचरितमुदाजहार । अत्राक्षतयोनि: अप्राप्तरजस्का एव
भवितुमर्हति, न पुनरस्पृष्टमैथुना । 'या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनि:'
इति विरोधात् । यदि पुंयोग: कथमस्पृष्टमैथुना स्यात्; तस्मा-

दक्षतयोनिं अप्राप्तरजस्कामेवाभिप्रैति कैयट इत्यभ्युपगच्छामः। अपि चोदाहरणे कुन्तीचरितं निर्दिशति । तत्रैवं श्रूयते महाभारते— 'संत्यज्य भयमेवेह क्रियतां संगमो मम (आदिपर्व)' इत्यब्रवीत् भगवानादित्यः । प्रतिवचनमपि तस्याः वैशंपायन एवमाह— 'सा तु नैच्छत् वरारोहा कन्याहमिति भारत' (आदिपर्व) इति । कथमत्र कन्याशब्दस्याविवाहितेत्यर्थः संगच्छेत । न हि विवाहिता अन्येन संगता न प्रत्यवैतीत्यभ्युपगन्तुं प्रभवामः; प्रमाणविरोधात् । अविवाहिता च प्रथममादित्येनोढा न कस्याप्युपहासास्पदं गच्छति । अपि च 'क्रियतां संगमो मम' इति वदन्तमादित्यं 'कन्याहं' इति प्रत्यब्रवीत् । तत्र नाहमुपभोगयोग्यास्मीत्येवार्थेऽभ्युपगते संगच्छते । अपि चोपरिष्टात् यथापुरं तव कन्यात्वं प्रापयामीति प्रलोभ्य तामुपभुक्तवानिति श्रूयते । तत्र कथं भवत्पक्षमनुकूलयेत । अविवाहितां त्वां करोमीत्यर्थकल्पनमसमञ्जसमेव स्यात् । तस्मादत्र भारते श्रूयमाणः कन्याशब्दः ऋतोः प्राचीने वयसि वर्तमानामेव स्त्रियं सम्यगाचष्ट इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अमुमर्थमुदाहरन् कैयटोऽपि अक्षतयोनिशब्देनर्तोः प्राचीने वयसि स्थितामेवाभिप्रैतीत्यङ्गीकर्तव्यम् । ननु साहसमेतत्; मेधातिथि-

प्रभृतिभिरक्षतयोनिरस्पृष्टमैथुनेति व्याख्याततत्वात् । नैष दोषः । नावश्यंमेधातिथिव्याख्यानेनास्पृष्टमैथुनेत्यर्थः संपद्यते । 'अक्षतयोनिग्रहणं पुनर्विवाहेन पत्नीत्वमाशङ्कमानं निवर्तयति, सहोढजकानीनमातृणां च' इत्येव सोऽब्रवीत्। स्पष्टमनेनाक्षतयोनिशब्दं परिभाषां मन्यते मेधातिथिराचार्य इत्युत्पश्यामः । द्वित्राणि व्याख्यानानि मुक्त्वा अन्यत्र स्पष्टतया अस्पृष्टमैथुनेत्यर्थवर्णनस्यादृष्टत्वात् । अस्तु वा तथा वर्णनं सर्वत्र, तथापि तादृशोऽर्थो गौण इति ब्रूमः । अक्षतयोनिशब्दस्तु शक्त्याऽप्राप्तरजस्कायामेव वर्तते । क्षते हि शरीरे शोणितनिर्गमो दृष्ट इति शोणितप्रसृतिलक्षणेन क्षतयोनिशब्दस्य प्रवृत्तेः । तदभावेनाक्षतयोनिः स्त्री भवतीति क्वचिद्वयोविशेषावस्थायां नियम्यते शास्त्रेषु । एतेन वृद्धायामपि कदाचिदक्षतयोनिशब्दः प्रसज्येतेति मन्दशंकापि परास्ता । क्षतयोनेः प्रायेण पुरुषसंपर्को भवतीति क्षतयोनिः स्पृष्टमैथुना, अक्षतयोनिः पुनरस्पृष्टमैथुनेत्यर्थकल्पनं व्याख्यानेषूपलभ्यमानं गौणमेव भवितुमर्हति । तस्मादप्राप्तरजस्का भवत्यक्षतयोनिरित्यत्र न कापि क्षतिः । सर्वथापि तु कन्याशब्दः अप्राप्तरजस्कायामेव मुख्यतया वर्तते, गौणतया त्वन्यत्रेति अवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । पराक्रान्तं चैतत्सूरिभिर्व-

योनिर्णये । आस्तां तावदिदम् । अनुसरामः प्रकृतम् । किमभिप्रेत्य कन्याशब्दं प्रायुङ्क्त भगवान्मनुरिति विचारयामः । बालिकामप्राप्तरजस्कामेव मनुरभिप्रैतीति ब्रूमः । तथा हि— यदि कन्याशब्दस्याविवाहितेत्यर्थः गृह्येत 'नाकन्यासु कचिन्नृणाम्' इति वाक्यशेषो नोपपद्येत । अकन्यासु विवाहितासु पाणिग्रहणिका मन्त्राः प्रतितिष्ठन्ति वा न वेति शङ्काया एवानुदयात् अन्याय्यत्वाच्च तादृशशङ्कायाः । व्यर्थमेव स्यादिदं वचनं भवदीयार्थस्याङ्गीकारे । गान्धर्वविवाहे मन्त्रतः पुनर्विधानं शास्त्रेषु दृष्टमिति न तन्निवारणायेदं वचनमिति प्रत्यवस्थातव्यम् । तस्मादविवाहितां स्त्रियं द्वेधा विभज्य कासांचिन्मन्त्राः प्रतितिष्ठन्ति अन्यासां तु न सन्तीत्यर्थं मनसि निधाय 'कन्या' 'अकन्या' इति शब्दद्वयं प्रयुङ्क्ते । अविवाहिता पुनर्नार्यप्राप्तरजस्का प्राप्तरजस्का चेति द्विधैव भवितुमर्हति । नन्वप्राप्तरजस्का भवत्यकन्या प्राप्तरजस्का तु कन्येति कल्पयामः । नैतन्न्याय्यम्, प्रमाणाभावात् विरोधाच्च । पराक्रान्तं चैतत्प्रथममेवामरविचारे । तस्मादकन्या प्राप्तरजस्कैव भवितुमर्हति । अपि चेदं वचनमष्टमाध्याये दण्डप्रकरणे श्रूयते । तत्र पूर्वं 'अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयात् द्वेषेण मानवः । स शतं प्राप्नु-

याद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् । (मनु ८। २२५)' इत्याह । अत्र कुल्लूकः 'नेयं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूयात्' इति व्याचख्यौ । अनन्तरम् 'युक्तश्चास्या-कन्येतिवादिनो दण्डः, यस्मात् इति 'पाणिग्रहणिका' इति श्लोकमवतारयति । नचात्र पूर्वश्लोके अकन्या कन्याभिन्ना विवाहितेत्यर्थः संगच्छते 'क्षतयोनिरियम्' इति व्याख्या-विरोधात् । न हि क्षतयोनिर्नाम विवाहितेति क्वापि उभाभ्या-मप्यावाभ्यामभ्युपगतम्; क्षतयोनिः स्पृष्टमैथुनेति भवताभ्यु-पगतत्वात्, अन्तरेणापि विवाहं स्पृष्टमैथुनायां क्वचिच्छास्त्रेषु कन्याशब्दस्य प्रयुक्तत्वाच्च । कथमत्र सा अकन्या भवितुम-र्हति । अथाकन्या कन्याभिन्ना स्पृष्टमैथुनेत्यभ्युपगच्छसि प्र-तिज्ञाविरोधस्ते प्रसज्येत, अस्पृष्टमैथुनायामेव कन्याशब्दस्य नियमेन भवता अनभ्युपगतत्वात् । अथेदानीमेवमङ्गीकरोमीति ब्रूषे, स्पृष्टमैथुनायामप्ययं शब्दो वर्तत एवेति महाभाष्यवचनं प्रतिकूलमेव स्यात् भवताम् । तस्मादन्यथानुपपद्यमानमिदम-कन्यापदं कुल्लूकभट्टरीत्या प्राप्तरजस्कामेव लक्षयति । क्षतयो-निश्च प्राप्तरजस्कैवेत्यपि कुल्लूकस्याभिप्राय इत्यप्यङ्गीकर्तव्य-म् । तस्मात् 'अकन्येति तु यः कन्याम्' इत्यत्राकन्यापदमृ-तुमतीमेव ब्रूयात् । अपि चोत्तरश्लोके 'लुप्तधर्मक्रिया हि ताः'

इति वाक्यशेषः कथमुपपद्येत यद्यकन्या नाम विवाहिता स्यात्। ननु सा स्पृष्टमैथुना स्यात्; एवं हि लुप्तधर्मक्रियाभवितुमर्हति। न; विवाहात् स्पृष्टमैथुनायां धर्मलोपाभावात्। अथमतमन्तरेण विवाहं स्पृष्टमैथुना अकन्येति, तदपि न संगच्छते। स्पृष्टमैथुनायामपि तादृश्यां कन्याशब्दः वर्तत एवेत्यधस्तात् प्रपञ्चितत्वात्। तस्मादस्मदुक्त एवार्थः परिग्राह्यः। अकन्या हि प्राप्तरजस्का लुप्तधर्मक्रिया भवति, अतः अप्राप्तरजस्कामतथाभूतेयमिति दूषयन् तस्याः विवाहसंस्कारं प्रतिषिध्य श्रेयोद्वारमेव बाधत इत्यवश्यमसौ पुरुषो दण्डमर्हतीत्येव सुतरां प्रतिपादयति मनुरिति अकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम्। तस्मात् सिद्धमृतुमतीविवाहः शास्त्रतः प्रतिषिध्यते, कन्याया एवर्तोःप्राचीने वयसि वर्तमानाया विवाहो विधीयत इति च। पराक्रान्तं चात्र परेषां मतं बहुधा प्राचीनैः। तथापि केचिन्न्यायाभासयुक्त्याभासवाक्याभासावष्टम्भाः शास्त्राणामन्यथाभावं वर्णयन्तोऽपार्थकल्पनेन सर्वमपि लोकमाकुलीकुर्वन्ति। तत्र वैदिकमार्गे बद्धश्रद्धैस्तत्परिरक्षणं यथाशक्ति कर्तव्यमिति न्यायमेकमेवावलम्ब्य अस्थानर्थहेतोः प्रहाणाय सम्यगर्थनिर्धारणाय च प्रवृत्ताः तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यान-

मित्यस्यां परिणयमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥

तत्र तावत् वैवाहिकमन्त्रास्तात्पर्यतो विचार्यमाणाः रजस्वलोद्वाहमेवोपस्थापयन्तीति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । तथा हि— 'अघोरचक्षुः' इत्यादिमन्त्रे वध्वाः सौमनस्यादिकमभिधीयते । तच्च वध्वाः युवतिभावमेव गमयति, अतथाभूतायां सौमनस्यादिकामनाया असंभवात् । तथा 'जीवाँरुदन्तिविमयन्ते' इति मन्त्रे स्पष्टमेवालिङ्गनमुच्यते । तदपि युवतिभावमेवोपोद्बलयति । 'शं ते हिरण्यम्' इत्यादिमन्त्रे 'मया पत्या तन्वंसंसृजस्व' इत्यत्र पतिशरीरसंसर्ग उच्यमानः दृढमेवर्तुमत्या एव विवाहं गमयति । 'सखा सप्तपदा भव' इति मन्त्रे ऋक्सामद्युपृथिव्यादिदृष्टान्तपूर्वकमत्यन्तकामिनोर्यूनोर्नर्मसंलापवत्परस्परसख्यं स्त्रियं प्रति बहुप्रपञ्चमभिधीयते वरेण । किमितोऽप्यन्यद्गवेषणीयं वध्वाः युवतिभावं व्यवस्थापयितुम् । एवमन्यान्यपि यथासंभवं मन्त्रलिङ्गानि द्रष्टव्यानि । ननु स्मृतिषु स्पष्टमेव निषिध्यते रजस्वलाविवाहः । बाढम्, तथापि पौरुषेयस्मृत्यपेक्षया मन्त्रलिङ्गान्येव बलवन्ति भवन्ति अपौरुषेयत्वात् । अतः 'विरोधे त्वनपेक्षम्' इति न्यायेन वैदिकलिङ्गप्राबल्यमङ्गीकृत्यर्तुमतीविवाह एव शास्त्रीय इत्येवं प्राप्ते,

ब्रूमः ; नर्तुमतीविवाहः शास्त्रीय इति । कस्मात्? स्मृतिषु निषिद्धत्वात् ; नन्वस्ति मन्त्रलिङ्गमित्यवोचाम ; बाढमवोचः, नैतन्न्याय्यं पश्यामः, लिङ्गाभावात् । सामर्थ्यलक्षणं हि लिङ्गम्, न पुनर्यत्किंचिच्छब्दश्रवणम् । तथा चावोचन् सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीमन्तो वाचस्पतिमिश्राः भामत्याम्— 'अस्यैन्द्री ऋगित्यारभ्य, 'अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति' इति 'वेधाद्यर्थभेदात्' (ब्र. ३. ३. १५.) इत्यधिकरणे । 'कदाचन स्तरीरसि' इत्यादिमन्त्रे मघवेन्द्रशब्दाभ्यामिन्द्रएव विनियोगः गम्यते । तथा 'इमं मे वरुणश्रुधीहवम्' इत्यत्रापि वरुण एवोपस्थेय इति । एवमिहापि सामर्थ्यलक्षणमृतुमतीबोधकं लिङ्गं नोपलभामहे । न हि सौमनस्यादिकं युवतिमेवाव्यभिचरितसंबन्धेनोपस्थापयेत् जुह्वादिवत् ; बालिकास्वपि संभवात् । आलिङ्गनमपि श्रूयमाणं नर्तुमतीमुपस्थापयति । नैतदालिङ्गनं संभोगाय, अपि तु वियोगमसहमानान्बन्धुजनान्प्रति सादरमिमां परिगृह्णामि परिपालयामि च, मा विषादं गच्छन्तु भवन्त इति बोधयितुमेव । अपि चायं मन्त्रस्तत्वतो विचार्यमाणः नालिङ्गनं विधत्ते । 'ये बन्धुजना वध्वाः परिष्वङ्गाय पर्याप्तं विवाहं प्रवर्तितवन्तस्ते मा

रुदन्तु ' इत्येव मन्त्रार्थो भवति । तस्मान्नैतल्लिङ्गं भवितुमर्हति । ' शं ते हिरण्यम् ' इत्यत्रापि श्रूयमाणः वध्वाः पतिशरीरसंसर्गः न तात्कालिकं वध्वाः युवतिभावं गमयति, संभोगकाले संसर्गस्य तत्र विवक्षितत्वात् । ननु संनिहित एव काले चतुर्थदिने समावेशनस्य विधानादत्रर्तुमतीत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति यद्युच्येत, तर्हि तदेवात्रलिङ्गमिति पूर्वपक्षः कर्तव्यः, नत्वनेन मन्त्रेणेत्यागतम् । उपरिष्टाच्चोन्मथिष्यामश्चतुर्थीसमावेशनमतम् । तस्मान्नानेन मन्त्रेणर्तुमतीविवाहः सिध्यति ॥ ' सखा सप्तपदा ' इति मन्त्रे नर्मवचनेन स्त्रीपुंसोः सख्यमेव अविच्छिन्नं कीर्त्यते न पुनर्युवतिभावोऽपि ; ' रेतोभृत्त्वम् ', ' सामाहमस्मि ', ' वाक् त्वम् ', इत्यादिषु स्त्रीलिङ्गपदैः स्त्रीत्वमेव वध्वाः अभिधीयते, कथमेतावता ऋतुमतीत्वमपि तस्याः अवगम्येत ; शब्दानां तादृशार्थबोधने सामर्थ्याभावात् । तस्मात् नानेनापि मन्त्रेणर्तुमतीविवाहः शास्त्रीयः संपद्यते ॥

स्यादेतत् । अस्ति चायमपरो मन्त्रः, यः स्पष्टमेवर्तुमतीविवाहमुपक्षिपति ' सोमः प्रथमो विविदे ' इत्यादिकः । तत्र हि ' तुरीयस्ते मनुष्यजाः ' इति श्रूयते ; तत्पूर्वमग्निः पतिरिति च । अग्नेः पतित्वं तु रजःप्रादुर्भावकाल एव, ' रजस्यग्निः

प्रतिष्ठितः' इति स्मृतिवचनात्। तस्माद्रजसोऽनन्तरं स्त्रीणां विवाहः शास्त्रीयो भवतीति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः— नानेन मन्त्रेणर्तुमतीविवाहो गम्यते। अत्र हि सोमगन्धर्वादीनां पतित्वमेव केवलं श्रूयते न पुना ऋतुमतीत्वमपि वध्वाः। ननूक्तम् 'रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः' इति स्मृतिवचनमस्तीति; सत्यम्, तथापि स्मृत्यानुगृहीतोऽयमृतुमतीविवाह इति हि वक्तव्यम्, न तु श्रौतं लिङ्गमस्तीति। कथं पुनरेवमुच्यते। न वयं सर्वथा स्मृतिमनादृत्य श्रुतिमेकामेव प्रमाणीकुर्मः; यथासंभवं स्मृत्यनुसारेणापि श्रुत्यर्थः परिग्राह्यः इत्येवातिष्ठामहे। तस्मात् अस्ति श्रौतं लिङ्गमिति चेत्, तर्हि श्रौतलिङ्गस्य प्राबल्यं कथमेकान्तेन भवताऽभ्युपगन्तुं शक्यते। स्मृतिमप्यनुसरति श्रुतिरिति आः कष्टमसंमतोऽयं पन्थाः शिष्टानामिति हि त्वदीया ब्रूयुः। तस्मान्नात्र श्रौतं लिङ्गं पश्यामः। अथापि भवतः श्रद्धामनुरुद्ध्य स्मृतिमभ्युपगच्छामः श्रौतलिङ्गप्रसिद्ध्यै, एवमपि न दोषाद्विनिर्मोक्षः। तथा हि, समानप्रकरणे संवर्तस्मृतौ सोमगन्धर्वादीनां कालमभिधायैवं वाक्यशेषः श्रूयते— 'तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्' इति। अत्र यावदृतुमती भवेत् तावन्नोद्वाहयेत् इत्यर्थकल्पनमनवबोधविजृम्भितमेव स्यात्; यथाश्रुतिगृहीतार्थभङ्गप्रसङ्गात्। न च पूर्व

वाक्यस्यार्थवत्तासिद्धयै एवमस्यार्थवर्णनं न्याय्यमिति प्रत्यव-स्थातव्यम् । कन्याप्रदानकालस्योपक्रमेऽनवगतत्वात् । न चामति बाधके यथाश्रुतिगृहीतार्थभङ्गः कर्तव्य इति निरूपितं शास्त्रदीपिकायां पर्णमय्यधिकरणे । तस्मान्न सर्वात्मनानेन मन्त्रेणर्तुमतीविवाहः सिध्यति । पराक्रान्तं चात्र निपुणतरं सूरिभिर्वयोनिर्णये । तस्मान्नर्तुमतीविवाहः शास्त्रीय इति ॥

एवं परिहृतेऽप्यस्मिन्मन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । 'उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः' इति मिथः समीक्षणे विनियुज्यते । अस्याऽयमर्थः— 'हे युव-तिः संभोगकाले उपरि सन्तं मामनुभूयाः' इति । न चात्र वध्वाः अभ्यनुज्ञैव दीयते इति वक्तव्यम् । सामर्थ्यलक्षण-मप्यस्ति लिङ्गं वध्वाः ऋतुमतीत्वबोधकम् 'युवतिः' इति संबोधनश्रवणात् । युवतिशब्दस्तु प्राप्तरजस्कायामेव रूढः ।' ननु उपक्रमे तावल्लाजहोममन्त्रः एवं श्रूयते— 'अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत' इति । कन्याशब्दस्यात्र श्रवणात्तस्य चाप्राप्तरजस्कायामेव रूढत्वात् उपक्रमाधि-करणन्यायेनोपरि गतो युवतिशब्द एव तदनुरोधेन ने-तव्य इति । नेति ब्रूमः । कथम्? युवतिपक्षोपो-द्बलकानि बहूनि लिङ्गानि दृश्यन्ते । पूर्वम् 'अपश्यं

त्वा मनसा दीध्यानां (दीप्यमानां ध्यायन्तीं वा) स्वायां तनूमृत्विये नाथमानाम् ' इति श्रूयते । अत्र गर्भं प्रार्थयमानामित्यर्थः । उत्तरत्रापि 'प्रजापते तन्वं मे जुषस्व' इत्यादिकः पठ्यते । तत्र 'या न ऊरू उशती विस्रयातै यस्यामुशन्तः प्रहराम शेफम्' इति स्पष्टमेव मैथुनाय प्रार्थना दृश्यते । सर्वमिदं युवतिशब्दार्थमेवोपोद्बलयति । ननु जपे खलु 'प्रजापते' इत्यादेर्विनियोगः । अपि च प्रार्थना खल्वेषा । सा चानृतुमत्यामपि कालान्तरं संभाव्येत । नेति ब्रूमः । यद्यपि विनियोगो भवति जपे तथापि स्वनिमित्ताश्रयाद्यर्थप्रकाशकत्वमपि संभवति मन्त्रस्येति निरूपितमस्मदीयैरभियुक्तैः विमर्शे । अत एव 'क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रमे उत्तरे यथालिङ्गं जपति' (आ. गृ. ६–५.) इत्यब्रवीदापस्तम्बः । अत एव 'तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत्' (आ. गृ. ५. २६) इत्यत्र एवमेव व्याचख्यौ सुदर्शनाचार्यः । तस्मादत्रापि जपे विनियुक्ते मन्त्रे ह्यस्त्येव लिङ्गं युवतिभावमुपोद्बलयत् । यद्यपि उपक्रमस्य प्राबल्यं, तथापि उपक्रमस्थमेकं लिङ्गमुपरितनानेकगुणविरोधे दुर्बलमिति प्रपञ्चितमुत्तरमीमांसायां दहराधिकरणे (ब्र. १. ३. १४).

तस्माद्दहराधिकरणन्यायेनोपसंहारमनुसृत्यैवोपक्रमगतः कन्याशब्दः कथंचिन्नेय इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— नैतदेवमिति। न ह्युपसंहारे सन्ति बहूनि लिङ्गानि। न हि ऊरुशेफप्रभृतीनां शब्दानामेव श्रवणमात्रेणर्तुमतीत्वं वध्वाः अध्यवस्यन् भवति श्लाघनीयप्रज्ञः, कन्यास्वपि मन्त्रार्थस्य संभवात्; प्रार्थनात्मकत्वात् च क्रियापदानाम्। यथाहुः— 'अनेनैव प्रार्थनेन विवाह्यामतथाविधाम्। अप्रौढां गमयन्ती सत्यनुगृह्णाति च स्मृतीः' इति। ननु मन्त्राणां स्वनिमित्ताश्रयाद्यर्थप्रकाशकत्वमप्यस्ति भगवतापस्तंबेन तथोक्तत्वादित्यवोचाम। बाढम्। तदसङ्गतमिति ब्रूमः। आपस्तंबेन तथा नोक्तत्वात्। तथा हि 'तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे' इति सूत्रे श्रौतलिङ्गापेक्षया स्मार्तश्रुतेः प्राबल्यं प्रसाध्य विनियोगविध्यनुसारेण मन्त्रलिङ्गानि कथंचिन्नेयानि इति निरूप्य 'न्यायतस्तु जपमन्त्रो नार्थपरः' इत्यन्ततो न्यरूपयच्छ्रीमान् सुदर्शनाचार्यः। 'क्षीरिणाम्' इत्यत्र तु लिङ्गाद्विनियोगविधिमभ्युपगच्छति, न पुनर्लिङ्गादेव सर्वत्र विनियोगविधिरभ्युपगन्तव्य इति वा मन्त्रार्थानुसारेणैव विधेरप्यर्थोऽङ्गीकर्तव्य इति वा प्रतिपादयति, येन श्रीमतामभीष्टः सिध्यति। अपि च 'न्यायतस्तु जपमन्त्रो नार्थपरः' इति

वदन् सुदर्शनाचार्यः विध्यनुसारेणार्थवत्वं मन्त्राणामभ्युपगच्छति न पुनर्विपरीतम् । तस्मात् 'प्रजापते तन्वं मे' इति मन्त्राणां जपे विनियुक्तत्वात् न तात्कालिकीं प्रौढावस्थां ते बोधयेयुः, कन्यास्वपि कालान्तरे संभवात् । तस्मान्नैतान्युपोद्बलकानि भवन्ति लिङ्गानि । अतः उपसंहारे बहुलिङ्गप्रतिज्ञा मृषैव भवतीति उत्सर्गप्राप्तमुपक्रमप्राबल्यमङ्गीकृत्यैव युवतिशब्दः सामान्यतः स्त्रीवाचक इति नेतव्यः । अपि चोपक्रमे 'कन्यलापितृभ्योयती' इत्यत्रापि कन्याशब्दो दृश्यते । तस्मान्नानेन मन्त्रेणर्तुमतीविवाहः सिध्यति । एतेनेतरे मन्त्रा व्याख्याता वेदितव्याः । अत एव सर्वज्ञशिखामणिर्भगवान्मनुः 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः' इत्यब्रवीत् । तस्मान्नास्ति क्वापि मन्त्रलिङ्गं यद्बलेनर्तुमतीविवाहः शास्त्रीयः स्यादिति सिद्धम् ॥

अवसितः श्रुत्यर्थविचारः । इदानीं गृह्यसूत्राणि विचारयामः । तत्र तावद्भगवानापस्तम्बः 'शेषं समावेशने जपेत्' इत्याह । किमनेन सूत्रेण भगवान चतुर्थदिने समावेशनं विदधात्याहोस्विन्नेति वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् विचारयामः । किं तावत्प्राप्तम्, विदधातीति; कस्मात्? प्रमाणोपलम्भात् । तथाहि— 'तं चतुर्थ्यापररात्र' इत्यारभ्य संस्कारजातं वि-

धायेदं पठति 'शेषं समावेशने जपेत्' इति । तस्मादुत्प- श्याम: चतुर्थ्यां विधीयते समावेशनमिति । ननु 'समावे- शने' इत्येव पठ्यते । तथा च तस्मिन्काले जपेत् इति फलति । समावेशनं तु किं केन कथमित्यादिकं ना- त्रोपलभ्यत इति चेत्, न; उत्तरत्र 'रजसः प्रादु- र्भावात् स्नातामृतुसमावेशने' इति श्रुतात् ऋतुलि- ङ्गात् समावेशनं नाम वध्वा सह मैथुनार्थं शयनमिति सुदर्शनाचार्येण व्याख्यातत्वात् । तर्हि उपरिनिर्दिश्यमानमे- वर्तुसमावेशनमत्रापि प्रत्यभिज्ञाप्यते शब्दैक्यादिति तदनुवा- देन जप एव केवलमत्र विधीयते इति अभ्युपगच्छामः । नैवं शक्यतेऽभ्युपगन्तुं, तत्रर्तुसमावेशनस्य विधानाभावात् । नन्वत्रापि विधिं नोपलभामहे । बाढम् । 'अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात् । 'तं चतुर्थ्यापर- रात्रमुत्थाप्य' इत्यादिकर्मजातं विधाय हि प्रकरणे तस्मिन्निदं पठ्यते 'शेषं समावेशने जपेत्' इति । तद्धि समावेशनकर्म- कालं कमप्यपेक्षते; अपेक्षितं च कालं प्रकरणं समर्पयति । तस्माद्यथा 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादीनि प्रयाजादीनि कर्माणि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितानि तयोरङ्ग- भावं प्रतिपद्यन्ते । एवं समावेशनकर्मापि शेषहोमप्रकरणे

पठितं सदस्याङ्गभावं प्रतिपद्य चतुर्थदिनापररात्र एवात्मानं लभते । ननु ‘समावेशने’ समावेशनकाले इत्येव तस्यार्थः, तथा व्याख्यातत्वात् सुदर्शनाचार्येण; न पुनः समावेशनकर्मणीति । नैष दोषः । कालार्थपरिग्रहेऽपि सोऽयं कालः कदेति शंकायां प्रकरणबलेन चतुर्थदिनस्यैवाक्षिप्यमाणत्वात् । तर्हि ऋतुसमावेशनं नास्तीत्यागच्छेत् । न । तत्रापि विधेः कल्पनीयत्वात् । तर्हि कर्मभेदः स्यात्; तच्चायुक्तमभ्युपगन्तुं शब्दैक्येनैककर्मत्वाध्यवसायादित्यवोचाम । न । शब्दैक्याभावेन प्रत्यभिज्ञाभावात् । अत्र हि ‘समावेशने’ इति पठ्यते, तत्र तु ‘ऋतुसमावेशने’ इति । कथमनयोरैक्यं स्यात् । तस्मात् कर्मभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । अत एव सुदर्शनाचार्यः ‘एतच्च रागप्राप्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोर्विधानम्; यथा भोजनपर्यायव्रताश्रितं पयआदिविधानम्’ इति ब्रुवन् सर्वनाम्नैतच्छब्देन रागप्राप्तमित्यनेन चेदं समावेशनमृतुसमावेशनादन्यत् रागतः प्राप्तत्वाच्च न विधानमर्हति चेति स्पष्टं न्यरूपयत् । ऋतुसमावेशनं तु नित्यमेव ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पतते नात्र संशयः’, इति पत्नीगमनस्य नियमेन विधानात् । ‘यथा भोजनपर्यायव्रताश्रितं पयआदिविधानमिति दृष्टा-

न्तोऽपि अस्मत्पक्षमेवानुकूलयति । तथा हि— दीक्षितस्य पयोविधानं भोजनपर्यायव्रताश्रितम्; भोजनं च रागप्राप्तम् । यदि रागो न स्यात् लुप्यत एव भोजनं तत्पर्यायं व्रतश्च । तत्र पयआदेः प्रसक्तिरेव नास्ति । ततश्चात्र समावेशनमनियतमिति फलति । अनियतत्वाच्चेदं भिन्नमेव भवितुमर्हति, ऋतुसमावेशनस्य नियमेन विधानात् । अत एवोपरिष्टाच्च 'अस्मिन्नेव क्रमे यदि दैवादृतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्वमारोहोरुमित्यादिजपः ततो विष्णुर्योनिमित्यादिजपः' इत्यब्रवीत् । यद्यत्र समावेशनमृतुसमावेशनमेव स्यात् तर्हि सुदर्शनवाक्ये ह्यपेः स्वारस्यमनादृतमेव स्यात् । अपि चर्तुसमावेशनमेवात्र यद्याश्रयतया विवक्ष्येत तर्हि 'रजसः प्रादुर्भावा' दिति सूत्रारंभो व्यर्थः स्यात् । तस्मादवश्यमत्र समावेशनद्वयमङ्गीकर्तव्यम् । ननु यदि चतुर्थदिने समावेशनमभ्युपगम्येत तस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् । किमिदं दृष्टार्थं वोतादृष्टार्थमिति । यदि दृष्टार्थं तर्हि 'रजसः प्रादुर्भावात्' इत्यत्र विधीयमानमनर्थकं स्यात् । अथादृष्टार्थं तदपि न । प्रमाणाभावात् गौरवाच्च । नैष दोषः । अगतिका हीयं गतिः यदत्रादृष्टार्थं चतुर्थदिने समावेशनमभ्युपगच्छामः इति । अन्यथा पृथक्सूत्रारंभो

र्व्यर्थः स्यात् इत्यवोचाम । तस्मात् रागप्राप्तमिदं समावेशनं अनियतमपि अभ्युपगन्तव्यमेव । तस्मात् विधीयत एव चतुर्थदिनापररात्रे समावेशनमापस्तंबेन भगवतेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नैतदेवमिति । कस्मात् । 'प्रमाणाभावात् तथा हि । 'तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत्' इति हि सूत्रं भवति । तत्र समावेशने समावेशनकाले जपेत् इति टीकाकारैः व्याख्यायते । सोऽयं कालः कदेति नानेन वचनेन ज्ञायते इत्यतएवोत्तरत्र वक्ष्यमाणं ऋतुपदसमभिव्याहारमादाय ऋतुसमावेशनकालमभिप्रैति सुदर्शनः इति स्पष्टं प्रेक्षावताम् । तादृशं समावेशनमनूद्य जपमात्रमेवात्र विधीयते इति च । कथमत्रानुवादो युज्येत । शब्दभेदात् कर्मभेदाध्यवसायादित्यवोचाम । बाढमवोचः । वाचारंभणमेवैतदित्युत्पश्यामः । शब्दैक्येन प्रत्यभिज्ञानसंभवात् । ननु कथं 'समावेशन' ऋतुसमावेशनशब्दितयोः कर्मणोरेकत्वं स्यात् । नैतत्सङ्गतम् । विभक्तिभेदाभेदौ हि शब्दभेदाभेदप्रतिपादकौ हेतू न पुनर्विशेषणसमभिव्याहारतदभावौ । अत एव 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' (ब्र. १. २. १.) इत्यधिकरणे 'शारीरस्यात्मनो य शब्दोऽभिधायकः सप्रम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनो-

ऽभिधायकः' इत्यब्रुवन् श्रीमन्तो भगवत्पूज्यपादाः 'शब्दविशेषात्' इत्यत्र। एवमिहापि 'समासवेशने' इति सप्तम्यन्तः पठ्यते। उत्तरत्र 'ऋतुसमावेशने' इति स एव सप्तम्यन्तः विशेषणविशिष्टः पठ्यते। तस्मात् सर्वप्रकारेण शब्दैक्यमपह्नोतुमशक्यम्। अतः उत्तरत्र वक्ष्यमाणमेवर्तुसमावेशनमत्र प्रत्यभिज्ञाप्यत इति अनयोरैक्यं अकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम्। तस्मादृतुसमावेशनमेवानूद्य जपमात्रमत्र विधीयत इत्युत्पश्यामः। यदुक्तं पृथक्सूत्रारंभो व्यर्थ इति, अत्र ब्रूमः। आम्नातस्यार्थे प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुम्। 'शेषं समावेशने जपेत्' इति वाक्यस्वारस्येनर्तुसमावेशनमेकमेव विधीयत इत्यवगच्छामः, न पुनरपूर्वमत्रापि समावेशनं किमपीति। नन्वनुमास्यामहे संनिधिसामर्थ्यादित्यवोचाम। बाढमवोचः, न युक्त्युपेतमवोचः। 'वेधाद्यर्थभेदात् (ब्र. ३. ३. २५.) इत्यधिकरणन्यायविरोधात्। तत्र हि शारीरकमीमांसायां 'हृदयं प्रविध्य' इत्यादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च रहस्यपठितानामपि न सन्निधिबलेन विद्याशेषत्वं संभवति, श्रुतिलिङ्गादिभिः प्रबलप्रमाणैरन्यत्र विनियुक्तत्वात् इति प्रपञ्चितम्। एवमिहापि 'शेषं समावेशने जपेत्' इति समावेशनकर्मणि विनियुक्तस्य जपस्य

कालः समावेशनकाल एव भवितुमर्हति । न च कथं 'समावेशने' इति शब्दः सप्तम्यन्तः सकृदुत्पन्नः समावेशनकर्म ज्ञापयित्वा पुनः समावेशनकालमपि ज्ञापयितुमर्हतीति प्रत्यवस्थातव्यम् । दर्शपूर्णमासयोः तत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामत्वेपि पुनः शब्दशक्त्या दर्शपूर्णमासयोः कालावपि लभ्येते इति शास्त्रेष्वङ्गीकृतत्वात् । अत एव 'वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्' इत्यत्र तत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामत्वं शब्दशक्त्या कालश्च प्रतिपाद्यते इति प्रपञ्चितं स्मृतिकौस्तुभे । एवमिहापि भवितुमर्हति । तस्मात् 'शेषं समावेशने जपेत्' इति वाक्येन सकृदुत्पन्नेन समावेशनसंबन्धिनि काले विनियुक्तस्य कर्मणः (जपस्य वा) पुनः कथं दुर्बलेन सन्निधिना शेषहोमस्याङ्गभावः प्रतिपाद्येत । तस्मात् प्रकरणपाठावष्टंभेन प्रयाजादिवत्तस्याङ्गभावः संभवतीति भिन्नमेवेदं कर्म स्वकीये कालान्तरे भवितुमर्हति । अथापि भवतः श्रद्धामनुरुध्याङ्गभावं प्रतिपद्यमहि एवमपि 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति वाक्येन विहितस्याङ्गस्य बृहस्पतिसवस्येव वसन्ते कालान्तर एवानुष्ठानं समावेशनस्य न्याय्यं मन्यामहे । परमार्थतस्तु बृहस्पतिसवस्येवाङ्गभावं विदधद्वाक्यं नोपलभामह इति न युष्माकमभीष्टस्य स्यात्

स्वप्रेप्यवकाशः । ननु तर्हि मिथः समीक्षणादीनां भिन्नकर्मणामपि विभिन्नाः कालाः स्युः । न । तेषां कर्मणां कालः कदेति शंकायां सन्निहितेन प्रकरणेन कालस्याक्षेपेण शंकानिवारणस्य संभवात् । इह तु वाक्येनैव बलीयसा स्वकालः समर्प्यत इति न प्रकरणस्यावकाशो दुर्बलस्य । तस्मात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यत्रेव 'तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत्' इत्यत्रापि कालार्थोऽयं संयोग इति मन्तव्यम् । तस्मान्न सर्वात्मना चतुर्थदिनापररात्रे समावेशनं विधीयत इति सिद्धम् । अपि चादृष्टार्थं यद्यत्र समावेशनमभ्युपगम्येत अन्याय्यमेवैतत् स्यात् । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् । अपि चादृष्टार्थादस्मात् समावेशनात् कथमृतुमतीत्वमपि वध्वाः प्रतिज्ञायेत । ननु 'समावेशनं वध्वा सह मैथुनार्थं शयनम्' इति सुदर्शनाचार्यव्याख्यानात् परिभाषेति जानीमः । नेति ब्रूमः । 'केचित् असत्यपि रागे' इत्यादिपक्षान्तरोपदेशानर्थक्यात् । गौणतयापि त्वदीयवृद्धैरभ्युपगते बालिकोद्वाहपक्षे परिभाषायाः असङ्गतत्वात् । अथ तदविरोधाय समावेशनमेकत्र मेलनं शयनं वेत्यर्थं अङ्गीकरोषि नात्र चतुर्थीसमावेशनमृतुमतीत्वं वध्वाः नियमेन उपस्थापयति । तस्मात् समावेशनबलादेवर्तुमतीत्वप्रतिज्ञा

मृषैवेति सिद्धम । न्यायतस्तु ऋतुसमावेशनमेवोपरि वक्ष्य माणमत्वानूदितमिति प्रपञ्चितमधस्तात् । तस्मात् सिद्धम न चतुर्थदिने समावेशनं विदधात्यापस्तम्बो भगवानिति ।

यदुक्तं रागप्राप्तत्वाच्चतुर्थीसमावेशनमनियतम , ऋतुसमावेशनं पुनर्नियमेन विधीयत इत्यनयोर्भेद एवाङ्गीकर्तव्य इति, अत्रैवं भवान प्रष्टव्यः । किं पुना ऋतुसमावेशनं रागतः

[illegible]

(२६. पृष्ठे अन्तिमपङ्क्तौ 'उपस्थापयति' इत्यतः परमिदं द्रष्टव्यम)

न च वालिकोद्वाहमपेक्ष्यैकत्र मेलनं शयनं वेत्यर्थः, ऋतुमतीविवाहमपेक्ष्य पारिभाषिकोऽर्थः संगच्छतामिति वाच्यम ; विधिवैषम्यप्रसङ्गेन 'द्वयोः प्रणयन्ति' (जै. ३. ७. २३.) न्यायविरोधात् । न चैवमस्माकं 'समावेशने' इति सप्तम्यन्तस्य युगपत्प्रतीयमानमर्थद्वयमङ्गीकुर्वतां विधिवैषम्यः संभवति, प्रतीयमानार्थस्य परित्यागायोगादिति सुधियो विभावयन्तु ॥

ब्रूषे तर्हि आगतोऽसि मार्गेण । रागप्राप्तो विवाह इत्युक्ते का पुनस्ते क्षतिः । अत एव 'शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा' (याज्ञ. ३. ५७.) इति पारिव्राज्यप्रकरणे 'रागप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य' इत्युक्तमाचार्येण विज्ञानेश्वरेण । आस्तां तावदिदं । अनुसरामः प्रकृतम् । तस्मादृतुसमावेशनमपि रागप्राप्तमेवेति कथमस्य चतुर्थीसमावेशनात् भेदमुपपादयसि । ननु नियमानियमाभ्यां भेदं पश्यामः । ऋतुसमावेशनं हि नियम्यते न पुनरन्यत् इति । नेति ब्रूमः । कथं पुनश्चतुर्थीसमावेशनमनियतमेवेत्यवेदीः । रागप्राप्तत्वादिति चेत् तर्हि ऋतुसमावेशनमपि रागप्राप्तमिति तत्राप्यनियमोऽभ्युपगम्यताम् । अथ तत्र विधिरस्ति, नात्रैवं वचनमिति ब्रूषे तर्हि समावेशनमेव चतुर्थदिने नास्तीति कथमत्र नियमानियमयोः अन्यतरः संभवेत । पराक्रान्तं चैतत् प्रथममेव । तस्मादृतुसमावेशनमेवात्रानूद्यते इति न्याय्यं पश्यामः । व्याख्यानमप्यस्मत्पक्षमेवोपोद्बलयति इति प्रपञ्चितं वयोनिर्णये । अथापि भवतः श्रद्धामनुरुध्य चतुर्थीसमावेशनमभ्युपगच्छामः एवमपि न सर्वात्मना दोषाद्विनिर्मोक्षः । रागप्राप्तं चतुर्थीसमावेशनमित्यभ्युपगच्छद्भिः कथं चतुर्थदिनापररात्र एव रागः संभवे-

दिति युक्तं वक्तुम् ; पञ्चम, षष्ठ, सप्तमादिषु यदा कदावापि यदि रागः स्यात् तर्हि तत्रैव विवाहकर्मार्थं भवदभीष्टं समावेशनाभासं कृत्वा तत्रैव जपो विनियुज्येत । तस्मात् यत्किञ्चित् पदश्रवणमात्रेण यत्किञ्चित् कल्पनमसत्प्रलाप एवेत्युपेक्षणीयम् । यदप्युक्तं 'अस्मिन्नेव क्रमे यदि दैवादृतुगमनमपि' इत्यत्रापेः स्वारस्यमनादृतमेव स्यादिति, तत्र मौनमेव सुतरां प्रतिवचनं भवितुमर्हति, तथापि ब्रूमः । 'तिस्रो जपित्वा' इत्यादिना निर्दिष्टे क्रमे यदि अतर्कितापनतेन दैवेनर्तुगमनमपि कर्तव्यं स्यात् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । 'प्रजापते तन्वं मे' इत्यन्तं हि चतुर्थदिनापररात्रकर्म । शेषं समावेशने भवति । यदि कदाचित् कुतोपि कारणात् ऋतुगमनपि अप्राप्तं प्राप्नोति तदा पूर्वं 'आरोहोरुमि' त्यादिजपः । ततो 'विष्णुर्योनिम्' इत्याद्यभिमन्त्रणम् इत्येव प्रतिपादयतीति नास्माभिरपेः स्वारस्यमनाद्रियते । अपि च चतुर्थीसमावेशनमपूर्वार्थमङ्गीकृत्य तत्र समावेशनस्य परिभाषया मैथुनार्थं शयनमित्यभ्युपगच्छतां 'दैवादृतुगमनमपि' इत्यादिनाप्राप्त ऋतुसमावेशने पूर्वं 'आरोहोरुं' इत्यादिविवाहकर्मार्थपत्नीगमनं अनन्तरमृतुगमनमिति एकस्मिन्नेव दिने द्विः पत्नीगमनं प्राप्नोति, तथायुक्तं 'सुम्थ इन्द्रो सकृत्

पुत्रं ' (याज्ञ. १. ८०) इति योगीश्वरेण द्विर्गमनस्य प्रतिषिद्धत्वात् । न च जपमात्रं ' आरोहोरुम् ' इत्यादेः भवता अभ्युपगम्यते ' मैथुनार्थं शयनम् ' इति वदता । न च ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ' इत्यत्रेव इहापि एकमेव पत्नीगमनं कर्मद्वयमनुगृह्णातीति वाच्यम् । तत्र ह्येकस्मिन्नेवाग्निहोत्रकर्मणि दध्नो गुणविधिरभ्युपगम्यते । इह तु चतुर्थीसमावेशनात् भिन्नमेवर्तुसमावेशनमिति कर्मभेदोऽभ्युपगम्यते भवता । तस्मात् कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रन्यायेनैकस्मिन्नहनि द्विः पत्नीगमनं प्राप्नोत्येव । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनमन्याय्यमेव स्यादिति । अपि च पारिभाषिकमेव समावेशनमिति वदतां ' ऋतुसमावेशने इति ऋतुलिङ्गात् ', इति लिङ्गादर्थविवरणं सुदर्शनाचार्यस्य अनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् न सर्वात्मना चतुर्थीसमावेशनं सूत्रकारेण विहितमित्यसमञ्जसमेव परेषां प्रत्यवस्थानमिति सिद्धम् ।

स्यादेतत्— आचार्येण हरदत्तेनानाकुलाख्यव्याख्यायां समावेशनन्त्वस्मिन्नेवापररात्रे नियमेन भवति ' इति चतुर्थीसमावेशनस्य नियमोऽभिहितः । न च कथमनेनर्तुमतीविवाहः सिद्ध्यतीति वाच्यम् । ' इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नान्यत् ' इति वाक्यशेषश्रवणात् । नूनमस्य समये युवतय एव

विवाह्यमाना आसन्निति अनाकुलाख्यागृह्यव्याख्या ज्ञापयति। अन्येनापि आण्डपिल्लयार् नाम्नाचार्येण 'यदि चतुर्थीसमावेशनमृतुसमावेशनं च युगपत्प्राप्नुतः' इति वदता स्पष्टमेवानयोर्भेदोऽभिहितः । मन्त्रोऽप्यारोहोरूमित्यादिकः अमुमेव पक्षमनुगृह्णाति । तस्माच्छास्त्रीय एवर्तुमतीविवाह इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैतदेवमिति । न हि समावेशनपदं भवदभीष्टे व्यवायकर्मणि प्रयुनक्ति आचार्यो हरदत्त इत्यत्र कारणमुपलभामहे । ननु वाक्यशेषमत्र कारणमित्यवोचाम । न । अस्मिन्नेव समावेशने 'आरोहोरूमि'ति मन्त्रजप, नान्यत्र इत्येव तस्यार्थो भवितुमर्हति प्रकृतत्वात् । एतेनान्योऽप्याचार्यो व्याख्यातो वेदितव्यः । यदुक्तं मन्त्रोऽप्यनुगृह्णातीति तत् परिहृतं पूर्वमेव 'श्रीरिणाम' इत्यत्र । अस्माकं पुनः पक्षे तु मन्त्राणां सुतरां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं संभवति । ऋतुसमावेशनस्यैकस्यैव रागतः प्राप्तस्य सूत्रकारेणानूदितत्वात् । तस्मात् चतुर्थीसमावेशनमभ्युपगच्छन्नपि हरदत्ताचार्यः न भवदभीष्टं व्यवायं अङ्गीकरोतीत्यत्र कारणं पश्यामः । अपि च 'शेषं समावेशने जपेत्' इत्यनन्तरं 'यदा मलवद्वासा स्यात्' इति रजस्वलाधर्मानुपदिश्यानन्तरं ऋतुसमावेशनं ब्रवीति । यदि रजस्व-

लैव विवाह्या स्यात् कथं तद्धर्मोपदेशो विवाहानन्तरं स्यात् । तस्मादप्यसङ्गतं परेषां प्रत्यवस्थानम् ।

अथापि स्यात् । कथं रजस्वलाधर्मोपदेशेनर्तुमतीविवाहः प्रतिषिध्येत । आपस्तंबेन भगवतोपदिश्यमानो रजस्वलाधर्मः प्राथमिक एव रजोदर्शने इत्यत्र किं मानम् । प्रत्युत प्रथमर्तौ व्रताभाव एवोपदिश्यते शास्त्रेषु । तथा च निर्णयसिन्धौ स्मृतिचन्द्रिकायाम्—'प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीस्त्रियः । अक्षतैरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत्' इत्यादिभिर्व्रताभाव एवोपदिश्यते । उपरिष्टाच्च 'द्वितीयाद्यृतुषु तन्नियममाह मदनपारिजाते दक्षः 'अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम्' इत्यादिनिषेधं पठति । आचारेऽपि प्रथमर्तौ व्रताभावमेवोपलभामहे । सूत्रे पुनरुपदिश्यते व्रतम् । तस्मात् विवाहात् प्राचीनेष्वृतुषु व्रतानुष्ठानं नास्त्येवेति अभ्युपगच्छामः । अपि च 'तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिनावापिबेदखर्वेणवापात्रेणप्रजायैगोपीथाय' (तै. सं. २. ५. १.) इत्युत्पत्स्यमानप्रजावैगुण्याभावफलकमिदं श्रूयते व्रतम् । तच्च कथं विवाहात् प्राक् प्रजोत्पादनानधिकृताया संभवेत । अथापि भवतः श्रद्धामनुरुद्ध्य अभ्युपगच्छामो व्रतं एवमपि प्राग्विवाहात् मात्रादिभिरु-

पदिश्यतां, ऊर्ध्वं तु विवाहात् पतिना संस्कारार्थं नियमार्थं च पुनरुपदेशो भवतु व्रतस्य । तस्मात् न व्रतोपदेशावष्टंभेनर्तुमतीविवाहप्रतिषेधः सिद्ध्यति इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नैतदेवमिति । कस्मात् । प्रमाणाभावात् । तथा हि—भगवान आपस्तंबः विवाहानन्तरं रजस्वलाधर्मानुपदिश्यानन्तरमृतुसमावेशनं विदधाति । अतः पाठक्रमन्यायेनर्तुमतीविवाहः प्रतिषिध्यत इति गम्यते । न च विवाहात् पूर्वं रजस्वलाधर्माभाव एवेत्यत्र किमपि प्रमाणं पश्यामस्त्वद्वचनादृते । ननु प्रथमर्तौ व्रतं नास्त्येवेति निर्णयसिन्धौ प्रतिपादितमित्यवोचाम । एतदपि नाभीष्टं पुष्णीयात्; प्रागपि विवाहात् द्वितीयादिष्वृतुषु व्रतस्य अनुष्ठेयत्वात्। अथ प्राग्विवाहात् सर्वेष्वपि ऋतुषु व्रताभावमभ्युपगच्छसि तदपि न सङ्गच्छते प्रमाणाभावात् । प्रथमर्तौ हि व्रताभावो भवद्रीत्या न पुनरन्येष्वृतुषु । वस्तुतस्तु न भवतामर्थः संभवति निर्णयसिन्धुपरिशीलने प्रेक्षावतां । अतिमन्दं हीदं प्रत्रवस्थानम् । यदुक्तं सत्यपि प्राग्विवाहात् व्रतानुष्ठाने मात्रादिभिरुपदिश्यतामिति तदपि न, प्रमाणाभावात् । नन्वस्त्याचारः । न । विवाहादूर्ध्वं हि मात्रादिभिरुपदिश्यमानं सूत्रविरुद्धमाचारं उपलभामहे । न पुनः प्रागपि वि-

वाहात् उपदिश्यमानम् । तस्मात् स्मृत्याचारविरुद्धमिदं मनोरथमात्रमेव केवलं स्यात् भवताम् । यदप्युक्तं प्रजावैगुण्याभावफलोद्देशेन विधीयमानत्वात् व्रतस्य प्राग्विवाहात् प्रजोत्पादनानधिकृतायाः व्रताभाव एव न्याय्य इति, अत्र ब्रूमः । नात्र फलोद्देशेन व्रतं विधीयते, कामादिशब्दाघटितत्वात् । किंतु औदुम्बराधिकरणन्यायेनार्थवादो भवितुमर्हति । अन्यथा प्रजाकामनारहितया विधवया च व्रतं नानुष्ठेयं स्यात् । तच्च व्यासादिस्मृत्याचारविरुद्धमास्तिकैरनाद्रियेत । तस्मादर्थवादो भवितुमर्हति । अर्थवादत्वाच्च रजस्वलाभिरनुष्ठेयमेव । अतः प्राग्विवाहादपि रजस्वलया तद्धर्मानुष्ठानं न्याय्यमेव भवितुमर्हति । ननु प्रजोत्पादनानधिकृतया नानुष्ठेयमित्यवोचाम । न । अनधिकृतयापि विवाहानन्तरमुत्पत्स्यमानप्रजावैगुण्याभावफलोद्देशेनानुष्ठानस्य कर्तव्यत्वात् । यथा प्रागपि विवाहात् सत्पतिलाभार्थं अश्वत्थसेचनमीश्वराराधनं च क्रियत इत्याचारः क्वचित् एवमिहापि भवतु । अपि च प्रागपि विवाहात् व्रतानुष्ठानं मास्तु इति प्रत्यवस्थानमेव तावदसङ्गतम् । रजोनिमित्तत्वात् व्रतानुष्ठानस्य । न पुनर्विवाहं निमित्तीकृत्य रजस्वलाधर्माः प्रवर्तन्ते । तस्मादप्यसङ्गतमिदं प्रत्यवस्थानम् । तस्मात् सत्यपि चतुर्थीसमा-

वेशने केषांचिदाचार्याणां मतेन नर्तुमतीविवाहः शास्त्रतः प्राप्नोतीति सिद्धम् । परमार्थतस्तु चतुर्थीसमावेशनमेव नास्तीति प्रपञ्चितमधस्तात् ॥

एवं त्रिरात्रब्रह्मचर्यविधाने न किमपि वक्तव्यमस्ति, पराक्रान्तत्वात् सूरिभिर्वयोनिर्णये । अथापि किञ्चिदुच्यते । आश्वलायनगृह्यव्याख्याने गार्ग्यनारायणः 'वेदेषु सद्य एव व्यवायो दृष्टः ; गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रं इति ब्रह्मचर्यं विहितम्' इत्यब्रवीत् अतोऽवगच्छामः व्याख्यातुः काले सद्यो व्यवाय आसीदिति ऋतुमतीविवाहः शास्त्रीय इति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । अत्राभिधीयते ; सूत्रविरुद्धमाचारं हि व्याख्याता प्रतिपादयति । सोऽयमाचारः कथं शास्त्रसंमतः स्यात् गृह्यविरोधात् । एवं स्वरसतः प्रतीयमानमर्थं परित्यज्य किमप्यर्थान्तरं कल्पयतां महत् साहसम् । एवमेव हि समावेशनबलादेवर्तुमतीत्वमनुमिमानाः अनाकुलाख्यव्याख्यामाकुलीकुर्वन्ति । तस्मात् सिद्धमृतुमतीविवाहः गृह्येषु नानुज्ञायत इति । एतेन प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनेतराणि सूत्राणि व्याख्यातानि वेदितव्यानि ॥

इति श्रीवाधूलकुलवंशेन गुरुस्वामिसूनुना नटेशेन विरचितायां परिणयमीमांसायां श्रुत्यर्थविचारोनाम

प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रौतलिङ्गविचारः ।

अथेदानीं श्रौतलिङ्गस्मार्तश्रुत्योः बलाबलं विचारयामः– स्मृतिषु रजस्वलायाः विवाहः प्रतिषिध्यते, वैवाहिकमन्त्र-लिङ्गानि पुनः रजसोऽनन्तरमेव विवाहमपूर्वत्वात् गमयन्ति; तत्र स्मृत्यपेक्षया मन्त्रलिङ्गानि प्रबलानि इति आधुनिकाः प्रतिपादयन्ति इत्येतदेव संशयकारणम् । अतोत्र कः पुन-र्न्यायः कश्च न्यायाभास इति विचारयामः ; किं तावत् प्राप्तम्? श्रौतलिङ्गस्यैव प्राबल्यमितरेभ्यः इति । कस्मात् । श्रौतत्वात् । श्रुतिर्हि परमं प्रमाणमार्याणां, अपौरुषेयत्वात्; पुरुषप्रणीताश्च पुनः स्मृतयः न निरपेक्षं प्रमाणं भवन्ति; तासां वेदमूलकत्वात् । लिङ्गानि पुनर्वेदेषु उपलभ्यन्ते । अतः तेषां निरपेक्षं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । ननु 'स्पष्ट-एवः श्रुतिः' इति न्यायेन श्रुतिलिङ्गाधिकरणोक्तेन स्मार्तश्रुते-रेव प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यं ; किमिति सा स्मृतिगता इति उपे-क्षणीयम् । श्रुतौ वा स्मृतौ वा यत्र अर्थविप्रकर्षः तदेव दुर्बलं इत्येव पन्थाः साधुः । यद्युपक्रम एव शाक्यादिस्मृतिवत्

मन्वादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यं प्रतिषिध्यते तत्र सर्वात्मना वैदिकलिङ्गानां प्राबल्यं अभ्युपगच्छाम: । आर्या हि वयं वेदाविरुद्धा: स्मृतय: शिष्टपरिगृहीता: प्रमाणमित्येवातिष्ठामहे । अत: किञ्चिदपि वा प्रमाणत्वेनाभ्युपगतानां शिष्टस्मृतीना श्रुत्यविरोधो अस्ति न वेत्येव परीक्षितव्यम् । अत एव भट्टपादा:—

" नैव तावच्छ्रुतिस्मृत्यो: स्वरूपेण विरुद्धता ।
बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि सा ॥ १ ॥

इत्यादिकमवोचन शिष्टाकोपाधिकरणे । अत: श्रौतलिङ्गापेक्षया स्मार्तश्रुतेरेव प्राबल्यमभ्युपेतव्यम् इति चेन्– भ्रान्तोऽसि, कथमनादिनिधना दिव्यमयी वेदवाक् प्रामाणमूर्धन्या मात्रयापि प्रमाणान्तरेभ्यो दुर्बला भवितुमर्हति । कथं वा स्मृत्यपेक्षया । अहो ! प्रदर्शितं प्रमाणलक्षणविज्ञानं । अपौरुषेयत्वं हि प्रमाणानां प्राबल्ये नियामकम् मन्यन्ते शास्त्रतात्पर्यविद: । तथा हि— समन्वयाधिकरणे (ब्र. १. १. ४) वेदान्तानां कार्यपरत्वं खण्डयन श्रीमन्तो वाचस्पतिमिश्रा: ...." तेन अपौरुषेयत्वे सिद्ध भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघात: " इत्यवोचन् भामत्याम् । श्रुतप्रकाशिकायामपि " ननु अष्टवर्षं ब्राह्मणं इत्यत्र " इत्या-

दि बहु प्रपञ्चयित्वा "अन्तरङ्गत्वं हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धम्, क्त्वाश्रुतिस्तु स्मृतिगता" इत्युक्त्वा "क्त्वाश्रुतिः न बलीयसी" इति स्पष्टमेव वैदिकलिङ्गस्य प्राबल्यं प्रतिपादितम्। अतः स्मार्ती श्रुतिः स्वयं जात्या श्रुतिलिङ्गाधिकरणेन प्रबलापि पौरुषेयगतत्वेन दुर्बलैव। प्रबलमेव अपौरुषेयगतं श्रौतलिङ्गम्। अत एव भट्टाचार्याः 'यत्र पुनः श्रुतिरानुमानिकी, लिङ्गं च प्रत्यक्षं, तत्र कथम्; यथा स्मृतिवैदिकलिङ्गविरोधे; तत्र स्मृतेः मूलान्तरमपि संभाव्यते, न तु लिङ्गस्य इति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यम्' इत्यवोचन्। यत्तु 'नैव तावत् श्रुतिस्मृत्योः' इत्यादिभट्टवार्तिकं स्मार्तश्रुतिप्राबल्ये प्रमाणमित्युक्तं तत् पदार्थतत्क्रमबोधकयोः सजातीययोः विजातीययोः प्रमाणयोः प्राबल्यदौर्बल्ये नियामकमिति प्रकृतानुपयुक्तमेव। ननु यद्येवं कथं तर्हि आचारकाण्डे सायंसन्ध्याप्रकरणे 'वारुणीभिस्तथादित्यम्' इत्यत्र स्मार्तश्रुतेः प्राबल्यं प्रत्यपादयन्। अत्र ब्रूमः— उपेक्षणीयमेवात्र माधवाचार्याणां मतम् न्यायविरोधात्। अथवा तत्र श्रौतलिङ्गस्य अन्यत्र चारितार्थ्यं बीजं इति कृत्वा इति परिहारः कर्तव्यः। तर्हि आपस्तंबगृह्यव्याख्यानावसरे 'अन्यो वैनामभिमन्त्रयते' इत्यत्रापि स्मार्तश्रुतेरेव प्राबल्यं सुदर्शना-

चार्याः अभ्युपगच्छन्तीति चेत्, ब्रूमः । भ्रान्त एवात्र सुद-र्शनाचार्यः न्यायविरुद्धं ब्रवीनीति । तस्मात् सर्वात्मना अपौरुषेयस्य श्रौतलिङ्गस्यैव प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यम् । इति प्रकृतेपि विवाहविषये श्रौतलिङ्गस्वारस्यात् रजस्वलाविवाह-स्यैव प्राथमकल्पिकत्वम् । इत्येवं प्राप्ते,

ब्रूमः—स्मार्तश्रुतेरेव प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यमिति । कस्मात् । न्यायमूलकत्वात् । तथा हि—श्रुतिर्हि नः सर्वेषां परमं प्रमाणमित्यत्र न कोऽपि विसंवदते । तदविरुद्धाः स्मृतयः तन्मूलकत्वात् प्रमाणमेव इति विरोधाधिकरणे प्रपञ्चितम् । अनन्तरं विरोधः पुनः श्रुतिस्मृत्योः क्वास्ति नास्तीति प्रति-पादयितुं तृतीयं शिष्टाकोपाधिकरणमारचयति भगवान् सूत्र-कारः । तत्रायमभिप्रायः शास्त्रदीपिकाकाराणाम् । शिष्टपरि-गृहीताना मन्वादिस्मृतीनां साङ्ख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशा-क्यादिस्मृतीनामिव न वेदेनसहजन्मना वैरमस्ति, येन ता-सामपि शाक्यादीनामिव स्वरूपतो विरोधः अभ्युपगम्यते । किन्तु यावता वेदं न विरुन्धन्ति तावतैव तासां प्रामाण्यम् । अतः विरोधः पुनरनयोरस्ति न वेत्येव परीक्षितव्यम् । स च प्रमेयनिबन्धनः । अतः प्रमाणविरोधापेक्षया प्रमेयविरो-धस्यैव प्राबल्यं सिद्ध्यति । यदि मन्वादिस्मृतिषु आजान-

सिद्धः प्रद्वेषः, तर्हि प्रथममेव शाक्यादिस्मृतीरिव ता अपि परित्यज्यन्ताम् । अतः न सर्वप्रकारेण प्रमाणबलमेकमेवाङ्गीकृत्य प्रत्यवस्थातव्यम् । तस्मात् यदि प्रमेये स्मृतिः शीघ्रमेव बोधमुत्पादयति, तर्हि सैव बलीयसी इति अङ्गीकर्तव्यम् । इति । अत एव भट्टपादाः "नैव तावत् श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता । बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि सा ।' इत्यादिकमवोचन् । न हि सर्वो बलवानिति दुर्बलं हिंस्यादेव । कदाचित् दुर्बलमपि अनुसरेत् । अत एवान्यत्र 'विधिस्तदैव बाधकं यद्यबाधेन नोपपद्येत' इत्यब्रवीत् पार्थसारथिमिश्रः । विरोधस्य किं लक्षणं इत्याकाङ्क्षायाम्— 'युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकार्ययोः' इति भट्टपादाः प्रत्यपादयन् । तदेवं यदि प्रमेये पुनः श्रुतिस्मृत्योर्युगपत्प्राप्तिः तर्हि प्रमाणबलमास्थाय श्रुतिरेव गरीयसीति अनाकुलः पन्थाः । यदि तु प्रमेये स्मृतिः शीघ्रमेव बोधमुत्पादयति तर्हि स्मृतिरेव गरीयसी ; प्रमाणबलापेक्षया प्रमेयबलस्यैव प्राबल्यात् । अत्रेदं बीजम् । यावता श्रौतं लिङ्गमुपलभ्य कमप्यर्थविशेषं कल्पयामः, तावतैव प्राच्यैः परमर्षिभिः अस्माद्वान्यस्माद्वा वेदवाक्यात् निर्धारितोर्थः स्मृतिषूपलभ्यमानः बुद्धिमारोहति । अर्थात्, वेदा-

नाम् अपौरुषेयत्वेन प्राबल्येऽपि कल्प्यत्वेन दौर्बल्यम् ; स्मृतिवचनानां पौरुषेयत्वेन दौर्बल्येऽपि क्लृप्तत्वेन प्राबल्यमिति फलति । न च स्मृत्यादीनां भ्रान्त्यादिमूलकत्वस्यापि संभवात् वेदस्य तादृशसंभावनाया एव असत्वात् श्रुत्यनुमानमात्रमावश्यकमिति श्रौतलिङ्गस्यैव प्राबल्यं किं न स्यादिति वाच्यम् । यतः 'तीर्थस्थाणु' इत्यापस्तंबगृह्यव्याख्याने 'नन्वाचाराच्छ्रुतिरनुमेयेति न तयालिङ्गबाधो युक्तः' इति स्थिते पूर्वपक्षे, 'मैवं लिङ्गस्यात्र श्रुतिविहितशेषिविषयसापेक्षत्वात् ; तत्र ह्यनुमेयश्रुतेर्दौर्बल्यं यत्रास्याः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विरोधः । अतोऽनुमेयाऽपि श्रुतिः सापेक्षलिङ्गबाधिकैव' इति सुदर्शनाचार्येण व्यवस्थापितत्वात् ।

अत एव आर्यम्लेच्छाधिकरणे म्लेच्छप्रसिद्धेः प्राबल्यमित्थं समर्थितम् शास्त्रकारैः । क्वचिदाचारापेक्षयापि श्रौतलिङ्गस्य दौर्बल्यमङ्गीकृतम् । अत एव हि 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र आचारप्राप्तमेवानुवदतीदं वचनमिति पूर्वपक्षः कृतः । नचायं पूर्वपक्ष इति उपेक्षामर्हति । सिद्धान्ते पुनरस्य उपमर्दाभावात् । तस्मात् सिद्धं शास्त्रतः स्मार्तश्रुतेः प्राबल्यम् ॥

यत्तूक्तं समन्वयाधिकरणे अपौरुषेयत्वमेव हि प्रमाणानां

प्राबल्ये नियामकं मन्यन्ते वाचस्पतिमिश्राः इति, तत् तथा नेति कोऽब्रवीत् । वयमप्येवमेव ब्रूमः । अभ्युपगते च स्मृतीनामपि शिष्टपरिगृहीतानां प्रामाण्ये प्रमेयबलाबलमनुसृत्यैव निर्णयः कर्तव्यः इत्येवातिष्ठामहे । तच्च सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीमन्तो वाचस्पतिमिश्रा अपि अभ्युपगच्छन्ति । अत एव 'लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि' (ब्र. ३. ३. ४४.) इत्यधिकरणे आर्यम्लेच्छाधिकरणन्यायेन आन्ध्रप्रसिद्धेरेव प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यमिति राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः इति अवेष्ट्यधिकरणं न्यरूपयन भामत्याम् । अपि च न समन्वयाधिकरणे वेदस्यापौरुषेयत्वं स्थापयितुं प्रवृत्ताः श्रीमन्तो वाचस्पतिमिश्राः । किन्तु भूतं वस्तु प्रतिपादयतां वेदान्तानां अपौरुषेयत्वं न सिद्ध्येत्, भूतार्थत्वात्; अतः कार्यपरत्वं तेषामपि अङ्गीकर्तव्यमिति विवदमानं पूर्वपक्षिणं प्रति 'यदि भूतार्थत्वेनापौरुषेयत्वं वेदान्तानां न सिद्ध्येत्, तर्हि कार्यार्थत्वेनापि तन्न सिद्ध्येत्' इति वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गः; अतः अन्यथा यतितव्यमपौरुषेयत्वं व्यवस्थापयितुम्; तच्च प्रदर्शितं न्यायकणिकायां मण्डनाचार्याणां 'विधिविवेक' व्याख्यानावसरे इति भूतार्थत्वेन नापौरुषेयत्वमपैतीत्येव प्रतिपादयितुं

प्रवृत्ताः इति स्पष्टमेव नानुकूलं प्रकृतस्य । यदप्युक्तं श्रुतप्रकाशिकायां वैदिकलिङ्गस्य प्राबल्यं प्रतिपादितमिति, तत्र न स्मार्तश्रुतेः दौर्बल्यमिति कृत्वा ; किन्तु अर्थापत्त्या अन्यथानुपपत्तिलक्षणया श्रौतलिङ्गस्य प्राबल्यम् 'आनर्थक्यप्रतिहताना विपरीतं बलाबलम्' इति सिद्ध्यतीति कृत्वा । यच्चोक्तम् 'यत्र पुनः श्रुतिरानुमानिकी, लिङ्गं च प्रत्यक्षम्' इत्यादिकमवोचन् भट्टाचार्याः इति तत्रापि आनर्थक्यप्रतिहतत्वमेव कारणम् ; ननु अर्थविप्रकर्षात् पारदौर्बल्यं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ते ह्यधिकरणे कथमानर्थक्यप्रतिहतत्वप्रदर्शनस्यावकाशः ? । प्रसङ्गादिति ब्रूमः ॥ ननु कस्मात् 'प्रमाणप्राबल्यमङ्गीकृत्य' इति नाभ्युपगम्यते इति चेत्' ब्रूमः । यद्यर्थविप्रकर्षनिबन्धनमेव दौर्बल्यमत्रापि अभ्युपगच्छेत् तर्हि वाक्यशेषेऽपि तदेव कारणमुपनिबध्नीयात् । नैवमुपन्यबध्नात् । किं तु 'तत्र स्मृतेः मूलान्तरमपि संभाव्यते । न तु लिङ्गस्य' इत्येव अब्रवीत् । तस्मादानर्थक्यप्रतिहतत्वमालोच्यैव प्रमाणबलमास्थितमाचार्यैरित्येव अभ्युपगन्तव्यम् । अत एवाग्रेऽपि 'न प्रमाणविरोधेन निर्णयः कर्तव्यः, किं तु प्रमेयविरोधेनैव इति शिष्टाकोपे अवोचाम इति स्मारयति—

'दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा ।
तदापि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम् ॥' इति
अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥'

इति च ब्रुवन् । तस्मात्कारणादवगच्छामः आनर्थक्य-प्रतिहतत्वमेवात्र मूलमिति । अत एव अस्यैव वार्तिकस्य व्याख्यानावसरे 'अनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते' इति भट्टसोमेश्वरोऽपि न्यायसुधायामब्रवीत् । तस्मादप्यसङ्गतमेवेदं वार्तिकमवलम्ब्य प्रत्यवस्थानम् ॥

यदप्युक्तं 'नैव तावत् श्रुतिस्मृत्योः' इत्यादिवार्तिकं पदार्थतत्क्रमबोधकयोः सजातीययोः विजातीययोश्च प्रमाणयोः प्राबल्यदौर्बल्ये नियामकमिति; तत् तथैव वयमप्यभ्युपगच्छामः । अत एव च स्मार्तश्रुतेः प्राबल्यमातिष्ठामहे पदार्थतत्क्रमबोधकयोः श्रुतिलिङ्गयोः सजातीयविजातीयप्रमाणयोः प्राबल्यदौर्बल्ये नियामकमिति । अपि चात्र भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्; किं पदार्थः श्रुत्या बोध्यते, अहोस्वित् लिङ्गेनेति । श्रुतिर्वा लिङ्गं वा अन्यद्वा यत् किंचित् पदार्थं बोधयत् प्रबलमेवेति अभ्युपगच्छता भवता प्रमेयगतबोध एवात्र कारणमङ्गीकर्तव्यम्; अन्यथानुपपद्यमानत्वात् । तत्र कथं भव

त्पक्षं सङ्गच्छते; तथाहि— न हि वेदबाधितः पदार्थक्रमः स्मृत्या बाध्यमानं पदार्थमप्यपेक्षते । स्मार्तपदार्थस्य जात्या प्राबल्येऽपि पौरुषेयस्मृतिगतत्वेन दौर्बल्यमेवेति भवता अभ्युपगम्यमानत्वात् । 'वेदं कृत्वा' इति 'क्त्वा' श्रुतेः अपौरुषेयगतत्वेन क्रमस्यैव जात्या दौर्बल्येपि प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यम् आयुष्मता । अथ 'प्रमेयविरोधनिबन्धनः निर्णयः' इति स्मार्तमपि पदार्थमालोच्यैव वैदिकी 'क्त्वा' श्रुतिः प्रवर्तते इति अभ्युपगच्छसि, आगतोसि मार्गेण । अत एव श्रीमान् पार्थसारथिमिश्रोपि एवमेवाब्रवीत् शास्त्रदीपिकायामिति परित्यज्याभिमानम् स्मार्तश्रुतेः प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यम् भवता । सर्वथापि तु निरर्थकमिदं प्रत्यवस्थानम् । यदपि माधवसुदर्शनाचार्यप्रभृतयो भ्रान्ता एवेति तदसत्प्रलाप एवेत्युपेक्षणीयम् । तस्मादानर्थक्यप्रतिहतत्वमन्तरेण सर्वत्रापि स्मार्तश्रुतेः प्राबल्यमङ्गीकर्तव्यमिति सिद्धम् । ऋतुमतीविवाहमुपोद्बलयच्छ्रौतं लिङ्गं तु नास्त्येवेति प्रपञ्चितमतीतेऽध्याये । इह तु तदस्तीति कृत्वा प्रवर्तिता चिन्ता— अत्रेदमपि न प्रस्मर्तव्यम्; सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणमन्तरेण लिङ्गादीनां किञ्चिदर्थावबोधकत्वं नास्त्येवेति । श्रुत्यादिषट्प्रमाणानामन्यतमं सामान्यसंबन्धं बोधयेत् । इह

तु अनारभ्याधीताः खिलाः किल लिङ्गत्वेनाभ्युपगम्यन्ते भवता। न चैकाग्निकाण्डसमाख्यया सामान्यसंबन्धबोधो भवत्विति वाच्यम् । नेयं समाख्या अव्यभिचरितेन विवाहमेव बोधयेत्, इतरेषामपि स्मार्तकर्मणामत्र बोधसंभवात्। तस्मादत्यन्तदुर्बलमेतच्छ्रौतलिङ्गमस्तीति प्रत्यवस्थानम् इति सिद्धम् ॥

इति श्रीवाधूलकुलवंशेन गुरुस्वामिसूनुना नटेशेन विरचितायां
परिणयमीमांसायां बलाबलविचारोनाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

*

अवसितः श्रुत्यर्थविचारः । इदानीं स्मृतीर्विचारयामः । तत्र गर्भाष्टमं वयो हि स्त्रीणां विवाहकाल इति प्रथममेव प्रपञ्चितमस्माभिर्भूमिमारचितवद्भिः । गौणोपि कालः प्राक्-रजोदर्शनात् इति स्मृतिभ्योऽवगच्छामः । कथं । प्रायश्चित्त-स्मरणात्, निन्दाश्रवणात्, निषेधदर्शनाच्च । प्रायश्चित्तं हि स्मर्यते विवाहात् पूर्वं रजः पश्यन्त्याः कन्यायाः, तत्पितुः, तद्वोढुश्च स्मृतिषु । तथा हि— निर्णयसिन्धावाश्वलायनः—

'कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्वहेदनृशंसधीः ॥ १ ॥

पिता ऋतून्स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ।
दानावधि गृहे यत्नात् पालयेच्च रजोवतीम् ॥ २ ॥

दद्यात् तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्याः यथाविधि ॥ ३ ॥

दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।
तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ ४ ॥

उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
अदृष्टरजसे दद्यात् कन्यायै रत्नभूषणम् ॥ ५ ॥

तामुद्वहन् वरश्चापि कूश्माण्डैर्जुहयात् द्विजः ॥' इति ।

एवं विवाहात् प्राग्रजोवत्याः प्रायश्चित्तस्मरणात् निषेध एव रजसोनन्तरं स्त्रीणां विवाहस्य । ननु प्रायश्चित्तानन्तरमपि विवाहोऽभ्यनुज्ञायते । सत्यं; आपत्कल्पतयाऽभ्यनुज्ञायते । न पुनर्गौणतया । कथं । न क्वापि गौणकालेऽनुष्ठीयमानस्य प्रायश्चित्तं विहितं पश्यामः । प्रायश्चित्तं हि कालातिक्रमेण संभूतस्य दुरितस्य निवारणाय विधीयते ह्यधिकार सिध्यै । तद्धि कथं गौणत्वाभ्युपगमे सङ्गच्छेत । मुख्यकालकृतं पुण्यं हि केवलं न संभवति गौणकाले । न चैतावता दोषोपि संभवतीति ब्रह्मणापि सुवचम् । अत एव 'आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते' (मनु. २. ३८.) इति गौणकालस्य दोषं नास्मरत् भगवान् मनुः। उत्तरत्रापि स एव 'अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः' (मनु २ ३९.) इति

दोषं संकीर्तयति, विदधातिच प्रायश्चित्तं 'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' (मनु. ११. १९१.) इति। अत्र 'येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां आनुकल्पिककाले उपनयनं न कृतवान्' इति वदन् गौणस्यापि कालस्यातिक्रम एव प्रायश्चित्तं न्याय्यं मन्यते। एवं योगीश्वरेणापि भगवता 'अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्याः व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः' (याज्ञ. १. ३८.) इति उपनयनस्य परमावधिकालानन्तरमेव प्रायश्चित्तं विधीयते। एवमापस्तम्बेनापि भगवता गौणकालविधानानन्तरमेव 'अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्' इत्यधिकारसिद्ध्यै प्रायश्चित्तं संकीर्त्य, 'अथोपनयनम्' 'ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्' इत्यध्ययनयोग्यतासिध्यर्थं श्रावयित्वा 'अथाध्याप्यः' इत्यध्यापनं विधीयते इति नैतत् तिरोहितमस्माकम्। नैवं गौणकाले मुख्यकालातिक्रान्तिप्रायश्चित्तमस्मार्षीत्। अत एव 'सावित्री नातिवर्तते' इत्यब्रुवन् मन्वादयो महर्षयः। एवमिहापि प्रागुद्वाहात् रजः पश्यन्त्याः प्रायश्चित्तं स्मर्यत इति रजस्वलायाः विवाहाभ्यनुज्ञानं आपत्कल्प एव भवितुमर्हति न पुनः गौणोऽयं कल्पः।

ननु कालातिक्रमे सति कथमभ्यनुज्ञा सङ्गच्छेत । न क्वापि अतिक्रान्तकाले पुनर्विधानं सङ्गच्छते इति चेत्, न । उपनयनस्थानापन्नस्य संस्कारस्यावश्यमनुष्ठेयत्वात् प्रायश्चित्तानन्तरं अभ्यनुज्ञा सङ्गच्छत एव । श्रूयत एव च पुनर्विधानमुपनयनादिषु, 'तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' (मनु. ११. १९१.) इत्यादिदर्शनात् । ननु प्रायश्चित्तस्मरणं नापत्कल्पत्वे कारणं भवितुमर्हति प्रमाणाभावात् । नेति ब्रूमः । गौणतयापि वाभ्युपगते काले प्रायश्चित्तस्मरणस्यान्याय्यत्वात्, आपदि विहितस्य ब्राह्मणादिषु क्षत्रियादिधर्मस्य अनापदि प्रायश्चित्तस्मरणाच्च । अत एव कुल्लूकभट्टः 'आनुकल्पिककाल उपनयनं यथाशास्त्रं न कृतवान्' इत्याह । तस्मात् प्रायश्चित्तस्मरणं अतिक्रान्त एव काले भवितुमर्हतीति तदनन्तरं विधानमापत्कल्पमेवोपस्थापयेत् । स्यादेतत् । प्रायश्चित्तस्मरणमेवापत्कल्पत्वे कारणं भवितुमर्हतीति नायमेकान्तः । अन्तरेणापि प्रायश्चित्तमापत्कल्पस्य स्मृतिषूपलभ्यमानत्वात् । अत एव 'अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात् भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजे' (याज्ञ. १. २५५.) इत्यत्र 'यदपि वचनं षोडशश्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सरात् प्रागपि

कर्तव्यं ' इति सोऽयमापत्कल्पः इत्यब्रवीत् आचार्यो विज्ञानेश्वरः । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति; यथान्तरेणापि प्रायश्चित्तमापत्कल्पः श्रूयते एवं सत्यपि प्रायश्चित्ते गौणोपि कल्पः श्रूयताम्, तत्र किं तव च्छिन्नम् । अत एव गौणकाले क्रियमाणस्यापि प्रायश्चित्तं विहितं दृश्यते दक्षिणायनमरण रात्रिमरण अर्घ्यप्रदानादिषु । अत्र ब्रूमः । अपूर्वमिदमायुष्मतः पाण्डित्यं प्रदर्शितम् । न हि दक्षिणायनरात्र्यादयः मरणे गौणकालतया विधीयन्ते अशक्यविधानात् । किं तु 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान दहति अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इति क्षामवतीष्टिविधानमिव दक्षिणायनमरणादिषु प्रायश्चित्तं विधीयते । कथमत्र गौणत्वं आपत्कल्पत्वं वा स्यात् ईश्वरतन्त्रत्वात् मरणादेः । पुरुषतन्त्रत्वाच्च विवाहादीनां तत्र प्रायश्चित्तमापत्कल्पत्वमेवावगमयेत् । अर्घ्यदानमपि न भवतामनुकूलं प्रायश्चित्तार्घ्यस्यातिक्रान्तकालिकत्वात् । यदपि सपिण्डीकरणमुदाहृतम्, अत्र ब्रूमः । न वयं प्रायश्चित्तस्मरणमेव आपत्कल्पत्वे कारणमब्रूम येन भवतामभीष्टः सिध्यति । किं तु प्रायश्चित्तमापत्कल्पमेवोपस्थापयेत् इत्येवावोचाम । तस्मादन्तरेणापिप्रायश्चित्तं तत्र तत्र वचनादापत्कल्पत्वं श्रूयमाणं नास्मत्पक्षं प्रतिकूलयति ।

तस्मात् प्रायश्चित्तस्मरणात् रजसोनन्तरं स्त्रीणां विवाहः न्यायतः प्रतिषिध्यत इति ॥

अथापि स्यात् । प्राग्विवाहात् रजः पश्यन्त्याः प्रायश्चित्तं कैश्चिदेवाश्वलायनादिभिः स्मर्यते, न पुनः सर्वैरपि मनुबोधायनादिभिः । अतः यत्र स्मर्यते प्रायश्चित्तं तत्तेषामेव शाखिनां न पुनरितरेषाम्, यथा शिरोव्रतमाथर्वणिकानामेव नियम्यते तद्वत् । नेति ब्रूमः । आश्वलायनोक्तप्रायश्चित्तस्य अन्यत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रसिद्धं चेदं 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे' (ब्र. ३. ३. १०.) 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब्र. ३. ३. ११.) इत्यादिषु । एवमिहापि मानवीयादिषु स्मृतिषु गम्यते निन्दा असंस्कृतायाः रजस्वलायाः कन्यायाः । अथापि सर्वत्र तादृशकन्यायाः प्रदानं विधीयते तत्र केचित् प्रायश्चित्तानन्तरं प्रदानं स्मरन्ति । केचित् प्रदानमात्रम् । सर्वत्राविशेषेण निन्दायाः गम्यमानत्वात् क्वचिछ्रूयमाणं प्रायश्चित्तमन्यत्रापि प्रदानप्रत्यभिज्ञानादुपसंहर्तव्यमेव अघशोधनार्थम् । अत एव 'शिरःकपालीध्वजवान् भिक्षाशी कर्मवेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्' (याज्ञ. ३. २४३.) इत्यत्राश्रूयमाणानामपि सवनेषूदकस्पर्शनसन्ध्यावन्दनाघमर्षणा-

दीनां अन्यत्र प्राप्तानामत्रापि उपसंहारः अभ्युपगन्तव्यः इति निर्णीतमाचार्येण विज्ञानेश्वरेण न पुनर्योगीश्वरेणानुक्तमिति परित्यक्तम् । अत एव च भगवता योगीश्वरेण न केवलं 'शिरःकपाली' (याज्ञ. ३. २४३.) 'सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम्' (याज्ञ. ३. २५३.) इत्यादिभिः शुद्धिमाप्नोति, किन्तु पवित्राणां मन्त्राणां जपसमुच्चयेनेति कृत्वैव 'शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः । सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा' (याज्ञ. ३. ३०७.) इति पवित्राणां मन्त्राणां जपमस्मार्षीत् । शिरोव्रतं त्वाथर्वणिकानामेव । अन्येषां तत्स्थाने व्रतान्तरस्योपदेशेनोपसंहारे प्रयोजनाभावात् । इह तु अघशोधनात्मकस्य प्रयोजनस्य सत्वादविरोधादपेक्षितत्वाच्चाघशोधनस्य 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब्र. ३. ३. ११.) इत्यधिकरणन्यायेन मानवीयादिष्वपि स्मृतिषूपसंहारः कर्तव्यः प्रायश्चित्तस्य । तस्मात् सिद्धं प्रायश्चित्तस्मरणमापत्कल्पमेवोपस्थापयति न पुनर्गौणाख्यं कल्पमिति प्रतिषेध एव शिष्यते रजस्वलाविवाहस्य स्मृतिभिरिति ।

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमयं विवाहः प्रतिषिध्यत इति ; यत्कारणं निन्दापि श्रूयते स्मृतिष्वेतादृशविवाहस्य । तथा चाह भगवान् पराशरः—

'अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ १ ॥

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयम् ॥

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ३ ॥

यस्तां समुद्वहेत् कन्यां ब्राह्मणोऽज्ञानमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ इति ॥

यदि गौणतयापि रजसोनन्तरं विवाहोऽभ्यनुज्ञायेत कथमत्र श्रूयमाणा निन्दोपपद्येत । न च गौणकाले कापि निन्दा श्रूयत इत्यवोचाम । तस्मात् रजस्वलाविवाहः प्रतिषिध्यत एव । ननु पराशरो हि भगवान सप्तमाध्याये हि शुद्धिप्रकरणे रजस्वलोद्वाहनिन्दां स्मरति ; तत् कथमृतुमतीविवाहं प्रतिषेद्धुमर्हति अविवक्षितत्वात् इति चेन्न ; 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' इत्यत्रेवासंबद्धंमध्ये पठितमिति प्रकरणोत्कर्षस्य कर्तव्यत्वात् । ननु निन्दावचनैः कथं प्रतिषेधः सिध्यति । अपूर्वत्वात् विधिं कल्पयामः इति चेन्न । शुद्धिप्रकरणं ह्यारभ्य हीयं निन्दा पठ्यते न पुनरना-

रभ्याधीयते येनापूर्वत्वात् विधिरभ्युपगम्येत । अत एव 'स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः' (छा. १. १. ३) इत्यत्रानारभ्याधीतत्वात् विधिरभ्युपगम्यते 'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्' (ब्र. ३. ४. २१) इत्यधिकरणे। अनारभ्याधीतत्वमस्य निर्धारितं तन्निर्धारणाधिकरणे। इह त्वारभ्याधीतत्वात् न विधिरभ्युपगन्तुं शक्यत इति 'नहिनिन्दान्यायेन' मुख्यकालप्रशंसामेव निन्दावचनानि गमयेयुः इति। अत्र ब्रूमः। सत्यमारभ्याधीयत एव। तावता विधिर्नाभ्युपगन्तव्य इति कथमवादीः। अपूर्वत्वं हि विधिकल्पने कारणं भवितुमर्हति न पुनरारभ्याधीतत्वमनारभ्याधीतत्वं वा। अत एव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ. ४. ४. २२.) 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ.४.४.२२) इत्यादिष्वारभ्याधीतेष्वपि विधिरभ्युपगन्तव्योऽपूर्वत्वात् संयोगस्य इति प्रपञ्चितम् 'सर्वापेक्षाधिकरणे' (ब्र.३.४.२६)। यच्च स्तुतिमात्राधिकरणं प्रपञ्चितं तत्रापि अपूर्वत्वमेव कारणं प्रदर्शितं विधिकल्पने सूत्रकृता न पुनरन्यत्। एवमिहापि आरभ्याधीतेष्वपि निन्दावचनेषु अपूर्वत्वादर्थसंयोगस्य प्रतिषेधविधिरेवाभ्युपगन्तव्यः। यदुक्तं नहिनिन्दान्यायेन मङ्ग-

च्छत इति तन्न । प्रमाणान्तरविरोधे सति नहिनिन्दान्याय: सङ्गच्छते इति प्रपञ्चितं मीमांसकै: । इह त्वसति बाधके प्रतीयमानार्थे तात्पर्यमनङ्गीकुर्वतां देवताधिकरणन्यायमवजानतां महत् पाण्डित्यम् । तस्मात् निन्दावचनेभ्य: प्रतिषेधविधिरेवाङ्गीकर्तव्य इत्युत्पश्याम: । स्यादेतत् । पराशरो हि भगवान न रजस्वलोद्वाहं प्रतिषेधति, अपि तु 'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे' इत्यादिवचनै: द्वादश वर्षदेशीयामप्रयच्छत: दोषं सङ्कीर्तयति । न । 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्युक्त्वाऽनन्तरमेव 'प्राप्ते तु' इति वाक्यस्य पठितत्वात् । ननु 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इति वाक्येनैकादशे वयसि रजस्वलावदशुद्धिमाप्नोति कन्या, द्वादशे वयस्यप्रदानं पितॄणां नरकहेतु:, 'माता चैव पिता चैव' इति वचनेन साक्षादेव रजोदर्शनं मात्रादीनां नरकहेतुरिति वाक्यार्थ: कथं न स्यात् । न स्यात् प्रातर्दनाधिकरणन्यायविरोधात् । तत्र हि 'त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनञ्चेति । न चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यैकत्वमवगम्यते' इति निपुणतरमुपपादितं श्रीमद्भि: भगवत्पूज्यपादै: 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह

तद्योगात्' (ब्र. १. १. २१.) इत्यत्र । एवमिहापि त्रिविधमपूर्वं दोषकीर्तनं विवक्षितं स्यात् । भिद्येत हि तदा वाक्यम् । तस्मादन्याय्यमेवेदमर्थकल्पनम् । ननु 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इति 'दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां' इति स्पष्टरजोदर्शनकीर्तनात् न्याय्यमेवास्मदीयमर्थकल्पनमिति । नैवं स्यात् । 'रजस्वला' इति परिभाषितत्वात् स्पष्टदर्शनस्यावैयर्थ्यापत्तेः । ननु नाद्यापि परिभाषेति सिद्धम् । नैष दोषः । आनन्दमयाधिकरणन्यायेन प्रायपाठप्रवाहे पठितस्य रजस्वलाशब्दस्य परिभाषात्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । तस्मादणुमात्रमपि रजस्वलोद्वाहं विस्मरणेनापि स्वप्नेपि वा नाभ्यनुजानाति भगवान् पराशर इति सिद्धम् । तत्प्रकोपो यथा न स्यात् तथा यतितव्यम् विशेषेणास्माभिः कलिजैः । तस्मात् प्रतिषेधबलात् अन्यत्र श्रूयमाणाभ्यनुज्ञा ज्ञापयेवेति अकामे नाप्यङ्गीकर्तव्यम् । गौणत्वाभ्युपगमे निन्दा नोपपद्येत । तस्मात् सिद्धमृतुमतीविवाहः स्मृतिषु प्रतिषिध्यत इति ॥

अथापि स्यात्— निन्दा पुनर्नोपपद्येतेति नायं दोषः । सर्वेषां निन्दावचनानामर्थवादत्वेनार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्याभावेन नहिनिन्दन्यायेनेतरस्य मुख्यकालस्य प्रशंसायै स्यादित्यवोचाम । भवदेतदेवं यदि निन्दैव केवलं श्रूयेत;

अपि त्विह निषेधोऽपि श्रूयते 'नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्' इति, 'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात् पिता' इति च । अतो निन्दावचनानि निषेधमेवोपोद्बलयेयुः । ननु नायं विधिः । 'न रजस्वलां परिणयेः' इति वचनाभावात् । तथाप्यर्थापत्त्या प्रतिषेधो भवितुमर्हति उपाकर्मणीव । तत्र हि 'औदयिके सङ्गवस्पर्शे श्रुतौ पर्वणि चार्कभे' इत्यादिवचनेन, उत्तराषाढाचतुर्दशीप्रभृतीनां वधो यथा निषिध्यते एवमिहापि 'नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्' इति वचनेन प्रतिषेधमभ्युपगच्छामः । ननु तत्र हि 'नोत्तराषाढसंयुते' इत्यादिवचनैः स्पष्टं प्रतिषेध इति चेत् इहापि 'नोपरुन्ध्यात्' इत्यादिवचनैः स्पष्टमेवास्ति प्रतिषेध इति गृहाण । आस्तां तावदिदम् । अविद्यमानेऽपि स्पष्टं प्रतिषेधे निन्दावचनेभ्य एवापूर्वत्वात् विधिं कल्पयामः इति प्रपञ्चितमधस्तात् । नहिनिन्दान्यायोपि परिहृतः । अथापि भवतः श्रद्धामनुरुध्याभ्युपगच्छामोऽर्थवादत्वं निन्दावचनानां एवमप्यर्थवादोऽन्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति, न तु प्रापयतीति न्यायेन अत्रापि शिष्टाचारसिद्धं रजस्वलोद्वाहप्रतिषेधमेवावद्योतयतीति ब्रूमः । न च 'कथमाचारः स्मृत्या प्रत्यभिज्ञाप्येत' इति प्रहसितव्यम् । 'निवीतं मनुष्याणां प्राची-

नावीतं पितॄणामुपवीतं देवानुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इत्यत्र सौकर्याय लोकतः सिद्धमेव मनुष्याणां निवीतमनुवदतीदं वाक्यमिति उपवीताधिकरणे मीमांसकैः व्यवस्थापितत्वात् । तस्मादपि सिद्धमृतुमतीविवाहः शास्त्रतः प्रतिषिध्यत इति ॥

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते— 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम्' इत्याह भगवान् बोधायनः । तदेतत्प्रतीक्षणं गौणकालमेवोपस्थापयेत् । कस्मात् । तथा दर्शनात् । यथा— माधवाचार्याः 'दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि पित्रादिषु कञ्चित् कालं प्रतीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयेत्' इत्युक्त्वा पूर्वनिर्दिष्टं बौधायनं वचनमुदाजहार । अन्यथा 'त्रीणि वर्षाणि' इति वचनोदाहरणमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् बोधायनो रजसोऽनन्तरं गौणमेव कालं विदधाति । ननु उपक्रमे 'अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्' इति वदन् रजस्वलायाः असंस्कृतायाः कन्यायाः निन्दां श्रावयति ; सा च प्रतिषेधे कारणं भवितुमर्हतीत्यवोचाम । तस्मादुपरितनं 'त्रीणि वर्षाणि' इति वचनमापत्कल्पमेवोवस्थापयेत् इति चेन्न । 'दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे' इति

नाग्निकाद्वाह् श्लाघयित्वानन्तरं तदेव व्यतिरेकमुखेन प्रश-
सति 'अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्'
'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती यः कन्यां न प्रयच्छति । स तुल्यं
भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम्' इत्यादिभिर्वचनैः । अनन्तरं
'न याचते चेदेवं स्यात् याचते चेत पृथक् पृथक्' इति
श्लोकं पठित्वा अनन्तरं 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृ-
शासनम्' इत्यब्रवीत् । अतः प्रकरणं पर्यालोचयतां गुणव-
द्वराभावे गौणतया रजसः प्रादुर्भावानन्तरं वर्षत्रयं यावत्
प्रतीक्षणं विधीयत इति स्फुटमेव । न चेदं प्रकरणं गुणवते
ब्रह्मचारिणे नग्निकाप्रदानमेव व्यतिरेकमुखेन प्रशंसतीति
प्रत्यवस्थातव्यम् । 'त्रीणि वर्षाणि काङ्क्षेत' इत्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । न चाऽयं न विधिः, अर्थवादोऽयमिति वाच्यम् ।
अनुपपन्नत्वात् । 'नोपरुन्ध्यात रजस्वलां' इति रजस्वलोप-
रोधो दोष इति सामान्यतो ज्ञायमानः विशेषमाकाङ्क्षते । सो-
ऽयं विशेषः उपरितनवाक्येन पूर्यते 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः
कन्यां न प्रयच्छति' इत्यनेन । सोऽयं भ्रूणहत्यारूपो दोषः र-
जोदर्शनानन्तरं त्रिवर्षात्यय एव भवतीति स्फुटे वाक्यार्थे क-
थमापत्कल्पतयाऽस्य सङ्कोचः सङ्गच्छेत । अत एवेदं प्रकरणं
व्याचक्षाणो गोविन्दस्वामी 'ऋतुमत्याः कन्यायाः अप्रदाने

भ्रूणहत्यातुल्यो दोषो भवतीत्येतद्वक्तुकामः कन्यादानप्रकरणमारभते' इत्यब्रवीत् । अपि च वर्षत्रयमध्येपि यदि याचमानाय गुणवते वराय न ददाति तदैव पित्रादेः भ्रूणहत्यादोषं प्रशास्ति भगवान् बोधायनः 'न याचते चेदेवं स्यात्' इति वचनेन । सर्वमिदमालोच्यैव 'अप्रयच्छन समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ' (याज्ञ. १. ६४.) इति वचनं व्याख्यायन् 'एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम्' इत्याह श्रीमान् विज्ञानेश्वरो मिताक्षरायाम् । तस्माद्रजसोऽनन्तरं विहित. कालः गौणो भवितुमर्हति । ननु नायं गौणो भवितुमर्हति, तद्वाचकपदाभावात् । नेति ब्रूमः भवत्पक्षेपि वाचकपदाभावात् । तर्हि विनिगमनाविरह इति चेन्न । उक्तहेतुभिः गौणकालस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वात् । तस्मात् 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत' इति वचनेन गौण एव कालो विधीयत इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—— नानेन वचनेन गौणकालो विधीयत इति । कस्मात् । प्रमाणाभावात् । तथा हि 'दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे' इति गुणवते वरायाप्रौढां दद्यात् इति विधाय गुणवद्वरलिप्सया कदाचिदयं कालमतिपातयेदिति शङ्कित्वा स एव भगवानब्रवीत् 'अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्' इति । रजस्व-

लोपरोधनिषेधपूर्वकं गुणहीनायापि दानमुक्त्वा पुनः स एव कथं गुणवद्वरलिप्सया वर्षत्रयप्रतीक्षणमृतोरनन्तरं विदधातीत्यभ्युपगन्तुं प्रभवामः, विप्रतिषेधात् । ननु ‘अपि वा गुणहीनाय’ इति वचनं गुणवद्वरालाभे अस्तु ‘अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्’ इत्युपसंहारे दर्शनादिति चेन्न । नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम’ इति वाक्यशेषविरोधात् । न चायमर्थवादो नग्निकाविवाहप्रशंसार्थे स्यादिति वाच्यम्; ‘नोपरुन्ध्यात्’ इति प्रतिषेधविधेः श्रूयमाणत्वात्; यथाश्रुतिगृहीतार्थभङ्गप्रसङ्गेन देवताधिकरणन्यायविरोधाच्च । अपि च किं ‘अपि वागुणहीनाय’ इत्ययमर्थवादः आहोस्वित् ‘नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्’ इति अथवोभयमपीति तावत् पृच्छामः । यद्याद्यः तर्हि नोपरुन्ध्यात् इति विधिः प्रतिषेधात्मको भवितुमर्हति; अथ द्वितीयः तर्हि अपि वा गुणहीनाय’ इत्यत्र विधिरङ्गीकर्तव्य इति गुणद्वरलिप्सया प्रतीक्षणप्रत्याशा भज्येत । उभयमप्यर्थवाद इति यद्युच्येत तर्हि कं नामार्थं वदतीति वक्तव्यम्; अपि च ‘अपि वा’ इति पक्षान्तरविधानद्योतकौशब्दौ पीडितौ स्याताम् । वयं तु पश्यामः रजस्वलानुपरोधपूर्वकं गुणहीनायापि प्रदानं पक्षान्तरेण विदधातीति । नन्वत्र सामान्यतो ज्ञायमानो दोषो विशेषमाकाङ्क्षते स च विशेषो-

ऽनन्तरवचनेन पूर्यत इत्यवोचाम ; 'बाढमवोचः, नैतद्व्याख्य-मुत्पश्यामः ; 'तथाहि— न हीदं, 'नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्' इति वचन विशेषमाकाङ्क्षते । प्रतिषेधवचनं हीदं, न पुनर्दोषस्मारकं 'कालेऽदाता पिता वाच्यः (मनु.९.४.) इतिवत् । अथोच्यते प्रतिषेधबलादेव दोषमनुमिमीमहे दर्वीहोमन्यायेनेति, तदपि न संगच्छते । उत्तरत्र 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती' इति दोषस्मारकवचनोपलम्भेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मान्नात्र दर्वीहोमन्यायस्यावकाशः । तर्हि 'त्रीणि वर्षाणि' इति वाक्योदित वर्षत्रयप्रतीक्षणं नोपपद्येतेति चेत् समान एवायं दोषः श्रीमतामपि पक्षे । यदि गुणवद्वरलिप्सया प्रतीक्षणम्, तर्हि 'त्रीणि वर्षाणि' इति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । कदाचित् तावतापि कालेन गुणवद्वरो न लभ्येत । यावद्गुणवद्वरलाभस्तावदेव प्रतीक्षणं न्याय्यं भवितुमर्हति । अपि च गुणवद्वरलिप्सया प्रतीक्षणमभ्युपगच्छताम् 'दद्यात् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे' इति वाक्यं मुख्यकालं विदधातीति वाचारंभणमेव । यदा हि गुणवान् वरो लभ्यते तदैव मुख्यकालो भवति । नात्र वयोवस्थाविशेषादिनियमः संगच्छते इति सुधियो विभावयन्तु । तस्मादसङ्गतमिदं प्रत्यवस्थानम् । कामश्चेदं वचनं विशे-

षमाकाङ्क्षताम्, कामश्चानन्तरवचनेन पूर्यताम्, एवमपि न सर्वात्मना दोषाद्विनिर्मोक्षः । गुणवद्वरलिप्सया वर्ष-त्रयं यावत् प्रतीक्षमाणस्य 'अपि वा गुणहीनाय' इति व्याकोपो दुष्परिहार एवेत्यधस्तादवोचाम । तस्मादन्याय्य-मेवेदमपूर्वमेकवाक्यतासंपादनम् । परमार्थतस्तु 'दद्यात् गु-णवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे' इति मुख्यकालं विधाया-नन्तरम् 'अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्' इति गौणोपि कालः विधीयते । अनन्तरं निन्दापुरस्सरं आपत्कल्पं विधातुं प्रवर्तते 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती' इत्या-रभ्य इत्येवाभ्युपगन्तव्यमन्यथानुपपद्यमानत्वात् । यद्गोवि-न्दस्वामिवचनं तदस्माकमेवानुकूलम् । 'अप्रदाने ऋतुम-त्याः कन्यायाः (तिष्ठन्त्याः) दोषो भवति' इत्यन्वयसं-भवात् । ननु रजसोनन्तरं विधीयमानस्यापत्कल्पत्वे 'त्री-णि वर्षाणि काङ्क्षेत' इति प्रतीक्षणं नोपपद्येतेति चेन्न । पित्रादीनां तावदेवापत्कल्पेपि अधिकारः इति प्रद-र्शयितुं प्रवृत्तत्वात् तस्य । ननु 'ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम्' इत्यनन्तरवचनेन कन्यायाः अपि चतुर्थ एव वर्षेऽधिकारः, ततो नेति स्यात् इति चेन् भ्रान्तोसि । नानेन वचनेन तदनन्तराः पञ्चमादयो वत्सराः

स्वयंवरे प्रतिषिध्यन्ते; भिद्येत हि तदा वाक्यम् । अत एव 'असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे' इति नारदवचनानन्तरं आत्मनः पाणिमग्राहयत् इति शल्यपर्वणि श्रूयमाणं वृद्धकन्योपाख्यानं सङ्गच्छते । संस्कारात्मकत्वात् विवाहस्य पञ्चमादिवत्सराः स्वयंवरे न प्रतिषिध्यन्ते । तस्मात् सिद्धमृतुमतीविवाहः आपदि विहितः कल्प इति । यदुक्तं माधवाचार्याः अब्रुवन्निति तदापत्कल्पमेव ब्रवीतीति तद्वचनस्वारस्यादवगम्यते 'दृष्टे तु रजसि' इति तु शब्दस्वारस्यात् । यदपि विज्ञानेश्वराचार्याणामनुधावन तदपि नाभीष्टं पुष्णाति । 'एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम्' इत्यत्र सर्वनाम्नैतच्छब्देन पूर्वनिर्दिष्टो भ्रूणहत्यारूपो दोषो भवत्यप्रयच्छताम्, अतोऽवश्यं काले प्रदातव्या कन्येत्येव प्रतिपादयति । न पुनर्ऋतुमत्या अपि विवाहं संशास्त्यनेन वचनेन; भिद्येत हि तदा वाक्यम् । अपि च 'अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ' इत्यत्रर्तुग्रहणेन प्राग्रजोदर्शनादेव विवाहकालः न पुनस्तदनन्तरमिति व्यङ्ग्यमर्यादया प्रतिपादयति भगवान् याज्ञवल्क्यः । तस्मादप्यसङ्गतं परेषां प्रत्यवस्थानम् ॥

स्यादेतत्— वसिष्ठो हि भगवानृतुमतीविवाहमेव मुख्य-

मभिप्रैति । यत्कारणम् 'कुमार्यृतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीत; ऊर्ध्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यो विन्देत् तुल्यं पतिम्' इत्याह । न च 'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात् पिता' इत्युक्तरत्र दर्शनात् आपत्कल्पोऽयमिति प्रत्यवस्थातव्यम् । यत्कारणं 'अत्राप्युदाहरन्ति' इत्यारभ्य परेषां हि मतमुत्तरत्र ब्रवीति । तस्मात् आत्मीयेन मतेनर्तुमतीविवाह एव श्रेयान् इति वसिष्ठेन प्रकटितत्वात् साधुरेवायमृतुमतीविवाह इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—— नैतदेवमिति । कस्मात् प्रमाणाभावात् । तथा हि—— 'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात् पिता । ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति' इति प्राग्रजोदर्शनात् विवाहं विधायानन्तरं दोषस्वरूपमपि विस्तरेण कथयति 'यावन्त्र कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् । भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः' इति । ननु एकीयमतमेतदित्यवोचाम । बाढमवोचः । न युक्त्युपेतमवोचः । 'ऊर्ध्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यो विन्देत् तुल्यं पतिम्' इति स्वयंवरमुक्त्वात्रापि कारणं प्राचीनाः ब्रुवन्ति इति वदन् 'पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयःप्रमाणं समतीत्य दीयते । सा हन्ति दातारमदीयमाना कलातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव' इति वचनमुदाहरति; न पुनः

'प्रयच्छेत्' इत्यादिकमपि, असंबन्धात्। अथापि भवतः श्रद्धामनुरुध्याभ्युपगच्छामः 'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्याम्' इत्यादिकमपि परेषां मतमिति एवमपि आत्मीयमेवाभिप्राय परमतापदेशेन प्रकाशयति इत्यङ्गीकुर्मः, अन्यथानुपपद्यमानत्वात्। अस्त्वेवम्; तथापि पाठक्रमेणोपक्रमप्राप्तः मुख्यकालो भवतु, 'प्रयच्छेत्' इत्यादिकः पुनः गौणः स्यात्। नेति ब्रूमः 'प्रयच्छेत्' इत्यत्र 'ऋतुकालभयात् पिता। ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति' इति वाक्यशेषविरोधात्। तस्मात् अर्थक्रमानुसारेणोपक्रमस्थविधानमापदेव भवितुमर्हति। अत एवैतदेव 'कुमार्यृतुमती' इत्यादिवचनं स्वयंवरविषयमित्याह सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः श्रीमान् हेमाद्रिः। यदत्र 'सकामामभियाच्यमानाम्' इत्यादिवचनावष्टम्भेन 'गुणवद्वराल्लाभे' इत्याद्यर्थः कैश्चित् समाकृष्यते। तदपि बौधायनविचारोक्तदिशा परिहारमर्हतीति दिक्। तस्मादप्यसङ्गतं परेषां प्रत्यवस्थानम्॥

अथापि स्यात्— 'काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि। न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्' (मनु ९.८९.) इत्यगुणवते प्रदानं निन्दित्वानन्तरम् 'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती। ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात्

विन्देत सदृशं पतिम्' (मनु. ९. ९०.) इत्यब्रवीत् भगवान् मनुः। तदनुरोधेन बौधायनं वचनं व्याख्येयमिति चेत्, वयमपि बोधायनानुरोधेनमनुवचनमपि व्याख्यायतामिति ब्रूमः। मनोर्माहात्म्यं श्रुतिरपि प्रख्यापयतीति तदनुरोधः कर्तव्यः इति यद्युच्येत तदपि न सङ्गच्छते। भवेदेतदेवं यदि भगवता मनुना गौणतयापि स्त्रीणां रजमानन्तरं विवाहोऽभ्युपगम्येत। तदेव तु न संभवति। प्रथमम् 'उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च। अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि' (मनु. ९. ८८.) इत्युत्कृष्टाय वराय प्रदानं प्रशास्ति; पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति 'गुणहीनाय न दद्यात्' इति। तत्र हि पठ्यते 'काममामरणात्' इति वाक्यम्। नानेन वचनेन गुणहीनायाप्रदानं आमरणमृतुमत्याः कन्यायाः पितुर्गृहे अवस्थानं चेत्यर्थद्वयं विधीयते, भिद्येत हि तदा वाक्यम्। 'तिष्ठेत्' इति च नायं विधिः; किन्तु औदुंबराधिकरणन्यायेन विधिवन्निगदोऽयमर्थवादो भवितुमर्हति। अपि चाग्रेपि 'स हि स्वाम्यादतिक्रामेत् ऋतूनां प्रतिरोधनात्' (मनु. ९. ९३) इति स एव भगवानब्रवीत् ऋतूनां प्रतिरोधनेन पित्रादीनां स्वामित्वमपैतीति। कथमिदं गौणत्वाभ्युपगमे सङ्गच्छेत। न

हि गौणकाले पित्रादीनां स्वामित्वमपैतीति क्वापि कर्मान्तरेषु दृष्टम् । ननु वर्षत्रयादूर्ध्वं हि पित्रादीनामधिकारो नास्तीत्यनेन वचनेन ज्ञायते, प्रकरणात् ॥ भवत्वेवं तथापि कथमृतूनां प्रतिरोधनमधिकाराभावे कारणमब्रवीत् यद्यनन्तरमृतोः कालो गौणः स्यात् । न हि गौणकालस्य निन्दोपपद्यत इति प्रागेवावोचाम । अपि च 'काममामरणात् तिष्ठेत' इत्यत्र कामशब्दापिशब्दाभ्यां असंस्कृताया ऋतुमतीत्वं निन्द्यमेवेति वचनस्वारस्यादवगम्यते । तस्मात् 'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत' इति वचनमन्यथानुपपद्यमानमापत्कल्पमेव विदधातीति अभ्युपगन्तव्यम् ॥

अपि च 'न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्' इत्यत्र यदि प्रतिषेधात्मको विधिरभ्युपगम्येत 'अपि वा गुणहीनाय (दद्यात्)' इति बौधायनोक्ताऽभ्यनुज्ञा पीड्येत । तस्मात् केवलमर्थवादोऽयं व्यतिरेकमुखेन प्राक्तनश्लोकोक्तमुत्कृष्टवरप्रदानमेव प्रशंसतीत्युत्पश्यामः । न क्वापि गुणहीनाय प्रदत्ता कन्येति प्रायश्चित्तमनुश्रूयमाणं विहितं वोत्पश्यामः, इत्येतदप्यत्रार्थवादत्वे कारणं द्रष्टव्यम् । एवं 'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्व' इत्यत्र यथात्यन्तनिन्दितं विषभक्षणमिति वचनव्यक्त्या गम्यते एवमिहापि 'का-

ममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि’ इत्यत्रासंस्कृतायाः ऋतुमतीत्वमत्यन्तनिन्दितमित्यर्थात् गम्यते । अन्यथा ‘अपि वा मातरं गच्छेदामंतु न कदाचन’ इत्यत्रापि मातृगमनं कचिदनुज्ञायते इत्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । अपि च दशमाध्याये ‘सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन संभूताः जात्या ज्ञेयास्त एव ते’ (मनु. १०. ५.) इत्यत्रानृतुमत्या एव पत्नीत्वं अभिनन्दति ; न पुनर्विपरीतम् । तस्मान्न गौणतया ऋतुमतीविवाहं मनुरभिप्रैतीत्यङ्गीकर्तव्यम्—

स्यादेतत् । ‘सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ॥
आनुलोम्येन संभूताः जात्या ज्ञेयास्त एव ते । (म.१०.५.)

इति वचनेनाक्षतयोन्या एव पत्नीत्वमभिनन्दति । न पुनरनृतुमत्याः । ननु अक्षतयोनिः ‘ऋतोः प्राचिभवे वयसि वर्तमाना’ इति प्रथममेवावोचाम भूमौ । बाढमवोचः । तत्तु कथमुच्छ्वसितुमपि प्रभवति श्रीमद्विमर्शग्रन्थानुसारिषु जीवत्सु । तत्र हि विमर्शे अक्षतयोनिरस्पृष्टमैथुनेति विज्ञानेश्वरापरार्कमेधातिथिप्रभृतीनां महतामनुरोधेन व्यवस्थापितं किमिति नोत्पश्यसि । अत्र वदामः । सत्यं नोत्पश्याम एव । तथा हि— ‘पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः' (मनु. ८.२२६.) इत्यत्र अकन्या प्राप्तरजस्कैव; क्षतयोनिशब्दश्च तत्र कुल्लूकभट्टेनोक्तः तमेवार्थं ब्रवीतीति भूमिकायामेवावोचाम। तमेवार्थमनुवदन् जातिलक्षणकथनावसरे दशमाध्याये अक्षतयोनिशब्दं प्रायुङ्क्तेति अप्राप्तरजस्कैवेत्यस्यार्थोऽङ्गीकर्तव्यः। अत एव कुल्लूकभट्टः 'स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायाम्' (मनु. ५—१६६.) इत्यब्रवीत्। न चात्रापि कन्याशब्दस्य अविवाहितेत्यर्थः अभ्युपगन्तुं शक्यते भवता। 'कन्यावस्थायाम्' इति विरोधात्। न हि स्त्रीणां कापि अविवाहितावस्थेति काचिदवस्था शरीरसंबन्धिनी श्रूयते अनुभूयते वा। अपि च वाक्यशेषविरोधः दुष्परिहारः। 'अविवाहितावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायाम्' इति कथं संभवति। तस्मात् कन्यात्वमिति स्त्रीणां शरीरसंबन्धिनी काचिदवस्था भवति तदैव कृतविवाहसंस्कारायाम्' इति टीकाकारोऽभिप्रैतीति अभ्युपगन्तव्यम्। यदत्र 'कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायाम्' इति टीकाकारेणोक्तं तदेव भगवानाह 'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु' इति। 'याः पुनरक्षतयोनय एव पत्नीत्वमापन्नाः' इति तस्यार्थो भवितुमर्हति। तदेव 'कन्यावस्थायामेव

कृतविवाहसंस्कारा ' इति व्याख्यातमाचार्येण ; अत: ' अक्षतयोनि: कन्यावस्थायां वर्तमाना इति सिद्धं । एवंस्थिते कथमत्राक्षतयोनिरस्पृष्टमैथुना स्यात् ॥ न ह्यस्पृष्टमैथुन्यामिति काचिदवस्था स्त्रीणां संभवति । अवस्थाया: अन्तरेणबाह्यसंबन्धं तत्तत्कालेन शरीरे संभाव्यमानत्वात् ; यथा बाल्यस्थाविरादिका । पुरुषसंबन्धो ह्यागन्तुक: न तु शारीर: । शारीरा तु स्त्रीणां कन्याख्याऽवस्था । तस्मादप्राप्तरजस्कैव अक्षतयोनिरित्येवार्थे परिगृहीते 'सर्ववर्णेषु' इति वाक्यमुपपन्नं भवति । ननु ' सर्ववर्णेषु ' इति व्याख्यानावसरे नैतत् ' कन्यावस्थायामेव' इत्यादिवाक्यमुपलभामहे व्याख्याने ; अतस्तदस्तीत्युदाहरणं प्रतारणायैव केवलं स्यात् इति चेन्न । न वयं तत्रैव कुल्लूकभट्टवचनमस्तीत्यवोचाम । किन्तु टीकाकार: एवमब्रवीत् इत्येवावोचाम । कुत्राब्रवीदिति चेत् ब्रूम: । औरसादिपुत्रकथनपरे ' स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ' । (मनु. ९. १६६.) इत्यत्र ' स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् तं पुत्रमौरसं मुख्यं विद्यात् ' इत्यब्रवीत् । अतो ब्रूमो दशमाध्यायस्थितमेव ' सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु' इति वाक्यं दृष्टान्तेवं 'कन्यावस्थायामेव' इति

व्याख्यानमकरोदिति । तस्मादपि 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः' इत्यत्र श्रूयमाणः कन्याशब्दस्तादृशावस्थायामेव वर्तमानामर्थादनृतुमतीमेवावद्योतयतीति ब्रूमः ॥

स्यादेतत् 'सर्ववर्णेषु तुल्यासु' इतिवाक्येन विहितो विवाहः मुख्यः स्यात् । न च कथमिदं विवाहविधायकं वाक्यं स्यात्, 'उद्वहेत द्विजो भार्यां' (मनु. ३. ४.) इति स्पष्टमेव विधेः श्रूयमाणत्वादिति प्रत्यवस्थातव्यम् । 'परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि' (ब्र.३.४.१८.) इत्यधिकरणन्यायेन विद्यमानमपि विधिमनादृत्य अपूर्वत्वादर्थसंयोगस्य कृत्वाचिन्तया कल्प्यमानेपि विधौ दोषाभावात् । 'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत' इति वाक्येन रजसोऽनन्तरं विवाहः विधीयमानः गौणो भवतु । तत्र किं तत्र छिन्नम् । अत एव श्रीमान् माधवाचार्याः 'यः पुरुषः विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनम्, प्रमादकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कर्तुं शक्तोऽपि न कुर्यात्, तद्विषयाणि 'भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता' इत्यादिवचनानीत्यब्रुवन । नैवं स्यात् । मुख्यकालो हि गर्भाष्टमं वयः इति प्रागेवावोचाम । तदनन्तरं यावद्रजोदर्शनमेव कालो गौणो भवितुमर्हति अन्यथानुपपद्यमानत्वात् । अस्मादेव कारणात् 'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत'

इति वाक्यमापत्कल्पमेव विदधातीत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु विज्ञानेश्वरादीनामनुधावनं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं भवति । भवत्वन्यत्र अक्षतयोनिशब्दस्यास्पृष्टमैथुनेत्यर्थः । मनुस्मृतौ तु श्रूयमाणोऽयं शब्दः अन्यथानुपपत्त्या व्याख्यानेन चाप्राप्तरजस्कामेव ब्रवीतीति अवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । यदपि माधवाचार्याणामनुधावनं तदपि नाभीष्टं पुष्णीयात् । अशक्तस्य पापं नास्तीत्येव तेषां वचनादवगच्छामः । न चैतावता रजस्वलोद्वाहमप्यनुजानातीत्यमूढोऽध्यवस्यति, भिन्नेत हि तदा वाक्यम् । अत एव व्यवहारकाण्डे 'केरलदेशे ऋतुमती विवाहो न दोषाय' इति ब्रुवन् स एव माधवाचार्यः केरलवासिनामेवर्तुमतीविवाहमनुजानाति, न पुनः परेषां । अत्रापि देशभेदेन दोषाभावस्मरणं लौकिकेष्वेवदायभागादिषु न पुनरलौकिकश्रेयःसाधनभूतेषु चोदनालक्षणेषु धर्मेषु । इतरथा होलाकाधिकरणन्यायविरोधः प्रसज्येत । यथा चैतत् तथा व्यवहारकाण्डं पर्यालोचयतां स्फुटमेव । तस्मात् सिद्धमृतुमतीविवाहं प्रतिषेधत्येव भगवान् मनुरित्यसङ्गतमेव परेषां प्रत्यवस्थानम् इति सिद्धम् । एतेनापरे स्मर्तारो व्याख्याताः— तदेवं प्रायश्चित्तनिन्दानिषेधैस्त्रिभिर्हेतुभिः प्रौढोद्वाहः प्रतिषिध्यत एव स्मृतिभिरिति सिद्धम् ।

तस्मात् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलोकेभ्यः प्रतिषिध्यमानमृतु-मतीविवाहं श्रुतिसिद्धमिति प्रतिष्ठापयितुं प्रवर्तमानाः श्रेयो-द्वारमेव बाधन्ते । अत्र वयोनिर्णयोक्ताः सकरुणमुक्तयः अ-नुसन्धेयाः । इति सर्वं शिवम् ॥

बाणरामगजैकाब्दे १८३५ प्रमादीनामवत्सरे ।
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां संपूर्णेयं कृतिः शुभा ॥

इति श्रीविश्वजिन्महाव्रतसर्वतोमुखवाजपेयाद्यनेकमहाक्रत्वनुष्ठानेन
पवित्रीकृतात्मना पञ्चनदक्षेत्रे कनकजानगरे लब्धजन्मना ब्रह्म-
सूत्रज्ञताना कृतकृत्याना अस्मत्तातचरणानामशेषविद्या-
गुरूणा श्रीबालकृष्णसत्विनामन्तेवासिना ताम्रात्तर-
द्विण्या. परिसरवर्तिनि मलयाचलसानुनि
कटय ग्रामे कृतावतारेण वाधूलकुल
मुक्तामणिना परममाहेश्वरेण श्रीगुरुस्वामि
शास्त्रिणा सूनुना नटेशेन विरचितायां
परिणयमीमांसायां स्मृत्यर्थविचारो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ विद्वद्वर्याणां अभिप्रायः ॥

शेषं समावेशनसूत्रमत्र

विवृण्वतो विद्वदपश्चिमस्य ।

नटेशनाम्नो विदुषो विशालां

मतिं मनो मेऽद्य महीकरोति ॥ १ ॥

कुम्भकोणम् } इत्थं अद्वैतसभापण्डितः, **क. कृष्णशास्त्री ।**

शुद्धिपत्रिका ॥
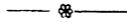
पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२	स्मृा	स्मृ
३	१६	कश्चिनृ	कश्चिन्नृ
४	१३	कन्या	कन्या
८	१३	अक्षयो	अक्षतयो
१०	१	८१	८
१३	८	१५	२५
१६	१४	मत्र:	मन्त्र:
१८	१०	तथानो	तथानु
२२	३	लुस्यत	लुप्यत
२३	१८	य	य:
२४	२	समासवेशन	समावेशन
२७	६	पुनाऋ	पुनर्ऋ
,,	८	व्यवायो	व्यवाय:
२९	१२	गमनपि	गमनमपि
३२	१८	कृताया	कृताया:
३७	११	प्रामाण	प्रमाण
४०	१	स्मृतीरिव	स्मृतय इव
४२	१५	सिद्ध्यते्	सिद्ध्यंत्

४४	१६	श्रत्या	श्रुत्या
,,	,,	अहोस्वित्	आहोस्वित्
५२	१५	ग्रायश्चित्त	प्रायश्चित्त
५३	६	सुमुच्चय	समुच्चय
,,	८	३०७	३०८
,,	१०	व्रातान्त	व्रतान्त
५७	१८	नहिनिन्द	नहिनिन्दा
,,	१९	भवदेत	भवेदेत
५९	१	देवानुप	देवानामुप
,,	३	उपवीत	निवीत
,,	१८	वस्थाप	पस्थाप
७३	७	श्रूयमाणात्वा	श्रूयमाणत्वा
७४	५	माघचा	माधबाचा
,,	१३	अलौलिक	अलौकिक
७५	१	लोकेभ्य:	लोकै:
७५	५	दीनाम	दिनितु

Marriage Ceremonials

A DIALOGUE

BY

R. KRISHNAMACHARIAR, M.A.,

(Vidyanidhi)

SRI VANI VILAS PRESS

SRIRANGAM

12S1 |-

॥ श्रीः ॥

॥ पाणिग्रहणम् ॥

*

सत्यवती— सखि, अद्य सुप्रभातम् । चिरात् दृष्टासि ।

कान्तिमती— वर्धतां नः सौहार्दम् । सावित्रीकथाश्रवणादारभ्य भूयोऽपि त्वद्दर्शनाय बलवदुत्कण्ठितं मे हृदयम् ।

सत्यवती — तादृशीनां पतिव्रतोत्तमानां स्मरणमेव सत्त्वोन्मेषं जनयति तमोऽभिभूतानामपि ।

कान्तिमती— सत्यम् । तदाप्रभृति अस्माकं समयाचाराणां स्वरूपं ज्ञातुं अभिलाषः समजनि ।

सत्यवती— कस्मिन् विषये ?

कान्तिमती— तदानीं प्रसक्ता विवाहमन्त्राणां सारस्त्वया कथितः किल ।

सत्यवती— अथ किम् ।

कान्तिमती— तत्र वधूवराभ्यां अन्योन्यमेवं वर्तितव्यमिति

अनुशिष्टं किल । कथमिव तत् अर्भकप्रायैः वरैः वधूभिश्च ज्ञातुं शक्यते ?

सत्यवती— अत एवोच्यते शैशवं अतिक्रान्तानामेव पाणिग्रहणविधौ अधिकारः इति आधुनिकैः ।

कान्तिमती— सूत्रकाराणां आशयः किल प्रथमं ज्ञातव्यः ।

सत्यवती— विशिष्य आशयो न प्रकाशितः कुत्रापि तैः त्रिकालवेदिभिः अस्मिन् विषये । पाणिग्रहणविधानं तदन्तर्गतानां मन्त्राणां च अर्थः त्वया सूक्ष्मदृष्ट्या अवगन्तव्यः ।

कान्तिमती— तदत्रभवत्येव सर्वमुपदिशतु मे ।

सत्यवती— सखि, कथयामि यावन्मे विदितम् । प्रथमं वेदमधीत्य स्नातेन वरेण आप्ताः सुहृदः चत्वारो मन्त्रज्ञाः कन्यां वरयितुं प्रेषणीयाः ।

कान्तिमती— नाहमवगच्छामि औचित्यमत्र । यदन्यदीयचक्षुषा वरणं वल्लभायाः इति नातःपरं कष्टतरमस्ति वधूवरयोः । किमिति वरः स्वयमेव गत्वा न वृणोति आत्मनः प्रेयसीम् ?

सत्यवती— कदाचित् केवलेन रूपेण मोहितो वरः असदृशगोत्रजां असतीसमुत्पन्नां अज्ञानेन उद्वहेत् इति कृत्वा आप्ताः सुहृद एव अत्र साधीयः प्रमाणम् इति महर्षी-

णामाशयः— इति अनुमिनोमि ।

कान्तिमती— 'यस्यां मनश्चक्षुषोः निबन्धः तस्यां ऋद्धिः' इति सूत्रकाराः 'न ह्याकृतिः व्यभिचरति शीलम्' इति कार्तान्तिकाश्च समामनन्ति ।

सत्यवती— किमेतावता? आम्नानामार्याणां अन्तःकरणप्रवृत्तिरेव अस्मिन् वरणकर्मणि प्रमाणमिति मया अवगम्यते ।

कान्तिमती— सत्यम् । 'दाराः पितृकृताः' इति मैथिल्यां राघवस्य बहुमानातिशयः इति वाल्मीकिर्वर्णयति । अस्मिन्काले तु प्रायेण सर्वेऽपि स्वार्थपराः सुहृदो नाम भूत्वा वञ्चयन्ति वधूवरौ— इति नायं सूत्रकाराणामपराधः ।

सत्यवती— 'इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव' इति सूक्तिं अनुसंदधता अस्माकं दारग्रहणं धर्माचरणाय न तु भोगाय इति विशदीभवति किल ।

कान्तिमती— पुरा किल धर्मं अन्ववर्तत कामः । अधुना तु कामं अनुवर्तते धर्मः इति महायनं भेदः ।

सत्यवती— ततः पित्रादिः वधूकुलं प्राप्ताय वराय कन्यां उदकपूर्वं ददाति । मधुपर्कप्रदानेन यथार्हं संभावयति च जामातरम् ।

कान्तिमती-- सखि, किमर्थं उदकपूर्वकं दीयन्ते सर्वाण्यपि दानानि ?

सत्यवती-- अप्सु सर्वा देवताः प्रतिष्ठिताः इति देवतासाक्षिकं प्रदीयते दानम् इति तर्कयामि । नारा (आपः) अयनम् (स्थानम) यस्य इति व्युत्पत्तिं आमनन्ति किल निगमविदो नारायणशब्दस्य ।

कान्तिमती— द्रवद्रव्यमिदं स्थलात् स्थलान्तरं प्रयाति इत्यतो हेतोः दीयमानायाः कन्यकायाः स्वत्वं अन्यं समाश्रयति इति मे वितर्कः ।

सत्यवती— युक्तिरियं समीचीना । अपि जानासि कोऽयं मधुपर्कविधिः इति ।

कान्तिमती— मधुना दधि घृतं धानाः सक्तूंश्च संसृज्य पात्रे निधाय अतिथये अभ्यर्हिताय प्रदानम् इति आतिथ्यविदो वदन्ति ।

सत्यवती— अत्र विशेषतो वक्तव्या विषयाः सन्ति । परं तान् अन्यस्मिन् समये विमृशावः । प्रकृते तु पाणिग्रहणात्पूर्वं वरेण पितृनुद्दिश्य नान्दीश्राद्धं करणीयं इति जानासि किल ।

कान्तिमती-- न मया ज्ञातम् । ब्रूहि, किमर्थं इदं श्राद्धं

नाम अशुभं कर्म शुभे विवाहे कर्तव्यतया निश्चितं महर्षिभिः ।

सत्यवती— साधु पृच्छसि । मयापि एनमेव विषयमधिकृत्य अनुयुक्तो गुरुः 'भद्रे, पितॄणां ऋणनिर्मोक्षसाधनं इदमुद्वाहकर्मेति कृत्वा तेषामनुग्रहद्वारा सत्सन्तानसमृद्धिं कामयमानोऽयं वरः नान्दीश्राद्धेन प्रथमं पितॄणां सौमनस्यं संपादयति' इति मामवादीत् ।

कान्तिमती— आ युज्यते । 'सन्तानार्थाय विधये,' 'प्रजायै गृहमेधिनाम्,' 'नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः । न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः' इत्यादि वदता कविसार्वभौमेनापि उपदिष्टं इदं उद्वाहविधिरहस्यम् ।

सत्यवती— ततश्च वरः स्वयं वधूं दृष्ट्वा 'अभ्रातृघ्नीम्' इत्यादिमन्त्रं जपति ।

कान्तिमती – 'अभ्रातृघ्नीम्' इत्यनेन वरः अस्याः अधिगमेन सोदरस्नेहादीनां ह्रासो मा भूत् इति प्रार्थयत इव । पित्रार्जितस्य द्रविणस्य विभागार्थं परस्परं सोदराणां कलहे तत्तद्भार्या एव निदानम् इति सर्वविदितं किल ।

सत्यवती— मेधाविनीमत्रभवतीमुपलक्षये । "देशे देशे कल-

त्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः' इति सौभ्रात्रस्य उत्कर्षं उपादिक्षत् राघवः । एवं सति किमर्थं इमे स्त्रीजिताः सोदरस्नेहमपि दूरीकुर्वन्ति ।

कान्तिमती— किमन्यत् । योषितां अनधिगतविद्यासंस्काराणां ईर्ष्याकषायितान्तरात्मनां स्वार्थपरत्वमेवात्र निदानम् ।

सत्यवती— एवंवादिनी भवती आत्मन उदारां प्रकृतिं आविष्करोषि ।

कान्तिमती— यथार्थकथने का प्रशंसा? उपरितनमपि विधानं वर्णय ।

सत्यवती— ततश्च वरो वधूमुपसृत्य 'अघोरचक्षुरपतिघ्नी' इत्यादिकां ऋचं अनुवाचयन्नेव तस्या दृष्टौ स्वदृष्टिं पातयति ।

कान्तिमती— मन्त्रेणानेन दम्पत्योः परस्परं तारामैत्रकं संपाद्यते इति ऋषीणां आशयेन भवितव्यम् ।

सत्यवती— ततः परं अनामिकाकनिष्ठिकाभ्यां अङ्गुष्ठं संगमय्य दर्भं संगृह्य 'त्वयि पतिघ्नीं अलक्ष्मीं नाशयामि' इत्यर्थकं मन्त्रं उद्गिरन् तेन तस्याः भ्रुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीच्यां दिशि उत्सृजति ।

कान्तिमती— सम्यग्विचार्यमाणे समन्त्रकमिदं विधानं— स्तिमितावलोकनेन चेष्टाभिश्च अन्यस्य मनः स्वायत्तीकुर्वत आधुनिकान् तान्त्रिकान् (those who mesmerize) स्मारयति ।

सत्यवती— ततश्च यदि कन्या 'पितृकुलादन्यत्र गन्तव्यम्' इति चिन्तया रुद्यात्, तर्हि 'जीवां रुदन्तीम्' इति मन्त्रेण वरः तस्याः सौमनस्यं संपादयति ।

कान्तिमती— अचिन्त्यो हि मन्त्राणां प्रभावः ।

सत्यवती— अथ युग्मान् मन्त्रवतो ब्राह्मणान् अपामानयनाय प्रहिणोति ।

कान्तिमती— किमिति स्त्रियो जलाहरणाय न प्रेष्यन्ते?

सत्यवती— मन्त्रोच्चारणपूर्वकं खलु उदकमादातव्यम् ।

कान्तिमती— ततस्ततः ।

सत्यवती— अथ मण्डलाकारं दर्भसंचयं बध्वा शिरसि निधाय तदुपरि दक्षिणं युगच्छिद्रं निवेश्य, छिद्रे सुवर्णं निक्षिप्य, पावनं मन्त्रपञ्चकं उच्चार्य, तां स्नपयति । ततो नूतनेन वस्त्रेण तां परिधाप्य दर्भरज्जुं कट्यां बध्नाति ।

कान्तिमती— तन्वङ्ग्याः शिरसि किमर्थं युगस्य दक्षिणो भागो निक्षिप्यते?

सत्यवती— अद्याहं गृहमेधी भविष्यामि । धर्माचरणे गार्हस्थ्यधुराया अर्धो भागः त्वयापि वोढव्यः इति ज्ञापनार्थं इति तर्कयामि ।

कान्तिमती— अतिरमणीयं मन्त्रयसे । सुवर्णशकलनिक्षेपे किं तात्पर्यम् ?

सत्यवती— 'हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः' इति मन्त्रलिङ्गेन उदकानां सुवर्णवर्णसंपादनं हिरण्यस्पर्शेन स्नानस्य पारिशुद्ध्यमपि द्योत्यते ।

कान्तिमती— अहो भवत्या मतिवैशद्यम् ।

सत्यवती— अथैतां दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा अग्निमभ्येत्य उदगग्रं कटमास्तीर्य दक्षिणे पार्श्वे एनामुपवेश्य स्वयमपि तस्मिन्नुपविशति ।

कान्तिमती— किमर्थं दक्षिणे पार्श्वे एव वध्वा अवस्थानम् ?

सत्यवती— पुरुषाणां दक्षिणः पार्श्वः वनितानां च वामः श्लाघ्यतया परिकीर्त्यते । अतस्तयोरेवमवस्थानं परस्परं आदरातिशयद्योतनार्थम्— इति मन्ये ।

कान्तिमती— साधु, साधु ।

सत्यवती— अथ अग्निं उपसमाधाय 'सोमः प्रथमः' इत्या-

दिना मन्त्रद्वयेन तां अभिमन्त्रयति ।

कान्तिमती— किमर्थमिदं अभिमन्त्रणम् ?

सत्यवती— मन्त्रेऽस्मिन् सोमगन्धर्वाग्निभिः त्रिभिर्देवैः पर्यायेण गृहीता कन्या । 'तुरीयस्ते मनुष्यजाः' इति तस्याः मनुष्यः चतुर्थः पतिः इति ज्ञायते । अतस्तेषां गन्धर्वाणां सौमनस्यसंपादनार्थमिदं अभिमन्त्रणम् ।

कान्तिमती— अतः सर्वासामपि वनितानां चत्वारो वल्लभा भवन्ति इति अद्य ज्ञायते ।

सत्यवती— 'देवपतित्वम्' इत्यस्य ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च पोषणं तत्तदधिष्ठानदेवैः क्रियते । मनुष्येण तु सर्वस्यापि शरीरस्य पोषणम्— इत्यान्तरो भावः ।

कान्तिमती— ततस्ततः ।

सत्यवती— अथाधः प्रसृतेन दक्षिणेन हस्तेन उपरिस्थितं वध्वाः दक्षिणं हस्तं परिगृह्णाति वरः । यदि 'स्त्रीरेवास्यां जनयेयम्' इत्यभिलाषः, तर्हि तस्या अङ्गुलीरेव गृह्णीयात् । यदि च 'पुंस एवास्यामुत्पादयेयम्' इतीच्छा, तर्हि उत्तानं तस्या अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठेन गृह्णीयात् । पाणिग्रहणकाले वरेण 'गुणवतीः प्रजास्त्वयि जनयेयम्' इत्यर्थका मन्त्रा जप्याः ।

कान्तिमती— युज्यते । 'अङ्गुष्ठः पुरुषस्थानीयः । अङ्गुल्यश्च स्त्रीस्थानीयाः' इतीयं मानसी वृत्तिः अत्यन्तं हृद्या सहृदयानाम् । अङ्गुलीष्वेकस्याः द्वयोर्वा अभावे कार्यहानिर्नोपलभ्यते । अङ्गुष्ठनिकृन्तने तु अङ्गुलीनां शरीरस्य च महद्दौर्बल्यमुपलभ्यते किल ।

कान्तिमती— साधु पश्यसि । अनन्तरं वधूमेनां दक्षिणेन पदा प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि 'एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु' इत्यादिमन्त्रसप्तकं उद्गिरन् सप्त पदानि प्रक्रमयति ।

कान्तिमती— किमर्थमयं सप्तकृत्वः पदविन्यासः ?

सत्यवती— सख्यं साप्तपदीनमाहुः किल सहृदयाः । वरश्च सप्तमे पदे 'सखा सप्तपदा भव' इत्यादिमन्त्रं जपति ।

कान्तिमती— सखि, सप्तपदाभिक्रमणं कीदृश आन्तरोऽभिप्रायः इति न मे विशदमवभासते ।

सत्यवती— (किञ्चिद्विचिन्त्य) भूर्भुवःसुवरित्यादिसप्तलोकेष्वपि आवाभ्यां सहैवाविनाभूताभ्यां गन्तव्यमिति समयबन्ध इव प्रतिभाति ।

कान्तिमती— दुरूहो मन्त्रकृतामभिप्रायः ।

सत्यवती— अथैतौ दम्पती जातवेदसं प्रदक्षिणीकृत्य यथानिर्दिष्टं कटे उपविशतः । ततश्च वरः वध्वा क्षणमप्य-

वियुक्तः सन् 'सोमाय जनिविदे स्वाहा' इत्यादिभिः षोडशभिः मन्त्रैः जुहोति ।

कान्तिमती— सम्प्रत्यनन्तरमेवाजस्रं होमादिक्रियासु अन्वारब्धा वधूः आत्मनः सहधर्मचरीत्वं अन्वर्थयतीव ।

सत्यवती— अनन्तरमेनां अग्नेरुत्तरतः दक्षिणेन पदा निष्क्रमय्य 'आतिष्ठ इमं अश्मानम्, अश्मेव त्वं स्थिरा भव' इति मन्त्रमुच्चरन् अश्मानम् आस्थापयति ।

कान्तिमती— विधानेनानेन प्रेयसीं आत्मनो गृहदेवतापदे अग्नेः समक्ष अभिषिञ्चतीव वरः ।

सत्यवती— अथास्याः अञ्जलौ द्विर्लाजान निक्षिप्य, आज्येनाभिघार्य, 'जुहोतीयं नारी' इति मन्त्रेण मे सहधर्मचारिण्या अयं होमः क्रियते इति अग्निं प्रतिबोध्य लाजहोमं कारयति ।

कान्तिमती— (स्मरणमभिनीय) वध्वाः सोदरः किल लाजान् आवपति ।

सत्यवती— तदपि केषां चिन्महर्षीणां मतम् । एवं पुनः परिक्रमणं अश्मन्यवस्थापनम् लाजहोमः— इति विधानमिदं त्रिः क्रियते ।

कान्तिमती-- किमनेन सूच्यते ?

सत्यवती-- अश्मन्यवस्थापनेन 'अश्मेव त्वं मयि स्थिरा भव; त्वदभिसरणोद्यतान् अन्यान् शत्रून् परिभूय दूरतस्त्यज' इति वरेण उपदिश्यते। लाजहोमेन 'पत्युः दीर्घमायुर्भवतु' इति वध्वा प्रार्थ्यते। अग्नेः प्रदक्षिणीकरणेन 'तेजोबलमेधादीनामभिवृद्धिः सत्सन्तानसंपदादयश्च' अग्नेः सकाशात् उभाभ्यामप्यभिलष्यन्ते ।

कान्तिमती-- साधु, साधु । दिग्विजयमुद्दिश्य प्रस्थितवतो रघोः आयुष्यकामनया अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः इति वर्णयति किल कालिदासः ।

सत्यवती-- ततो जयादिहोमं कृत्वा वध्वाः मध्यदेशे निबद्धां रज्जुं विमुच्य तां हस्तिनमश्वं वा प्रवाहयेत्; शिबिकां रथं वा समारोहयेत् ।

कान्तिमती-- कोऽयं जयादिः ?

सत्यवती-- अयमुपसंहारहोमः ।

कान्तिमती-- अनेन पाणिग्रहणविधिः प्रायः परिसमाप्तः इति मन्ये ।

सत्यवती-- ततो विवाहाग्निं गृहीत्वा वधूसमेतः स्वगेहं गत्वा

प्रवेशहोमं कृत्वा उद्वाहविधिं परिसमापयति वरः ।

कान्तिमती— स एवायमग्निर्यावज्जीवं गृहे धार्यते इति वदन्ति किल वर्षीयांसः ।

सत्यवती— सत्यम् । यद्ययमग्नि मध्येमार्गं निर्वाणो भवति, तर्हि अस्य भस्मना संस्पृश्य अरणिर्मन्थितव्यः । अथवा अधीतवेदस्य श्रोत्रियस्य गृहादग्निराहार्यः । भार्यायाः पत्युर्वा उपवासः प्रायश्चित्तत्वेन विहित ।

कान्तिमती— नित्य धार्योऽयमग्नि इति निर्बन्धे किं कारणम्?

सत्यवती— विवाहसमये साक्षित्वेन अवस्थित एव अग्नौ अनुभवनं होमः दम्पत्योरभ्युदयहेतुः इति तर्कयामि ।

कान्तिमती— पुरा किल स्मृतिपथातीते काले अत्यन्तं शीतबाधाक्रान्ते गिरिप्रान्तदेशे अवात्सुः अस्मत्पूर्वपुरुषाः । तदानीं शैत्यनिवारणायाजस्रं अगारे अग्निर्धार्य आसीत् । अत एवायं नियमः तदानीन्तनैः महर्षिभिरनुशिष्टः । परं तु क्रमेण वितस्ताशिक्रीशुतुद्र्यादिनदीः तीर्त्वा आर्यावर्तमप्यतीत्य ऊष्मलानिमान् दक्षिणभूमिभागान् अधिगतवतामार्याणां धार्याग्निः सांप्रतमनावश्यकः इति केचनाधु-

निकाः चरित्रविमर्शका वदन्ति ।

सत्यवती— कान्तिमति, 'परलोकोऽस्ति वा उत न?' इति विचारयतां पार्थिवभोगैकप्रवणमानसानां चार्वाकप्रायाणां आधुनिकानां युक्तिवादः क्वचित्क्वचित्समीचीनोऽपि न मे हृदयं प्रविशति । संप्रति काममनुवर्तते धर्मः इति त्वयैवोक्तं खलु ।

कान्तिमती— परतोऽपि वर्णय ।

सत्यवती— अथ रथं सज्जीकृत्य मन्त्रपूर्वकं अश्वावनड्वाहौ वा बद्ध्वा वरः रथमारोहयति वधूम् । 'पतिकुले भिन्नभिन्नाभिरुचिमतां श्वश्रूश्वशुरननान्द्रादिजनानां मध्ये कुलान्तरोत्पन्नया मुग्धया मया कथमिव सुखेनावस्थातुं शक्यते?' इति कदाचिदियं वधूस्तदीया जनाश्च विमनीभवेयुः इति कृत्वा वरः 'पत्युः मूर्धानमारोह; प्रजया च विराट् भव; श्वश्रूश्वशुरननान्द्रादीनां मदीयानां जनानां पशुपुत्रादिसंपदां मद्गृहस्य च त्वमेव ईश्वरी भव' इत्यादिभिः प्रणयमधुरैर्वचोभिः सौमनस्यमुत्पादयति इत्यहो! लोकज्ञता मन्त्रकृतामृषीणाम् ।

कान्तिमती— हन्त! काचग्रहणोन्मुखाः पुरोहिताः विवेकि-

भिः अत्यन्तमभिनन्दनीयान् इमान्विषयान् प्रायेण न जानन्ति इति दूयते मे हृदयम् ।

सत्यवती— कालेऽस्मिन् अध्ययनपराः अर्थज्ञानपराङ्मुखाः केवलमक्षरराशिग्रहणेनैव आत्मनः कृतार्थतां मन्यन्ते ।

कान्तिमती— साहित्यविदः शास्त्रज्ञाश्च वेदाध्ययनपराङ्मुखाः निगमपुरुषस्य स्वरूपमप्यजानन्तः दूरतःस्खलितमात्मनो ब्राह्मण्यं नावगच्छन्ति— इत्यहो! कालस्य वैपरीत्यम् ।

सत्यवती— पुरा किल साङ्गानां वेदानां सामान्यशास्त्राणां चाध्ययनमावश्यकमासीत् सर्वेषामपि पण्डितानाम् । अद्य तु सर्वस्यापि प्राचीनाध्ययनक्रमस्य उत्सर्गो दृश्यते । किमस्माकं अनया कथया? प्रकृतमनुसरामः ।

कान्तिमती— सखि, सम्यगुक्तम् । 'यया कयाच विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्' इति श्रुतिरेकैवाद्य सर्वेषामप्यनुभवसिद्धा वरीवर्ति । रथमारूढयोः वधूवरयोर्यात्रां अनुवर्णय ।

सत्यवती— प्रस्थानात्पूर्वं रथस्य वर्त्मनोरुभयोरपि नीललोहिते सूत्रे व्यवस्तृणाति वरः ।

कान्तिमती— किमर्थमिदम्?

सत्यवती— परैः प्रहितायाः कृत्याया उपद्रवनिवारणार्थम् ।

कान्तिमती— सखि, कृत्या नाम कीदृशी ?

सत्यवती— शत्रूणामाभिचारप्रयोगेण प्रेरिता विपदामधिदेवता दंपत्योरभ्युदयं रुणाद्धि इति प्राचां मतम् ।

कान्तिमती— तदिदं नवीनवैज्ञानिकानां हृदये न प्रविशति ।

सत्यवती— किं तेन ? अनुभवसिद्धोऽयं विषयः प्रायः सर्वेषामप्यस्मद्देशीयानाम् ।

कान्तिमती— सत्यम् । पठ्यते किल निकुम्भिलावृत्तान्तो रामायणे । सखि, शेषमपि कथय ।

सत्यवती— व्यवस्तीर्णयोः सूत्रयोरुपरि रथेनाभिगच्छति वरः सह वध्वा । मध्येमार्गं च तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे तत्तदधिष्ठानदेवतायाः प्रसादाधिगमाय मन्त्रान् जपति ।

कान्तिमती— युक्तरूपमेवेदमास्तिकानाम् ।

सत्यवती— यदि च पथि नदी नावा तरितव्या तर्हि वरो नावमभिमन्त्र्य सहाग्निना वध्वा च नावमारोहति । न च तरन्ती वधूः नाव्यान् पश्येत् ।

कान्तिमती— किंनिमित्तोऽयं निषेधः ।

सत्यवती— साहसिकानां नाविकानां सुसमृद्धे नदीप्रवाहे

व्यापारं दृष्ट्वा मुग्धेयं बिभियात् इति सूत्रकाराणामाशयेन भवितव्यम् ।

कान्तिमती— अहमप्येवमेव मन्ये ।

सत्यवती— श्मशानभूमेरुपरि रथस्य गमने अग्निभाण्डे रथे वा भग्ने अग्नेः मुखान्तमारभ्य प्रायश्चित्ताहुतीः हुत्वा जयादिपर्यन्तं कृत्वा पुनर्यात्रामारभते । प्लक्षन्यग्रोधादीनां महावनस्पतीनां महारण्यानां च व्यतिक्रमे मन्त्रान् जपति ।

कान्तिमती— ततस्ततः ।

सत्यवती— ततो गृहान् संप्राप्य वध्वै 'इदं मे सदनम्, इमे च मदीया जनाः' इत्यादि वदन् दर्शयति ।

कान्तिमती— अन्यथा कथमियं पतिकुलमिदमिति जानीयात् ?

सत्यवती— अनन्तरं कृतज्ञतानुसंधानद्योतकैः मन्त्रैः वाहौ विमुञ्चति वरः । ततश्च मध्येऽगारे प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम लोहितं चानडुहं चर्म आस्तीर्य सह वध्वा गृहं प्रविशति । यथा च प्रविशन्ती वधूर्देहलीं नाधितिष्ठेत् , तथा जागरूकेण वरेण भवितव्यम् ।

कान्तिमती— किमर्थमयं निर्बन्धः ? न हि देहल्यां राक्षसः चोरो वा वसति ।

सत्यवती— देशेऽस्मिन् देहल्यामेव आसन्नमृत्यूनां पुरुषाणां वनितानां च निवेशो भवति । तेन हि तत्रावस्थाने कदाचिन्मङ्गलेतरस्य स्मरणं भवेदित्याकलय्य तन्निवारणकामैर्महर्षिभिरयं नियमः कृतः इति तर्कयामि ।

कान्तिमती— साधुरयं ते तर्कः ।

सत्यवती— ततश्च उत्तरपूर्वे प्रदेशे अगारस्य अग्नेर्यथाविधि होमं कृत्वा चर्मणि उपविशति वरः सह वध्वा । अथ वध्वा अङ्के जीवत्पुत्रायाः पुत्रमुपवेश्य तस्मै मन्त्रपूर्वकं फलानि दत्त्वा नक्षत्रोदयपर्यन्तं तूष्णीं तिष्ठति । उदितेषु च नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशं वधूं नीत्वा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ।

कान्तिमती— अनेन विधानेन 'आवामग्नेः प्रसादेन आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखं लब्ध्वा कृतकृत्यौ भूयास्व' इति वरः आशास्त इति मन्ये । उक्तं हि कुन्तीं प्रत्यनपत्यतादूयमानमानसेन पाण्डुना

'अहं किमम्बा किमभीष्टतापदे
तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।
प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं
मुदा हसन्जिघ्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥' इति ।

परं तु ध्रुवारुन्धतीदर्शनं किमर्थमिति न ज्ञायते ।

सत्यवती-- नक्षत्रदर्शनकाले जप्यमानानां मन्त्राणां अर्थे परामृश्यमाने— 'पुरा काश्यपादयः सप्तर्षयः आसन्; तेषां कृत्तिका नाम भार्याः सप्त; तासां अरुन्धती नाम सप्तमी पतिव्रताप्रधानभूतानिश्चला च; इतरा व्यभिचारशङ्कया त्यक्ताः इत्यैतिहासिकाः स्मरन्ति । अहं सप्तर्षीणां अष्टमस्थानीयो भूयासम्; इयमपि कृत्तिकासु अष्टमस्थानीया भूयात्' इति वरस्य आशंसा स्पष्टीभवति ॥

कान्तिमती— सखि, नक्षत्राणि हि गोलाकाराणि पुण्यकर्मभिः अनन्तरजन्मसु अधिगम्यमानानि लोकान्तराणि इति कथ्यन्ते । तत्कथमिव तेषां स्त्रीपुरुषभावना पातिव्रत्यादिगुणाश्रयो वा घटते ।

सत्यवती— तत्तदधिष्ठानदेवतास्वरूपमेव अत्रोदाहृतमिति मन्ये ।

कान्तिमती— बृहस्पतिग्रहासन्नं किञ्चित् ऋक्षं कदाचित् शशाङ्कमण्डले निपतितमासीत् । तयोश्च मेलनेन बुध इति ग्रहान्तरं नूतनमुत्पन्नमितीमं खगोलवृत्तान्तमेव ताराशशाङ्कोपाख्यानत्वेन वर्णयन्ति ऐतिहासिकाः । तदेतदुपेक्षितव्यमिति नवीनाः ज्योतिर्विदः ।

सत्यवती— षोडशस्त्रीसहस्राणाम् पतिः श्रीमान् वासुदेवः तत्तद्गृहे सममेव विहरन् दृष्टो नारदेन । एवमेव गोपीवृत्तान्तश्च । एषा कथा सम्यङ्निरूप्यमाणा सर्वसङ्गपरित्यागिनां परमात्मानमेव अनवरतं अनुध्यायतां जीवानां शुद्धसत्त्वमये लोके नित्यकैङ्कर्यानन्दप्राप्त्यादि श्रुतिशतनिरूपितं रहस्यमेव प्रकारान्तरेण अवगमयति विवेकिनः इति जानासि किल । तद्वदिहापि स्यात् ।

कान्तिमती— सखि, किमर्थमिदं अध्यात्मस्वरूपनिरूपणे प्रकारान्तराश्रयणम्? अतत्त्वविदो हि यथाश्रुतग्राहिणः 'गोपकन्याभुजङ्गोऽयम्, जारवृत्तिरेषः, गोपालोऽसौ, अतः न सर्वथा पूजनीयः' इत्यादि वदन्तः 'सर्वं कृष्णार्पणमस्तु' इत्यनवरतं अनुध्यायतां अस्माकं मतस्योपरि दूषणं उद्घोषयन्ति ।

सत्यवती— 'सर्वं कृष्णार्पणमस्तु' इत्यस्मिन् वाक्ये एव हृदयंगमं समाधानमुपलभ्यते । महानयं विषयः प्रसङ्गान्तरे विमर्शनीयः । संप्रति प्रकृतमनुसरावः ।

कान्तिमती— प्रवेशहोमे कृते पाणिग्रहणविधिः परिसमाप्तः इति किल चिन्तितं मया ।

सत्यवती— न हि न हि । स्थालीपाकवैश्वदेवादीनां गृहमे-

धिभिः सह बध्वा अनुष्ठेयानां कर्मणाम् उपदेशमन्तरा उद्वाहविधिः असंपूर्णः किल ।

कान्तिमती— सत्यम् । अन्यथा कथमियं सहधर्मचारिणीव्यपदेशमर्हति ।

सत्यवती— ततश्च गृहमेधिकर्मानुतिष्ठतोः दम्पत्योः पाणिग्रहणदिवसात्प्रभृति त्रिरात्रम् अधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनम् इत्यादिनियमो विहितः । तयोरुभयोः शय्यामन्तरेण गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतः नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्षो वा दण्डः स्थापयितव्यः । एते एव वृक्षाः गन्धर्वाप्सरसां गृहाः इत्याम्नायविदो वदन्ति ।

कान्तिमती— किमर्थमिदं दण्डे गन्धर्वस्य आवाहनम् ?

सत्यवती— विश्वावसुनामायं गन्धर्वः । तेनेयं परिगृहीता । तस्य च अनुज्ञां नतिभिः स्तुतिभिश्च संपाद्य वरो धर्मप्रजाधिगमाय वधूसंगमं प्रारिप्सते ।

कान्तिमती-- विवाहदिवसादारभ्य त्रिरात्रम् उभयोः ब्रह्मचर्यनियमः; चतुर्थ्यां तु रजन्यामपररात्रे दण्डोत्थापनेन गन्धर्वप्रसादनद्वारा ऋतुदोषशमनानन्तरं दम्पत्योः शुभे मुहूर्ते समावेशो भवति इति किल सूत्रकाराः ।

सत्यवती— अथ किम् ।

कान्तिमती— अनेन ऋतुमतीनामेव विवाहः शास्त्रीयः इति निःसंशयं ज्ञायते ।

सत्यवती— सखि, किञ्चिदिव अवधेहि । पुरा किल— श्राद्धादिषु मांसादीनां परिवेषः ; सर्ववर्णेषु ब्राह्मणानां दारक्रिया ; द्विजन्मनां महानसेषु शूद्रैः पाकक्रिया ; स्त्रीणां च रजोदर्शनात्परम् उद्वाहः ; वेदमधीत्य स्नातानामेव गार्हस्थ्येऽधिकारः-- इत्यादयः समयाचाराः शास्त्रीया इति प्राचीनानां स्मृतिकर्तॄणामाशयः इति ज्ञायते । तदा हि धर्ममन्ववर्तत कामः । पुरुषार्थेषु धर्मो मोक्षश्च प्रधानभूतौ आस्ताम् । तस्मिंश्च काले प्राचुर्येण सत्त्वगुणस्यैव उन्मेषः समजनि । परलोकभीतिः अभ्यधिका आसीत् । पार्थिवभोगप्रवणाश्च विरला आसन् । ब्राह्मणा हि तदानीं समलोष्टाश्मकाञ्चनाः यदृच्छालाभसंतुष्टा ब्रह्मनिष्ठाश्च बभूवुः । धनिकाः प्रभवश्च तेषां नैस्पृह्यवैराग्यादिगुणसंपत्तिमभिवीक्ष्य तत्कटाक्षलाभं साम्राज्यलाभादप्यधिकं मेनिरे ।

इदानीं तु काममनुवर्तते धर्मः । अर्थकामाविति द्वावेव पुरुषार्थौ प्रधानतया विलसतः । कालेऽस्मिन् प्रायो रजसः तमसश्चैवोन्मेष उपलभ्यते । परलोकः शशविषाणतुल्य इति

निश्चितः । पार्थिवभोगाधिगमेनैव जन्मनः साफल्यम् अनुपश्यन्ति विपश्चितोऽपि । ब्राह्मणा हि द्रविणाशापिशाचिकाग्रस्ताः ईषणात्रयवशीकृताः परित्यक्तस्वीयवृत्तयः कामक्रोधलोभादीनां दासभूताः पर्यटन्ति । धनिकानां प्रभूणां च प्रसादाधिगमकाङ्क्षिणः इमे विगतान्यकर्तव्याः तान् स्तुवन्ति उद्भावयन्ति च तन्माहात्म्यम् ।

एवं स्थिते मांसाशनाद्याचाराः रजस्तमःप्रचुरे कालेऽस्मिन् अनर्थावहा भवेयुः इति ज्ञात्वैव रजोदर्शनात्पूर्वमेव पाणिग्रहणविधानमवश्यकर्तव्यम् इति अभिज्ञाः त्रिकालवेदिनः केचन महर्षिकल्पा निरचैषुः । अत्र कं दोषं अनुपश्यति भवती ?

कान्तिमती— सत्यमाह महानुभावा मे सखी । कालः करोति कार्याणि । ब्रह्मचर्यनियमः, गुरुकुलवासः, वेदाध्ययनम्, उदयोपस्थानम्, त्रिंशद्वयोनन्तरं पुंसां दारकर्म, अग्न्युपासनम्, वैश्वदेवाचरणम्, स्थालीपाकः— इत्यादिकथैव अद्य प्रायेणास्तमिता। क वयं रजस्तमोभिभूताः ! क च श्रुतिस्मृतिविहिता धर्माः? तादृशधर्माणां सांप्रतं अतिदेशोद्यमः सर्वथा न विवेकिभिः आदरणीयः ।

सत्यवती— ततश्च अग्निरुपसमाधानादि कृत्वा दम्पत्योः पर-

स्परानुरागाभिवर्धनकाम्यया काश्चन आहुतीर्हुत्वा जयादि-करणेन होमं परिसमाप्य अपरेणाग्निं प्राचीं वधूमुपवेश्य हुतशेषादाज्यं किञ्चित्तस्याः शिरस्यानीय मन्त्रोच्चारण-पूर्वकं मिथः समीक्ष्य तेनैवाज्यशेषेण उभयोः हृदयदेशौ संमृज्य दम्पत्योः शरीरसंसर्गद्योतकान्मन्त्रान् समावेशने जपति वरः ।

कान्तिमती— मिथः समीक्षणम्, तत उभयोर्हृदयदेशस्पर्शः, अनन्तरं च समावेशः, इत्यनेन 'चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः' इत्यादिकमन्यत्रोदितं प्रकारमनुस्मारितास्मि ।

सत्यवती— ततः समावेशनकाले जप्यमानतया विहितो मन्त्रः स्त्रीपुंसयोः व्यवायकर्मप्रकारं विस्तरतोऽनुशिक्षयति ।

कान्तिमती— (सहासम्) अनधिगतार्थबोधकत्वं हि शास्त्रस्य लक्षणम् । आहारनिद्राभयव्यवायादयः तिरश्चामपि समाना एव । अतो मन्त्रे व्यवायानुवर्णनं किमर्थमिति न ज्ञायते ।

सत्यवती— मन्त्रोऽयं सुसूक्ष्मं अनुविमृश्यमानः समावेशोऽयं परार्थो यज्ञः न तु स्वार्थः; दम्पत्योः संसर्गो हि अरणि-मथनतुल्यः; उभयोः परस्परं सौमनस्येनैव गुणवतः पुत्र-स्योत्पत्तिः; पुत्रपौत्रद्वारा द्वयोरप्यमृतत्वमस्मिन् लोके; ओषध्युपचयवत् प्रजननमपि लोकस्याभ्युदयहेतुः; पितृ-

णाम् ऋणापनयनायेदमवश्यमनुष्ठेयम्' इत्यादिकमनधिगत- मर्थं सम्यगुपदिशति इति ज्ञायते । तथा च 'प्रजननं वै प्रतिष्ठा साधु प्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितृणामनृणो भवति' इति तैत्तरीयाः समामनन्ति ।

कान्तिमती— साधु साधु । कविसार्वभौमोऽपि— 'दुष्य- न्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः', 'अत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः' इत्यादिना निषेककर्मेदं श्रुतिप्रोक्ता पञ्चमाहुतिरिति बोधयन् 'अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः' इति च तमेवार्थं प्रकारान्तरेण विश- दयन् 'पुरा किल धर्ममन्ववर्तत कामः' इतीममाशयं द्रढयति किल ।

सत्यवती— कः सन्देहः? सर्वशास्त्रमर्मवेदिनः खलु महा- कवयः ।

कान्तिमती— समावेशाचरणेनावसीयते किलोद्वाहकर्म ।

सत्यवती— अथ किम् ।

कान्तिमती— सखि, सम्यगवगतो विवाहविधिप्रकारः । परं तु अत्र पाणिग्रहणानुवर्णनकाले मङ्गलसूत्रकथा विस्मृतेति मन्ये ।

सत्यवती— न हि । न हि । गृह्यसूत्रे मङ्गलसूत्रकथैव नास्ति ।

बध्वाः कण्ठे मङ्गलसूत्रबन्धनद्योतको मन्त्रः न कुत्राप्युपलभ्यते ।

कान्तिमती— पुरोहितो मन्त्रोच्चारणपूर्वकमेव कण्ठे मङ्गलसूत्रं बध्नाति ।

सत्यवती— तेनोच्चार्यमाणा वर्णावलिः न मन्त्ररूपा । 'मङ्गल्यतन्तुनाऽनेन मम जीवनहेतुना । कण्ठे बध्नामि सुभगे त्वं जीव शरदः शतम् ।' इत्ययं कश्चन श्लोकः शिष्टैरनुमतः । मङ्गलतन्तुबन्धनं तूत्तरदेशे बहुषु जनपदेषु नाचर्यते । इदमेवाभिप्रेत्य 'अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च । तान् विवाहे प्रतीयात्; यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः' इत्याश्वलायनो महर्षिरनुशास्ति ।

कान्तिमती— (सगौरवम्) सखि, ब्रह्मवादिनीपदमर्हत्यत्रभवती । असाधारणी ज्ञानसंपत्तिः । अन्यादृशं मन्त्रार्थविज्ञानम् । निरुपमः प्राचीनार्यधर्मविचारप्रकारः । अत्यद्भुता लोकज्ञता । अभिनन्दनीया कथोपक्षेपचातुरी । आस्वादनीया मधुरमधुरा भवत्या वाग्धोरणी । भवत्या दर्शनमप्यतिपावनमाकलयामि; किमुत भाषणम् । एवमेव गृह्योक्तानां विध्यन्तराणामपि तत्त्वार्थं भवत्याः सकाशादवगन्तुमुत्सहे । तत्प्रसीदतु भवती ।

सत्यवती—— भवत्याः सत्त्वोन्मेषः एवं व्याहारयति । न तु मदीयो गुणः । महानद्य कालातिपातः समजनि । अन्यत्सर्वं प्रसङ्गान्तरे भवतु ॥

[इति निष्क्रान्ते ।

७२

ओनमः परमात्मने

नूतन गीता वैचित्र्य विलासः

❀

श्री

भगवद्गीतादासेन

विरचितः

❀

PRINTED AT THE COMMERCIAL PRESS,
MADRAS. S E

1917.

ERRATA.

उपोद्घाते			
पा.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
1	- 10.	तोत्र	तोऽत्र.
,,	- 14.	योयं	योऽयं.
2	- 7.	करण	कारण.
,,	- 13.	मिबा	मिवा.
,,	- 15.	यतोय	यतोऽय.
3	- 12.	द्दरक्ष	द्दक्ष.
,,	- 16.	यान्ना	याच्ञा.
,,	- 16.	नैता	एता.
,,	- 17.	लभा	पलभा.
,,		अतोत्र	अतोऽत्र.
ग्रन्थे			
2	- 16.	स्वलु	खलु.
,,	- 21.	भो.	भोः
3	- 11.	महिन्मा	महिम्ना.
5	- 21.	इतोप्य	इतोऽप्य.
7	- 4.	धम	धर्म.
,,	- 16.	ाकमयं	किमयं.
8	- 17.	प्रमाणं	प्रमाणं.
,,	- 20.	गोमि	गोभि.
11	- 1.	मिय	मिद.

पा.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
11	- 3.	ख्याया	ख्यया
,,	- 18.	शथामहे	शेमहे.
,,	- 21.	मूलका	मूलिका.
,,		तांगगा	तागद्गा.
12	- 3.	भोव	भोवाव.
,,	- 13.	उपोत्वा	उपोद्घा·
,,	- 17.	षट्कतु	षट्क चतु.
,,	- 22.	हरसि	हरति.
13	- 8.	ध्याया	ध्यायाः
,,	- 9.	यैं:	यैः
18	- 5.	लभ्यन्ते	लभ्यते.
,,	- 7.	तोर्नि	तोनि.
20	- 3.	४६	८६.
,,	- 4.	न्योप्य	न्योऽप्य.
22	· 10.	तर्ती	तार्ती.
23	- 11.	संकृत	संस्कृत.
,,	- 12.	संकृत	संस्कृत.
,,	- 23.	ध्यते	च्छयते.
26	- 2.	भो	भोः.
,,	- 8.	पाश्चाली	पाञ्चाली.
27	- 1.	कले	कलेः.

ओं

श्रीरस्तु.

आर्याः महाशयाः

मामिकामनुचितामुचितां वा सविनयां विज्ञप्तिं सादरं किंचि-
दवधत्त.

अथ खलु सर्वेषां भारतवर्षीयाणां अयमाशयो निर्विशेषमुत्पन्नो दृश्यते.
यत्सर्वेषामैकमत्येन वर्तनं सर्वसुखानां देशजात्युत्कर्षादीनां निदानं. अत-
स्तदिदानीं यथाकथंचित् संपादनीयमिति ॥ अत्र च ऐकमत्यं नाम पर-
स्परसौहार्दादनर्थान्तरं. बहवश्चात्र प्रयतन्ते फलं तु विसंवदत्यमीषां
प्रयतमानानां. यतोऽत्र साधनेषु विप्रतिपद्यमानाः सर्वेवाऽवान्तरकलहा-
ख्यं परस्परप्रद्वेषस्यैव निमित्तान्तरमप्युत्पादयन्ति ॥ साधनविप्रतिपत्त-
यश्च बहुप्रकाराः. ताश्चात्र किंचिदुदाह्रियन्ते ॥

तथाहि. अत्र केचित् आर्यजनानां अस्माकं वेदशास्त्रादि प्रमाण-
ग्रन्थैरविप्रतिपद्यमानः योऽयं वर्णाश्रमविभागः तस्यैवात्र परमप्रतिबन्ध-
भूतत्वात्. तत्त्यागमेव श्रेयस्साधनं मन्यन्ते ॥

अन्येपुनः शास्त्रावगतवर्णादिविभागत्यागमसहमानाः. विनैवशास्त्र-
रूपं प्रमाणं केवलशिष्टसमयप्रमाणकं वर्णेष्वेवाऽवान्तरकलहनियामकं
अवान्तरविभागमात्रंत्यक्तुमिच्छन्ति ॥

अपरे तु सनातनशिष्टसमयस्यापि प्रमाणत्वाविशेषात् शिष्टसमय-
त्यागवार्तामप्यसहमानास्साधवः प्रकारान्तरं मन्यन्ते ॥

देशान्तरेषु अवान्तरजातिविभागमन्तरावर्त्तमानानामपि परस्परकलहोपलंभात् अकिंचित्करोऽयं प्रमाणासिद्धाविभागत्यागः अत्रहि विभागत्यागे सर्वेषां सर्वैस्सहविवाहार्हतासिद्धयति. विवाहस्तुकेषांचित् कैश्चिदेव भवति, नैतावतासौहार्दमुत्पद्येत शाम्येद्वाप्रद्वेषः पापं परंसिद्धयेत्. धर्मत्यागात् तस्मान्नात्रफलवान् समुद्यम इति.

परेत्वेवमभिप्रयन्ति. भारतीयेषु मतभेद एवमुख्यं कलह प्रद्वेषादिकरणमिति,

स्यादेतत्. यत इदं विस्पष्टमुपलभ्यते स्मार्त्तवैष्णवादिजाति विभागः कुताश्चिदेवकालादारभ्य प्रमाणमनपेक्ष्यैव प्रवृत्त इति. नात्रतत्तद्ग्राह्यग्रन्थाः प्रमाणीभवितुमर्हन्ति. तत्रैवं विभागोपदेशानुपलम्भात्. प्रत्युत सर्वेषां सर्वत्र सौहार्दकारणं आत्मैक्यं, अन्तर्याम्यैक्यं, समदर्शनं, भूतदया, इत्यादिकमेवहि प्राधान्येन प्रतिपाद्यते. मतानुवार्त्तिष्वेतादृशंफलं तु विरळमेवोपलभ्यते. जातिभेदप्रद्वेषौ तु दाढर्यमिवाप द्येते. अनिवार्य एवायं अनर्थोविवेकाविधुराणां ॥

विवेकिनां तु अकिञ्चित्करमेवेदं यन्मतप्रद्वेषोनाम. यतोयमलब्धावकाशो विवेकिषु. सतिचैवं इदानीमपि कुतो वा नवनवान् वैमत्यहेतूनुत्पादयन्त्याधुनिका इतिकारणमत्रनविज्ञायते. अथवा विज्ञायत एवात्रकारणं. न किञ्चिदुदरभरणादन्यदिति. महदिदंखलुपापं यदानित्यस्यार्थस्यकृतेसच्छास्त्राणामन्यथाकरणेन स्वमनीषयाशास्त्रान्तरकल्पनं, तेनच, स्वस्यातीन्द्रियार्थदर्शनादिशक्तिप्रकटनं, तेनच, साधुजनप्रतारणं, तेनच. स्वेप्सितार्थ प्रसाधनमिति, यद्यपि नाऽधुनाऽनेन शास्त्ररचनेन भूयान्

दोष: प्रसज्येत अथापि कालान्तरेऽपि दोषो न सम्पत्स्यत इति कोनाम विश्वासः. अनुभूयत एवहि लोके कस्यचित्सम्प्रतिपन्नस्य प्रभोः पण्डितस्यवाक्वचित् संरम्भातिशये तद्बान्धवानां तत्सुहृदां तद्वंश्यानां च ततोऽपि भूयान् संरंभः तत्रैव. प्रथमं चात्रनिदर्शनं पञ्चांगभेद एव. अयमेव पञ्चांगभेदः कदाचित् जातिभेदमपि न प्रयोजयेदिति नास्माकमस्ति निश्चयकारणम् ॥

अत्र खलु न जाग्रत्यार्यां सनातनं पन्थानमनुसन्धाना अपि ॥ स्थितेचैवं अधुनाकश्चिदुपलभ्यते गीतानामकोग्रन्थः तं च सरक्षोद्धारं पठन्तोऽपि नोपलभामहेपूर्वाचार्योपादिष्टानर्थविशेषान् प्रतिज्ञायते च तत्रोपोद्घाते.सर्वसमय विलक्षणस्सनातनधर्मोऽत्र प्रतिपाद्यत इति. इयमेव च गीताभगवतावासुदेवेन पार्थाय प्रतिपादिताऽभूत इति च. एवमुच्छृङ्खलं लोकप्रतारणे प्रवर्त्तमानानामिदमत्रधैर्यकारणं. यदस्मद्वरक्षणाधिकृतश्चक्रवर्त्ती स्वधर्मपालनाधिकारमस्मास्वर्पयन्नुदास्त इति. इदानीं परमकारुणिकं चक्रवर्त्तिनमुपेत्यबहुतरमितोऽपि स्वातन्त्र्यं याचमानाना मेतादृशमल्पतरमप्यनिष्टमनिवार्यचेत किमितोऽपि बहुनर्थहेतु स्वातन्त्र्य याच्नाकार्पण्येन नैतादृशाल्पतरधर्मपीडाव्यतिरेकेण न किंचिदपि कृच्छ्मुलभामहे शासनेऽस्यऽमहितस्य चक्रवर्त्तिश्रेष्ठस्य. अतोवनूत्नविरचिताया मुन्मत्तगीतायामुपलभ्यमानान् विरुद्धार्थान्प्रलापान् किंचिदिव विभाव्यसाधुषु निवेदने नोदासीरन् सज्जना इति सविस्रम्भमिमामारभे कृतिमुन्मत्तगीतावैचित्र्यविलासाख्यां ॥

ओं

नमः परमात्मने.

॥ प्रणम्यपरमात्मानं पार्थसारथिमव्ययम ॥

॥ उन्मत्तगीतावैचित्र्यविलासोऽयं विरच्यते ॥

प्रणतोऽस्मिभोबालचन्द्रदीक्षित.

वालचन्द्र दीक्षितः.अयिभोः.शास्त्रिन् कुमुदाकर, कदाकुतः प्राप्तोऽसि ॥

कुमुदाकरः. अद्यैव प्रातरागतोऽस्मिचेन्ननगरात् ।

बा. किं तेतत्र ।

कु. प्रतिवसतिर्हिमेभागिनेयस्तत्रमहासभायां किंचिन्नियोगमुपजीवन् ।

बा. अथकिं प्रयोजनमिहागमने ।

कु. प्रथमं तावत् चित्सभानटस्य दर्शनं, द्वितीयं तु, भवतोदर्शनं बहोः कालात्प्राग्दृष्टस्यसुहृत्तमस्य ।

बा. हन्त तुष्यामि नितरां नविस्मरसिसब्रह्मचारिणं मामिति ॥ अथदृष्टो भगवान् चित्सभानटः, क्वभुक्तं, क्ववा विश्रान्तं,

कुं. दृष्टः प्रातरेव परमेश्वरः दीनानुकंपीचित्सभानाथः, भुक्तंच अस्म द्बन्धुगृहे, विश्रान्तं च तत्रैव, अधुनाऽद्राक्षं भवन्तं.

बा. तर्ह्यत्र बाह्यवेदिकायामेव उपविशावः

कु. तथा कुर्वः

बा. अपि कुशलं ते सबान्धवस्य.

कु. कुशलिनोवयं. भवदाशिषा. अथ कुशलिनो भवन्तः.

बा. आं. कुशलमेव न शिवकृपया. अथकिमिदं हस्ते नूत्नमिवमुद्रितं पुस्तकं.

कु. सत्यं नूत्नतममिदं. भवदर्थमानीतं.

बा. अयि. किमिदं नूत्नतममिति. केनाचिद्विराचितं.

कु. बाढं. इदंगीताशास्त्रं नूतनमेव.

बा. केयंगीता.

कु. भगवत्प्रोक्तैवगीता.

बा. किमियमर्जुनायोपदिष्टा व्यासप्रथिता भारतमध्यवर्त्तिनी.

कु. सत्यं. सैव.

बा. तर्हीयं कथं नूत्नेत्युच्यते. पुरातनी खलु सा.

कु. अस्तीहविशेषः सा खलु अशुद्धा या भवतोच्यते.

बा. हन्तभोः अथगीताप्यशुद्धिमापादिता. स्यादयं कलेर्विलासः. श्रणुमस्तावदत्रत्त्यान् विशेषान्. ब्रूहितावदस्याः गीतायाः भगवद्गीतायाश्चभेदान्.

कु. प्रथमं तावदयं. इदानींलोके प्रचरन्ती खलु गीता अष्टादशाध्यायात्मिका सप्तशतश्लोकात्मिकाच.

बा. सत्यमेवं. नूत्नात्वियंकीदृशी.

कु. इयं हि षड्विंशत्त्यध्यायात्मिका पञ्चचत्वारिंशदधिकसप्तशतश्लोकात्मिका च.

बाः हन्तभो. किमेतादृश्येका गीता प्रादुरभूत्.

कु. ननु इयमेव खलु गीतेत्युच्यते.

बा. किमत्र प्रमाणं इयमेवगीतेति.

कु. उच्यत एव तत्र प्रमाणं इदं तावन्निरूपयतु भवान किमत्र प्रमाणं यदष्टादशाध्यायिन्येवगीता सप्तशतश्लोकात्मिकाचेति.

बा. अपिनिरूपणीयमत्र प्रमाणं. विप्रतिपत्तौ हि प्रमाणापेक्षा. इदं हि संप्रतिपन्नमेवसर्वैः. यदष्टादशाध्यायिन्येव गीतेति. यतः सगुण निर्गुणभेदेन शिवाविष्ण्वाद्यनेकमूर्तिभेदेन च विवदमानेष्वपि नात्र गीताशास्त्रे शृणुमो विप्रतिपत्तिं. अपि तु स्वस्वानुकूलार्थ प्रतिपादकतानिर्वहणेन परमं खल्वादरं प्रदर्शयन्त्यस्मिन् आस्तिकप्रवराः, संप्रतिपत्तिं च.

कु. सत्यमेवेदं. अथाप्यागतेवेदानीं विप्रतिपत्तिः किंचिदिव काल महिम्ना. ततोऽत्रनिरूपयतु भवान् यद्यस्ति प्रमाणं.

बा. शृणुतावत्. प्रथमं तावदिदमेव प्रमाणं. यद्वारनकोशेषु उक्तलक्षणैव गीता निर्विवादमुपलभ्यते, किं च श्रीमद्बादरायणमुनिप्रणीतं पाद्मपुराणं च अत्रप्रमाणं. तत्रहि.

"शृणुसुश्रोणि वक्ष्यामि गीतासुस्थितिमात्मनः.
वक्त्राणिपञ्चजानीहि पञ्चाध्यायाननुक्रमात्.
दशाध्यायान् भुजांश्चैकमुदरं द्वौपदाम्बुजे.
एवमष्टादशाध्यायी वाङ्मयीमूर्तिरैश्वरी.
जानीहि ज्ञानमात्रेण महापातकनाशिनी.
अत्राध्यायं तदर्धं वाश्लोकमर्द्धार्द्धमेव च.
अभ्यस्यति सुमेधायः सुशर्मेव समुच्यते."

६. उ. खण्डे 171 अ. श्लो. 27. 28. 29. 29½.

इत्यन्तैः सार्द्धैः त्रिभिः श्लोकैः अष्टादशाध्यायिन्येव गीता ध्येय मूर्त्तिकल्पनयास्तूयते. तत्रैव च, गीतागतानां अष्टादशानामध्यायानां प्रत्येकं पारायणफलादिकं च निरूप्यते तावाद्भिरेवाध्यायैः अन्यच. वाराहपुराणेऽपि धराविष्णुसंवादे.

"योऽष्टादशजपीनित्यं नरोनिश्चलमानसः.
ज्ञानसिद्धिंसलभते ततो यातिपरं पदं ॥
पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत्.
तदागोदानजं पुण्यं लभते नात्रसंशयः ॥
त्रिभागं पठमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत्.
षडंशंजपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥
एकाध्यायं तु योनित्यं पठते भक्तिसंयुतः
रुद्रलोकमवाप्नोति गणोभूत्वा वसेच्चिरं ॥
अध्यायं श्लोकपादंवा नित्यं यः पठतेनरः.
सयातिनरतां यावन्मन्वन्तरं वसुन्धरे ॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्तपञ्चचतुष्टयं.
द्वौत्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः॥
चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतंध्रुवं.
गीतापाठसमायुक्तः मृतोमानुषतां व्रजेत् ॥
गीताभ्यासं पुनः कृत्वालभते मुक्तिमुत्तमां.
गीतेत्युच्चारसंयुक्तोम्रियमाणोगतिं लभेत् ॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोपिवा.
वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुनासहमोदते ॥

इत्यादीनि भगवद्वचनानि विस्पष्टं प्रतिपादयन्ति अष्टादशाध्याय-वत्तां गीतायाः.

अपि च. सोपदेशं गीतां पठद्भिः सर्वैरास्तिकजनैः बहोः कालादा-द्रियमाणः.

"पार्थाय प्रतिबोधितां भगवतानारायणेनस्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिनामध्ये महाभारतं.
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी
"मम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणी"
इत्ययं ध्यानश्लोकोऽपि कुतोवा न प्रमाणं भवेत्.
अपरंच "कर्मोपास्तिस्तथाज्ञानं इति काण्डत्रयं क्रमात्"

"तद्रूपाष्टादशाध्याया गीताकाण्डत्रयात्मिका" इति बहुव्याख्यातृ सम्प्रतिपन्नाभियुक्तोक्तिश्चात्र प्रमाणं भवत्येव, श्लोकसंख्यायां तु सर्वेष्वपि भारतकोशेषु न केऽपि प्रतिजानते संख्याविप्रतिपत्तिं, सप्तैव श्लोकश-तानि अविप्रतिपन्नान्येव सर्वत्र उपलभ्यन्ते. प्रतिज्ञातश्चायमर्थः श्रीमद्भिः शंकरभगवत्पादाचार्यैः " तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासःसर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिबबन्ध. " इत्यनेन भाष्य-ग्रन्थेन. अपि च. गीतायामर्थविशेषं व्याचक्षाणाः भगवच्चरणमतानुसा-रिणः मतान्तरानुसारिणः श्रीमद्रामानुजाचार्य वेदान्तदेशिक प्रभृतयो-वा नात्रश्लोकेषु आवापोद्वापपाठपरिवर्त्तनादिना विप्रतिपद्यमानादृश्यन्ते ॥ एवं च श्लोकसंख्यापि सर्वसंप्रतिपन्नैवेति न विद्मः कोवात्रहेतुः विप्रतिपत्ते-रिति. इतोप्यत्रानवकाशः पाठभेदशंकायाः. यदुतगुरुमुखादेव अधीयमाना ऽभूत्. उपनिषत्कल्पेति अस्मत्पूर्वतनैः. इदानीमप्युपलभ्यते ह्ययमा

स्सावित्र्याः, परमेष्ठी प्रजापतिः," इति. यद्यप्यस्त्येवशास्त्रं गायत्र्याः पादचतुष्टयवत्वे. तत्तूपयुज्यते जपादावुपासकानां. तच्चतान्त्रमेव, न श्रौतमित्यपि मन्यन्ते प्राञ्चः.

कु. तर्हिस्यादिदं समञ्जसं गीतायास्तथाविधत्व प्रतिपादनं च.

बा. किमिदं तुच्यते भवता. उक्तमेव हि मया तान्त्रमिति. तत् कथं उपनिषदर्थैकप्रतिपादनपरायां गीतायां पादविभागादिषु मूल भावं भजेत. सिद्धे खलु गायत्रीगीतयोर्मूलमूलिभावे, स्यादवकाशः पर्यालोचनस्यापि. तुरीयपादं प्रति. स एव अश्रुतचरः मूलमूलिभावः. निष्प्रमाणं प्रतिज्ञायत इति न किञ्चिदेतत् ॥ कथञ्चित्प्रसाध्यतां वा गीताया गायत्रीमूलकत्वं, नैतावताऽपि इष्टं सेत्स्यति, यतस्त्रिपदेव गायत्री त्रयीमूलतयाऽभ्युपगम्यते शास्त्रेषु. त्रयीचकर्म उपासना ज्ञानाख्य काण्डत्रयात्मिका, सद्गृह्य-तदर्थबोधिनी. गीताऽपि कर्मादि काण्डत्रयात्मिकेत्यस्माकमेवानुकूलं गायत्र्यागीतामूलत्व प्रसाधनं, आस्तांतावदिदं श्रुतिकाकाण्डपाद विप्रतिपत्तिः. ब्रूह्यन्यामपि.

कु. श्रूयतां इह खल्वध्यायाः षड्विंशतिः नाष्टादश.

बा. हन्ताऽत्रापि खलु त एव प्रमाणं शुद्धार्याः.

कु. न. सन्तिबहून्यत्र प्रमाणानि.

बा. कानितानि.

कु. प्रथमं तावत्. गोभिलकारिका. सा खलु षड्विंशतेरप्यध्या यानां प्रत्येकमर्थान् संगृह्य प्रतिपादयति.

बा. किमत्र माऽपिमुद्रिता कारिका.

कु. बाढं.

बा. तर्हि किञ्चित् पठतु भवान्.

कु. तथेति. "शुद्धधर्म मण्डलस्य धर्मशास्त्रं सनातनं"

१. यच्चगीताभिधं तद्धि व्याख्यास्यामो यथामति,

२. "श्रीकृष्णवदनांभोजगलिताऽशेषतापनुत्.
गीताचकास्ति षड्विंशदध्यायैरान्वितापरा.
"आद्येगीतावतारोऽयं. अध्यायेपरिकथ्यते

३. पूर्तिंसमेष्यति स्वात्तसंकल्पे कर्मचक्रतुः ॥"
"स्व प्रधानपरं शुद्धं नरनारायणौ प्रभू.

४. शुद्धसङ्कल्पनाथौ च तन्निबोधत वैजनाः ॥"
"प्रारब्धे भारतेयुद्धे कृष्णो नारायणो विभुः.

५. कार्यदर्शिनमाराध्यं नरं स्वांशं तथाऽर्जुनम्" ॥
"आहूयपूर्वं तां ब्राह्मीं शक्तिं तस्मै समादिशत्.

६. यां हि लोकास्तदीशाश्च प्राप्यस्वार्यप्रसादतः"
"व्यवसायं प्रकुर्वन्ति स्वकीयं सफलंभुवि.

७. द्विविधं च परा ब्राह्मी सा नाना परिकथ्यते" ॥
"सर्वेषां कर्मणां सैव जीवभूता चकास्ति हि

८. द्विधा भूतस्तयाशक्त्यानिवृत्तेश्च प्रवृत्तितः" ॥
"दैवीशक्तिं निवृत्तश्च प्रवृत्तश्चासुरीं तथा.

९. आदधानश्चपार्थोऽयं लोक प्रतिनिधिर्गुरुः ॥ "

" लोकानां च सुखंदुःखं सांसारिकमवेक्ष्यहि.

१०. कृपया परयाविष्टः शिष्यलक्षणलक्षितः " ॥

" जिज्ञासुस्तन्निवृत्तेश्च ह्युपायं योगशास्त्रतः.

शुद्धसंकल्पनाथं च कृष्णं तं शरणं ययौ ॥ "

इति. गीतार्थ संग्रहस्य चतुर्थे (4). पार्श्वेलिखितं पठति.

बा. अहो महती रचनाशक्तिः न क्वापि श्रुतचर्यारीतिः भवत्वर्थःकः.

कु. भवत्सकाशादेव श्रोतव्य इत्यागतोऽस्मि.

बा. तर्ह्यावयोरुभयोरपि सकण्ठग्रहं रोदनमेव शरणं. एतादृश्य एव खलु कारिकाः सर्वेषामध्यायानां.

कु. सन्तीतोऽपि सुन्दरतराः अपि पठानि.

बा. अलमलं मा पीडयकर्णौ किन्वस्याः कर्त्ताधूर्त्तः. किं वामूर्खः इदं हि शुद्धार्थमात्राभ्युपेतं प्रमाणं, सम्प्रतिपन्नश्चेदस्त्यन्यत्समीचीन प्रमाणं अध्यायविभागे, तदपिश्शृणुमः.

कु. इदं तावद्द्वितीयं.

" गीता गंगा च गायत्री गोविन्देति हृदिस्थिते

चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्मनविद्यते ॥ "

इतीदं गीतासमनन्तराध्यायगतं भारतवचनम्.

बा. किमिदं वचनं भारतकोशेषु उपलभ्यते.

कु. दृश्यते परं क्वाचित् कोशेषु.

बा. भवतु कथमियमध्यायविभागे प्रमाणी भवति,

कु. अत्र हि यथा गंगागोविन्दपदानिस्सृता एवं गीतागायत्रीनिस्सृता, तदक्षरसङ्ख्याया चतुर्विंशत्यध्यायाश्चेति.

बा. किमयमर्थः तत्रैव उल्लेख्यः आहोस्वित् ग्रन्थकर्तुः.

कु. न क्वापि अत्रमामकोऽर्थः प्रतिपाद्यते. सर्वोऽयमाशयः ग्रन्थकर्तुरेव.

बा. श्लोकोऽयं कुत्र प्रकरणे दृश्यते ॥

कु. गीतायाः माहात्म्यप्रतिपादके प्रकरणे.

बा. तर्हियदि स्मृतिपथमेति पूर्वतनमप्यस्यश्लोकं ब्रूहि.

कु. सम्यगधराम्येव श्लोकान्. उच्यन्ते, श्रूयन्तां

"गीतासुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः.
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिस्सृता."

"सर्वशास्त्रमयीगीता सर्वदेवमयोहरिः.
सर्वतीर्थमयीगंगा सर्ववेदमयोमनुः"

"गीतागंगाचगायत्रीगोविन्देति हृदिस्थिते.
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्मनविद्यते"

इति. भी. प. अ. 45. श्लो. 1. 2. 3.

बा. श्लोकाश्चेमेश्रुतचरा एव, भारतगता इति तु संशयामहे. यत्र क्वापिस्युरेवपुराणेषु. बहूनि खलु स्तुवन्ति भगवतीं गीतां पुराणानि. अत्र खल्वयमर्थो न प्रतीयते. यदुत गीता गायत्री मूलका चतुर्विंशत्यध्यायात्मिका चेति, परंतु गीतांगगादिवत् परम

पावनीत्येव लभ्यते. प्रकृतप्रशंसनाय प्रसिद्धानामितरेषां औप-म्याहाणां सहकथनं हि सांप्रदायिकं शास्त्रेषु. तत् कथं गीतायाः गायत्रीनि स्मृतत्वलाभः अध्यायादि सङ्ख्यालाभो वचनादस्मात् भवति. यत्किञ्चित् प्रलपितमेवेदं. अथापि कोलाभः साध्यते.

कृ. यथागायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा एवं गीतापि चतुर्विंशत्यध्यायेति.

बा. अयिभोः. किमिदं अत्यन्त विप्रतिषिद्धमुच्यते.

कृ. कोऽयं विप्रतिषेधः.

बा. किं न बुध्यते प्रथमं तावद्गीतायाश्चतुष्पात्वकल्पने चतुष्पदागायत्रीगीताया मूलतया प्रतिज्ञाता. तथात्वेहि द्वात्रिंशदक्षरागायत्रीति द्वात्रिंशद्भिः अध्यायैः भाव्यं. त्रिपाद्गायत्रीमूलकत्वेतु पूर्वप्रतिज्ञाविरोधोदुष्परिहर एव. इह तु नोभयविधाऽपि अध्यायसंख्या.

कृ. स्यादयं भवदुक्तोविरोधः, उपोत्घातेतु अन्यथादृश्यते गायत्र्याः प्रतिपादं षडेवाक्षराणीति.

बा. किमत्र लिखितं प्रमाणं.

कृ. लिखितमेवात्र प्रमाणं पद्मपार्श्वे.

"गायत्री कामधेनु स्स्यात् स्तनं षट्कतुष्टयं"

"गीतामृतं महादुग्धं दोग्धा नारायणस्स्वयं"

"पार्थोदुग्धस्यभोक्ताऽस्तिलोक प्रतिनिधिर्नरः"

इतीदं नारदवचनं.

बा. इदं खलु शुद्धार्यकल्पितं नारदवचनं सम्प्रतिपन्नं चेदस्ति प्रमाणं उदाहर. किमिति भवान्धि प्रलम्भकवाक्यान्येव पुनःपुनरुदाहरसि.

कु. नैव किञ्चित् दृश्यते प्रमाणान्तरं. इह तु तदेव लिखितं ।

बा. ,तर्हि प्रमाणाभावादेव पराहतो गायत्रीगीतयोः मूलमूलिभावः, अथच गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, तदक्षरसङ्ख्यामूला गीताच षड्विंशत्यध्यायेति अन्यदिदं वैदग्ध्यं निरूपकस्य ।

कु. उक्तैवात्र उपपत्तिः, प्रणवार्थनिरूपणपरं आद्यन्तयोरध्यायद्वयमिति ।

बा. गायत्रीमूलाया गीताया काप्रसक्ति. प्रणवार्थ प्रतिपादकाध्यायस्य

कु. न जप्यते खलु गायत्री विना प्रणवं ।

बा. तर्हि, सहैव जप्यन्ते व्याहृतयोऽपि नियमेन, तदर्थकाश्चाध्याया कथमत्र नयोज्यन्ते, अथवायोज्यन्ते कालान्तरे शुद्धार्यैः, शुद्धार्यै र्वान जाप्यन्ते व्याहृतयः सहगायत्र्या स्यात्किलशुद्धगायत्र्यप्यन्या तेषा, तदलमनेन कण्ठक्षोभेण, भवतु अन्यदुदाहर ।

कु. गोभिलनारदादिवचनव्यतिरेकेण नान्यदस्तिविस्पष्टं प्रमाणं, तानि च उच्यन्ते, श्रुत्वायथा तथा वा प्रतिपद्यतां भवान् ।

बा. किं तान्यपि श्रोतव्यानि वद तर्हि ।

कु. "पुराभगवता प्रोक्तायागीतायोगलक्षणा" इत्यारभ्य "इत्यध्याये च षड्विंशेस्तुतं ब्रह्मपरापरं" इत्यन्तानि उपोद्घातस्य त्रयोदशे पार्श्वेमुद्रितानि नारदवचनानि प्रथमचरमाध्याययोः तात्पर्यार्थान्प्रति पादयन्ति, तथा ।

"धर्मः प्रवृत्तिरूपश्च तत्वमत्र. प्रदृश्यते" इत्यादि ततोविद्या स्समस्ताश्चविज्ञेयास्तत्वलक्षणाः । चतुर्विंशतिभिर्भक्ताश्चेति संसारिभिस्सदा"

इत्यन्तानि द्वितीय पार्श्वेमुद्रितानि गोभिलभारतवचनानि च अविशेषेण सर्वासां विद्यानां साङ्ख्योक्त चतुर्विंशतितत्वार्थबोधनार्थतां तत्सङ्ख्यायुक्तताञ्च प्रतिपादयन्ति विस्पष्टं जाग्रत्येवोपोद्घाते । अथापि खलु भवान्नाद्रियते गोभिलादीनां वचनानि ।

बा. किंनुभोः कुमुदाकर, दोष स्स्यादयं यन्नारदादिवचनानि नाङ्गीकरोमीति. संप्रतिपन्नं खलु शास्त्रं प्रमाणतयोपन्यासमर्हतीत्युक्तमेव

खलु मयाप्राक्, तत् कथमत्यन्ताप्रसिद्धं अधुनैवकेनचित् अनधीत-शास्त्रेणेव विरचितं अपभ्रंशभूयिष्टं शशशृंगादिपदवदप्रसिद्धार्थकं शब्दमात्रशरीरकं वचनजातमवलम्ब्य बहोः कालात् साधुजनै राद्रियमाणां श्रीमतीं भगवद्गीतां अपलपितुं प्रभवामः, कथंवा नातिचिरप्रवृत्तामुन्मत्तप्रलापसदृशीं अर्थशून्यां गीतामाद्रियामहे, किञ्च, विद्यासु .चतुर्विंशतिसङ्ख्यायुक्तत्वं क वादृश्यते, यद्यपि पाण्डवचरित्रमात्रपरस्यभारतस्य श्रीमद्रामायणस्य च चतुर्विंशति सहस्रश्लोकवत्ता सुप्रसिद्धैव, नैतावता चतुर्विंशति सङ्ख्यायास्सर्वविद्याव्यापकतां रामायणभारतादीनाञ्च चतुर्विंशतितत्वप्रतिपादकतां वा महताऽपि क्लेशेन साधयितुमीशते सज्जनाः, अपिच, पाद्मादि पुराणप्रमितां गीताद्ध्यायगता मष्टादशसङ्ख्यामेव नितरामुपपत्ति मती मन्यामहे, सा खलु सङ्ख्याव्याप्तिमती विद्यासु,

कृ. कथमष्टादशसङ्ख्यायाविद्यासु व्याप्तिमत्वं.

बा. पश्यतु भवान्,प्रथमं तावत् विद्याएवाष्टादशसङ्ख्याकाः, तथाहि, चत्वारो वेदाः, षडङ्गानि, आयुर्वेदादयश्चत्वारः उपवेदाः, पुराणं, धर्मशास्त्रं, मीमांसा, न्यायश्चेति, किञ्च. पुराणान्यष्टादशैव, तावन्त्येवोपपुराणानि, महाभारतेऽप्यष्टादशैवपर्वाणि, तत्सारभूताप्यष्टादशाध्यायिन्येवगीतायुक्तिमती प्रमाणप्रमिताच, अतोऽत्रवयं किंप्रमाणमवलम्ब्यविप्रलम्भकवाक्यान्याद्रियामहे, तस्मादुपेक्ष्यगोभिलादिवचनजातं अन्यत् प्रमाणमस्तिचेदुदाहर ।

कृ. अस्त्यन्यदपि तृतीयपार्श्वमुद्रितं अनुगीतावचनजातं, तच्च ज्ञापकं प्रमाणमिति ग्रन्थकृन्मन्यते, वचनजातंतुतत्वानां चतुर्विंशतिमेव प्रतिपादयति, नगीतागतामध्यायसंख्यां स्मारयत्यपि ॥

बा. हन्त किमनेनायासेन, सर्वमेवप्रमाणीभवेत् जगत्प्रतारकस्य, विरम अस्मात्, मा वृथोन्मत्तप्रलपितैः कालं यापय, कापुनर्विप्रतिपत्तिः श्लोकसंख्यायां.

कु. पुराणी खलु गीता सप्तभि: श्लोकशतैः संम्मिता, इयं तु न तथा, पञ्चचत्वारिंशदधिकैः सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिबद्धादृश्यते, अत्र च प्रमाणतया भारतीयं वचनमुपन्यस्यते.

“ षट्शतानिसविंशानिश्लोकानां प्राहकेशवः ”

“ अर्जुनः सप्तपञ्चाशत् सप्तषष्टिन्तुसञ्जयः ”

“ धृतराष्ट्रश्लोकमेकं गीतायामानमुच्यते ” इति, किमत्र भवान् प्रतिपद्यते.

वा. किमिदं वचनं सर्वेषु भारतकोशेषु उपलभ्यते.

कु. क्वचिदुपलभ्यते कोशेषु

बा. कुतूहलं खलु मे वर्धयसि, तत्कथय कुत्रकोशेषु किं कथमुपलभ्यत इति

कु. शृणोतुभवान् इदमत्रावधातव्यं, भारतगतं भीष्मपर्वहि सप्तदशोत्तर शताध्यायात्मकमार्गोदितिं प्रतीयते प्रमाणेन, इदमत्रप्रमाणं.

“ अध्यायानांशतंप्रोक्तं तथा सप्तदशाऽपरे, पञ्चश्लोकसहस्राणिसङ्ख्याष्टौशतानिच, श्लोकाश्चचतुराशीतिः अस्मिन्पर्वणिकीर्तिताः ”

“ व्यासेनवेदविदुषासंख्यातांभीष्मपर्वणि ”

इतीदमादिपर्वगतंवचनजातं (अ २. श्लो. २७३) कोशेषुकेषुचित् इदानीं मुद्रितेषु द्वाविंशत्युत्तरशताध्यायात्मकंभीष्मपर्व (१२२) दृश्यते विंशतिवत्सरेभ्यः प्राक्ग्रन्थालयाधीशगम्भोजिराजपुरमुद्रितेतुकोशे अष्टादशोत्तरशताध्यायात्मकंभीष्मपर्वोपलभ्यते, प्रतापचन्द्रराय मुद्रितेकलिकाताकोशेतु चतुर्विंशत्युत्तरशताध्यायात्मकमुपलभामहे, मतिश्चैवं यत्राष्टादशोत्तरशताध्यायाः तत्रकोशे प्रकृतगीतोपकार्यध्यायद्वयंनोपलभ्यते, यतस्तत्रलीलतादुर्गास्तुतिः, फलश्रुतिः, श्लोकसंख्याच, कलिकातापुस्तकेतु, अध्यायाधिक्येऽपिफलश्रुतिश्लोक सङ्ख्याप्रतिपादकाध्यायः परं नोपलभ्यते ॥ किंच समग्रंभारतं व्याचक्षाणेन नीलकण्ठसूरिणा तु फलश्रुति श्लोकसङ्ख्या प्रतिपादकश्लोक पञ्चकमात्रस्य प्राक्षिप्ततामुपन्यस्य व्याख्यानमुपेक्ष्यते येनाधिकपाठोऽपिभारते व्याख्यायत इतिप्रतिज्ञायतेसनत्सुजातीये । यथा.

" भाष्यकारादिभिः व्याख्यातान् सम्प्रतितनपुस्तकेषुचस्थितान् पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेन एकीकृत्यव्याख्यायत" इति,

बा. तर्हीदंवचनजातंप्रक्षिप्तमित्येवप्रतीयतेविस्पष्टं. किमत्रप्रतिपत्तव्यं वक्तव्यंवा, सर्वभाष्यकृत्सम्मत संख्ययाविरुद्धेयं संख्येत्येव उपेक्षणीया, यच्चेदंप्रमाणमुपन्यस्तंभारतवचनं, तदपित्वयैवप्रत्युक्तप्रायं, अथापि. इदमत्रशोकस्थानं, "यदिह साहसिकस्यसार्क्षीभवन्ब्रह्महेव" प्रतारकवाक्यस्यप्रक्षिप्तंवाक्यान्तरमपि उपकरोतीति. अपितत्रनामसंवदतिश्लोकसंख्या, यत्रैवोपलभ्यते प्रक्षिप्तमिदंवाक्यंकोशेषु.

कु. कोऽयंप्रश्नः प्रतिज्ञायत एवहिशुद्धधर्ममण्डलव्यतिरेकेणनक्वाप्यस्ति शुद्धागीतेति.

बा. सखेमाकुप्य,इदमन्यत् किञ्चित्कथय अत्रापिनामशुद्धगीतायांप्रक्षिप्तवचनार्थसंवादः समुपलभ्यते ॥

कु. आ.

बा. किमिदंपर्यालोच्यतइव, किमिदंनविमृष्टंभवता.

कु. कथं न विमृष्टं, विमृष्टमेव,अत्रहिवचनस्यसंवादो विसंवादश्चेति उभयमपिप्रतीमः ॥

बा. किमिदंविरुद्धमभिधीयते, कथयविस्पष्टं.

कु. कथ्यतेतावत्, अत्रहिप्रमाणवचनप्रकृतगीतयोः आहत्य श्लोकसंख्यायां ७४५ इत्यत्रसंप्रतिपत्तिरेव, केशवादिपुरुषभेदेननिर्दिष्टसंख्यायांतु विप्रतिप्रत्तिरेव, तथाहि, प्रमाणवचनेह्येवंप्रतीयते ॥

	वाक्यप्रमितासङ्ख्या			उन्मत्तगीताश्लोकसङ्ख्या
भगवत्प्रोक्ताः श्लोकाः	620	...	...	608
अर्जुनप्रोक्ताः—	57	...	...	69
संजयप्रोक्ताः	67	...	...	41½

धृतराष्ट्रोक्ता	1	..	..	1
आहत्य	745	.	..	

दुर्योधनोक्ता.	...	3
भीष्मोक्ता.	...	2
दुर्गाप्रोक्ता.	..	1½
ब्रह्मस्तुतिः	...	19
आहत्य	...	745

बा. हन्तभो. सत्यामेवंमहत्यांविप्रतिपत्तौ प्रक्षिप्तवचनस्य प्रतारकगीता कथंलक्षीकरोषि.

कु. नाहंलक्षीकरोमि, लिखितंपरमनुवदामि ।

बा. सर्माचीनोऽयंलोकप्रतारणप्रकार . किमियानेव विप्रलापः श्लोकसङ्ख्यायां ।

कु. अन्यदप्यस्ति, उपोद्धातस्य षष्ठपार्श्वगतं नारदीयं वचनं ।

बा. कोऽयं नारद .

कु. य· शुद्धार्यैः स्वोपदेष्टृसिद्धतयाव्यवह्रियते

बा. तद्यवगम्यते हंसादिष्वन्तर्गत, इति बृंहितावद्वचनगतं विशेषं.

कु. षट्सप्तत्युत्तरंपञ्चशतं प्राह सर्योगिराट ''

'' श्लोकानांचैव गीताभिः चतुर्विंशतिभि. पर. ''

इत्यनेन वचनेन प्रकृतगीतायाः षटसप्तत्युत्तरपञ्चशतश्लोकात्मकत्वं ५७६–प्रतीयते, उपोद्धातकृतातु अष्टादशे पार्श्वे वचनमिदमेवं व्याख्यायते

'' श्रीभगवद्गीतायामस्यां श्रीकृष्णमूर्त्तिना अशोच्या नन्वशोचस्त्वं- इत्यारभ्य मोक्षयिष्यामिमाशुचः'' इत्यन्तैः षटसप्तत्युत्तर पञ्चशतैश्चश्लोकैः प्रतिपादिताभवन्तीति विज्ञेयं '' इत्यनेन वाक्येन, अत्रतुग्रन्थकृन्निर्दिष्टस्थाने ६१२ श्लोकाउपलभ्यन्ते ।

बा. **किमिदमन्यदन्यदसंबद्ध मुच्यते अथवा इदमेव हि लक्षणं उन्मत्त कस्य उन्मादस्य. तिष्ठत्विदं, अन्यत्किञ्चित् पृच्छामि, प्रमाणतयोपन्यस्य**

मानेषुनारदादिवचनेषु उपोद्धातकृद्वाक्येषुच किं उपलभ्यते कर्त्रभेद-ज्ञापकं लिङ्गं

कु. सन्त्येव लिङ्गानि, अथापि कथं निश्चीयेत कर्त्रैक्यं.

बा. मा नामनिश्चीयतां, ब्रूहि तावल्लिङ्गानि.

कु. प्रथमं तावदिदं यच्छ्लोकेषु वाक्येषु च बहुत्रोपलभ्यन्तो

"पूर्वसूरिणः" इति अश्रुतचरंनान्तं सूरिपदं, द्वितीयंतु "कृष्ण मूर्तिना" इति पूर्वतनप्रयोगेष्वदृष्टचरेण ग्राम्यजनमात्रेश्रूयमाणेन कृष्ण मूर्तिपदेन भगवतोर्निर्देशः एवमन्यान्यप्युपलभ्येरन् अन्विष्यमाणानि ।

बा. मातावत् तव निश्चयोऽस्तुकर्त्रैक्ये, अहं पुनरेवं मन्ये, नारदो गोभिलः इत्यादीनि सर्वाणिकलेरेव कार्यभेदोपाधिकानि नामान्तराणीति ।

कु. तर्हि भवन्मतादन्यत् मन्मतमिति मा कदाचिन्मन्यतां भवान्

बा. भवत्विदं, कथासन्दर्भविशेषं तावत् शृणुमः किंचित्, तत्ब्रूहि प्रथमाध्यायकथां.

कु. शृणोतुतावदवहितोभवान्, प्रथमं दुर्योधनः द्रोणाचार्यमुपगम्य स्वपर सेनयोः बलाबलमभिधाय भीष्मरक्षणं प्रार्थयते भीष्मस्तुतदानीं सन्धिमुपदिशन्नेव युद्धायप्रारभत, ततः सर्वे स्वान् स्वान् शङ्खान् दध्मुः ततः सङ्कल्पनाथस्य उपदेशात् अन्यः सङ्कल्पनाथः दुर्गात्रयो दशभिः श्लोकैरस्तौषीत्.

बा. कावेतौ सङ्कल्पनाथौ.

कु. इदं तावद्रहस्य मवगच्छतु भवान् संकल्पनाथाविति भगवतो नर-नारायणावतारभूतयोः कृष्णार्जुनयोः संज्ञा, साच शुद्धार्यमण्डले-प्रसिद्धा.

बा. किमत्रसंज्ञायां प्रवृत्तिनिमित्तम्.

कु. त एव खलुप्रष्टव्याः ये तत्र समवेतास्स्युः, अथवा विस्पष्टमेवेदं यच्छुद्धार्याणां संकल्पएवेति

बा. भवतुचित्रतरमिदं नामकरणं भगवतो नरनारायणयोः, कथाशेषं ब्रवीतुभवान्.

कृ. ततः प्रसन्नादेवीदुर्गा प्रादाद् वरमर्जुनाय, अर्जुनश्च केशवेनसाकं सेना-मध्यमगात् तत्र च भीष्मादीन बान्धवानवलोक्य विषादमभजत् निर्विण्णश्चवैक्लव्यं प्रादर्शयत वचनैः. इयमेव कथाप्रथमाध्यायस्य.

बा. अहो रमणीयतरा सन्दर्भशैली कथायाः· किमवल्पाः श्लोकाः केचि-दुपलभ्यन्ते पुराणगीतायां.

कृ. किमेवं पृच्छतिभवान् सैवाकिलेयं गीता यापार्थाय संकल्पनाथेनोप-दिष्टा. अत्राहि शुद्धार्यगातायां प्रथमेऽध्याये श्लोकाः चतुष्पञ्चाशत् ५४. पुराण्यांतु षट्चत्वारिंशदेव ४६. उभयोः साधारणाः श्लोकाः त्रिंशत् ३०. शुद्धायांतु अधिकाः चतुर्विंशतिः २४. ते च पुरा-ण्यांनक्काप्युपलभ्यन्ते. साधारणेष्वपि श्लोकेषु अपूर्व एव क्रमः प्रमे-यानुसारात्.

बा. को नामासौ प्रमेयः.

कृ. प्रमेयं खलु एवं प्रतिजानाति उपोद्घाते "द्वादशादिके पार्श्वत्रये," प्रथमेऽध्याये ज्ञानाधिकारसिद्धयर्थं देव्याः शक्तेः स्वीकारपूर्वं गुरूप-सदनं, द्वितीयादिभिः यथाक्रमं गायत्र्यर्थभूतानां चतुर्विंशतेस्तत्वा-नांक्रमात् प्रतिपादनं, चरमेत्वध्याये परब्रह्मस्तुतिः.

बा. अथ किमेते प्रमेयभूतार्थाः तत्र प्रतीयन्ते.

कृ. उक्तमेव तावदुपोद्घातात् प्रतीयन्त इति· गीतापठनेन तु प्रमेयार्था-नवगन्तुं वर्षशतेनापि न प्रभवन्त्याधुनिकाः पण्डितप्रकाण्डा अपि, तत् खलुज्ञानं शुद्धार्यप्रसादैकलभ्यं

बा. तर्ह्युपासतां पण्डिताः शुद्धार्यान्. येषामेवात्रजायते जिज्ञासा, किमेव-मन्येष्वपि अध्यायेषु दृश्यन्ते केचिद्हीनाश्लोकाः ॥

कृ. दृश्यन्त एवात्रगीताश्लोकाः, आनुपूर्वीत्वपूर्वैव **प्रथमाध्यायवत्**, अत्र हि समग्रायां गीतायां पुराण्यामनुपलभ्यमानाः श्लोकाः षडशीतिरेव, ४६–तेचश्लोकाभारतादुद्धृता इति ग्रन्थकृदेव प्रतिजानाति, पुराणगीतातः त्यक्तास्तु श्लोकाः एक चत्वारिंशदेव ४१–अस्त्यन्योप्यत्र विशेषः, अत्र हि द्वितीये अध्याये चतुर्थमारभ्य श्लोकं यावत् पञ्चविंशं द्वाविंशति २२–श्लोकाः आनुशासनिकपर्वगतात् त्रिचत्वारिंशत्तमात् ४३ अध्यायात् उपात्तादृश्यन्ते, अभ्युपेतश्चायमर्थो ग्रन्थकृता. तत्रह्यध्याये श्रीमतानारायणेन गरुडाय श्लोकानां सप्तत्या स्वात्मतत्वमुपदिश्यते, ततश्चायं ग्रन्थकृदुपादत्त द्वाविंशति २२–मेवश्लोकान्. क्रमश्चात्र तत्रत्योनापेक्षितः श्लोकाश्चकेचन संस्कृतादृश्यन्ते यथा "अत्र गीतायां द्वितीयाध्यायस्य "तत्तुमेपरमंगुह्यं येन व्याप्तमिदं जगत् ॥"

"मनोबुद्धिगतः श्रेयः विदधामि**विहंगम**" इत्यत्र प्रकृतानु गुण्यार्थ **नरर्षभेति** परिवर्त्तितंपदं

२. "मांतु ज्ञातुं कृतावुद्धिः भवता **पक्षिसत्तम**" इत्यत्र**मानवोत्तमे**ति परिवर्त्तितं पदं

३. "तदाहं धर्मवृद्ध्यर्थं मूर्त्तिमान् भवि**ताशुग**" इत्यत्र भ**विता नघ** इति च परिवर्त्तितं ॥

बा. नहीदं पदपरिवर्त्तनादिकं असुकरं लोकप्रतारकाणां. कांवागति मनु भविष्यति भारताख्यमितिहासरत्नं अनेनाक्रम्यमाणमिति सकम्पंदुःखायते मे हृदयं. आस्तामिदं अथकीदृशी रचनानुपूर्वी

कृ. इदमिहवक्तुं शक्यं, इह सर्वेष्वप्यध्यायेषु प्रायः प्रतीयमानाः श्लोकाः भगवद्गीताश्लोका एवेति, अथापि किंचिदुपकृतं ग्रन्थकृता

बा. अथ कोऽयमुपकारः

कृ. अत्रत्यानां श्लोकानां भगवद्गीतायां प्रातिस्विकस्थानानि विस्पष्टं प्रदर्शितानि शतादनन्तरेषु पञ्चदशसु १५. पार्श्वेषु

बा. किमिदमार्जवप्रदर्शनं, अथवा गीताविध्वंसन प्रतापप्रकटनंकलेः ।

कु. उभयमपीदंस्यात् पुरुषविशेषापेक्षया । आर्जव प्रदर्शनमेवेदं शुद्धार्यापेक्षया : अन्यदेवान्यजनापेक्षया ।

बा. किमियं श्लोकश एव उद्धृत्य संदग्धागीता, उताहो अर्द्धशः पादशोऽपि।

कु. नक्वचिदर्धशः पादशोवा खण्डीकृत्य योजनमुपलभामहे श्लोकानाम् ।

बा· अहो महती दया गीताश्लोकेषु. अथवा किमत्रदया " घुणाक्षरनयेनाप्ययमर्थ. संवृत्त स्यात्, यदुतश्लोका· खण्डशोऽपि वियोजिता नाभुवन्निति । सर्वथाप्यत्रनिदानंस्यादायुष्मत्तैव गीताश्लोकानाम् ॥ आस्तामिदम्। कंपुनस्समयमनुवर्तते गीतैषा ।

कु. न कश्चिदनुवर्तते समयं वैदिकमन्यं वा लोकप्रसिद्धम्.

बा. तर्हि स्यात् निर्विषयेयं गीता, स्यादेवहि कश्चित् स्वविवक्षितः समयः शास्त्रस्य.

कु. सत्यं, अस्त्येव सनातनधर्माख्यो विवक्षितः समयः सर्वसमयमूलभूत· उपोद्धातस्य समस्त पार्श्वे निर्दिष्टः.

बा. सकीदृशः.

कु. यथाकालं यथादेशं परिग्रहपरित्यागौ धर्माणां, प्रमाणीकरणं च शुद्धार्याणां तत्कृतशास्त्राणाच.

बा. अस्त्विदं. सिद्धा. खलु आदेष्टारः शास्त्राणां शुद्धानां, कुत्रते प्रतिवसन्ति सिद्धा., कानिचतानि शास्त्राणि.

कु. हन्तकिमेतदपि नवेत्ति भवान्, ते खलु अशीर्णपर्णं नाम वटमधिवसन्ति.

बा. कोऽसावशीर्णपर्णोनाम वटः.

कु. कथं सुप्रसिद्धोऽप्ययं न ज्ञायते भवता, स खलु तज्जदेशे शाल्मिक्षळप्रान्ते वर्त्तत इति श्रूयते.

बा. किमस्य वटस्य नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तम्.

कु. नशीर्यन्ते अस्यपर्णानीत्येव.

बा. किमयं भूतार्थः.

कु. वदन्त्येवं शुद्धधर्ममण्डलसमवेताः शुद्धदासाः.

बा. तर्ह्येतदपि तथ्यमेव. किंच मुनयोऽपि वटमधिवसन्तीति अद्भुतमिदं, अथवा स्यादेवेदं, सन्त्येव खलु मुनिनामानो ब्रह्मराक्षसाः, ते च नियतं वटेष्वेव वसन्तीति सुप्रसिद्धमेवेदम्. भवतु शास्त्राणि तावत् ब्रवीतु भवान्.

कु. नेदानीं तानि संख्यातुं शक्यन्ते, इदानीं प्रकटीकृतास्तु ग्रन्थाः प्रणववादप्रभृतयः चत्वार एवोपलभ्यन्ते, तत्रायं गीताग्रन्थः तर्त्तीयीकः, अथापि इदमत्र किंचित् जानीमः, अस्ति शुद्धं महाभारतं, शुद्धं च रामायणं, शुद्धावेदाः, शुद्धानि च पुराणानि, शुद्धाः स्मृतयः, शुद्धं भाष्यं, इत्यादि सर्वाणिचैतानि शुद्धधर्ममण्डलग्रन्थावल्यां क्रमात् प्राकट्यं नेष्यन्ते.

बा. ननु वक्तव्यं उन्मत्तप्रलापावल्यामिति, तत्रेयमुन्मत्तगीता इदानीं प्रादुरभूत्, आस्तामिदं, अन्यत् किंचित् पृच्छामि. इयं हि गीता शुद्धधर्ममण्डलग्रन्थावल्यां तृतीयेत्युच्यते, अथ किन्नामकानि मुद्रितानि ग्रन्थान्तराणि.

कु. हन्त तदपि वक्तव्यमेव. शृणु तावत्. तत्रहि गर्ग्यायणमुनिप्रणीतः प्रणववादः योगानन्दविरचिता तदर्थिका च कारिका इति प्रथमो-ग्रन्थः, भगवन्नारायणविरचिता योगदीपिका द्वितीयः , भगवद्गीता गोभिलकारिकाचेति तृतीयः विभागः. अनुष्ठानचन्द्रिकाऽपरनामिका हंसयोगिविरचिता सनातनधर्मदीपिका चतुर्थः, इत्येतावदिदानीं उपलभ्यते.

बा. हन्तहन्तायमद्भुततमोविलासः कलेः, यदश्रुतचराः प्रकटीभवन्ति ग्रन्थाः, भवतु किमत्र येकेचनगीताव्यतिरिक्ताः त्वया दृष्टाः ग्रन्थाः.

कु. प्रणववादः परं क्वचित् क्वचित् दृष्टः.

बा. अथ कोऽसौ प्रणववादोनाम.

कु. प्रणववादोनाम कश्चित् संस्कृतग्रन्थः.

बा. किमयं पद्यात्मकः, उत गद्यात्मकः.

कु. नतावन्मया निश्चेतुं शक्यते.

बा. तत्कथं ननिश्चीयते दृष्ट्वापि.

कु. तत्र हि क्वचित् ऋच इव प्रतीयन्ते, क्वचिद्यजूंषीव, क्वचित् सामरूपेणापिगातुं शक्यन्त इव, क्वचिदुपलभ्यन्ते पद्यानीव, अथाप्येतावदिहशक्यं वक्तुं, ग्रन्थोऽयं सर्वथा संकृताक्षरमयएव, बहून्युपलभ्यन्ते संकृतभाषापदान्यपि ।

बा. अस्त्विदं, ग्रन्थस्य प्रतिपाद्योऽर्थः कः

कु. रौप्यकत्रयम् ३.

बा. नाहमिदानीं मूल्यं पृच्छामि, ग्रन्थकर्तुः तात्पर्यविषयमर्थं पृच्छामि.

कु. नान्यः प्रतीयते मदुक्तार्थात् ।

बा. मातावत् परिहस. स्यात् किल यः कश्चित् तात्पर्यविषयोग्रन्थस्य.

कु. कोवा शक्नुयात् पूर्ववर्णितप्रकाराणामक्षरसमुदायानामर्थान्वक्तुं, अथचेत् भवतोनिर्बन्धः तर्हि शुद्धार्यानुपसद्य तत्प्रसादलब्धानर्थान् कालान्तरे वक्ष्यामि.

बा. शिव शिव शिव विस्मयनीयोऽयं हि कलेर्विलासः. आस्तांतावदिदम्. प्रादुर्भविष्यन्ति च क्रमात् उन्मनभारतादीनि. हन्तहन्त महाभाग्यमिदं कलिमानुषाणां. अन्यदपिकिञ्चित् पृच्छयते, इदं हि सूच्यते

भवता प्रतिपदं शुद्धार्योपसदनेनैव तद्ग्रन्थार्थो ज्ञातव्या इति, अथ-कोऽसावुपसत्तव्यः शुद्धधर्मसमयाचार्यः, अपित्वया ज्ञायते श्रूयते वा.

कु. बाढंज्ञायते नामतः ; नतुव्यक्तितः.

बा. तर्हिकिन्नामासौ ।

कु. अत्रैवगीतारंभे सूच्यते गुरुशिष्य प्रश्नोत्तररूपेण "सुब्रह्मण्यमहाभाग नमस्ते लोकनायक. कथंयोग ब्रह्म विद्यागीताध्येयामनीषिणा" सङ्कल्पनायकंचैव प्रणमेत् भक्तिभावतः" इत्यन्तेन श्लोकषट्केन.

बा. कथमत्रावगम्यते गुरुः.

कु. अस्ति सुब्रह्मण्यनामा संसारनायकः सर्वेषां शुद्धमण्डलदासानां उपसत्तव्योगुरुः, तदुपसदनेनैव दीक्षापूर्वं श्रोतव्यो रहस्यार्थ इति अन्यतोऽप्यवगम्यते ग्रन्थात्.

बा. व्यक्तितः किल न विज्ञायते सदाचार्यः, भाग्यहानिरेवेदमस्माकम्. भवतु किमिदं संसारनायकत्वं, कश्चोपसदनप्रकारः.

कु. तदपिकिञ्चिदिवश्रुतं संगृह्योच्यते सन्तिपञ्चसंसाराः शुद्धार्य समयेन. तत्रच पञ्चम एव परम. संसारोमुक्तप्राप्यः, यत्रैव पुरुषोनाम परमेश्वरो वसति, यत्सामीप्यमेव परमामुक्तिरभिधीयते शुद्धार्यैः, अवाक्तनास्तु चत्वारः संसाराः मुमुक्षूणा व्यवसायस्थानानि, व्यवसायश्च तत्तत्संसारनायकोपदिष्टधर्मानुवर्त्तनात् नान्यः, ते च संसाराः क्रमप्राप्या एव व्यवसायिभिः, तेषु च प्रथमोऽयं संसार: योऽयमस्माभि रध्युष्यते लोकः ; अस्यैव संसारस्य नायकः सुब्रह्मण्यनामा महापुरुषः शुद्धाचार्य पदवीमधितिष्ठतीति, स च नवग्राहपञ्चग्राहादि प्रतिज्ञाविशेषपूर्वकं उपसत्तव्य इत्यपिश्रूयते.

बा. अथ के नाम ग्राहाः.

कु. ग्राहानाम प्रतिज्ञाविशेषाएव, तेऽपि पूर्वसिद्ध वर्णाश्रमधर्मत्यागादि·

बा. हन्तभोः श्रुतंसर्वं, श्वः परश्वोवा, निगरिष्यति कलिः लोकान्.

आस्तांतावदिदं. अयमत्रावगम्यते सुनिर्णीतोऽर्थः. तथाहि पुराणी गीता जम्बुकब्राह्मणदूषिता, तद्रहस्यमविज्ञायैव शंकरभगवत्पादादयः प्रमोषमापन्नाः, इयमेव गीता, येयं षड्विंशत्या अध्यायैः परिमिता. अस्याश्च पादाश्चत्वारः· तेषां च नामानि ज्ञानसंकल्प कर्मयोगा इति क्रमात्. अस्याश्च चतुष्पात्वे मूलं गायत्र्याः चतुष्पात्वमेव· तत्र च प्रमाणं शुद्धार्या एव. यतो-गायत्री त्रिपदेति बहुत्रश्रूयते, अध्यायाश्च षड्विंशतिः. तत्र कारणं गायत्री-प्रतिपाद्यानां चतुर्विंशतेस्तत्वानां परस्याः शक्तेः परब्रह्मणश्चेति षड्विंशतेः प्रतिपाद्यानां विभागः प्रथमम् ॥ द्वितीयंच गोभिलकारिकायां षड्विंशतेर-ध्यायानां विभज्यतात्पर्यकथनं, श्लोकाश्च पञ्चचत्वारिंशदधिकानि सप्त-शतानि, अत्र पुराणगीताश्लोकाः ५५९–अवशिष्टास्तु प्रायशोभारतगता एव. गीताचेयं सनातनधर्माख्यमेव समयं प्रतिपादयति, स च न कुत्रचित् समये-ष्वन्तर्भवति. निर्दिष्टप्रमेयार्थानां ग्रन्थस्यच प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव· शुद्धा-र्यैकगम्यः, नात्राधिकारः पण्डितानां पठनपाठनादौ. यतोऽत्र पाश्चात्यसुकवि-प्रणीतं अव्यभिचरितमुपलभ्यते आत्मतत्वशास्त्रसामान्यलक्षणम्.

कु. सखे किं तल्लक्षणं पाश्चात्यकविप्रणीतं शास्त्रजातस्य.

बा. किं न विज्ञातं भवता. श्रृणु इदं तत्. अतीन्द्रियार्थविषयकत्वेसति परस्पराऽविज्ञातार्थक पूर्वोत्तर पक्षवादि वचनरूपत्वं. लक्षणमिदमन्य-त्र यथातथावा भवतु, इहत्वव्यभिचरितमेवेदम्. इयं हि गीता तार्त्ती-यीकी शुद्धार्यमण्डलनिर्गतानां कृतीनाम्. एतदर्थानुवादिनी गोभिल-कारिकाचात्रसंश्लेषिता, क्रमाच्चैष्यन्ति भारताद्याः कृतयः, कृतीनां दातारस्तु हंसयोगिप्रभृतयः सिद्धपुरुषाः, ते चाधिवसन्ति यक्षरक्षः-पिशाचालयं अशीर्णपर्ण नाम वटं, अथ वाकुत्रते गच्छेयुः सजातीयान् हित्वा, न्याय्योहि निर्दिष्टोवास·, वताहो सर्वोऽपिखल्वयं विलासः कले-रेव· सम्यगेवेदं कृतवान् कलिः. यत्सर्वावयव विछेदपिण्डीभावेन गीतां कीचक मारममारयत्. न्याय्यं चेदं गीतामारणं कलेः. इयं खलु दुर्यो-

धनरूपेण अवतीर्णस्यकलेः मूलोच्छेदनाय निःसृता भगवन्मुखात्· साधु भोकले साधु. सम्यगेवेदमुपक्रान्तं भवता गीतायम्. इयं हि गीता द्रौपदीव पाण्डवेषु द्विजातिष्वेवासीन् क्वचित् गूढचारीणी. यतः प्राक् भारत प्रवचनपरैरपि न सभायां श्राविता आसीत् श्रोतव्येयं गुरुमुखात् उपसत्तिपूर्वकं अधिकृतैरेवेति. सैवेदानीमानीता कुतश्चित् कालात् सभां द्रौपदीव. आपादिताच धूर्तजनकर्णगोचरतां. साहि वस्त्रापकर्षणेनेव भाषान्तरेण विपरिणम्यमानापि न तत्वतोऽवालोक्यत. यथैव पाञ्चालीं भगवत् प्रसादोत्थैः मायावसनैः परिधीयमाना. एवमपि हि नपर्यभूयतात्यन्तम्. दुरन्तानिहि मायापरिधानानि अनधिकृतानाम्. अत एव खलु अयं ते मारणोद्योगः. यथेष्टं चेष्टतां भवान् ईप्सितंतु ते न सेत्स्यति· सा खलु कृष्णदुहिता. सहि तवैव अनर्थाय तां पुष्णीयात् कृपानिधिः, नहि त्वामुपेक्षनेस्म धार्मिकस्य धृतराष्ट्रस्यापेक्षयापि. विफलाः किलाभवन् त्वदनुवर्त्तनात् नैसर्गिकाः सदुपदेशजन्याश्च गुणाः धृतराष्ट्रस्य· नह्यसौ भगवद्गीतात्वत्कृतेन गीताभासेन बाध्येत. यद्येनेन प्रतार्येरन् केचिन्मन्दप्रज्ञा· प्रतार्यन्तां कामम्· नैतावताबाधः सज्जनेषु कृतप्रतिष्ठायाः भगवत्या. गीतायाः. सखेकुमुदाकर मागाविषादम्· जागर्त्येव भगवान् पार्थसूतः. सज्जनापेक्षयापि परिरक्षेत् दुहितरं गीतांनाम. यद्यप्ययंकालः कलेरेव. अथापि नास्मैप्रसीदेत् धृतराष्ट्रस्यापेक्षयापि, सहि न सहते धर्मग्लानि अभ्युत्थितिमधर्मस्य वा, प्रत्यश्रौषीत् खलु भगवान् पार्थाय.

"यदायदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥"

इति. अस्त्विदमन्यदपि खलु प्रष्टव्यं. किमियमुन्मत्तगीता क्वचित् प्रोच्यते.

कु. प्रोच्यत एव. चेन्ननगरोपान्तवर्त्ति पुरशपाकस्थायां सभायां प्रत्यादि-

बा अहो दाक्ष्यं कले, सदृशमेव हि स्थानं निरदिक्षत् प्रवचनस्य.

कु. किमिदं दाक्ष्यम्. किं वासादृश्यं स्थानस्य.

बा. हन्तकिमिदं न विज्ञातं भवता. तत्रैव खलु सन्निदधते श्रवणाधिकृताः सुमतयः. येषां प्रतिक्षणं नवनवमुन्मिषन्ति विचित्रतराःप्रज्ञाः तथा-विधा वाग्विलासाश्च.

कु. नैतावतापिज्ञायते भोः.

बा. किम्भिदं तवापि दुर्ज्ञेयं, तदासन्नदेश एव हि निर्मितामहती शाला विचित्रप्रज्ञानां सहृदयानाम्.

कु. अयिभोः ज्ञातमिदं उन्मत्तशालामधिकृत्य ब्रूषे, तर्हि उपपन्नमेवेदं ब्रूषे. अतः खलु त्वां प्रष्टुमागतोऽस्मि चिदम्बरक्षत्रम्.

बा. अलमेतावताकलिविलासकथाप्रसङ्गेन. उपासीदति हि भगवती पश्चिमा सन्ध्या. श्रूयते च भगवत. सन्ध्यानटस्य नटनोत्सवारम्भ-कोलाहल विमिश्रो महाघण्टानादः. तर्हि सन्ध्यामन्वास्य तस्यैव भगवद्गीतातात्पर्यविषयस्य करुणापयःपयोनिधेः चित्सभानटस्य सकलकलिवार्त्ताश्रवणजन्यकल्मषापहं नटनोत्सवमेव सेवावहे.

कु तर्हीदंपुस्तकम्.

बा. दीयतां दीयतामिदम्. पत्रंहीदमुपयुज्येत भक्तजनानां प्रसादरक्षाप्रेषा-णाय, पत्रजातं खलु इदानीं दुर्लभतरमभूत् अदृष्टाऽश्रुतचरेण महता पाश्चात्ययुद्धविजृम्भितेन.

कु. सखेकिमुच्यते पत्रजातं दुर्लभमभूदिति. सर्वं हि वस्तुजातं अभूत् दुर्लभतरं. कष्टस्य काष्ठामदूरवर्त्तिनीमुत्प्रेक्षन्ते कुशलाः. नाद्याऽपिहि श्रूयते शमवार्त्ता पत्रिकासु, किंवाकुर्मः ।

बा. सखेमा भैषीः. एहि प्रार्थयावहे नित्यसुखरूपमानन्दनटमम्बिकासखम्. सहिसेवितो नियतं विदध्यादस्माकंभारतीयानां धर्मैकतानहृदयस्य अस्मत्जार्ज् सार्वभौमस्य च निखिलमेवमङ्गळजातम् ॥

ओम् तत् सत्

THE MODERN PRINTING WORKS, MOUNT ROAD, MADRAS.